

Cover Page

Universiteit Leiden

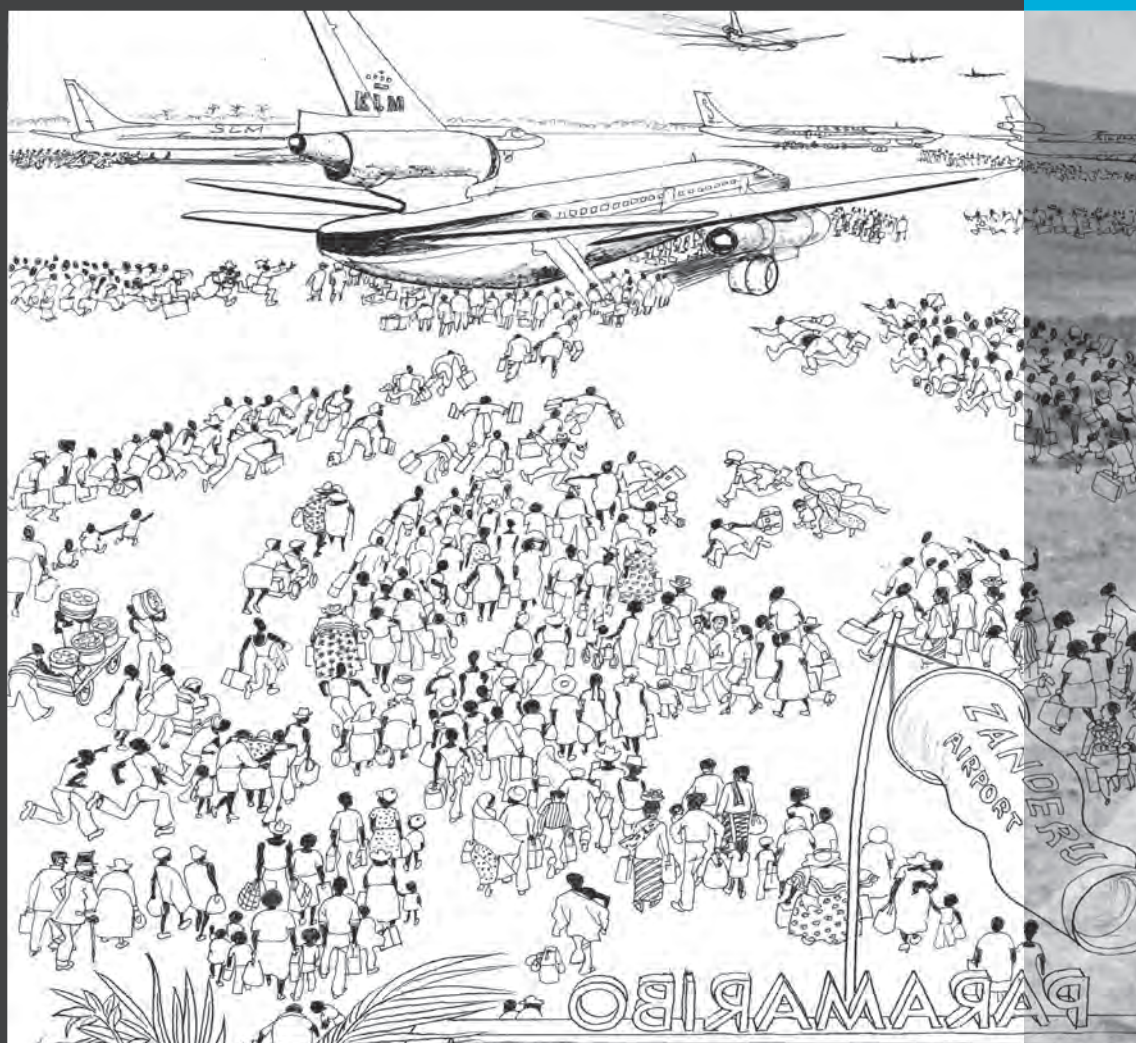
The handle <http://hdl.handle.net/1887/21049> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Laarman, Charlotte

Title: Oude onbekenden : het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten, 1945-2005

Issue Date: 2013-06-27

Oude onbekenden

*Het politieke en publieke debat
over postkoloniale migranten, 1945-2005*

CHARLOTTE LAARMAN

Oude onbekenden

Het drukken van deze uitgave werd ondersteund door de Stichting Unger-Van Brerofonds

Historische Migratiestudies 4

Redactiecommissie:

Prof. dr. Leo Lucassen (Universiteit Leiden)

Dr. Peter Scholten (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Dr. Saskia Bonjour (Universiteit Leiden)

Prof.dr. Marlou Schrover (Universiteit Leiden)

Op het omslag: Mensen uit Suriname op weg naar Nederland (Eppo Doeve/Elseviers Magazine, 11-10-1975).

Deze dissertatie heeft geen eigen ISBN.

Het ISBN van de handelseditie is 978-90-8704-371-1.

© 2013 Charlotte Laarman & Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Oude onbekenden

*Het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten
in Nederland, 1945-2005*

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op 27 juni 2013 om 16.15

door

CHARLOTTE LAARMAN

Geboren te Leidschendam
in 1983

Promotor: Prof. dr. M. Schrover
Overige leden: Prof. dr. U. Bosma (IISG Amsterdam)
Prof. dr. C. Choenni (VU)
Prof. dr. G. Oostindie (Universiteit Leiden)

Voorwoord

Eind 2012 startte Omroep Max een actie op televisie voor arme ouderen in Surabaya: “een noodkreet uit Indonesië”. Er werd aandacht gevraagd voor de Indische Nederlanders die daar anno 2012 in grote armoede leefden.

Ze spreken Nederlands, hebben veelal een Nederlandse naam en houden van onze koningin. Maar juist om die redenen worden ze gediscrimineerd en vallen ze buiten de Indonesische maatschappij. Het gaat om zo'n 100 ouderen tussen de 65 en 95 jaar oud die verspreid over Surabaya wonen. Geen van deze ouderen heeft een pensioen. Geld voor eten, huisvesting of medicijnen is er daarom niet. [...] Winnie [Masius, 67 jaar] is alleen en woont in een hutje van drie bij drie meter, 1,70m hoog en zonder ramen. Omdat Winnie's ouders indertijd niet meer konden aantonen dat ze Nederlander waren, waren ze niet welkom in Nederland. Maar in Indonesië werden ze ook niet geaccepteerd. Ze werden gediscrimineerd omdat ze Nederlands spraken en zagezegd bij de vijand (Nederland) hoorden. Met als gevolg dat Winnie nergens naar school kon, nergens mocht werken en was veroordeeld tot de bedelstraf.¹

Toevallig zapte ik langs het programma en met verbazing heb ik gekeken. Het verhaal was vrijwel identiek aan het debat dat in de jaren vijftig en zestig werd gevoerd ten aanzien van de Indo's: zij verdienden onze steun want zij waren immers gevoelsmatig Nederlanders, of zij nu wel of niet de Nederlandse nationaliteit hadden. En Nederlanders hoorden niet in zulke erbarmelijke situaties te leven: in kleine hutjes, aan discriminatie ten prooi.

Dit programma is slechts één van de voorbeelden waaruit blijkt dat de discussie over de (overzeese) banden en verplichtingen van postkoloniaal Nederland ten aanzien van voormalig gekoloniseerden nog steeds actueel is. Dit proefschrift is het resultaat van mijn grote interesse in de koloniale geschiedenis van Nederland *en* van het huidige politieke en publieke debat over de plaats van deze groepen binnen 'de' Nederlandse natie.

Het feit dat dit proefschrift voor u ligt heb ik te danken aan zeer veel mensen die mij in brede of engere zin hebben gesteund en begeleid. Allereerst wil ik iedereen van de Leidse vakgroep geschiedenis en het Posthumus Instituut bedanken. Al in een vroeg stadium hebben zij mij tijdens voordrachten en bijeenkomsten de juiste vragen gesteld waardoor ik werd gedwongen de probleemstelling scherper te formuleren en na te denken over de theoretische inbedding van het onderzoek. De archiefmedewerkers van het Nationaal Archief en de medewerkers van de bibliotheek van het KITLV hebben mij wegwijs gemaakt in de kilometerslange archieven en grote aantallen publicaties over postkoloniale migrantengroepen. Frank Visser van het ministerie van

Algemene Zaken stuurde mij enorme pakken kopieën van krantenknipsels zodat ik die thuis of op mijn werk in Leiden kon inzien. Zo'n service heb ik niet eerder meegemaakt! Student-assistent Daan Loeff wil ik bedanken voor het verzamelen van een groot deel van de niet-gedigitaliseerde krantenartikelen.

In het bijzonder wil ik mijn directe collega's Corrie van Eijl, Nadia Bouras en Tycho Walaardt bedanken. Hun kritische vragen en expertise hebben dit proefschrift alleen maar beter gemaakt. De gezellige gesprekken tijdens de lunch of op congressen in het buitenland gaven de nodige ontspanning.

Er zijn een aantal mensen die commentaar hebben gegeven. Zij hebben mij behoord voor onvolledigheid en slordige fouten. In het bijzonder wil ik Saskia Bonjour en Fridus Steijlen bedanken voor hun commentaar in de eindfase. Fridus, je hebt er ontzettend veel tijd in gestoken om alles nauwgezet door te lezen en van commentaar te voorzien. Alle opmerkingen zijn zeer ter harte genomen. Last but not least wil ik mijn promotor Marlou Schrover bedanken. Jouw positiviteit en enthousiasme voor het vak hebben mij steeds gestimuleerd door te zetten en je kritische vragen hebben mij geholpen boven het bronnenmateriaal uit te stijgen.

Tenslotte wil ik mijn familie, schoonfamilie en vrienden bedanken. Zij hebben mij alleen al in praktische zin in staat gesteld dit proefschrift te schrijven door voor mijn twee zoontjes te zorgen. Belangrijker nog was het feit dat ik af en toe mijn hart kon luchten. Als zij mij voorzichtig de vraag stelden: 'Hoe gaat het nu met je proefschrift?', volgde er vaak een langer antwoord dan verwacht maar zij luisterden altijd geduldig. Mijn man wil ik bedanken voor zijn oneindige steun en liefde.

Dit proefschrift heeft ook in het teken gestaan van de geboorte van onze twee zoons. Veel collega's vroegen netjes en voorzichtig of dat wel allemaal kon; twee zwangerschappen en een proefschrift schrijven. Zoals elke werkende moeder ervaart, is het niet altijd makkelijk zorg voor het gezin en werk te combineren. Het feit dat dit proefschrift er nu ligt, laat zien dat moederschap en een promotietraject wel degelijk te combineren zijn. Ik wil mijn zoontjes heel erg bedanken voor hun lieve lachjes, vrolijkheid en geduld. Heel wat pagina's zijn geschreven terwijl zij lief rond of onder de keukentafel speelden waaraan ik zat te werken. Ik had het niet anders gewild!

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Index van tabellen	9
Lijst van afkortingen	10
1 Inleiding	13
Historiografie	17
Theorie	19
Bronnen en methode	23
Opbouw	31
2 Nederlands-Indië	32
Achtergrond	32
<i>De Molukkers</i>	33
<i>Het juridische en raciale onderscheid en nationaliteitsregelingen</i>	34
Beelden en retorieken in de laatkoloniale periode, 1870-1945	36
<i>Gemengde huwelijken</i>	46
<i>Molukkers</i>	50
Het einde van Nederlands-Indië	51
Conclusie	52
3 Indische Nederlanders	54
Achtergrond	54
Toelating	59
1952-1957. <i>Oosterse en Westerse Nederlanders</i>	60
<i>Het spijtoptantendebat</i>	65
Jeugdoorlog om Haagse meisjes	91
Conclusie	98
4 Molukkers	101
Achtergrond	101
De migratie van Molukkers, 1950-1951	106
<i>Vóór migratie: steun aan de Molukkers in Indonesië en de RMS?</i>	106
<i>Migratie naar Nederland: de ‘slechtst denkbare oplossing’</i>	109
Botsingen tussen Nederlanders en Molukkers	116

<i>Kapingen</i>	123
Conclusie	137
5 De kolonie Suriname, 1621-1970	140
Achtergrond	140
<i>De bevolking van Suriname</i>	140
<i>Nationaliteit</i>	144
Beeld van de Surinamers, 1880-1970	145
Discoursten aanzien van Surinamers in Nederland tot 1970	149
<i>Jaren dertig en veertig: jazzmusici en zeelieden</i>	150
<i>Jaren zestig: arbeiders en verpleegsters</i>	153
Conclusie	156
6 Migratie uit Suriname	158
Achtergrond	158
Het debat rondom toelatingsregelingen voor (voormalige) staatsburgers uit Suriname	161
Discursief burgerschap en acceptatie als deel van de Nederlandse natie	177
<i>Jaren zeventig: criminalisering</i>	178
<i>Afro-Surinamers: het slavernijverleden</i>	182
<i>Hindostanen: onzichtbaarheid</i>	190
Conclusie	193
7 Migratie uit de Antillen	195
Achtergrond	196
<i>Staatkundige verhoudingen</i>	198
Debatten over de migratie van Antilliaanse Nederlanders in Nederland tot 1990	199
<i>Het debat over Antilliaanse migratie, 1972-1979</i>	202
Het debat in de jaren negentig	205
<i>Het belang van het slavernijverleden vanaf de jaren negentig</i>	211
Conclusie	215
8 Conclusie. Oude Onbekenden?	218
Theoretische bijdrage	219
Postkoloniale groepen in Nederland	221
English summary	230
Noten	233
Belangrijkste geraadpleegde bronnen	270
Bibliografie	272
Register van personen en zaken	290
Curriculum Vitae	295

Index van tabellen

Tabel 1	Factoren die de discursieve ruimte beïnvloeden	23
Tabel 2	Handelingen Eerste en Tweede Kamer over Indische Nederlanders, 1870-1940	41
Tabel 3	Nederlandse kranten over Indische Nederlanders, 1870-1940	42
Tabel 4	Krantenartikelen over spijtoptanten en Maatschappelijke Nederlanders 1960-1966	72
Tabel 5	Terminologie Indische Nederlanders, 1959-1964	76
Tabel 6	Metaforen over Indische Nederlanders in kranten, 1949-1964	80
Tabel 7	Krantenartikelen en Televisie-uitzendingen	104
Tabel 8	Terminologie december 1950- maart 1951	110
Tabel 9	Metaforen in debatten over de toelating van Surinamers, 1972-1980	170
Tabel 10	Terminologie media- en Kamerdebatten 1972-1980	173
Tabel 11	Argumenten in media en handelingen, 1972-1980	173
Tabel 12	Antillianen in de Nederlandse pers, 1995-1999	207
Tabel 13	Voorbeelden van de mobiliteitsmetafoor in de Nederlandse pers en Kamerdebatten, 1995-1999	208
Tabel 14	Oorlogsmetafoor Nederlandse pers	209
Tabel 15	Factoren die discursieve ruimte bepalen	220
Tabel 16	Schema ingevuld	220

Lijst van afkortingen

ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
BW	Burgerlijk Wetboek
CAVI	Commissie voor Aangelegenheden van Indonesië
CAZ	Commissariaat Ambonezenzorg
CB	Centraal Bureau Opvang Rijksgenoten
CCKP	Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier Initiatief voor Sociale Zorg ten behoeve van Grepatrieerden
CHU	Christelijk-Historische Unie
CPN	Communistische Partij van Nederland
CRM	Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (ministerie)
CBVUR	Centraal Bureau Uitvoering Vestigingsbeleid Rijksgenoten
DS'70	Democratisch Socialisten '70
EBG	Evangelische Broedergemeente
HBS	hogere burgerschool
HEK	Handelingen Eerste Kamer
HTK	Handelingen Tweede Kamer
IND	Immigratie- en Naturalisatiedienst
ISOS	Interdepartementale Stuurgroep Onafhankelijkheid Suriname
LPF	Lijst Pim Fortuyn
KabSNA	Kabinet voor Surinaamse en Nederlands-Antilliaanse zaken
KNIL	Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger
KPN	Katholiek Nationale Partij
KVP	Katholieke Volkspartij
MICOS	Ministeriële Commissie Onafhankelijkheid Suriname
NASSI	Nationale Actie Steunt Spijtoptanten Indonesië
NCRV	Nederlandse Christelijke Radio Vereniging
NIPO	Nederlands Instituut voor Publieke Opinie
NPS	Nationale Partij Suriname
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PSV	Progressieve Surinaamse Volkspartij
PvdA	Partij van de Arbeid
RMS	Republik Maluku Selatan
RVD	Rijksvoorlichtingsdienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
VARA	Vereniging Arbeiders Radio Amateurs
VHP	Verenigde Hindoestaanse Partij, vanaf 1966 Vatan Hitkari Party, vanaf 1973 Vooruitstrevende Hervormings Partij
VOC	Vereenigde Oostindische Compagnie
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WIC	West-Indische Compagnie

I Inleiding

Sinds de Tweede Wereldoorlog hebben veel migranten uit (voormalige) Nederlandse koloniën hun weg gevonden naar Nederland. Met deze migratie kwam een ontmoeting tussen 'oude onbekenden' in Nederland tot stand.¹ Postkoloniale migranten waren vreemd en bekend en dit leidde tot debatten.

In- en uitsluiting van migranten is een belangrijk onderwerp in het wetenschappelijke, publieke en politieke debat. In- en uitsluiting vindt op plaats op allerlei manieren en terreinen. Dekolonisatie en migratie gaven aanleiding tot debat over de plek van migranten binnen de verbeelde gemeenschap van 'de Nederlanders' en tot herdefiniëring hiervan. Vertogen omtrent de eigen groep en 'de ander' zijn interessant omdat ze zowel een instrument zijn (mensen kunnen worden uitgesloten door negatieve vertogen) als het resultaat van in- en uitsluiting (mensen horen erbij omdat ze worden gezien als onderdeel van een verbeelde gemeenschap). Beeldvorming heeft een geformaliseerde tegenhanger in de vorm van categorisering, die de grondslag vormt voor beleid.² Op basis van die categorisering worden rechten onthouden of toegekend. Beleid wordt meestal voorafgegaan en gevolgd door publieke en politieke debatten waarin het beleid wordt gerechtvaardigd of aangevallen. Dit zijn de momenten waarop beeldvorming naar voren komt in het gebruik van bepaalde woorden, frases, metaforen, termen en beeldspraak.

Deze dissertatie richt zich op de migranten uit de (voormalige) Nederlandse koloniën: Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en Antillianen. Zij vormen samen de grootste migrantengroep in Nederland. Van de 16,5 miljoen inwoners die Nederland op dit moment telt, is ongeveer één miljoen geboren in een (voormalige) Nederlandse kolonie of heeft één of twee ouders die daar zijn geboren.³ De centrale vraag van dit proefschrift is door wie, wanneer en waarom discursieve strategieën werden gebruikt in politieke en publieke debatten over in- en uitsluiting van deze groepen in de periode 1945-2005 en welke factoren het gebruik van deze strategieën beïnvloedden. Hoewel het woord 'strategie' een bewuste keuze zou kunnen impliceren, is dit in de praktijk niet altijd het geval. 'Strategie' verwijst in deze studie naar de functionaliteit van talige elementen. Onder functionaliteit vat ik toepasbaarheid, bruikbaarheid of doelmatigheid van termen, beelden of metaforen in het migratiedebat. Het gaat mij hier niet om het beleid, dat door anderen, waaronder Wim Willems, reeds is beschreven⁴, maar om de bewoordingen en onderliggende assumpties, vooroordelen en overtuigingen die veelal een rechtvaardiging vormen voor beleid, voor beleidsveranderingen of pleidooien voor beleidsverandering. Heel kort gezegd gaat functionaliteit over het nut van wat er wordt gezegd: welke boodschap wil de spreker

of schrijver overbrengen en met welke emotie en beoogde associatie gebeurt dat? Het doel van de spreker bepaalt de vorm waarin het gezegd wordt. Alles wat in het publieke en politieke debat gezegd wordt en werd beïnvloedt elkaar. Het politieke en publieke debat (kranten, wetenschappelijke publicaties, romans en televisie-uitzendingen) kunnen daarom niet los van elkaar worden onderzocht. Door de talige strategieën in migratiedebat te onderzoeken, kan duidelijkheid worden verschaft over latente, ingesloten ideeën en assumpties die niet hardop werden uitgesproken. Er zijn drie redenen om juist vanuit het perspectief van discursieve strategie naar de migranten uit de (voormalige) koloniën te kijken, die aanleiding vormen voor het formuleren van drie hypothesen.

Ten eerste waren deze migranten wel nieuwkomers, maar geen vreemden. Er was een bepaalde mate van kennis van de inwoners van de koloniën in Nederland aanwezig en de migranten waren tot op zekere hoogte bekend met Nederland en de Nederlanders. Dit gold meer voor Nederlands-Indië dan voor Suriname en de Nederlandse Antillen.⁵ Migratie van en naar Nederlands-Indië kwam veelvuldig voor. In Den Haag was men in de jaren 1930 bekend met studenten en verlofgangers uit Indië als buren. Tussen 1947-1949, dus kort voor en tijdens de grootschalige migratie vanuit Nederlands-Indië, werden in het kader van de politionele acties, 95.000 Nederlandse dienstplichtige militairen naar Nederlands-Indië gestuurd.⁶ Na hun terugkeer beïnvloedden zij met hun ervaringen de beelden van Indië in tal van grote en kleine plaatsen in Nederland. Het beeld van het leven in de koloniën werd voorts beïnvloed door romans, krantenberichten en parlementaire debatten (de koloniale wereld speelde een prominente rol in de jaarlijkse beschouwingen). In het algemeen gold dat het beeld van de koloniën veel gedetailleerder en belangrijker was voor de migranten uit de (voormalige) koloniën dan een vage duizend-en-één-nachtachtige beeldvorming ten aanzien van de Arabische wereld was voor migranten uit Turkije of Marokko.

Dit leidt tot de formulering van de eerste hypothese. In deze dissertatie wordt uitgegaan van de hypothese dat het vertoog ten aanzien van de koloniale wereld, gedeeltelijk met de migranten mee naar Nederland verplaatste. Beelden en vertogen die in de koloniale context gangbaar waren, werden na migratie hergebruikt, maar veranderden tegelijkertijd van functie. Veel veranderde als gevolg van dekolonisatie en migratie, maar sociale normen, discoursen en stereotypen veranderden niet van de ene dag op de andere. Zij waren geenszins statisch, maar boden weerstand aan (politieke) veranderingen op korte termijn. Er vond naast een functieverandering, een overdracht plaats in tijd en plaats (voor en na migratie) en tussen groepen. De verklaring voor deze overdracht is de functionaliteit en herkenbaarheid van de discursieve strategie. Kortom, de eerste hypothese van dit onderzoek luidt dat de vertogen met de migranten meereisden, maar tegelijkertijd transformeerden, overgedragen werden en van functie veranderden.

De tweede reden om juist naar deze migrantengroepen te kijken is dat trots op of schaamte voor het koloniale verleden maakte dat de morele plicht of schuld van Nederlanders ten aanzien van deze migrantengroepen een belangrijk argument was bij de toelating en acceptatie van deze groepen. Het argument dat Nederland een morele plicht had te vervullen, werd ook gebruikt voor de toelating van gezinnen van arbeidsmigrantengroepen in de jaren zeventig en tachtig en de toelating van vluchtelingen.⁷ Bij de

migranten uit de koloniën ging het echter om een specifieke verplichting: het idee dat er iets goed te maken viel. Een schuld die voor andere migrantengroepen geen of een kleine rol van betekenis had. Een deel van de migranten uit de koloniën was bovendien niet alleen door een culturele maar ook door biologische verwantschap verbonden met de Nederlanders aan de Noordzee. Plicht, schuld en verbondenheid gaven hen, in combinatie met bekendheid, een voorsprong ten opzichte van andere groepen omdat zij een andere, betere positie konden claimen dan andere migranten. Dit vermeende voordeel – door Gert Oostindie de postkoloniale bonus genoemd⁸ – had echter ook nadelen, zo luidt de tweede hypothese van dit onderzoek. Plicht, schuld, verbondenheid en bekendheid hadden een terugslag-effect: de migranten hadden meer rechten, maar bleven steken in een afhankelijke en ondergeschikte rol, die mede door de koloniale context werd bepaald. Tevens konden de beelden en retorieken, die in de koloniale context tot doel hadden het machtsverschil te rechtvaardigen, door de overdracht in tijd en plaats een uitsluitend effect hebben in de postkoloniale context. Dat kan de postkoloniale malus worden genoemd. De migranten uit de (voormalige) koloniën hadden niet alleen voordelen, maar ook nadelen. Als gevolg daarvan bestond er een bonusmalus-paradox.⁹

Een derde reden om juist naar deze migranten te kijken is dat zij in zekere zin een tussencategorie vormen, die zich bevindt op het snijvlak van discursief en juridisch burgerschap.¹⁰ Op het juridisch niveau is iemand burger of niet. Burgers hebben alle daarbij behorende rechten; niet-burgers hebben die niet. T.H. Marshall maakte in zijn klassieke essay uit 1950 onderscheid tussen civiele, politieke en sociale rechten.¹¹ Civiele rechten zijn bijvoorbeeld vrijheid van meningsuiting en recht op bezit. Politieke rechten zijn stemrecht en recht op het bekleden van openbare ambten. Sociale rechten zijn het vaagst gedefinieerd en hebben betrekking op het recht op een redelijk bestaan binnen de grenzen van het mogelijke. Het zijn vooral de sociale rechten die na de Tweede Wereldoorlog een bredere invulling hebben gekregen en waardoor het belang van de overheid bij uitsluiting is toegenomen. Naast de juridische definitie is er de definitie van burgerschap in het politieke of publieke discours: het discursieve burgerschap. Het achterliggende idee is dat burgers een gemeenschap vormen die een geschiedenis, taal, fenotypische kenmerken en veelal ook een religie deelt.¹² Benedict Anderson benadrukte dat een gemeenschap vooral door emotie wordt verbonden.¹³ Tussen juridisch en discursief burgerschap bevindt zich een grijs gebied. Mensen die het juridische burgerschap hebben, bijvoorbeeld mensen uit de voormalige Nederlandse koloniën, kunnen worden uitgesloten van het discursieve burgerschap.¹⁴ Mensen zonder juridisch burgerschap, die in Nederland verblijven, hebben in de praktijk (vrijwel) gelijke rechten als mensen met juridisch burgerschap. Bovendien maken mensen lang niet altijd gebruik van hun rechten (zoals hun kiesrecht). Op het juridische niveau wordt er dus een harde grens getrokken tussen burgers en niet-burgers, maar op het praktische niveau zijn verschillen gering. Op het discursieve niveau worden verschillen sterk aangezet.¹⁵ Er bestonden tussen de Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en Antillianen grote verschillen, waarop in deze dissertatie uitgebreid wordt ingegaan. Ze deelden echter een aanspraak op discursief burgerschap gebaseerd op een (vermeend) gedeeld koloniaal verleden, bloedverwantschap, taal (Nederlands), religie en bekendheid met de Nederlandse gewoontes en geschiede-

nis.¹⁶ Een groot deel van de migranten had ook juridische burgerschap (de Nederlandse nationaliteit), ofschoon dat niet in alle gevallen duidelijk was en er veel discussies ontstonden over rechten op basis daarvan. Het Burgerlijk Wetboek van 1838 bepaalde dat iedereen die in Nederland of de koloniën was geboren uit daar gevestigde ouders de Nederlandse nationaliteit had. In 1850 stelde de Nederlandse regering zich echter op het standpunt dat 'kleurlingen niet voor Nederlanders konden doorgaan'.¹⁷ Die mening had op korte termijn voor een deel van de bevolking van de kolonie juridische consequenties. Op lange termijn leidde die visie tot uitsluiting op het discursieve vlak, zoals deze dissertatie zal laten zien. Mijn derde hypothese is dat juist een groep die zich bevindt op het snijvlak van discursief en juridische burgerschap zicht geeft op waar grenzen liggen en waarom en door wie die worden getrokken.

Deze studie wil een bijdrage leveren aan theorieën omtrent de functionaliteit van discoursen ten aanzien van migranten in het publieke en politieke debat. Centraal staat de functionaliteit van het discours en de ruimte die er is voor actoren om beleid (betreffende toelating of integratie) te rechtvaardigen of ter discussie te stellen. Deze studie gebruikt voor de beantwoording van deze vragen een langetermijnperspectief van meer dan zestig jaar en kijkt naar vier groepen die gemeen hadden dat ze uit de (voormalige) Nederlandse koloniën kwamen. Met het vergelijkende en lange termijn perspectief wil deze dissertatie de functionaliteit en overdrachtelijkheid van retorische belichten. Vanzelfsprekend kan het discours (de *Logos*) niet los gezien worden van de actie (de *Praxis*). *Logos* en *Praxis* werden echter lang niet altijd met elkaar verbonden. Een mooi voorbeeld daarvan zijn de krantenberichten over het grote aantal kleinere en grotere rellen waarbij Molukkers waren betrokken tussen hun aankomst in 1951 en de treinkapingen in 1975 en 1977. Die rellen en relletjes hadden alles te maken met beleid en beleidsveranderingen, maar in de krantenberichten werden ze, zoals we zullen zien, zelden daarmee verbonden. Een voordeel voor dit onderzoek is dat een deel van de *Praxis* reeds door anderen is beschreven, onder meer door Gert Oostindie, Fridus Steijlen, Ulbe Bosma, Guno Jones, Chan Choenni, Annemarie Cottaar en Wim Willems.¹⁸ Daarom kan de aandacht hier op de *Logos* worden gericht.

Het academische onderzoek naar in- en uitsluiting is in te delen in drie stromingen. Ten eerste zijn er auteurs die kijken naar factoren waarmee de *uitkomst* van processen van in- en uitsluiting op semi-meetbare en semi-objectiveerbare wijze kunnen worden bepaald, zoals geografische concentratie van migranten, arbeidsmarktparticipatie, gemengde huwelijken en participatie in (migranten)verenigingen.¹⁹ Het gaat daarbij om de vraag of migranten uitgesloten zijn. Het tweede debat richt zich op zelf-identificatie en toewijzing van etnische identiteit, waarbij mensen in interviews en surveys wordt gevraagd hoe zij zichzelf en de ander zien, en hoe anderen hen zien.²⁰ Bij deze twee benaderingen, die kijken naar het *resultaat* van integratievertoegen, blijft een belangrijk aspect buiten beschouwing, namelijk het *proces* zelf of het vertoog. Een derde groep auteurs kijkt naar dat proces en stelt dat migranten vooral in- en uitgesloten worden door middel van taal.²¹ Taal is niet alleen een communicatiemiddel maar ook een instrument om machtsstructuren aan te vallen of te legitimeren.²² Taal beschrijft niet alleen de realiteit, zij construeert die ook. Bij deze visie sluit deze studie zich aan. Om processen van in- en uitsluiting door middel van taal te onderzoeken wordt gekeken naar het politieke en publieke debat. Deze debatten werden op meer-

dere plaatsten gevoerd. Zij hebben een neerslag gekregen in krantenartikelen, verslagen van parlementaire debatten en in mindere mate romans. Dit zijn de voornaamste bronnen voor deze dissertatie en voor dit type onderzoek. Binnen dit academische debat zijn er twee verschillende benaderingen. De eerste, kwantitatieve benadering wordt veel gebruikt door linguïsten.²³ Zij kijken op systematische wijze naar parlementaire discussies of krantenartikelen en onderzoeken combinaties van woorden, zinsdelen en zinnen en de frequentie waarin zij voorkomen. De tweede benadering richt zich meer op de kwalitatieve analyse.²⁴

De bijdrage van dit proefschrift aan dit debat is driedelig. In het kort is dat allereerst het langetermijnperspectief en de vergelijking tussen groepen. Kortstondige momenten van debat kunnen effect hebben nadat het debat al een tijdje is verstomd. De vergelijking in de tijd en van groepen geeft niet alleen meer inzicht in de gevolgen van het debat maar ook in de functionaliteit van de gebruikte discursieve strategieën. Ten tweede wil deze studie ook kijken naar momenten dat er geen problematisering plaatsvindt noch herdefinitie van onderscheid terwijl dat wel, op basis van de literatuur of de vergelijking met andere groepen, te verwachten zou zijn. De momenten van stilte zijn net zo goed van betekenis als de momenten van debat. De laatste en belangrijkste toevoeging is de focus op de functionaliteit van het taalgebruik en hoe dat verandert door de tijd. Op deze drie theoretische punten zal ik verderop in dit hoofdstuk nader ingaan, na enkele opmerkingen van historiografische aard.

Historiografie

Er is sinds de jaren vijftig een grote wetenschappelijke belangstelling voor migranten uit de koloniën en hun nakomelingen.²⁵ De literatuur wordt gekenmerkt door drie aspecten. Ten eerste is opvallend dat migranten uit het koloniale rijk afzonderlijk van elkaar worden beschreven – enkele uitzonderingen daargelaten. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Molukkers en de Indische Nederlanders, die min of meer in dezelfde periode kwamen en uit hetzelfde deel van het koloniale rijk, maar die toch gescheiden van elkaar worden beschreven. Het project *Bringing History Home* en de vier wetenschappelijke werken die daaruit voortkwamen, probeerden met een interdisciplinaire benadering deze groepen met elkaar te verbinden en aan te tonen dat ‘postkoloniale migratie’ een nuttige onderzoekscategorie is.²⁶ Naar aanleiding van deze publicaties ontstond er debat over het nut van het onder één paraplu-concept scharen van deze migrantengroepen. Tegenstanders daarvan, zoals Susan Legêne, stelden dat de groepen te verschillend zijn en dat de categorisering ‘postkoloniale migranten’ meer vanuit de onderzoekers was opgelegd dan vanuit een historische werkelijkheid.²⁷ Dit proefschrift volgt de stelling van Ulbe Bosma dat het nuttig is om postkoloniale migranten als onderzoekscategorie te gebruiken, ofschoon het voor Nederland minder voor de hand ligt dan voor andere Europese landen.²⁸ Deze studie wil dit perspectief versterken door niet naar identiteitspolitiek van de groepen zelf te kijken, maar naar debatten in Nederland. Door de postkoloniale groepen met elkaar te vergelijken, wordt duidelijk welke keuzes er in de debatten zijn gemaakt. Dit gebeurt in navolging van Elleke Boehmer en Francis Gouda door onderzoek te doen naar de manier waarop de koloni-

ale geschiedenis verbonden werd met de formatie van hedendaagse nationale en migrantenidentiteiten.²⁹ In deze dissertatie wordt het vergelijkende perspectief tussen de postkoloniale migrantengroepen en tussen koloniaal en postkoloniaal versterkt.

Ten tweede is het kenmerkend dat de migratie uit de (voormalige) Nederlandse kolonies over het algemeen apart behandeld wordt van migraties uit andere landen. Er wordt soms wel vergeleken met andere migrantengroepen in Nederland, die in dezelfde periode kwamen, of met postkoloniale migranten in andere Europese landen, maar de invloed van andere migraties op het vertoog ten aanzien van postkoloniale migranten is een onderbelicht aspect.³⁰ Die wisselwerking bestond wel degelijk. Een voorbeeld is te vinden in het spijtoptantendebat. Spijtoptanten waren de mensen die relatief lang na de onafhankelijkheid Indonesië verlieten. Bij de komst van de eerdere migranten uit (het voormalige) Nederlands-Indië werd de gelijktijdige, grootschalige en door de Nederlandse overheid gefinancierde Nederlandse emigratie naar onder meer Canada en Australië als argument gebruikt door tegenstanders van immigratie, met als doel zoveel mogelijk mensen uit de voormalige kolonie te weren. De werving van gastarbeiders, kort daarop, werd door mensen, die voorstanders waren van de komst van mensen uit Nederlands-Indië of Indonesië, gebruikt als argument om hun toelating te bepleiten. Er werd door journalisten en politici verontwaardigd gewezen op de werving van 'vreemde' gastarbeiders, terwijl er nog voormalige Nederlanders in Indonesië waren, die niet werden toegelaten tot Nederland.³¹ De bijzondere positie die postkoloniale migranten innamen in het debat werd mede bepaald door de vergelijking met andere migrantengroepen. In deze dissertatie wordt gekeken door wie en wanneer en met welk doel er vergelijkingen werden gemaakt met andere migrantengroepen.

In de literatuur wordt voorts tot op heden vooral aandacht besteed aan het benoemen van verschillen en minder aan overeenkomsten.³² Deze dissertatie richt zich expliciet op beide, omdat postkoloniale migranten niet op alle momenten en op alle fronten werden uitgesloten, maar ook werden ingesloten. Voor postkoloniale migranten ligt het debat over overeenkomsten en verschillen genuanceerder dan voor andere migrantengroepen: zij waren soms wel en soms geen deel van de natie waarbij onderscheid werd gemaakt naar etniciteit, klasse, gender en nationaliteit.

Wat deze studie wil doen door de koloniale geschiedenis in de studie van de postkoloniale situatie te betrekken, is inzicht geven in de functionaliteit en herkenbaarheid van retorieken in het politieke en publieke debat. Er is wel betoogd dat er een brug tussen het koloniale en postkoloniale onderzoek moet worden geslagen en dat er meer aandacht zou moeten zijn voor hoe koloniale opvattingen en retorieken het hedendaagse denken over 'wij' en 'zij' hebben beïnvloed.³³ Met uitzondering van de publicaties van Ulbe Bosma, Gert Oostindie en Jan Lucassen, John Schuster en Guno Jones doet er zich in de academische literatuur een breuk voor op het moment van dekolonisatie. Dit heeft geresulteerd in twee academische debatten, die gescheiden van elkaar werden gevoerd, maar die in feite over dezelfde mechanismen en groepen gaan, zij het in andere historische contexten. Eén groep onderzoekers richt zich op de dynamiek van in- en uitsluiting in de Nederlandse koloniën, waarbij wordt gekeken naar etniciteit, gender en klasse. Dit type onderzoek stopt op het moment van dekolonisatie of net daarna. Hierin wordt wel gekeken naar continuïteiten en discontinu-

iteiten in de (voormalige) kolonie tussen de koloniale en postkoloniale context, maar het ziet de migratie naar Nederland of elders als een cesuur. Met andere woorden, het onderzoek richt zich op één land voor en na dekolonisatie.³⁴ De tweede groep onderzoekers richt zich op processen van in- en uitsluiting van migranten na dekolonisatie en migratie, met andere woorden in het naoorlogse Nederland.³⁵ In mijn dissertatie ga ik verder langs de ingeslagen weg waarbij deze twee discussies werden verbonden door niet alleen te kijken naar (dis)continuïteiten tussen ‘toen’ en ‘nu’ en ‘daar’ en ‘hier’, maar ook naar de reproductie van koloniale vertogen na dekolonisatie en het doel hiervan.³⁶ Denken en handelen van postkoloniale migranten en Nederlanders in Nederland en in de twintigste eeuw was zodanig geworteld in koloniale ideeën en ideologieën dat de academische scheidslijn tussen koloniaal en postkoloniaal kunstmatig zijn.³⁷

John Schuster en Guno Jones hebben in hun werk een voortreffelijke analyse gemaakt van de in- en uitsluiting van postkoloniale migranten in het politieke debat. Zij hanteerden een langetermijnperspectief, vergeleken de verschillende postkoloniale groepen, keken naar discursieve identiteitsconstructies, naar migratiebeleid en burgerschap. Wat dit proefschrift beoogt toe te voegen aan deze kennis is het publieke debat en de wisselwerking tussen het publieke en politieke debat. Politiek kan niet los worden gezien van wat er in de maatschappij wordt besproken en omgekeerd. Discursief burgerschap wordt juist in het publieke debat vormgegeven en aangepast. Het publieke debat wordt in deze studie onderzocht door met name krantenberichten te analyseren. Hierop wordt in het methodologische deel dieper ingegaan. Krantenonderzoek naar deze groepen is gedeeltelijk eerder gedaan ondermeer in 1984 door Annemarie Cottaar en Wim Willems voor hun afstudeerscriptie over de Indische Nederlanders, en door Ron Habiboe in 1991 bij zijn onderzoek naar de komst van Molukkers.³⁸ Deze dissertatie bouwt hierop voort door meer dan 7.000 krantenartikelen aan een systematische en vergelijkende analyse te onderwerpen.

Theorie

In een debat maken actoren – politici, wetenschappers, ambtenaren, journalisten, pressiegroepen en (woordvoerders uit) de groep zelf – een selectie uit verschillende discursieve elementen of strategieën. De functionaliteit van discursieve strategieën in het publieke en politieke debat verschilt voor de actoren in het debat omdat zij verschillende doelen nastreven. Het uiteindelijke doel is de rechtvaardiging van beleid of bepleiten van een beleidswijziging.

Bij beleidsrechtvaardiging wordt onderscheid gemaakt naar of worden overeenkomsten benadrukt tussen gevestigden en migranten (en binnen groepen migranten) (de categorisering). Door het benadrukken van verschillen wordt uitsluiting gerechtvaardigd. Hierbij staat centraal hoe de loyaliteit tussen de ingeslotenen kan worden gehandhaafd en controle over de uitgeslotenen kan worden behouden.³⁹ De ordenende criteria zijn vooral nationaliteit, gender, klasse en etniciteit. Etniciteit wordt in het debat altijd gecombineerd met opvattingen over gender en klasse. Een intersectionele benadering kijkt naar de snijvlakken van gender, etniciteit en klasse en belicht de ver-

schillende dimensies van in- en uitsluiting, van macht en van gelijkheid en ongelijkheid.⁴⁰ Nira Yuval-Davis heeft betoogd dat een intersectionele benadering van in- en uitsluiting van belang is omdat het de statische, simplistische dichotomie van 'de natie' tegenover 'de ander' uiteen kan rafelen tot een meer genuanceerd en realistisch beeld. Beleid en categorisering hebben verschillende uitwerking op de verschillende personen binnen deze twee polen, omdat zij verschillende sociale, economische en politieke posities innemen.⁴¹

Uitingen van het maken van onderscheid zijn problematisering en bagatellisering van onderwerpen en gebeurtenissen in het debat. Als mensen worden ingesloten hebben ze rechten en zijn 'hun' problemen 'onze' problemen en moet een oplossing van 'onze' kant komen. De ontkenning van verschil (insluiting) leidt tot bagatellisering van problemen: 'zij' horen erbij en er zijn geen problemen te verwachten of er zijn geen problemen (en dus hoeft, bijvoorbeeld, de overheid niets te doen).⁴²

De functionaliteit van discursieve strategieën verandert op momenten van intensief debat, die hier in navolging van wat gangbaar is in de literatuur, scharnierpunten worden genoemd.⁴³ De scharnierpunten waren niet per se keerpunten; het debat nam niet altijd een andere wending. Het kon ook gaan om verscherping van reeds bestaande afbakeningen of explicitering van grenzen. Het eerste scharnierpunt is het uiteenvallen van koloniale rijken en de migraties die dit tot gevolg had. Uit de literatuur blijkt dat dit in tal van landen aanleiding was voor herdefinities van wie wel en wie niet tot de natie behoorde.⁴⁴ Daarbij werd voortgebouwd op of gebroken met de pogingen die in de negentiende eeuw waren gedaan om de bevolking in de koloniën in- of uit te sluiten en om grenzen te trekken tussen groepen. Westerse landen legden in de negentiende eeuw hun ideeën omtrent burgerschap op aan de koloniën.⁴⁵ Tegelijkertijd was er in Europese koloniën een beweging in de richting van politiek gemotiveerde denationalisatie van de inheemse bevolking, die gedeeltelijk werd gezien als onderdanen van het koloniale rijk, maar niet als burgers van het kolonialiserende land.⁴⁶ Het verband tussen het kolonialisme en het opkomende nationalisme in koloniserende landen is ook dat de Britse, Franse of Nederlandse nationale identiteiten werden gedefinieerd als het tegenovergestelde van de gekoloniseerde 'ander'.⁴⁷ Dit had gevolgen voor groepen van gemengde afkomst zoals de *Anglo-Indians*, Indische Nederlanders en Franse Aziaten in de koloniën. Frederick Cooper en Ann Stoler spreken in dit verband van gelijktijdige in- en uitsluiting, die leidde tot zogenaamde *tensions of empire*, een term die zich moeilijk laat vertalen naar het Nederlands en waarmee wordt bedoeld dat het rijk baat had bij de wisselwerking tussen in- en uitsluiting en de voortdurende spanningen die dit met zich meebracht.⁴⁸ Het was meer dan een simpel verdeel- en heersmechanisme. Een deel van de koloniale bevolking werd als 'eigen' beschouwd door koloniale overheersers, maar alleen zolang ze in de kolonie bleven. Dit had een weerslag op de manier waarop deze groepen na dekolonisatie werden ontvangen of zich definieerden. We zien dit bij de *Pied Noirs* in Frankrijk, de *Retornados* die 'terugkeerden' naar Portugal en Indische Nederlanders die 'repatrieerden' naar Nederland.⁴⁹ De *tensions of empire* hadden gevolgen voor hoe migranten uit de (voormalige) koloniën een plaats kregen toegewezen toen koloniale rijken uiteenvielen.⁵⁰ Dat gebeurde niet in alle voormalige koloniale rijken op dezelfde manier of op hetzelfde moment, maar het was wel in alle gevallen aanleiding tot discussie.⁵¹

Voor de Indische Nederlanders was, zoals in deze dissertatie zal blijken, de *imagined family* in de postkoloniale context de belangrijkste retoriek.⁵² In de koloniale periode was deze retoriek van belang voor een heel andere groep, namelijk de inheemse bevolking.⁵³ De *imagined family*-benadering vertrekt vanuit het door Benedict Anderson geïntroduceerde begrip *imagined communities*, ofwel verbeelde gemeenschappen. Een natie is een verbeelde gemeenschap omdat de leden elkaar onmogelijk allemaal persoonlijk kunnen kennen. Het is een sociale constructie met een emotionele legitimiteit, die wordt gevormd en verandert door diegenen die zichzelf als deel van deze gemeenschap zien.⁵⁴ De *imagined family* en het familie-idioom werden niet alleen gebruikt in Nederlands-Indië, maar ook in koloniën van andere Europese landen in Azië, Afrika en Noord- en Zuid-Amerika.⁵⁵ De familieretoriek sanctioneerde een hiërarchische verhouding tussen groepen in de koloniale maatschappij zonder het idee van gemeenschappelijke belangen van de natie of het imperium te ondergraven.⁵⁶ Anne McClintock noemt dit *hierarchy within unity* (hiërarchie binnen eenheid). Een functie van dit vertoog is dat (machts)verschillen tussen groepen in de maatschappij naar kleur, klasse of sekse als vanzelfsprekend en aangeboren kunnen worden beschouwd. Deze retoriek impliceert en vereist de vanzelfsprekendheid van de ondergeschiktheid van vrouw aan de man en het kind aan de ouders.⁵⁷ Het werd neergezet als de ouderlijke plicht van de overheersers om de inheemse 'kinderen' te onderwijzen, te 'verheffen' en te verzorgen. De Nederlandse kolonisatoren en inheemse gekoloniseerden vormden één familie, met de gekoloniseerden als trouwe, maar psychologisch onvolgroeide kinderen.⁵⁸ Dit diende als rechtvaardiging voor de koloniale overheersing. Deze opvatting werd ondersteund door een discours waarin gekoloniseerden, zowel mannen als vrouwen, werden neergezet als kinderlijk en feminien.⁵⁹ Deze familieretoriek was onderdeel van een proces van 'othering'. In dit proefschrift kijk ik wat de gevolgen van het gebruik van deze retoriek in de kolonie waren voor de acceptatie en toelating van postkoloniale migranten in Nederland.⁶⁰

De concepten *tensions of empire*, *hierarchy within unity* en *imagined family* zijn nuttig bij het analyseren van de functionaliteit van de discourses, maar daarmee is die functionaliteit nog niet verklaard. Daarvoor is meer nodig. Er zijn vijf factoren die, in mijn optiek, de functionaliteit van een discours kunnen beïnvloeden. Die factoren begrenzen de *discursieve ruimte* die actoren hebben.⁶¹ Discursieve ruimte wordt hier niet in letterlijke zin gebruikt – zoals een café, een schoolplein, of parlement – maar in figuurlijke zin.⁶² Actoren kunnen allerlei discourses gebruiken, maar niet elk discours is even geloofwaardig en daarmee even overtuigend.

De discursieve ruimte wordt, ten eerste, begrensd door *bekendheid of kennis*. Details en nuances kunnen een vertoog versterken, maar alleen als feiten op vruchtbare aarde vallen; er moet kennis zijn over de groep waarbij een argument aanhaakt. Die kennis was voor migranten uit Nederlands-Indië, Suriname en de Antillen niet gelijk en bij gevolg kon ook niet dezelfde strategie worden gevolgd. *Kennis* is niet statisch en kan verruimd worden, bijvoorbeeld op momenten van conflict (het scharnierpunt). De discursieve ruimte in Nederland kon bovendien veranderen door gebeurtenissen buiten Nederland. Aandacht voor het slavernijverleden in de Verenigde Staten maakte verwijzingen naar het slavernijverleden in Nederland bruikbaar en nuttig. In de literatuur over *travelling concepts* wordt aandacht besteed aan hoe en wanneer concepten

en discoursen van de ene context naar de andere kunnen worden overgeplant.⁶³ Charles Forsdick besteedt daarbij, in navolging van Edward Said, vooral aandacht aan hoe *concepts travel* tussen de koloniale context en de zogenaamde postkoloniale.⁶⁴ Imperialistische nostalgie – het terugverlangen naar een groots verleden – speelt een rol bij die overdraagbaarheid, net als het onverwerkte karakter van het koloniale verleden. Het koloniale verleden in Nederlands Oost Indië had meer grandeur en het trauma van het verlies was groter dan voor Nederlands West Indië. Voor migranten uit Nederlands-Indië werkte de imperialistische nostalgie anders uit dan voor migranten uit Suriname of de Antillen. Belangrijk is voorts of de vergelijkbaarheid die wordt gesuggereerd tussen groepen, herkenbaar en daarmee geloofwaardig is.

De discursieve ruimte is, ten tweede, direct gekoppeld aan beleidsruimte. Beleid of beleidsveranderingen staan in deze dissertatie *niet* centraal. Waar het hier om gaat is dat het vertoog een doel dient, bijvoorbeeld beleid rechtvaardigen of beleidsverandering bepleiten. Natuurlijk is het in principe mogelijk een verhaal te vertellen zonder expliciet doel ('migranten uit de koloniën zijn zielig'), maar meestal heeft een verhaal wel een impliciete of expliciete beleidsimplicatie ('migranten uit de kolonie verdienen toelating, rechten, of steun'). Die beleidsimplicaties en -mogelijkheden zijn niet gelijk per groep en per periode. Beleid is flexibel maar beleidscategorieën – arbeidsmigrant, gezinsmigrant, vluchtelingen, (post)koloniale migranten – zijn dat daarom niet per se ook. Migranten uit de koloniën konden wel – afhankelijk van het economisch tij – neergezet worden als nuttig voor de arbeidsmarkt, of als een dreiging – of ze konden het imago van een vluchteling krijgen; bepakt en bezakt weg van de ellende – maar dat maakte nog niet dat ze verschoven konden worden van de ene beleidscategorie naar de andere (van koloniale migrant naar arbeidsmigrant of vluchteling). Sommige grenzen stonden vaster dan andere. Doel van deze dissertatie is te laten zien welke grenzen vast waren en welke flexibel.

De discursieve ruimte wordt, op de derde plaats, beïnvloed door urgentie, concurrentie (andere onderwerpen die om aandacht vragen) en de mogelijkheid tot aanhaken (in het Engels *issue linkage* genoemd⁶⁵). Met dat laatste wordt bedoeld of een toelatingsdiscussie gekoppeld kan worden aan een ander probleem: bijvoorbeeld woningnood of werkloosheid. Daarmee wordt toelating een groter en belangrijker probleem. Iets vergelijkbaars geldt voor conflicten: die kunnen een positieve connotatie krijgen en worden geduid in termen van emancipatie en vrijheidsstrijd, of een negatieve en worden geduid in termen van een *clash of civilisations*.⁶⁶ De mogelijkheden tot aanhaking verschilden per groep en per periode.

Als vierde wordt de discursieve ruimte beïnvloed door de bruikbaarheid van noties zoals (ere)schuld en verplichting. Zoals hierboven werd opgemerkt, verschillen (post)koloniale migranten van andere migranten omdat er een eeuwenoude band was tussen 'moederland' en (voormalige) kolonie. 'Zij zijn hier omdat wij daar waren', zoals het populair is verwoord. De discursieve ruimte wordt vergroot omdat schuld en verplichting als argumenten in stelling kunnen worden gebracht. De kracht van die argumenten was niet voor elke groep migranten uit de koloniën gelijk.

Als vijfde kan de discursieve ruimte worden beïnvloed door de samenstelling, kenmerken en omvang van een migrantengroep. Een kleine groep kan mogelijk worden genegeerd, bij een grote groep is dat moeilijker. Bij kenmerken van de groep hoort

ook de mogelijkheid van, wat in de Engelstalige literatuur *passing* wordt genoemd: wie kan er doorgaan voor blank, of voor Nederlander?⁶⁷ In Nederlands-Indië werd, zoals we zullen zien, de positie van de tussencategorie bepaald door hun aanspraak op het Nederlands of Europees zijn. Dat was ook hun 'entreebewijs' tot Nederland nadat Nederlands-Indië onafhankelijk Indonesië was geworden. Niet voor elke (sub)groep was *passing* even goed mogelijk en niet in elke periode was het even relevant. De samenstelling van de groep bepaalt voorts de mogelijkheden voor een actieve lobby. Hoe groot die lobby is hangt af van de omvang de groep die (reeds) in Nederland is en hun scholingsgraad. Een grote groep, waaronder goedopgeleide mensen, is in staat actief de media en politici te bestoken of te bespelen. Voorts speelt de juridische status van de groep een rol; kunnen ze in principe terugkeren of niet. Als laatste is er de homogeniteit van de groep: grote homogeniteit maakt een actieve en sterke lobby mogelijk.

In Tabel 1 worden de factoren opgesomd. In de navolgende hoofdstukken worden ze getoetst.

TABEL 1 FACTOREN DIE DE DISCURSIEVE RUIMTE BEÏNVLOEDEN
1. Bekendheid, kennis, overdraagbaarheid, herkenbaarheid
2. Beleidsruimte, economische en geopolitieke situatie
3. Urgentie, concurrentie, mogelijkheden tot <i>linkage</i>
4. Bruikbaarheid van ideeën omtrent schuld en verplichting
5. Kenmerken groep (omvang, klasse, scholing, mogelijkheid tot <i>passing</i>)

Bronnen en methode

Voor dit onderzoek naar het politieke en publieke discours over migranten uit (voormalige) Nederlandse koloniën waren de voornaamste bronnen krantenartikelen en parlementaire debatten. Onderzoek naar de functionaliteit en overdrachtelijkheid van beelden en retorieken heeft methodologische implicaties en complicaties. Het is moeilijk om aan te tonen of argumenten of ideeën werkelijk verplaatst zijn van het ene land naar het andere, van een tijdvak naar een ander, van de ene groep naar de andere, en van de ene politieke context naar een andere. Wat wel onderzocht kan worden is hoe er naar het koloniale verleden verwezen wordt en welke woorden en metaforen vanuit het koloniale discours naar andere discourses werden meegenomen of niet. Bij discoursanalyse gaat om de discourses die worden gebruikt en door wie en waarom, en minder om welk beeld uiteindelijk dominant was.

Discoursanalyse als methode voor het analyseren van krantenartikelen is uitvoerig getest en beschreven.⁶⁸ Er zijn daarbinnen nogal wat variaties. Dit proefschrift maakt gebruik van een kwalitatieve aanpak en richt zich op de betekenis van teksten en woorden. Hierbinnen zijn er twee niveaus van analyse. Op microniveau wordt gekeken naar woorden, zinnen en woordgroepen. Een voorbeeld is het identificeren van metaforen en terminologie. Analyse op het tweede niveau, het macroniveau, vindt plaats op de hele tekst. Het gaat daarbij om thema's, onderwerpen, terminologie, argumenten en de clustering daarvan. De functionaliteit van het discours staat centraal.

Er wordt gekeken naar het type artikelen, zoals korte berichten en opiniërende of legitimerende artikelen. Voor de korte berichten is de analyse van de terminologie belangrijk. Legitimerende berichten zijn artikelen waarin er een interactie plaatsvindt tussen wetenschap of politiek en journalistiek. Wetenschappers worden hierin veelal opgevoerd om beleid te rechtvaardigen.

In dit onderzoek wordt op het microniveau dieper ingegaan op metaforen en terminologie. Metaforen zijn interessant omdat ze inspelen op emoties. Ze roepen associaties op zonder nadrukkelijk zaken te benoemen. Metaforen brengen door simpele beelden complexe ideeën over die te ingewikkeld of te gevoelig zijn om expliciet te bespreken, zoals wat de Nederlandse natie is en wie daar wel of niet bijhoren.⁶⁹ Een metafoor vervangt een abstract concept, zoals de Nederlandse natie, door iets concreets, zoals een familie. Omdat metaforen inspelen op emoties, worden abstracte concepten begrijpelijker en spelen zo een rol in de legitimering van machtsstructuren. Onderzoek naar metaforen wordt veel gedaan binnen de politieke wetenschappen en richt zich op het politieke debat over de uitsluiting van migranten.⁷⁰ Daarnaast is er ook onderzoek naar metaforen over migranten in de pers, meestal voor de recente periode.⁷¹ De kritische metafooranalyse, zoals ontwikkeld door George Lakoff en Mark Johnson, is in dit proefschrift een instrument om de functie van het gezegde te identificeren.⁷²

Dit onderzoek zal laten zien dat een aantal metaforen dominant was in de debatten over deze postkoloniale groepen. Dit waren de eerder genoemde familiemetafoor, maar ook de water- of inundatiemetafoor, exodusmetafoor en oorlogsmetafoor. De familiemetafoor valt uiteen in twee verwante metaforen: de natie als gezin en de staat als huis. Tot de eerste behoren woorden als moederland, vaderland, (lands)kinderen, voorvaders, maar ook gastvrijheid en zoons en dochters die thuis kwamen.⁷³ In Nederland komen de migranten thuis of zij ‘keren terug’ naar hun thuis waar het veilig is en bescherming wordt geboden, ook als zij nog nooit in Nederland zijn geweest. De staat-als-huis-metafoor kwam naar voren in woordgebruik als Nederland ‘zet de deur open’, ‘biedt plaats aan de haard’ of laat migranten ‘aan de deur of poorten kloppen’.

Water- of inundatiemetafoor, exodusmetafoor en oorlogsmetafoor worden voor tal van migrantengroepen gebruikt.⁷⁴ Bij de water- of inundatiemetafoor wordt gesproken over ‘stromen’ migranten, en ‘migratiegolven’ die ‘ingedamd’⁷⁵ moeten worden. De watermetafoor was vooral dominant in vertogen over Surinamers en Antillianen. De functie van de watermetafoor is een gevoel van dreiging creëren zonder de omvang of aard van de dreiging te benoemen. De watermetafoor appelleerde aan de Nederlandse angst voor het wassende water en het benadrukte de onbeheersbaarheid van de migratie. Door migranten te beschrijven als golven en stromen in plaats van als mensen, ging het niet over de noden en de rechten van de individuele migrant. Bij de oorlogsmetafoor is sprake van bijvoorbeeld een ‘invasie’ van Surinamers en het ‘leger der repatriandi’.⁷⁶ De exodusmetafoor verwijst naar de uittocht van Joden uit Egypte naar het Beloofde Land, zoals beschreven in het Bijbelboek Exodus. De exodusmetafoor kwam vooral voor in het vertoog over Surinamers, maar werd ook gebruikt voor Antillianen, zo zal deze dissertatie laten zien. Er werd gesproken van een ‘exodus’ naar ‘het beloofde land’, ‘het paradijs’ of ‘het land van melk en honing’. Deze exodusmetafoor is ook in andere landen in het migratievertoog opgemerkt, bijvoorbeeld bij asielzoekers in Oostenrijk en in de Verenigde Staten.⁷⁷ In de Verenigde

Staten had de exodusmetafoor een positieve connotatie omdat het refereerde aan het welkom voor migranten, die onderdrukking ontvluchtten.⁷⁸ In Oostenrijk had het een negatieve connotatie vanwege de nadruk op grote aantallen. Dit laatste gold ook voor de ‘Surinaamse exodus’. In Nederland werd de exodusmetafoor vooral gebruikt, zoals we zullen zien, om de negatieve gevolgen van de migratie voor de Surinamers zelf en voor Suriname te benadrukken.

De keuze voor een term zegt veel over onderliggende ideologieën. Het gebruik van de term repatrianten – *re patria*, terug naar het vaderland – voor migranten uit Indië die merendeels nog nooit in Nederland waren geweest, impliceerde dat zij als deel van de verbeelde Nederlandse natie werden gezien. Ook de term Indische *Nederlanders* had deze functie. Molukkers werden nooit ‘repatrianten’ of ‘Molukse Nederlanders’ genoemd maar ‘Ambonezen’ en later ‘Molukkers’. Dit was een geografische aanduiding. De toegenomen kennis over Molukkers, na de treinkapingen in de jaren zeventig, werd de term van ‘Ambonezen’ vervangen door het meer correcte ‘Molukkers’, want niet alle Molukkers kwamen immers van het eiland Ambon. Deze verandering van terminologie had een politieke achtergrond. In de loop van de jaren zestig noemde de groep zichzelf ‘Zuidmolukkers’. Zij ontleenden deze identiteit aan de affiniteit met de Zuid-Molukse Republiek (RMS). Dit werd door Nederlanders overgenomen. Rond de kapingen werd ‘Zuid’ weggelaten om de politieke connotatie van de Molukse Republiek te verlaten.

Op het macroniveau kunnen argumenten worden geclusterd in groepen. Om mijn informatie systematisch te kunnen analyseren en het gebruik van argumenten inzichtelijk te maken, heb ik gebruikgemaakt van frame-analyse; een methode om argumenten te ordenen.⁷⁹ Dit leidde tot clusteringen waarin de punten, die in theoretische paragraaf zijn opgesomd, worden weerspiegeld. Verder kijk ik wanneer en waarom verbanden worden gelegd.⁸⁰ In debatten in de jaren negentig werden problemen met Antilliaanse jongeren, zoals we zullen zien, verbonden met het slavernijverleden. Dat impliceerde dat deze jongeren een, over generaties overdraagbaar, trauma hadden door de slavernij die hun voorouders ondergingen en het legde de verantwoordelijkheid voor crimineel gedrag buiten henzelf. Het was vervolgens de verantwoordelijkheid en plicht van Nederland om een oplossing te vinden.

De argumenten kunnen als volgt geclusterd worden:

- 1 Het juridische argument. Hierbij wordt de Nederlandse nationaliteit van postkoloniale migranten benadrukt in debatten over toelating. Dit argument speelde bijvoorbeeld in het spijtoptantendebat eind jaren vijftig en begin jaren zestig en bij debatten over Antillianen in de jaren negentig een rol. In het eerste voorbeeld werd bediscussieerd of mensen met de Indonesische nationaliteit toch konden worden toegelaten vanwege hun oriëntatie op Nederland en de historisch gegroeide verplichting van Nederland. In de jaren negentig werd de Nederlandse nationaliteit van Antillianen ter discussie gesteld. De regering probeerde toelating te beperken en te ontmoedigen, maar kon de nationaliteit niet afnemen.
- 2 Het koloniale verleden en slavernijverleden. Dit argument werd gebruikt om de plicht en schuld van de Nederlandse regering te benadrukken en toelating en opvang te bepleiten. In het geval van de Indische Nederlanders werd ook aan biologi-

- sche verwantschap gerefereerd: door gemengde relaties van Nederlandse mannen met inheemse vrouwen was de groep Indische Nederlanders ontstaan.
- 3 De vermeende Nederlandse volksaard en eeuwenlange traditie van tolerantie en gastvrijheid. Het argument luidt dat de Nederlandse regering en het Nederlandse volk deze traditie niet mag verbreken.⁸¹
 - 4 Kosten en baten. Hier werd gerefereerd aan bijvoorbeeld de in Nederland heersende werkloosheid en woningnood en de concurrentie op de arbeidsmarkt. Ook werd er gerefereerd aan de kosten van de opvang. Het ging niet alleen om financiële kosten, maar ook over veiligheid of criminaliteit.
 - 5 Toelating van andere migrantengroepen. Het gaat dan bijvoorbeeld om de vraag waarom gastarbeiders wel werden toegelaten, maar spijtoptanten, waarmee men een verleden en taal deelde, niet. Een ander argument was dat Indische Nederlanders wel in grote getale moeiteloos werden opgenomen, maar dat Surinamers in de jaren zeventig nee op het rekest kregen, terwijl het in allebei de gevallen groepen uit voormalige koloniën betrof.
 - 6 Situatie in land van herkomst. De vermeende mogelijkheid om terug te keren naar het land van herkomst was een belangrijk argument bij insluiting of uitsluiting. Van Indische Nederlanders werd gemeend dat zij niet meer konden terugkeren naar Nederlands-Indië, omdat dit land niet meer bestond. Indonesië werd gevaarlijk geacht voor (voormalige) Nederlanders. Indische Nederlanders werden daarom toegelaten en zij werden aan een actief assimilatiebeleid onderworpen om hen zo snel mogelijk te laten opgaan in de Nederlandse maatschappij. Van Surinamers en Antillianen werd daarentegen gemeend dat zij wel konden terugkeren en hun verblijf tijdelijk zou (moeten) zijn. Remigratie werd bevorderd en een actief assimilatiebeleid kwam niet van de grond. Toelating werd ontmoedigd.
 - 7 Het argument waarbij wordt gegoocheld met de aantallen, in de Angelsaksische literatuur de ‘number game’ genoemd.⁸² In het algemeen spelen aantallen een grote rol in de problematisering van toelating en integratie van migranten. Migranten werden vooral als een probleem gezien wanneer het idee bestond dat het er veel waren. Hoeveel ‘veel’ is, is subjectief: dat konden er duizenden zijn, of honderden, of tientallen. Omdat migranten uit voormalige Nederlandse koloniën de Nederlandse nationaliteit hadden, was het niet altijd duidelijk hoeveel er in Nederland waren. Er werden, zoals we zullen zien, schattingen gepresenteerd over het aantal op een bepaald moment en over het aantal dat mogelijk nog zou komen. Deze schattingen waren onderdeel van het creëren van een sfeer van dreiging en onzekerheid.

Behalve naar de argumenten die werden gebruikt, kijk ik naar stiltes. Stiltes vallen op als bepaalde onderwerpen worden geproblematiseerd voor de ene migrantengroep, maar niet voor andere. Een voorbeeld waren gemengde huwelijken die voor Marokkanen en Turken wel werden geproblematiseerd, maar voor Indische Nederlanders niet of veel minder. In de literatuur wordt dit ook wel *strategic forgetfulness* genoemd.⁸³

Mijn analyse richt zich, zoals gezegd, ook op scharnierpunten. In deze dissertatie wordt het moment van de grootschalige komst van migranten uit de (voormalige) Nederlandse koloniën en discussies omtrent die komst als eerste scharnierpunt geana-

lyseerd. Dit is een moment van debat waarop het ‘wij’ – de natie – wordt gedefinieerd en geherdefinieerd en beelden en retorieken van functie veranderen. Zolang onderdanen in de koloniën woonden, werden zij (in meer of mindere mate) betrokken bij een Nederlandse gemeenschap. Op het moment dat de inwoners van de koloniën het grondgebied aan de Noordzee betraden, was die inclusie niet meer vanzelfsprekend. Inclusie betekende dat migranten aanspraak konden maken op gelijke behandeling op verschillende terreinen. Stereotypen en beelden die al bestonden ten aanzien van de bevolking van de koloniën en discursieve strategieën die werden gebruikt om de superioriteit van de Nederlanders overzee te rechtvaardigen, reisden mee naar Nederland, maar de functie daarvan veranderde. In de kolonie hadden deze beelden en discursieve strategieën tot doel het koloniale gezag te rechtvaardigen. Deze functie verviel door dekolonisatie en migratie. Dat betekende niet dat de beelden en strategieën verdwenen. Zij bleven bestaan met een andere functie. Omdat de migranten in verschillende perioden kwamen, waren er uiteenlopende momenten die scharnierpunten in het debat vormden.

Scharnierpunten waren ook rellen of incidenten na de komst van de migranten naar Nederland. Met enige regelmaat kwam het, zoals uit deze dissertatie zal blijken, tot kleinere of grotere conflicten, waarbij aan het koloniale verleden een rol werd toegekend en waarbij koloniale stereotypen een nieuw leven werd ingeblazen, of waarbij juist de betekenis van het koloniale verleden nadrukkelijk werd ontkend. Er zijn ook momenten waarop debat opvallend afwezig was. Voorbeelden zijn de aankomst van de Indische Nederlanders kort na de oorlog en de rellen tussen Indische en Nederlandse jongens in 1958. Bij hun aankomst werden Indische Nederlanders betrokken bij de Nederlandse natie mede vanuit het idee dat ze niet meer konden terugkeren omdat ‘hun’ Indië niet meer bestond. Bij het ontstaan van ‘rellen’, een decennium later, zou te verwachten zijn dat dit zou leiden tot een retoriek van (gedeeltelijke) uitsluiting, maar dat gebeurde opvallend genoeg niet. In de kranten werden de rellen uitvoerig beschreven, maar noch het parlement noch het *Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier Initiatief voor Sociale Zorg ten behoeve van Grepatrieerden* (CCRP) – belast met de maatschappelijke begeleiding van Indische Nederlanders – besteedde er aandacht aan. Zoals uit de analyse in hoofdstuk 3 zal blijken had dit te maken met het beeld van de Nederlandse natie en de acceptatie van Indische Nederlanders als Nederlanders. Voor de Indische Nederlanders waren de scharnierpunten in het debat de jaren 1945-1949, 1952-1953 en 1958-1964, voor de Molukkers in 1951 en 1975-1977, voor Surinamers in 1974-1975 en voor Antillianen de jaren zeventig, tachtig en de periode 1995-1999. De periode voor de Antillianen is vaag en lang juist omdat er relatief weinig debat was.

Een belangrijke bron voor dit onderzoek waren de ruim 7.000 krantenartikelen. Voor de periode voor 1990 zijn krantenartikelen beperkt gedigitaliseerd, door onder meer de Koninklijke Bibliotheek. Minder dan de helft van het hier geanalyseerde materiaal komt uit gedigitaliseerde bronnen. Wie met krantenanalyse heeft gewerkt, weet dat lang niet al het gedigitaliseerde materiaal machine-leesbaar is. Er worden talloze fouten gemaakt bij de automatische omzetting van scan naar tekstbestand (oplopend van zo’n 40 procent correct net na de oorlog naar 60 procent voor de jaren zeventig), voor-

al in cijfers en data. Langere artikelen worden bovendien op willekeurige momenten afgebroken. Ik heb naast de gedigitaliseerde kranten, gebruik gemaakt van knipselkranten van de Rijksvoorlichtingsdienst (rvd), Kabinet voor Surinaamse en Antilliaanse zaken (KabsNA), het Kabinet van de vice-minister-president en het cckp, en handmatig gezocht in niet-gedigitaliseerde (landelijke) kranten.⁸⁴ Voor de discussie over Antillianen in de jaren negentig heb ik gebruik gemaakt van LexisNexis. Op basis van secundaire literatuur en de Kamerdebatten heb ik onderzocht op welke momenten er debatten werden gevoerd, die zich concentreerden op de in- en uitsluiting van deze groepen, zoals het spijtoptantendebat, de migratie aan de vooravond van de Surinaamse onafhankelijkheid, de Molukse treinkapingen, de migratie van Antilliaanse jongeren na 1995, en rellen en gemengde huwelijken. Ik heb 7.219 artikelen verzameld. Dit zijn geenszins alle artikelen die in de hier bestudeerde periode over deze groepen zijn gepubliceerd. Er waren tal van vierregelige artikeltjes waarin slechts de komst van een groep of een schip werd gemeld. Verder produceerden lokale kranten soms compleet gelijklopende verhalen, waarschijnlijk op basis van materiaal dat hen door persagentschappen was aangeleverd. Lokale bladen waren aangesloten bij de *Gemeenschappelijke Persdienst*. De korte mededelingen en de identieke teksten werden buiten beschouwing gelaten.

De artikelen zijn afkomstig uit alle grote Nederlandse dagbladen, enkele week- en maandbladen (waaronder *Accent*, *Beatrijs*, *De Groene Amsterdammer*, *De Nieuwe Linie*, *De Spiegel*, *Elseviers Weekblad*, *Haagse Post/De Tijd*, *Margriet*, *Opzij*, *Panorama*, *Vrij Nederland*, en *Peel en Maas*), enkele internationale kranten (*Observer*, *New York Times* en *Washington Post*), enkele bladen van de migrantengroepen zelf of van belangenbehartigers (*Tong Tong* (Indische Nederlanders), *Zelfbeschikking* en *De stem van Ambon* (Molukkers), *Hindorama en Aisa Samachar* (Hindoestaanse Surinamers), het Curaçaose blad *Amigoe di Curaçao* (Nederlandstalige Antilliaanse krant, opgericht door de Paters Dominicanen in 1883, sinds 1941 verschijnend als dagblad), en een zeer groot aantal lokale en regionale kranten (waaronder *Amersfoortse Courant*, *BN/DeStem*, *Brabants Dagblad*, *Dagblad van het Oosten*, *De Dordtenaar*, *De Vrije Zeeuw*, *Eindhoven's Dagblad*, *Friese Koerier*, *Gazet van Limburg*, *Gelders Dagblad*, *Gooien Eemlander*, *Haagsche Courant*, *Haarlems Dagblad*, *Het Binnenhof*, *Het Centrum*, *Het Financieele Dagblad*, *Het Vaderland*, *Leeuwarder Courant*, *Leidsch Dagblad*, *Nederlands Dagblad*, *Nieuwe Courant*, *Nieuwe Haagsche Courant*, *Nieuwe Leidsche Courant*, *Nieuwe Limburger*, *Nieuwsblad van het Noorden*, *Noord-Bevelands Nieuws- en Advertentieblad*, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, *Provinciale Zeeuwse Courant*, *Rotterdams Dagblad*, *Schager Courant*, *Stentor*, *Tubantia*, *Utrechtsch Katholiek Dagblad*, *Utrechtsch Nieuwsblad*, *Woerdens Nieuwsblad*, *Zeeuw'sch Dagblad*, *Zeeuws Nieuwsblad* en *Zierikzeesche Nieuwsbode*).

De dagbladen veranderden in de loop van de hier beschreven periode van uiterlijk. De kranten werden dikker, de berichten langer, koppen vetter en er kwamen meer foto's. De kranten veranderden ook van signatuur en raakten minder verbonden met politieke partijen. Door krantenfusies, overnames en faillissementen verdween een groot aantal titels. Bij aanvang van de hier onderzochte periode waren er in Nederland ongeveer 100 dagbladen. Aan het einde van de onderzochte periode was een groot aantal van de grotere regionale bladen kopblad van het *Algemeen Dagblad* geworden,

wat betekende dat ze vrijwel hetzelfde nieuws brachten, met uitzondering van enkele lokale berichten.

De Telegraaf, opgericht in 1893, had na de Tweede Wereldoorlog een verschijningsverbod tot 1949. Daarna groeide de krant uit tot het grootste dagblad in Nederland en werd de berichtgeving sensationeler. De krant was niet direct aan een partij gebonden. *De Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC)*, opgericht in 1843 en in 1970 gefuseerd met het *Algemeen Handelsblad*, was een rechts liberale krant. Tussen 1945 en 1947 verscheen de krant onder de titel *Nationale Rotterdamsche Courant*. De krant richtte zich op zakennieuws en berichtte, wanneer het bijvoorbeeld ging over Nederlands-Indië en Indonesië, vrijwel alleen over de zakelijke Nederlandse belangen en niet over het lot van de Indische Nederlanders. Ten tijde van de debatten rondom de komst van Surinamers en Antillianen had de krant meer belangstelling voor de menselijke kant van de migratie. *Het Algemeen Dagblad* werd opgericht in 1949 en had geen politieke of religieuze binding. Het was in het begin vooral een Rotterdamse krant, werd een landelijke krant en vervolgens kopblad van een groot aantal lokale en regionale kranten. *De Volkskrant*, opgericht in 1919, was katholiek van oorsprong, maar richtte zich sinds de jaren zestig op links intellectueel Nederland. *De Maasbode* was eveneens katholiek en aanvankelijk groter dan *de Volkskrant*. De krant verdween in 1959 door overname door het eveneens katholieke blad *de Tijd*. Het sociaaldemocratische dagblad *Het Vrije Volk* was een voortzetting van het vooroorlogse dagblad *Het Volk*. De krant werd in 1967 losgekoppeld van de PvdA en werd vervolgens van een belangrijke landelijke krant een lokale Rotterdamse krant. Het laatste nummer verscheen in 1991. De krant zette al vroeg in op de personifiërende benadering waarbij politiek nieuws werd gekoppeld aan persoonlijke verhalen. Er was in de krant veel belangstelling voor het lot van Indische Nederlanders en Molukkers. *Het Parool* was een sociaaldemocratische verzetskrant, die uitgroeide tot een belangrijke landelijke krant totdat de krant in 1997 zich meer op Amsterdam ging richten. In deze krant was veel belangstelling voor wat werd genoemd 'het Ambonezenprobleem'. *Trouw* kwam eveneens voort uit het verzet en had na de oorlog een lezerskring die zich verbonden voelde met de ARP. Kort na de Tweede Wereldoorlog verzette de krant zich tegen de dekolonisatie van Nederlands-Indië en vervolgens tegen de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië. In artikelen over Indische Nederlanders en Molukkers in Nederland probeerde de krant gelijk te halen wat betreft haar standpunt ten aanzien van de dekolonisatie: dekolonisatie was fout geweest en nu zat Nederland met de gebakken peren. *De Waarheid* was het partijblad van de CPN. Het was een verzetskrant en kort na de oorlog enige tijd de grootste krant van Nederland. In de Koude Oorlog raakten *De Waarheid* en de CPN in een isolement. In de late jaren zestig en in de jaren zeventig herwon het blad aan populariteit, vooral vanwege kritiek op de Vietnamoorlog. In 1990 werd de krant opgeheven. *De Waarheid* was kort na de oorlog voor de onafhankelijkheid van Indonesië en verwoordde steeds een antikoloniale visie. Voor de meer recente periode valt op dat alle kranten veel meer aandacht hebben voor Marokkanen en in mindere mate Turken dan voor Surinamers en Antillianen. *Het Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf* besteden in de laatste jaren iets meer aandacht aan Antillianen dan aan Surinamers. Bij NRC ligt dat precies andersom, maar is de algehele belangstelling voor beide groepen veel minder dan in het *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf*.

De Volkskrant heeft eveneens meer belangstelling voor Surinamers dan voor Antillianen (maar lang niet zoveel als voor Marokkanen).

De 7.219 teksten werden zorgvuldig geanalyseerd. De belangrijkste thema's, trefwoorden en metaforen werden geteld. Dit maakte kwantificering mogelijk, waardoor de frequentie van het gebruik van metaforen of het voorkomen van argumenten binnen een bepaald debat kon worden vastgesteld. In de analyse van de metafoor doorliep ik drie stappen: de identificatie van de metafoor, de interpretatie en vervolgens de duiding binnen het politieke of publieke debat.⁸⁵ Hiermee werd de functie van de metafoor geanalyseerd. De kracht van de metafoor werd getest door te kijken of en wanneer de metafoor in andere contexten wordt gebruikt, of de metafoor tussen aanhalingstekens staat (wat een bewust gebruik van de metafoor impliceert) en of er een combinatie van verschillende metaforen plaatsvindt (wat een onbewust gebruikt impliceert).⁸⁶

Wat betreft de Indische Nederlanders ben ik begonnen met 985 artikelen uit de knipselmappen van het СССР. Deze artikelen zijn gebruikt om de debatten in kaart te brengen. Doel was tevens te onderzoeken hoe de migratie zich verhiel tot de berichtgeving. 365 langere artikelen zijn onderworpen aan een diepte- en detailanalyse. De krantenartikelen over Surinamers zijn gevonden in de knipselkrant *Beleid beschouwd* van de RVD, de knipselmappen van KabSNA en het kabinet van de vice-minister-president, in totaal 2.041 artikelen. Naar aanleiding van de Molukse treinkapingen is behalve naar de Nederlandse pers ook gekeken naar de internationale pers, omdat de kapingen veel internationale aandacht trokken. Dat maakt het mogelijk discoursen te vergelijken. In totaal zijn 925 krantenartikelen verzameld. Het debat over Antillianen vond vooral plaats vanaf 1995. Voor deze periode zijn 674 krantenartikelen uit nationale en regionale kranten en tijdschriften geanalyseerd. Verder zijn er nog 1.383 krantenartikelen over Indo's, 659 over Molukkers en 552 over Surinamers uit de periode voor dekolonisatie in de analyse betrokken.

Voor de koloniale periode zijn bovendien 17 Indische en 3 Surinaamse romans onderzocht. Hierbij is gekeken naar het beeld van de bevolking in de kolonie en wat de functie daarvan was. Het idee achter deze analyse is dat dit beeld uit het koloniale tijdvak een weerslag had op dat in de postkoloniale context.⁸⁷ De romans zijn vooral voor het Indische verhaal van belang. Over Suriname werden veel minder romans geschreven, en over de Antillen nog minder. In de literatuur worden een aantal romans genoemd die belangrijk waren en veelgelezen werden. Die heb ik voor mijn analyse gebruikt.⁸⁸ Bij de analyse van de romans heb ik gekeken naar taalgebruik: woordkeuze, constructie van zinnen, wie als handelende personen optreden en wie wel en wie niet als personages worden uitgewerkt.⁸⁹ Bij mijn selectie van de romans heb ik de volgende criteria gebruikt: ten eerste heb ik gekeken naar een gelijke verdeling tussen het aantal mannen en vrouwen onder de auteurs en naar een evenwichtige verdeling over het door mij besproken tijdvak. Ten tweede zijn de boeken geselecteerd op hun populariteit in hun eigen tijd. Sommige boeken waren heel populair in de door mij bestudeerde periode, maar zijn later in vergetelheid geraakt.⁹⁰ De reden om veelvuldig herdrukte en besproken boeken te onderzoeken is dat hun populariteit mede lag in het feit dat de thema's aansloten bij de leefwereld en de ervaringen van het lezerspubliek of dat ze belangrijk waren in het publieke debat omdat ze een als proble-

matisch ervaren onderwerp aan de orde stelden. De toevoeging een ‘Indische roman’ of ‘roman uit Indië’ aan de titel suggereert dat het Indische als een bepalend element van de Indische samenleving werd beschouwd, zowel in Nederlands-Indië als in Nederland.⁹¹ De 17 geselecteerde Indische romans heb ik geanalyseerd op het gebruik van stereotyperingen van uiterlijk en karakters van mannen en vrouwen die behoorden tot de Europese, Indische of inheemse groep.⁹² Centraal stond hoe verschillen werden beschreven en benadrukt. Tevens heb ik gekeken naar hoe gemengde relaties werden beschreven.

Als laatste bron zijn de debatten in de Eerste en Tweede Kamer onderzocht.⁹³ Voor de parlementaire discussies kon ik voortbouwen op werk van Guno Jones en John Schuster, die keken naar de discussies omtrent in- en uitsluiting en toelating van postkoloniale migranten.⁹⁴ Naar aanleiding van hun bevindingen heb ik Kamerdebatten geanalyseerd. Dit heb ik aangevuld met een analyse van materiaal in de archieven van het IND, CAZ en CCKP om greep te krijgen op de discussies die werden gevoerd op beleidsniveau.⁹⁵ Vervolgens heb ik een extra analytische slag gemaakt door, op basis van de Kamerdebatten, de krantenartikelen en het archiefmateriaal, te kijken naar de wisselwerking tussen het publieke en politieke debat.

Opbouw

Dit proefschrift is per groep chronologisch opgebouwd. Allereerst wordt gekeken naar vertogen van in- en uitsluiting in de koloniën Nederlands-Indië, Suriname en de Antillen. Deze hoofdstukken bevatten ook achtergrondinformatie over de geschiedenis van het Nederlandse kolonialisme in deze gebieden en de migratie naar Nederland. Vervolgens komen achtereenvolgens de Indische Nederlanders, de Molukkers, de Afro-Surinamers, Hindostanen en als laatste de Antillianen aan bod.

2 Nederlands-Indië

In de hoofdstukken 3 en 4 staat de migratie van de Indische Nederlanders en Molukkers vanuit (voormalig) Nederlands-Indië naar Nederland centraal. Hun komst naar Nederland was niet altijd vanzelfsprekend en was onderwerp van debat in Kamer en pers. Dit hoofdstuk heeft tot doel een beknopte samenvatting te geven op basis van de literatuur van het debat over deze groepen, waardoor de informatie in de volgende hoofdstukken in de juiste context kan worden geplaatst. De gedachte hierachter is dat het naoorlogse discours mede werd bepaald door het discours in de koloniale periode. Ik kijk naar de argumenten en vertogen die werden gebruikt om categorieën te onderscheiden in de koloniale context en hoe die later in Nederland werden gebruikt om mensen toe te laten of te weren.

Achtergrond

De komst van de groep met een geheel blank-Europese achtergrond leidde in Nederland tot weinig debat. In Nederlandse en Indische kranten (en een enkele keer in Kamerdebatten¹) werden ze ook wel aangeduid met het Maleisische woord *totoks*. In Nederlands-Indië had dat woord een negatieve connotatie en werd het gebruikt voor mensen die of net van de boot waren gestapt of die zich niet konden of wilden aanpassen. De komst van de veel grotere groep Indische Nederlanders leidde in Nederland wel tot uitgebreide discussies. Zij staan in deze analyse centraal. Omdat Indische Nederlanders tot de juridische categorie van de Europeanen behoorden (hierover later meer), werden zij niet als afzonderlijke groep geregistreerd (bijvoorbeeld in de bevolkingsadministratie) en is het niet duidelijk om hoeveel personen het ging. Er bestond en bestaat nog steeds geen eenduidige definitie van de Indische Nederlander, vooral omdat er in het politieke en publieke debat veel waarde werd gehecht aan moeilijk te kwantificeren aspecten zoals ‘het verkeren in een Nederlandse invloedsfeer’ en een speciale band met Nederland. Ulbe Bosma heeft betoogd dat in Nederlands-Indië het belangrijkste onderscheid binnen de Europese bevolking was dat tussen trekkers en blijvers. Trekkers konden zich veroorloven hun kinderen in Europa te laten studeren, blijvers konden dat niet. Religieus en raciaal onderscheid was van minder belang dan sociaal-cultureel onderscheid (met name het educatieve onderscheid), betoogde hij.²

De groep Indo-Europeanen, die was ontstaan uit relaties tussen de inheemse bevolking en de Europese kolonisten, behoorde bijna in zijn geheel tot de blijvers. Gemengde relaties hadden een lange geschiedenis in Indië. De Nederlandse aanwezig-

heid in Nederlands-Indië begon eind zestiende eeuw. Vanaf haar oprichting in 1602 richtte de Verenigde Oostindische Compagnie (voc) zich in de archipel niet op verovering van gebied, noch op vestiging van Nederlanders en direct bestuur, maar op het monopoliseren van handel. Zij beperkte zich tot vestiging van een aantal strategische handelsposten van waaruit handel kon worden gedreven.³ De Nederlanders en andere Europeanen maakten nooit meer uit dan enkele procenten van de bevolking.⁴

De volkstelling uit 1930 is de laatste geweest die de bevolking in Nederlands-Indië in kaart heeft gebracht.⁵ 0,4 procent van de bevolking was Europeaan, waarvan 71 procent in Indië was geboren. In 1930 had 87 procent hiervan de Nederlandse nationaliteit. De overige 13 procent had de Britse, Duitse, Franse, Deense of Amerikaanse nationaliteit. Van de Europeanen met de Nederlandse nationaliteit was een kwart in Nederland geboren. 2 procent van de bevolking viel in de categorie Vreemde Oostering, waarvan Chinezen het overgrote deel uitmaakten (92 procent). De overige 97,6 procent van de bevolking viel binnen de juridische categorie Inlander.⁶

Rond 1900 nam migratie van en naar Nederland toe, onder meer door kortere reistijden tussen kolonie en Nederland, door de komst van het stoomschip en de opening van het Suezkanaal.⁷ Het percentage vrouwen onder de migranten nam toe. Er is berekend dat een op de veertig Nederlanders geboren tussen 1900 en 1940 naar Indië is gemigreerd, waarbij het aantal mannen en vrouwen in de loop der jaren steeds meer gelijk werd. In totaal waren dat ongeveer 140 tot 150 duizend migranten. Eind jaren dertig reisden jaarlijks bijna 40.000 Nederlanders van en naar Indië.⁸

Niet alleen etnisch, ook sociaal, economisch en cultureel namen de Indische Nederlanders een positie in tussen de Europese nieuwkomers en de inheemse bevolking. De mestieze cultuur droeg zowel Europese als inheemse elementen in zich. De juridische en sociale positie van de Indo-Europeanen was afhankelijk van het hebben van een Europese (voor)vader, die zijn kind ook had erkend. Kinderen van gemengde afkomst die niet werden erkend door de vader, behoorden niet tot de Europese gemeenschap, maar tot de juridische categorie waartoe hun moeder behoorde. Wanneer de Nederlandse man terugkeerde naar Nederland 'verdwenen' de concubines en de kinderen 'in de kampong'. De vader kon de verantwoordelijkheid op zich nemen voor de opvoeding en de kinderen werden dan deel van de Europese gemeenschap.⁹ Vooral een baan in de ambtenarij werd door de meeste Indo-Europeanen geambieerd.¹⁰

De Molukkers

De achtergrond van de migratie van de Molukkers ligt in hun positie in het Koloniale Leger. In de negentiende eeuw werd het moeilijker om manschappen voor het Koloniale Leger te vinden. Er werden daarom veel buitenlanders gerekruteerd, met name Duitsers.¹¹ Het aantal militairen in het Koloniale Leger varieerde sterk. Tijdens de Java-oorlog (1825-1835), telde het leger 37.500 militairen van wie ongeveer 10.000 Europeanen. 70 jaar later, tijdens de Atjeh-oorlog (1873-1904), waren er 18.000 Europeanen op een totaal van 40.000 manschappen. 60 procent van de Europeanen in het leger had de Nederlandse nationaliteit. Het grootste deel van het leger werd gevormd door inheemse militairen, zoals de Molukkers. Eind negentiende eeuw startte het koloniale bestuur een actieve wervingscampagne voor het KNIL op de Molukse eilanden

vanwege de grote verliezen in de Atjeh-oorlog en de expansiedrift van het koloniale gezag. De christelijke Molukkers werden betrouwbaar en geschikt geacht voor het koloniale leger. Hun christelijke achtergrond werd gezien als een garantie voor loyaliteit en omdat zij een etnische en religieuze minderheid waren binnen de inheemse bevolking, waardoor zij geen bedreiging vormden voor het koloniale bestuur. Uit deze periode stamt het beeld van de eeuwenlange band tussen de Molukse militairen met Nederland, de Nederlandse vlag en het Koningshuis dat in de naoorlogse periode zo belangrijk werd.¹²

Het juridische en raciale onderscheid en nationaliteitsregelingen

Het juridische en raciale onderscheid in de kolonie had na de dekolonisatie gevolgen voor wie er wel en niet in Nederland werden toegelaten en ten aanzien van welke groepen de Nederlandse regering (morele) verplichtingen meende te hebben. Om naar Nederland te repatriëren na de Tweede Wereldoorlog was een Nederlands paspoort noodzakelijk. Het was echter niet altijd duidelijk wie in Indië recht had op zo'n paspoort. In eerste instantie werden alleen mensen toegelaten die de Nederlandse nationaliteit hadden.¹³ Uiteindelijk werd dit – na veel druk vanuit de Indische lobby in Nederland – na de onafhankelijkheid van Indonesië verruimd naar mensen met de Indonesische nationaliteit die aantoonbare binding met Nederland hadden. De Molukkers werden als niet-Nederlanders in 1951 collectief toegelaten, ofschoon ze niet de Nederlandse nationaliteit hadden. Op de debatten daaromtrent wordt in hoofdstuk 3 en 4 uitgebreid ingegaan. Het is voor de toelating van belang de nationaliteitsregelingen en juridische categorieën uit de laatkoloniale periode in deze paragraaf nader toe te lichten.

In 1848 werd het regeringsreglement voor Nederlands-Indië ingevoerd. Hierin werd juridisch onderscheid gemaakt tussen verschillende bevolkingsgroepen: 'Europeanen en daarmee gelijkgestelden' en 'inlanders en daarmee gelijkgestelden'.¹⁴ Vanaf 1854 kwam daar de categorie 'Vreemde oosterlingen en daarmee gelijkgestelden' bij. De meeste Indische Nederlanders behoorden tot de categorie Europeanen. De Molukkers behoorden tot de categorie inlanders. Iedere categorie had zijn eigen rechtspraak. Tot de categorie van Europeanen behoorden allereerst de 'totoks'. Zij konden Nederlanders zijn, maar ook Britten, Duitsers of Hongaren. Onder de Europeanen vielen ook Armeniërs, Japanners, Turken en de afstammelingen van de christen-Afrikanen die op einde van de negentiende eeuw in kleine aantallen op de Goudkust waren gerekruteerd voor het KNIL.¹⁵ Erkende kinderen van Europese mannen en inheemse vrouwen behoorden ook tot de categorie Europeanen, net als inheemse vrouwen die met een Europese man trouwden. Tot 1848 waren huwelijken tussen christenen en niet-christenen verboden. Daarna werden ze als ongewenst beschouwd, maar niet verboden. Tot de categorie 'inlanders' behoorden de inheemse bevolking van Indië, 'Moren, Mohammedanen en heidenen' en niet-erkende kinderen uit gemengde relaties. Europese vrouwen die huwden met een inheemse man gingen over tot de categorie 'inlander'. Dat was in lijn met de Nederlandse wetgeving waarbij de vrouw de nationaliteit van de man volgde. Het aantal Nederlandse vrouwen dat met een inheemse man trouwde was zeer klein.

De wetgeving die bepaalde wie Nederlander was en wie niet, veranderde in de negentiende eeuw. Deze wijzigingen hadden gevolgen voor de nationaliteit van de inwoners van Indië. Indië werd beschouwd als Nederlands grondgebied, maar niet alle inwoners werden beschouwd als Nederlanders. In het Burgerlijk Wetboek (BW) van 1838 werd in bepaalde artikelen onderscheid gemaakt tussen Nederlanders en vreemdelingen. Er moest geregeld worden wie tot welke categorie behoorde en hoe men Nederlander kon worden.¹⁶ Het principe achter het Nederlanderschap in het BW was het territorialiteit- of geboortelandprincipe (*ius soli*). Iedereen die op Nederlands grondgebied werd geboren was Nederlander. Vreemdelingen konden op verzoek gelijkgesteld worden, maar dat betekende niet dat de vreemdeling de Nederlandse nationaliteit kreeg. Deze mogelijkheid tot gelijkstelling bestond ook in Nederlands-Indië.¹⁷ De regeling in het BW had tot gevolg dat ook de inwoners van de koloniën het burgerlijk Nederlanderschap hadden: dus ook de 'inlanders'. Er werd echter niet bepaald wie burgerschapsrechten had, met andere woorden wie het (census)kiesrecht had en wie openbare functies mocht uitoefenen (het politieke Nederlanderschap). Dit werd geregeld in de Nationaliteitswet van 1850.¹⁸ Volgens het BW had vrijwel de hele bevolking van de koloniën de Nederlandse nationaliteit, terwijl volgens de Nationaliteitswet uitsluitend de kinderen van in Nederland geboren of gevestigde ouders dit kregen. De 'inlandse' bevolking was volgens deze wet in politiek opzicht geen Nederlander. De regering meende dat 'allen van de aldaar woonachtige inlanders of kleurlingen geboren, die het de bedoeling niet kan zijn voor Nederlanders te doen doorgaan', uitgesloten werden van burgerschapsrechten.¹⁹ 'Inlanders' hadden wel de mogelijkheid om gelijkstelling aan te vragen mits ze aantoonbaar in de 'Europese leefsfeer' verkeerden.²⁰ Kinderen van een Nederlandse vader en een 'tot een ander menschenras behorende moeder' kregen Nederlands burgerschapsrechten.²¹

De discussie omtrent het wetsontwerp van de Nationaliteitswet van 1850 in de Tweede Kamer is interessant omdat die laat zien wie er waarom van de Nederlandse natie werd in- of uitgesloten. Het debat richtte zich op de burgerschapsrechten van de inheemse bevolking. Er waren Kamerleden die de banden met de inheemse bevolking in Indië wilden aanhalen en daarom alle 'inlanders' tot Nederlanders wilden verklaren. De minister van Justitie wilde aan deze wens geen gehoor geven. 'Inlanders' konden wat hem betreft wel gelijkstelling verwerven, maar hij wilde 'dit voorregt niet op eenmaal aan allen wegschenken, terwijl nog de minsten in staat zijn dit voorregt te waarderen.'²² De Nederlandse nationaliteit was volgens de minister iets waar de 'inlander' zich voor moest inspannen, niet iets dat men 'met eene pennestreek' toebedeeld kreeg. Na gelijkstelling werden 'de inboorlingen', in de woorden van de minister, opgenomen in 'het groote Nederlandsche huisgezin'. Door te spreken van een huisgezin, benadrukte hij eenheid en harmonie binnen de Nederlandse natie, maar ook de superioriteit daarvan: deel worden van dit huisgezin was een 'voorrecht' en een 'weldaad'. Naturalisatie had voor de minister ook een economisch doel, namelijk 'eene nieuwen band tusschen het moederland en onze kostbare overzeesche bezittingen strengelen, die niet anders dan weldadig op het onderling verkeer, en daardoor op het algemeen welzijn zal werken.' Alle 'inlanders' in de nieuwe wet automatisch het Nederlanderschap te geven, ging hem te ver omdat hij de 'inlanders' als te verschillend zag:

Zij zijn geplaatst in geheel verschillende toestand. Waartoe zou het dienen hen Nederlanders te noemen? [...] Nederlanders, die het zijn volgens dit ontwerp, zijn de leden der Nederlandsche Natie. Maar het lidmaatschap der Nederlandsche Natie zou, geloof ik, met meer recht aan de Duitschers en Engelschen, dan aan de inlanders van Java of van de Molukken worden toegekend.²³

De bepaling in het bw was volgens hem ‘niets anders dan eene slordigheid van opstel in de bepaling van Nederlander’.²⁴ Kamerlid Van Hoëvell – een liberaal met bijzondere interesse voor de koloniën – wilde de Javanen niet in eerste instantie gelijkstellen met vreemdelingen, want: ‘De Javanen zijn door naauwe banden aan ons verbonden. Wij hebben jegens hen verplichtingen.’²⁵ Hij wilde dat zij gemakkelijk en snel naturalisatie konden aanvragen.

De dubbele nationaliteitsregeling, waarbij in het bw de burgerlijke rechten werden geregeld en in de Nationaliteitswet de politieke, bleef bestaan tot de Wet op het Nederlanderschap van 1892, die beide oudere regelingen verving. Het geboortelandprincipe werd verlaten voor het afstammingsbeginsel (*ius sanguinis*).²⁶ Dit betekende dat kinderen van Nederlandse vaders en buiten de echt geboren kinderen van Nederlandse moeders de Nederlandse nationaliteit hadden. De inheemse bevolking in Nederlands-Indië werd hiermee naast het staatsrechtelijk ook van het burgerrechtelijk Nederlanderschap uitgesloten en werd in feite stateloos.²⁷ ‘Inlanders’ die vóór 1892 in Nederlands-Indië gelijkgesteld waren, behielden die status. Na 1892 bleef het mogelijk om gelijkstelling aan te vragen en enkele duizenden mensen in Nederlands-Indië deden dat ook.²⁸ De regering beseftte dat de inheemse bevolking niet stateloos kon blijven. In de Onderdaanschapwet van 1910, waarmee ‘inlanders’ het Nederlands onderdaanschap kregen, maar niet de Nederlandse nationaliteit, werd een oplossing gevonden.²⁹ Zij werden ‘Nederlandse onderdanen niet-Nederlanders’. De regelgeving was verwarrend.

Beelden en retorieken in de laatkoloniale periode, 1870-1945

Het discours ten aanzien van Indische Nederlanders en Molukkers op het moment dat zij na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland kwamen, werd mede bepaald door beelden en retorieken uit de periode vóór de onafhankelijkheid. In deze paragraaf staat het discours in de laatste decennia van Nederlands-Indië centraal. In deze periode zijn de Indische Nederlanders en Molukkers die na dekolonisatie naar Nederland kwamen, maar ook de politici die het naoorlogse beleid bepaalden, geboren en getogen. Veel politici die zich met de migratie van de Indische Nederlanders en Molukkers bezighielden hadden (bestuurlijke) ervaringen in de kolonie. In het volgende hoofdstuk zal het gaan over Indische Nederlanders, maar het valt op dat de vertogen die in de koloniale context gangbaar waren voor de inheemse bevolking en in mindere mate voor de Indo-Europeanen, na dekolonisatie en migratie werden overgedragen op de groep Indische Nederlanders. Daarom wordt in dit hoofdstuk ook kort ingegaan op vertogen omtrent de inheemse bevolking.

Het einde van de negentiende eeuw luidde een periode in waarin de buitengewesten van Nederlands-Indië werden ‘gepacificeerd’ (dat wil zeggen onder direct gezag

werden geplaatst) en waarin het gevoel verantwoordelijkheid te zijn voor het welzijn van de Indische bevolking gestalte kreeg in de Ethische Politiek. Eén van de grootste spanningsvelden in deze periode was hoe de machtsongelijkheid tussen bevolkingsgroepen kon worden gerechtvaardigd en bestendig zonder hun loyaliteit en trouw te verliezen.³⁰ De vermeende morele en raciale superioriteit van de Europese gemeenschap werd als vanzelfsprekend ervaren door de Europeanen, maar er werd aan deze aanspraken voortdurend getornd door het opkomende Indonesische nationalisme en de Indo-Europese emancipatiebewegingen.³¹ De rechtvaardiging van de Europese hegemonie lag in discursieve strategieën. Het beeld van de kinderlijke en indolente inlander verscheen in Indië voor het eerst einde achttiende eeuw, maar werd pas echt belangrijk aan het begin van de negentiende eeuw, met de invoering van het cultuurstelsel.³² Indië werd toen vooral gezien als wingewest. De inheemse bevolking werd gedwongen gewassen te verbouwen die handelstechnisch interessant waren en werd gedwongen arbeid te leveren. Gouverneur Generaal Van den Bosch, die het cultuurstelsel invoerde in 1830, rechtvaardigde dit door te zeggen dat de Javanen vergelijkbaar waren met Nederlandse kinderen van 12-13 jaar. De Javanen waren in zijn optiek nog niet ver genoeg ontwikkeld voor vrije arbeid en vrije productie.³³ Door hen als kinderen neer te zetten rechtvaardigde hij het systeem van dwang, zoals een vader bevestigt over zijn kinderen.

De winsten van het cultuurstelsel maakten een substantieel deel van de Nederlandse inkomsten uit, het zogenaamde batig slot.³⁴ Het leidde tot hongersnood en uitbuiting van de inheemse bevolking. De bekendste aanklacht hiertegen kwam van Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli, die de morele bezwaren tegen het stelsel en het kolonialisme verwoordde in zijn boek *Max Havelaar* (1860).³⁵ Hij ging in tegen het idee dat de 'inlander' indolent was en liever gedwongen arbeid verrichtte dan vrije.³⁶ Dit boek verhoogde het bewustzijn in Nederland ten aanzien van de leefomstandigheden van de inheemse bevolking in Indië. In de Kamers werd het debat over het cultuurstelsel en de leefomstandigheden van de inlanders gevoerd. Eerste Kamerlid Hartsen betoogde dat 'de inlandsche bevolking zich bij voortduring bevindt in eenen staat van onmondigheid en kindsheid.'³⁷ Vanwege de 'kindsheid' van de inlander was volgens Hartsen onvrije arbeid in het cultuurstelsel gerechtvaardigd. Van Hoëvell betoogde echter als tegenstander van het cultuurstelsel, dat het *communis opinio* was dat de Javanen 'als kinderen het bestuur over hunne eigene goederen niet [kunnen] voeren', 'want ze laten zich bedriegen'. Nederland moest als een vader zijn kinderen beschermen. Hij bevestigde voorts het beeld van de 'inlander' als zachtzinnig en gedwee, in die tijd vrouwelijke eigenschappen.³⁸ Hij pleitte voor goed lager onderwijs zodat 'het kwaad, dat thans nog het cultuurstelsel noodig maakt, [...] langzamerhand [zal] ophouden.'³⁹ De familieretoriek werd door zowel Hartsen als Van Hoëvell gebruikt om het koloniale gezag te rechtvaardigen. Het doel dat zij beoogden verschilde echter. Van Hoëvell pleitte tegen het cultuurstelsel en voor onderwijs naar westers model. Hartsen pleitte voor behoud van het cultuurstelsel. Na 1870 werd door nieuwe wetten het cultuurstelsel afgeschaft en werd de markt in Indië vrijgegeven.

Dit legde de basis voor een omwenteling in de koloniale politiek en de visie op goed bestuur in Indië: de 'Ethische Politiek'. Deze politiek was niet eenduidig.⁴⁰ Christelijke, liberale en sociaaldemocratische politici omhelsden hetzelfde principe, maar had-

den verschillende ideeën omtrent de uitvoer. Het uiteindelijke doel was zelfbestuur op termijn onder Nederlandse leiding en naar westers model.⁴¹ Het was gebaseerd op het idee dat Nederland een morele, zedelijke of christelijke verplichting had om de inheemse bevolking van Indië te verheffen door onder meer onderwijs en armoedebestrijding. Inheemse tradities en het gezag van de inheemse vorsten werd gerespecteerd, maar de houding ten aanzien van de inheemse bevolking bleef bevoogdend en onderdrukkend en gebaseerd op een idee van Nederlandse superioriteit. De noodzaak voor een Ethische Politiek kwam voort uit veranderingen in het internationale speelveld. De val van het Spaanse koloniale rijk in 1898 deed in Nederland het besef ontstaan dat de koloniale staat in Indië dezelfde zwaktes kende.⁴² Het belang van de loyaliteit van onderdanen werd actueel door de opkomst van politieke organisaties en de politieke emancipatie van zowel de Indo-Europese als de inheemse bevolking. De pers werd een belangrijke nieuwe speler in het veld als spreekbuis van de verschillende groepen.⁴³ Het was niet de bedoeling van politici dat de inheemse bevolking gelijkwaardig aan de Europeanen zou worden. In tegendeel, de groep Europeanen werd steeds meer afgesloten. Juist de interne grenzen werden belangrijk in het verdedigen van de koloniale macht.⁴⁴

Het artikel 'Een Eereschuld' van Van Deventer was, samen met *Max Havelaar*, één van de eerste stukken die inspireerde tot de Ethische politiek.⁴⁵ Van Deventer sprak van de ereschuld die Nederland had in te lossen aan de inheemse bevolking vanwege de uitbuiting tijdens het cultuurstelsel. De kolonie was niet alleen een gebied dat geëxploiteerd kon worden ten behoeve van de schatkist van Nederland, maar Nederland had een morele plicht te vervullen. De baten van Indië moesten terugvloeien naar Indië en niet naar de Nederlandse schatkist. De verheffing en opvoeding van de inheemse bevolking zou uiteindelijk moeten leiden tot zelfstandigheid, was het idee. Dit kon in de ogen van Van Deventer niet meteen. Hij schreef in *De Gids* in 1902 dat de 'inlanders' nog niet genoeg waren ontwikkeld voor zelfstandigheid en dat Nederland nog de plicht had 'in de behoefte van bestuur te voorzien'.⁴⁶ Desondanks was de verbetering van de leefomstandigheden van de inheemse bevolking onlosmakelijk verbonden met een effectieve uitoefening van het koloniale gezag.⁴⁷ Alleen door loyaliteit van en verbondenheid met de inheemse bevolking kon de koloniale staat overeind gehouden worden.⁴⁸ Het is niet toevallig dat het beschavingsoffensief samenviel met de pacificatie van de buitengewesten en het vestigen van Nederlands bestuur buiten Java. Volgens Van Deventer was er geen beter middel 'om dat behoud te waarborgen, dan een politiek van rechtvaardigheid en eerlijkheid. Want alleen dáárdoor zullen wij ons duurzaam kunnen verzekeren van een macht, waartegen de sterkste landingslegers niet zouden zijn opgewassen: de achting, de liefde, de trouw der talrijke bevolking van Insulinde'.⁴⁹

In 1901 sprak Koningin Wilhelmina in haar troonrede van een 'zedelijke roeping' ten aanzien van de Indisch bevolking.⁵⁰ Over die zedelijke roeping van Nederland werd in de opvolgende jaren tot de Tweede Wereldoorlog in de Kamers regelmatig gesproken.⁵¹ Abraham Kuyper schreef in 1907 in het lijvige ARP verkiezingsprogramma *Ons Program* (1907) over de plicht ten opzichte van de inheemse bevolking in Indië. Volgens de ARP was deze plicht nauw verbonden met de zending onder de inlanders. In *Ons program* werd de basis gelegd voor de voorgedijgedachte.⁵² Als deel van een sym-

bolische, verbeelde familie was de 'inlander' een onmondig, machteloos kind en Nederland de voogd.⁵³ Het anders-zijn van de 'inlander' werd onderstreept door het feit dat Nederland 'voogd' was van een 'pleegkind' en geen 'vader' of 'ouder' van een eigen kind: '[Nederland heeft] tegenover deze onmondige natiën de [...] zedelijke verplichting te aanvaarden, waaronder elk voogd tegenover zijn pleegkind staat.'⁵⁴

In sociaaldemocratische hoek werd eveneens betoogd dat Nederland een plicht had. Kamerlid Van Kol gebruikte in het verkiezingsprogramma van de SDAP de familiemetafoor.⁵⁵ Zijn doel was de 'inlander', 'het kind', 'op [te] voeden tot een man'.⁵⁶ De Nederlandse regering, als symbolische vader, had de plicht tot opheffen, gelukkig maken en beschermen van zijn kinderen.⁵⁷ Minister Idenburg sprak in de begrotingsbehandeling van Indië in 1919 eveneens over de verhouding tussen 'inlanders' en de koloniale overheid als een kind en een vader:

Ook een kind kan niet altijd billijken wat zijn vader doet, maar zal eerst daarna in den opgroei begrijpen, waarom met hem die weg is opgegaan. En datzelfde geldt van zeer veel maatregelen, die wij nemen, vooral in onze aanraking met die primitieve volkeren, die uit dien bijzonderen nomadentoestand in een gansch ander stadium moeten worden overgebracht. [...] Ik heb gezegd, dat ons bestuur Indie ten zegen was, ook al zou dat op het oogenblik zelf door de inlandsche bevolking niet aldus worden ervaren, – zooals een kind de daden van zijn vader eerst begrijpt, wanneer hij tot volle ontwikkeling is gekomen.⁵⁸

Het ging in deze 'ethische' debatten uitsluitend om de verhouding tussen het Nederlandse gezag en de inheemse bevolking. Opvallend is het vrijwel ontbreken van aandacht voor de Indische Nederlanders.

Voor deze paragraaf zijn de discussies omtrent Indische Nederlanders onderzocht in de verschillende bronnen tussen 1870 en 1940. Ik heb daarbij gekeken naar het vertoog ten aanzien van de groep en het gebruik van metaforen (zie Tabel 2 en Tabel 3). Allereerst moet vastgesteld worden dat er veel meer discussie was over 'inlanders' dan over andere groepen. Er waren tussen 1870 en 1940 1.090 Kamerdebatten over 'inlanders' en 213 over Indische Nederlanders en respectievelijk 18.140 en 1.274 krantenartikelen.⁵⁹

Een belangrijk debat over de Indische Nederlanders in deze periode betrof het verpauperen of verindischen.⁶⁰ In de eerste vier decennia van de twintigste eeuw gingen 38 van de 98 Kamerdebatten over het probleem van de paupers. Zij behoorden tot de juridische categorie van de Europeanen, maar leefden in de oosterse invloedssfeer: zij werkten niet bij het gouvernement of bij Europese ondernemingen, maar bedelden of deden handenarbeid; zij leefden in de kampong of woonden samen met een inheemse vrouw. Dit werd als een bedreiging ervaren voor het Europese prestige. Het 'afglijden tot de kampong' van Indo-Europeanen was een kernelement in de debatten in de Kamers en de pers. Er werd voorgesteld de armoede en het zedelijke verval van de Europeanen te bestrijden via onderwijs, het bevorderen van de landbouw en dienstneming in het leger.⁶¹ Het belang van de Europese invloedssfeer, sociaal en cultureel, voor de mate waarin een Indische Nederlander werkelijk als deel van de natie werd beschouwd, komt terug in de postkoloniale discussies in hoofdstuk 3. Het werd één van de criteria om het recht op toelating tot Nederland te bepleiten. De Indische Nederlanders zagen hun bevoorrechte positie in de kolonie bedreigd worden door de

concurrentie van Javanen, Chinezen en de 'totoks' op de toch al krappe markt voor 'Europese' banen.⁶² In de *Sumatra Courant* van 1897 werd geklaagd over 'totoks' die werden aangesteld als 'schrijvers' bij het leger, een positie waarvan de krant meende dat die moest worden voorbehouden aan 'Indische jongelui'.⁶³ *De Tijd* schreef in 1917:

Het gevolg van den nieuwen politieken koers ten opzichte van den Indo zal dan ook zijn, dat deze categorie van lieden zich langzaam zal oplossen in de groote inlandsche bevolkingsgroep; dat er een nivelleering naar omlaag zal plaats hebben, en de Indo zal worden gebracht op een lager niveau: dat van den inlander, om ten slotte geheel in de inlandsche kampong te verdwijnen.⁶⁴

Een baan als ambtenaar had een (Europese) status en had daardoor de voorkeur van de Indische Nederlanders. Door meer concurrentie werd die baan voor sommigen onbereikbaar en zochten zij elders emplooi. In toenemende mate werd in de pers de zorg geuit dat steeds meer Indo-Europeanen 'werkloos' waren. Zij waren niet altijd daadwerkelijk werkloos, maar hun werk in de informele sector werd niet als werk gezien: het paste niet bij een Europeaan. Het werd gezien als een bedreiging voor de Europese prestige als Europeanen ventten met allerlei waar.⁶⁵

Algemeen Handelsblad schreef in 1929 over de Indo-Europeanen:

De Indo-European met geringe ontwikkeling, die onverbiddelijk moet afzakken naar het pauperisme, die leeft aan den zelfkant der Europeesche samenleving, en wiens voorland de kampong is, denkt er meestal niet aan om door het beoefenen van een ambacht voor zich een betere, een zonniger toekomst op te bouwen en ginds geborene van ietwat betere standing hokt liever zijn gansche leven als schrijver op een landskantoor, zonder vooruitzichten, dan zich op te heffen tot een materieel beter niveau, waarop hij zich door eerlijken handarbeid dadelijk zal kunnen plaatsen.⁶⁶

In de debatten kwam ook een aantal andere elementen terug: zij leefden in krotten, Indo-Europese meisjes werden geprostitueerd of uitgehuwelijkt aan inheemse, islamitische mannen.⁶⁷ Van Kol zei in 1906 in het Kamerdebat:

Is de heer Bogaardt nooit geweest in de groote steden, in de achterbuurten, waar die groote gezinnen wonen in vochtige huizen en krotten van f2 a f5 huur per maand, overvuld, waar kinderen, jongens en meisjes te zamen, moeten huizen of nestelen? Heeft hij die toestanden niet gezien, waar door groote gezinnen getracht moet worden het leven te rekken, voor enkele dubbeltjes per week van het armbestuur. Dit zijn vroeger meestal klerken geweest met schamel traktement of pensioen, die nooit een handwerk leerden en dan op hun ouden dag, verantwoordelijk voor een gezin, alleen staan, behoudens een geringen steun der particuliere liefdadigheid. De heer Bogaardt kan zien in allerlei oorden van Java Indo-Europeesche kinderen, die daar rondslechteren, reeds in hun prille jeugd fysiek en moreel gedemoraliseerd in de hoogste mate; kinderen, die zich schamen naar de school te gaan, omdat zij schoenen en kleeding missen, en thuis in hun prille jeugd naakt loopen. Heeft de heer Bogaardt dan nooit gehoord van die Indo-meisjes, die daar wonen, door haar moeders vaak verkocht aan Chineezzen of Arabieren om als bijzit te trachten een stuk brood te hebben voor zich en het gezin? Heeft hij nooit gehoord van die jonge Indo's, die leven door steun, dien zij krijgen van een prostituee door een Chinees of inlander betaald, of op clandestiene wijze hun bestaan rekken?⁶⁸

Hij stelde dat ‘wanneer ooit een buitenlandsche vijand ons in gevaar mocht brengen, is het te vreezen, dat die Indo’s ons in den rug zullen aanvallen.’⁶⁹

Deze voorbeelden uit debat over het afglijden van de verarmde (Indo-)Europeanen, benadrukken dat de grenzen in de Indische, koloniale maatschappij sociaal en cultureel waren bepaald en niet raciaal of religieus.⁷⁰ Een Indo kon ‘afglijden tot de kampong’, de status van de inheemse bevolking bereiken, door zijn sociale en culturele positie. Dit is een interessant gegeven omdat na de migratie van de Indische Nederlanders naar Nederland na de Tweede Wereldoorlog van overheidswege werd gepoogd ‘echte’ Nederlanders van hen te maken door hun sociale positie te verbeteren (door onderwijs) en hun culturele oriëntatie te beïnvloeden (door cursussen). Het behoren tot de discursieve Nederlandse gemeenschap was zowel in de koloniale als postkoloniale context afhankelijk van de sociale en culturele positie van de migrant. Bovendien was die positie en dus het lidmaatschap van de gemeenschap niet statisch. Een tweede interessant gegeven was dat de argumenten die werden gebruikt in het Indië van de negentiende eeuw – het wonen in krotten, werkloosheid en armoede en het prostitueren of uithuwelijken van Europese, christelijke meisjes aan inheemse, islamitische mannen – terugkwamen in de postkoloniale discussie over de spijtoptanten.

TABEL 2 HANDELINGEN EERSTE EN TWEDE KAMER OVER INDISCHE NEDERLANDERS, 1870-1940⁷²

Zoektermen	<i>Indische Nederlander*</i> (term wordt pas gebruikt vanaf 1916)	<i>Indo-Europe*</i>	<i>Indo's</i>
Kind (zoals kinderlijk, stiefkind, pleegkind)	0	2	0
Voogd* (voogdij, voogdes)	0	1	0
Broeder* (zoals broederlijk, bruine broeder)	0	0	3
Moeder* (zoals moederlijk, moederland)	1	8	5
Vader* (zoals vaderlijk, vaderland)	2	7	7
Totaal aantal van deze verwijzingen	3	18	15
Totaal aantal onderzochte debatten	17	125	71

TABEL 3 NEDERLANDSE KRANTEN OVER INDISCHE NEDERLANDERS, 1870-1940 ⁷³

Zoektermen	Indische Nederlander* (vanaf 1916)	Indo-Europe*	Indo's
Kind*	0	0	1
Voogd*	4	0	1
Broeder*	0	0	6
Moeder*	10	47	8
Vader*	50	17	5
Zoons/zonen	1	1	2
Dochter/dochteren	1	2	1
Totaal aantal van deze verwijzingen	66	67	24
Totaal aantal onderzochte artikelen	94	831	349

Ik heb voor dit hoofdstuk systematisch de Kamerdebatten en krantenartikelen omtrent Indische Nederlanders in de kolonie onderzocht. Uit de secundaire literatuur bleek dat de familiemetafoor een belangrijke rol speelde in de debatten over de inheemse bevolking. Uit de secundaire literatuur en de door mij onderzochte kranten, Kamerdebatten en romans blijkt een stereotype beeld van inheemse mannen als vrouwelijk, kinderlijk, irrationeel, onverantwoordelijk, lui, indolent en emotioneel.⁷¹ Ik heb 213 Kamerdebatten en 1.274 krantenartikelen onderzocht uit de periode 1870-1940 en hierin kwam de familiemetafoor voor de Indische Nederlanders niet voor, slechts voor de inheemse bevolking. De term Indische Nederlanders was overigens niet gangbaar tot 1916. In deze paragraaf licht ik het beeld dat in de kolonie ontstond nader toe omdat het beeld dat in de kolonie ontstond voor de inheemse groep in de postkoloniale context ging gelden voor de Indische Nederlanders.

De retoriek was dus niet volledig afwezig, maar de familiemetafoor domineerde het debat niet. Als in debatten de metafoor werd gebruikt, had het vrijwel altijd betrekking had op de 'inlandse' bevolking of op de verhouding tussen de Nederlandse staat en de kolonie in meer algemene zin. Ik geef hiervan enkele voorbeelden. In het *Algemeen Handelsblad* stond in 1926 dat 'de inheemschen bewoners van Insulind' 'charmant maar kinderlijk' waren.⁷⁴ Liberaal en voormalig minister van Koloniën Cremer zei in 1904 over de inlander dat hij 'door het klimaat en de omgeving er toe gebracht wordt eenigszins zorgeloos te zijn, dat hij weinig energie bezit, kinderlijk van opvatting is, weinig behoeften heeft en niet dien westerschen zucht kent om vooruit te komen en te sparen.'⁷⁵ Verbonden met het kinderlijke van de inlander was zijn onmondigheid. Het werd als de taak van de Nederlandse overheid gezien deze onmondige kinderen op te voeden tot mondige volwassenen.⁷⁶ De ARP-er De Waal Malefijt stelde in 1898:

Laat ons, als voogden van de Indische volken, zorgen dat onze pupillen niet langer onmondig worden gehouden dan noodig is. Laten wij ons verblijden als de opvoeding die wij hun hebben gegeven, vruchten draagt, nu het uur der mondigheid nadert. En als wij zien dat die toestand is ingetreden en de voogdij niet langer noodig is, laat ons dan ook niet aarzen, maar den toestand van onmondigheid, daar waar bestendiging onrecht zou zijn, doen ophouden.⁷⁷

En de socialist Gerhard zei in 1913 in de Tweede Kamer:

Het is zeer opmerkelijk, dat bij de vele controversen over het moreele recht van koloniaal bezit van ethisch burgerlijke tijde nogal gaarne gewerkt wordt met de stelling, dat de Indische bevolking niet bij machte is op eigen beenen te staan en dat Nederland dus optreedt als de opvoeder van een onmondig volk. [...] het doel van den opvoeder behoort te zijn zich zelf overbodig te maken. [...] Nu heeft Nederland reusachtige schatten uit zijn pleegkind gehaald en het behoorde dus alle kosten van opvoeding ook tot zijnen laste te nemen.⁷⁸

‘Inlanders’ werden niet alleen als kinderen verbeeld, maar ook als broeders. Zij werden daarmee niet gelijkgesteld aan de Europeanen, vanwege de toevoeging ‘bruine broeders’ of ‘donkere broeders’.⁷⁹ Hiermee werd het etnisch verschil benadrukt. Het Nederlandse gezag werd de ‘oudere broeder’ genoemd.⁸⁰ Minister van Binnenlandse Zaken Heemskerk zei in 1909 over het Indische bestuur dat hier

den regent, als jongeren broeder, een ambtenaar van het gouvernement, resident of assistent-resident, als ouderen broeder ter zijde wordt gesteld. Wanneer onverhoopt de jongere broeder niet overeenkomstig den wil mogt handelen van zijn ouderen broeder, dan komt de vader te Buitenzorg tusschenbeide om de zaak in orde te brengen.⁸¹

Verbonden met het kinderlijke of feminiene beeld van de inheemse bevolking was het beeld van de vader voor de Nederlandse regering. Het paternalisme werd aangewend wanneer er harde maatregelen nodig waren om de inheemse bevolking op te voeden: de ‘inlanders’ hadden een sterke vaderfiguur nodig die, op basis van gedegen kennis de juiste beslissingen nam.⁸² De vrouwelijk evenknie, het maternalisme van het liefdevolle ‘moederland’, werd aangewend om de altruïstische pogingen van Nederland om het leven van de ‘inlanders’ te verbeteren, zoals het afschaffen van traditionele, ‘wrede’ inheemse gebruiken.⁸³ In 1913 zei Tweede Kamerlid Bogaardt:

Evenals een plichtvolle moeder het beste wat zij bezit, geeft in het belang van haar kind, om het groot te zien worden in liefde en afhankelijkheid voor het ouderlijke huis, behooren ook de inlanders, onder Gods bestier, te worden opgevoed in liefde en trouw voor het moederland, wat hen daartoe het beste moet geven, wat het bezit: de Westersche beschaving.⁸⁴

Het ‘moederland’ werd echter niet altijd als even liefdevol verbeeld, maar ook als profiteur van het ‘het reeds door ons plichtverzuim verarmde Javaansche stiefkind’.⁸⁵ In *Het Volk* werd geschreven over verhouding tussen Nederland en Indië: ‘Ons land is, het “moederland” – God beware degene, die aan de borsten van deze moeder zijn buik vol moet zuigen!’⁸⁶

De Indische romans, die door anderen reeds zijn geanalyseerd,⁸⁷ haakten in op politieke en publieke debatten over de grenzen tussen etnische groepen en klassen in een tijd waarin de Indische en ‘totok’-bevolking van Indië zich steeds meer ging richten op Europa. In de Indische romans werd de angst voor het verliezen van de loyaliteit van de inheemse bevolking, het verindischen van de Indo-Europeanen en de afkalking van de Europese superioriteit met elkaar verbonden.⁸⁸ Blanke, Europese mannen werden als het toonbeeld van mannelijkheid verbeeld en hiermee werd de superioriteit

teit en het gezag van deze mannen over de inheemse en Indische mannen gerechtvaardigd.⁸⁹ De tegenstelling en spanning tussen groepen worden duidelijk in de manier waarop het uiterlijk en de karakters van Europese of Indische mannen in romans werden beschreven. De machtsongelijkheid werd gerechtvaardigd door haar te presenteren als een natuurlijke situatie.⁹⁰ In de koloniale romans waren Nederlandse mannen viriel en Javaanse mannen feminien. De Nederlandse man was groot, fors (zwaarlijvig), sterk, blank, blond en blauwogig. In haar analyse van *De stille kracht* van Louis Couperus wijst Pamela Pattynama op de unieke positie van die roman binnen de Nederlandse koloniale fictie als beeldbepalend.⁹¹ Couperus beschrijft een blanke Europeaan als volgt:

Hij had een scherp, levendigen blik van vlug opzien, van acuut doordringen. Hij was wat zwaar en had aanleg nog zwaarder te worden, maar toch had hij behouden iets vlug militair, en op zijn tournees was hij onvermoed; hij was een uitstekend ruiter. Groot en frisch, tevreden met zijn huis en zijn gezin, had hij iets prettigs van stevige mannelijkheid.⁹²

Het contrast met de inheemse vorst in dezelfde roman is groot:

Raden Adipati Soerio Soenario was nog jong, even dertig jaar, een fijn Javaansch gezicht als van een laatdunkende wajangpop, met een klein kneveltje, waaraan zorgvuldige puntjes gedraaid, en vooral een staarblik, die trof: een blik als in een voortdurende transe, een blik als peilende door de zichtbare werkelijkheid en ziende door ze heen, een blik uit oog- en als kolen, soms dof en moê, soms opgloeïende als vonken van extaze en fanatisme. Hij had bij de bevolking – bijna slaafsch gehecht aan hunne Regentenfamilie – een faam van heiligheid en geheimzinnigheid, zonderdat men er ooit het ware van hoorde. Hier, in Eva's galerij, maakte hij alleen een indruk van popperigheid, van voornamen Indischen prins: alleen zijn transe-oogen verbaasden. De sarong, glad om zijn heupen, viel van voren lang neêr in een bundel van platte, regelmatige plooiën, die openwaaierden; hij droeg een wit gesteven hemd met diamanten knoopen, en een klein blauw dasje; daarover een blauw laken uniformbuis met gouden uniformknoopen, waarop de gekroonde W.; aan zijn bloote voeten staken zwart verlakte van voren opgepunten muilen; de hoofddoek, zorgvuldig met kleine plooiën gekapt om zijn hoofd, gaf aan zijn fijne gezicht iets vrouwelijks, maar de zwarte oogen, nu en dan moê, vonkten telkens op in transe, extaze.⁹³

Deze man was niet mannelijk en keek niet levendig en doortastend uit zijn ogen, maar moe en starend. Door zijn mannelijkheid te ontkennen en het contrast met de Europese man zo groot te maken, werd geïmpliceerd dat de inheemse man geen echte man was. Het bekrachtigde de superioriteit van de Europese man en rechtvaardigde de koloniale macht.

Het karakter en uiterlijk van de inheemse vrouw werd gespiegeld aan dat van de Europese vrouw. Een Europese vrouw was stevig en struis, een inheemse vrouw klein en rank; een Europese vrouw was doortastend en rationeel, een inheemse vrouw emotioneel en afwachtend. De Europese vrouw was niet meisjesachtig zoals de Indische vrouw, maar een dame. Vooral haar volle boezem en toch ranke taille worden vermeld.⁹⁴ Ze had een 'melkbleke' huid, blond golvend haar en blauwe ogen. Zij was mooi maar zonder sensueel te worden, zoals inheemse en Indische vrouwen. Daum schreef in de in zijn tijd zeer populaire roman *Goena Goena*:

Toch was [...] zij een mooie *appétissante* vrouw, met een zeer ontwikkelde buste, wat niet belette, dat ze 'n fraaie taille had. En terwijl haar lichaamsvormen in hoge mate de gewone aantrekkelijkheden tekenden, gaf het ter weerszijden over het voorhoofd tot dichtbij de wenkbrauwen neergekamd golvend haar iets rafaëlichtigs aan 't fijn profiel; iets, dat op de vulgaire bewondering van 't sterkere geslacht kalmerend werkte.⁹⁵

De Nederlandse vrouw kalmeerde en het Indische meisje wekte lust op. De Nederlandse vrouw was 'niet bijzonder mooi' en soms zelfs mannelijk.⁹⁶ De Indische vrouw en de inheemse *njai* werden wel als mooi beschreven. De kracht van de Nederlandse vrouw lag niet in erotiek en zinsbegoocheling, maar in haar intelligentie of haar rationaliteit.

De inheemse vrouw werd beschreven als was zij een pop, als voorwerp, of als kind. Janneke, een 'totok', dacht in *Janneke de pionierster*: 'Welk een fijn, klein persootje was zij toch, een stuk sierlijk levend speelgoed.'⁹⁷ Sarina, uit *Njai Sarina* van Simon Franke, was in de ogen van haar *toewan* niet meer dan een levende pop: 'Ze is zo klein en licht als een kind; een speelpop, die lachen en praten kan en dromen heeft en verlangens.'⁹⁸ Thérèse Hoven's hoofdpersoon Theo in *Vrouwen lief en leed onder de tropen* uit 1892 gaf toe dat hij gehecht was aan zijn concubine, maar dat was vooral uit gewoonte. Hij kon zich er makkelijk overheen zetten toen hij haar achterliet en praatte over haar alsof het een hond was: 'de meid is zoo aan mij gehecht en, ofschoon ik haar had weggedaan, toen ik naar Holland ging, is ze van zelf weer teruggekomen.'⁹⁹ Door de vrouwen als voorwerp, dier of kind neer te zetten, werden zij ondergeschikt gemaakt.

Terwijl de Indo's in de kranten en de Kamer minder vaak werden besproken dan 'inlanders', gold dit niet voor de romans. De dunne scheidslijn tussen oost en west die Indo-Europeanen in zich verenigden was een populair thema in de romans. De Nederlandse elite las graag over Indië.¹⁰⁰ Omdat een westers georiënteerde samenleving met een exclusieve Europese gemeenschap belangrijker werd, werd ook de bezorgdheid geuit over het verindischen, het afglijden van Europeanen en het verlies van prestige door interracial seksualiteit in de romans.

Niet alleen kleur werd bepalend voor het onderscheid tussen Indo-Europeanen en Europeanen in romans, ook noties over mannelijkheid en vrouwelijkheid waren dat, net zoals dat gold voor de tegenstelling tussen inheemse en Europese mannen en vrouwen. De Indo-Europese vrouw werd tegenover de blanke Europese vrouw gesteld en de Indo-Europese man tegenover de blanke man. Onderzoek naar Indische romans heeft laten zien dat beide tegenstellingen door andere aspecten werden bepaald.¹⁰¹ De tegenstelling tussen de Indo-Europese en Europese vrouw was moreel, die tussen Indo-Europese en Europese mannen rationeel en intellectueel. De Europese vrouw werd verbeeld als ingetogen, beschaafd en onbaatzuchtig. Haar uiterlijk werd gekoppeld aan haar moraliteit: struis en standvastig. De Indo-Europese vrouwen waren immoreler dan de Europese vrouwen en de mate van immoraliteit was grotendeels afhankelijk van de huidskleur: hoe donkerder, hoe immoreler. De drie stereotypen waren de jaloeerse, roddelende en ruziezoekende, de mooie en sensuele en de beedsde, zich minderwaardigvoelende Indo-Europese vrouw.¹⁰²

Het stereotype Indische meisje (*nonna* genoemd) uit de gegoede klassen was klein,

slank, lenig, rank en sierlijk. Zij had een olijfbleke, goudkleurige ook wel *koelit langsep* huid en broze, dunne enkels en polsen, donker, git- of ravenzwart haar, donkere zelfbewuste ogen of juist kwijnende gazelle ogen, spierwitte tanden en slanke benen.¹⁰³ De inheemse invloed uitte zich in het feit dat Indische vrouwen als enigszins kinderlijk en popperig werden beschreven, met behulp van verkleinwoorden:

[het] exotische [was] een geheimzinnige mengeling geworden, die niets dan kinderlijkheid was gebleven: eene warreling van kleine gevoelentjes, kleine hartstochtjes, terwijl zij met haar groote, sombere oogen tragisch het leven probeerde te zien, dat zij alleen maar inkeek als een slecht geschreven novelletje.¹⁰⁴

De Indische meisjes heetten Doddy, Poppie en Toetie.¹⁰⁵ Het kinderlijke werd gerelateerd aan indolentie, passiviteit en sloomheid.¹⁰⁶ In de romans weerklonk de vanzelfsprekendheid dat de Europeanen superieur waren aan de inheemse bevolking. Europese vrouwen voldeden aan de vrouwelijke, Europese norm in karakter en uiterlijk, de inheemse vrouwen niet en kregen een kinderlijk karakter en uiterlijk. De Indische vrouwen in de romans hadden een combinatie van beide en worstelden daar mee. De negatieve karaktertrekken werden toegeschreven aan de inheemse (voor)ouder, en de positieve aan het Europese.

De Indo-Europese mannen werden gerepresenteerd als irrationeel. De personages waren enerzijds weinig doortastend en flegmatisch, saai en indolent.¹⁰⁷ Voorbeeld hiervan was meneer Reewald in *Vervreemd*, een ‘goede, onbeduidende lobbes in alles, buiten zijn zaken om, had de schouders opgehaald en op zijn akelig phlegmatische manier gezegd: “Kind, wat wil-je, dat ik er aan doe?”’¹⁰⁸ Anderzijds waren zij sensueel en dierlijk, zoals bijvoorbeeld Addy de Luce in *De Stille Kracht*. De Indische man was – net als de Indische vrouw – knap en elegant, slank, fier, lenig en soms met fijn gezicht.¹⁰⁹ Dit komt overeen met het beeld van de inheemse man, waardoor het verband met de inheemse afkomst wordt gelegd.

Opvallend is dat het discours omtrent de bedeesde, afwachtende Indische Nederlanders in de naoorlogse periode veel meer leek op het koloniale discours betreffende de ‘inlanders’ dan op dat betreffende de Europeanen. Deze overdracht van het beeld van de inheemse bevolking op de Indische Nederlander vond veel eerder plaats in de romans dan in de kranten en politieke discussies.

Gemengde huwelijken

De verbeelde familie was van belang in de demarcatie tussen de Europese ‘wij’ en de inheemse ‘zij’ en het huisgezin was het werkelijke domein van de reproductie van de natie.¹¹⁰ In Indië werd in toenemende mate belang gehecht aan een vermeend ‘Europees-zijn’ in gedrag, in kleding, in taal, in opvoeding en onderwijs. Deze Europese, koloniale identiteit werd afgezet tegen het ‘inheems-zijn’, dat op alle fronten ‘anders’ en vooral ‘inferieur’ was.¹¹¹ Omstreeks 1900 werd steeds minder de sarong, kabaja en pyjama gedragen door Europeanen. De laatste Parijse mode kwam er voor in de plaats. Europese vrouwen moesten de morele superioriteit in het dagelijks leven symboliseren.¹¹² Relaties met inheemse vrouwen werden afgekeurd en de concubine verscheen minder in het openbaar. De Europese man ‘behield zich’, zoals dat genoemd

werd, met een inheemse huishoudster tot hij in het huwelijk trad met een geschikte Europese dame. Gemengde relaties doorbraken de grenzen tussen 'zij' – de 'inlanders' – en 'wij' – de Europeanen –, aangezien een Europeaan een inheemse in zijn privésfeer toeliet. Het is van belang hier nader op in te gaan omdat deze debatten ook gevolgen hadden voor de postkoloniale situatie.

Vanwege het grote aantal relaties van Europese mannen met inheemse vrouwen werd omstreeks 1900 de vraag gesteld hoe de Europeaan zijn prestige en overwicht kon behouden als in zijn huis een 'inlandse' concubine of vrouw het voor het zeggen had. Een assistent in Deli schreef in 1910; 'Door prestige, door op een moreel hoger standpunt te staan, moet de assistent de koelies kunnen regeeren, en dat zet ik iedereen te doen zoolang de huishoudster haar scepter zwaait.'¹¹³ Niet alleen de relaties zelf maar ook de kinderen uit de gemengde relaties, werden omstreeks 1900 in toenemende mate als een bedreiging voor de politieke macht en het culturele en sociaal-economische prestige van de Europeanen gezien.¹¹⁴ Deze kinderen waren, zoals gezegd, Europeaan als hun vader hen had erkend, maar hadden het uiterlijk en innerlijk geërfd van hun inheemse moeder, zo betoogde men; een uiterlijk en innerlijk dat inferieur werd geacht.¹¹⁵ De bezorgdheid om raciale vermenging lag deels in de vermeende lichamelijke, geestelijke en morele degeneratie van de Europeanen, maar had ook politieke aspecten. Verstoten en verarmde kinderen van gemengde afkomst waren elementen *binnen* de Europese gemeenschap. Zij deden niet alleen afbreuk aan het prestige van de Europese gemeenschap waardoor de inheemse bevolking in opstand zou kunnen komen, maar konden ook een groep vormen die zich uit rancune tegen de Europese machthebbers zou kunnen keren. De angst was dat verarmde Europeanen van gemengde afkomst zouden 'afglijden'.¹¹⁶ Achtergelaten door hun vaders zouden deze kinderen in armoede en buiten de Europese levenssfeer opgroeien. 'Van nature inlander, in naam Europeanen' werden zij als een smet op het Europese blazoen gezien.¹¹⁷ Het ontzag van de inheemsens zou wel eens te lijden kunnen hebben door de ontmoeting van deze verarmde – *verindischte* genoemd – maar officieel Europese personen.¹¹⁸

Ann Stoler heeft laten zien hoe juist via het problematiseren van gemengde relaties het koloniale gezag werd gehandhaafd.¹¹⁹ Kinderen uit gemengde relaties ontwrichtten het idee van een nationale identiteit en ondermijnden langs die weg het koloniale gezag. Dit leidde tot een herdefiniëring van wat Nederlands was, zowel in de kolonie als het moederland.

Nog groter was de zorg voor huwelijken van Europese vrouwen met inheemse mannen: 'De meest ongewenschte vorm' en 'verwerpelijkste' van alle gemengde huwelijken werden die genoemd.¹²⁰ Het aantal huwelijken tussen Europese vrouwen en inheemse mannen was bijzonder klein. Er werd echter disproportioneel veel ophef over gemaakt. We beschikken over vrij gedetailleerde gegevens over huwelijken gesloten in Nederlands-Indië van 1932 tot en met 1940. Deze gegevens uit de Indische verslagen voor de Tweede Kamer heb ik geanalyseerd en hieruit blijkt dat het aantal huwelijken tussen een Europese vrouw en een inheemse man in heel Indië gemiddeld 2 procent bedroeg van het totale aantal huwelijken waarin een Europese vrouw was betrokken.¹²¹ De overgrote meerderheid van de Europese vrouwen trouwde dus met een Europese partner. Tussen 1888 en 1897 werden per jaar nul tot drie huwelijken tussen

Europese vrouwen en inheemse mannen gesloten. Toch werd in 1898 de Gemengde Huwelijken Regeling ontworpen. Juridisch gezien was een dergelijke extra regeling overbodig. Volgens de Nederlandse wet volgende getrouwde vrouwen de rechtsstatus van hun echtgenoot. In de kolonie werden Europese vrouwen door hun huwelijk met een ‘inlander’, juridisch ‘inlander’. Uiteindelijk werd besloten om in de Gemengde Huwelijken Regeling op te nemen dat vrouwen het rechtssysteem van hun man volgden, wat geheel in lijn was met de bestaande Nederlandse wetgeving. Het doel van de overbodige regeling was de ware Europese vrouwen, die het belangrijk vonden Europees te blijven, te weerhouden met een inheemse man te trouwen.¹²² Deze regeling beoogde het probleem van Europese vrouwen die trouwden met een inheemse man en zo onder de *adat*, het inheemse gewoonterecht vielen, aan te pakken.¹²³ Omdat zij niet onder Europese wetgeving zouden vallen maar onder islamitisch gewoonterecht, was de angst dat deze Europese vrouwen te maken zouden krijgen met islamitische gewoontes als polygamie en verstoting. Alle Europese vrouwen dienden hiertegen beschermd te worden. In zijn commentaar op de regeling schrijft J. Nederburgh:

Dergelijke huwelijken [zijn] èn uit een Staatkundig èn uit een maatschappelijk oogpunt ontegenzeggelijk de verwerpelijkste [...] van alle huwelijken. [Er] kan van die bepaling in zoover eene gunstige uitwerking worden verwacht, dat zij er allicht iets toe zal bijdragen, om de Europeesche vrouw terug te houden van een huwelijk als hier wordt bedoeld.¹²⁴

Impliciet werd door deze wet gedefinieerd wat een echte Europese vrouw was. Een echte Europese vrouw koos voor een Europese man en zorgde er zo voor dat haar nageslacht Europees was. De achterliggende gedachte was dat het van Europese vrouwen werd verwacht om de waardigheid van hun herkomst te behouden en afstand te houden van inheemse mannen. Van inheemse mannen werd verwacht dat zij hun plek kenden en zich er van bewust waren dat zij niet gelijkwaardig waren aan Nederlandse mannen.

Aan de invoering van de regeling ging een uitgebreide discussie vooraf.¹²⁵ De jurist C. Henny meende:

de vrouw die in de kampong trouwt, behoort daarin feitelijk reeds t’huis en moet er maar in blijven. [...] Dacht en gevoelde zij nog als Europeesche, zij zoude geen stap doen, die in het oog van werkelijk Europeesche vrouwen even stuitend als vernederend is.¹²⁶

Een vrouw die trouwde met een inheemse man voldeed niet aan de gender- en etnische norm van de Europese vrouw. Volgens dit argument hoorden deze vrouwen niet alleen staatkundig of juridisch tot de ‘inlandse’ categorie maar ook maatschappelijk of disursief. Nederburgh was het daarmee eens:

Wanneer iemand, [...] er toe overgaat om te trouwen met een [...] Chinees of Arabier, dit besluit op zichzelf reeds voldoende bewijst, dat die persoon zich geheel geeft losgemaakt van de instellingen, zeden en begrippen der bevolking, waartoe hij behoort.¹²⁷

Deze keuze werd volgens sommige juristen ingegeven door verarming,¹²⁸ waarmee een klasse-element in de discussie werd geïntroduceerd. De bezwaren tegen gemengde huwelijken met inheemse mannen golden in beperkte mate voor Indo-Europese vrouwen.¹²⁹

Schrijfster Thérèse Hoven mengde zich met haar boeken in het publieke debat. Zij werd geprezen door recensenten omdat zij het gemengde huwelijk en concubinaat bespreekbaar maakte en voor het voetlicht bracht, ook al zei ze zelf dit niet tot doel te hebben gehad met haar romans.¹³⁰ In de roman *Vervreemd* uit 1906 van Thérèse Hoven staan de redenen van het aangaan van een huwelijk tussen een Europese vrouw en een Indo-Europese man en de problemen die hiermee gepaard gaan centraal. 'Echt van hem gehouden had ze nooit; ze had hem indertijd getrouwd om 'bezorgd' te zijn en omdat hij geld had.'¹³¹ Er was geen sprake van romantische liefde van de zijde van de vrouw maar het huwelijk was het gevolg van berekening en bij gebrek aan een alternatief had Corrie, de antagonist, een andere man gekozen. De Indische echtgenoot was echter 'heel verliefd.' 'Voor hem was 't ook een soort van promotie geweest, in zekeren zin een vooruitgang van zijn sociale *standing*, om met een volbloed Europeesche te trouwen.' Hij hoopte dat hierdoor langzaam 'het donkere bloed uit zijn familie zou verdwijnen.'¹³² Hoven schreef hier dat als Nederlandse vrouwen al willen trouwen met een inheemse of Indo-Europese man, dat is omdat hij vermogend is en de vrouw geen Nederlandse man kan krijgen. De Indische man trouwt met een Nederlandse vrouw om sociaal en raciaal op te kunnen klimmen in de koloniale maatschappij.

In alle romans wordt het concubinaat neergezet als een veelvoorkomend verschijnsel: 'zulke toestanden [zijn] in Indië volstrekt niets bijzonders. Kästner was te lang in Indië geweest, om er iets ergerlijks in te zien', schrijft Frank in *Bijna Verloren*.¹³³ Hoewel zowel mannen als vrouwen de kwestie van het concubinaat aansneden, hadden zij er volgens Brigitte Muller een andere visie op. Door mannelijke schrijvers werd het concubinaat beschreven als een prettige, meestal tijdelijke oplossing voor de uitzonderlijke situatie. De hitte, de confrontatie met de inheemse bevolking en de afstand tot het thuisland droegen er toe bij dat het concubinaat niet zo afkeurenswaardig was als in Nederland. De vrouwelijke schrijvers sloegen een meer moraliserende toon aan en wezen de man op zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van zijn kinderen en zijn *njai*. Zij benadrukten dat de toekomstige Europese echtgenote de dupe werd van het concubinaat als zij werd geconfronteerd met het leed dat haar man had berokkend bij zijn voormalige concubine en zijn voorkinderen.¹³⁴ De inheemse vrouw was voor de Nederlandse of Europese man een noodsprong: 'dat hij, die een eerzaam huwelijksleven leidde in den laatsten tijd, zoo incomfortabel en proper zich had kunnen verlagen tot die inlandsche deerne van Jan-en-alleman.'¹³⁵

De gemengde huwelijken en concubinages die eeuwenlang geaccepteerd en veelvoorkomend waren geweest, hadden de groep Indische Nederlanders voortgebracht. Deze relaties werden omstreeks 1900 in het publieke en politieke debat afgekeurd, maar zij kwamen toch nog geregeld voor. Het belang van dit debat voor de postkoloniale situatie is dat Nederlandse afstamming een criterium werd voor het juridisch maar ook discursief staatsburgerschap van Indische Nederlanders na migratie naar Nederland. De afkeurende en uitsluitende retorieken en beelden van gemengdheid konden een nadelig effect hebben op de acceptatie van Indische Nederlanders in Nederland. De houding ten aanzien van relaties tussen Indische Nederlanders en Nederlanders na de oorlog werd mede hierdoor bepaald.

Molukkers

Naar discours omtrent de Molukkers in de koloniale periode is tot op heden minder onderzoek gedaan. Het twintigste-eeuwse beeld van Molukse soldaten, die door de eeuwen trouw waren geweest aan het Nederlandse gezag, stoelt niet op de historische werkelijkheid.¹³⁶ Henk Smeets en Fridus Steijlen gaan in *In Nederland gebleven* vooral in op het zelfbeeld van een deel van de Molukkers. Volgens dit beeld, ontstaan in de tweede helft van de negentiende eeuw, waren de Molukkers van nature, goede militairen en bondgenoten, trouw aan het Nederlandse koningshuis en driekleur. In deze periode van expansie van het Nederlandse gezag werd door Nederland waarde gehecht aan christelijke soldaten die tegenwicht konden bieden aan de grotere groep islamitische soldaten.¹³⁷ Over de beeldvorming van Nederlandse zijde in de koloniale periode is minder bekend. Opvallend is de relatieve afwezigheid in romans, Kamerdebatten en krantenartikelen, in vergelijking met de Indische Nederlanders.¹³⁸ In de periode 1870-1940 werden er respectievelijk 35 Kamerdebatten gevoerd en verschenen er 659 krantenartikelen over Molukkers. De discussies en krantenartikelen zijn korter en geven geen of weinig informatie over Molukkers. Een Kamerlid merkte op in 1930 dat ‘de kennis van den doorsnee Nederlander [...] omtrent de toestanden in Indië treurig is. Zij denken alleen aan koppensnellers! Een Ambonees stellen zij zich voor als iemand, met boomschors gekleed!’¹³⁹

Het Koloniale Leger had zijn oog vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw laten vallen op de Molukse soldaten vanwege hun vermeende loyaliteit, christelijk geloof en militaire vaardigheden. De ontwikkeling van een militaire identiteit, met nadruk op Europese eigenschappen, moed, ‘krijgsvuur’ en trouw, was vooral een zelfidentificatie die een functie had voor de Molukkers. De Molukkers waren economisch afhankelijk van de mogelijkheid tot dienstneming in het leger, want er waren weinig andere economische mogelijkheden op de eilanden. Aan die afhankelijkheid werd een positieve draai gegeven door het te verwoorden als trouw en loyaliteit.¹⁴⁰ De Nederlandse koloniale overheid ondersteunde en stimuleerde dit beeld vanwege de functionaliteit: het zorgde ervoor dat de werving van Molukse soldaten niet stagneerde en dat de Molukse soldaten bereid waren de wapenen op te nemen tegen andere inheemse groepen. Eén voorbeeld was een bericht in het *Algemeen Handelsblad* in 1897:

Onze beste inlandsche soldaten zijn de Amboneezen; ze zijn dapper, ordelijk en de eenige inlandsche militairen, op welke bij fanatieke bewegingen onvoorwaardelijk kan worden vertrouwd. Ze zijn immers Christenen.¹⁴¹

De Molukkers waren niet de enige inheemse groep die in het Nederlandse leger in Indië diende. Het aantal inheemse soldaten dat niet tot de Molukkers werd gerekend was vele malen groter. In het Nederlandse beleid werd nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen de Molukkers en andere ‘inlandse’ soldaten. Dit werd door de Molukkers zelf benadrukt, maar zij kregen ook betere kleding en hun leefomstandigheden waren beter. Vanaf 1879 was er een Europese school speciaal voor Molukse kinderen. Zij werden met deze regelingen in materiële zin vrijwel gelijkgesteld aan de Europese militairen.¹⁴² Door de veranderde strategische omstandigheden in de jaren tien en twintig van de twintigste eeuw werden sommige privileges teruggedraaid.¹⁴³ Uit dit

onderzoek bleek dat vooral het feit dat de Molukkers christenen waren een belangrijk element was in het discours. Het kwam in 12 Kamerdebatten en 77 krantenartikelen voor.¹⁴⁴ Het beeld was echter niet altijd positief.¹⁴⁵ In *De Tijd* stond in 1912: ‘Nu is de Ambonees niet ‘t beste voorbeeld van ‘n Christen geworden: dat is een heertje, lui, onhandelbaar, jaren lang op kantoren zittend en er gratis... niets uitvoerend om eindelijk een gouvernementsbaantje te krijgen.’¹⁴⁶

Door dekolonisatie, de ontbinding van het Koloniale Leger, de migratie naar Nederland en incidenten daarna veranderde de functionaliteit van deze beelden die waren ontstaan in een koloniale context. Sommige beelden verdwenen en nieuwe beelden ontstonden of gingen over van de ene groep naar de andere. Dit staat in hoofdstuk 4 centraal.

Het einde van Nederlands-Indië

Aan dit tijdperk kwam abrupt een einde toen op 8 maart 1942 Indië werd bezet door de Japanners. Het Indonesisch nationalisme, dat zich al voor de oorlog had ontwikkeld, werd door de Japanners gestimuleerd en won aan populariteit. Het Indonesisch nationalisme werd vooral gedragen door de inheemse bevolking. De Japanse bezetter drong de Nederlandse invloed terug en internerde Nederlanders in burger- en krijgsgevangenenkampen.¹⁴⁷ Sommige Indische Nederlanders werden geïnterneerd, maar anderen bleven, als zij konden aantonen een inheemse moeder te hebben, buiten de kampen. Zij werden buitenkampers genoemd. Deze internering is een belangrijk aspect geweest in de vorming van de identiteit van de Indische Nederlanders. Het verblijf in de kampen schiep een onderlinge band en was één van de pilaren waarop de Indische cultuur in Nederland rustte en nog steeds rust.¹⁴⁸ De meesten overleefden de burger- en krijgsgevangenenkampen, maar de omstandigheden waaronder zij daar leefden waren vreselijk.¹⁴⁹

Na de Japanse capitulatie werd op 17 augustus 1945 de Republiek Indonesië uitgeroepen. Dit werd door Nederland niet erkend. Hierop volgde een periode waarin Nederland haar gezag probeerde te herstellen met militaire operaties. Het werden door Nederland ‘politieacties’ genoemd, om te benadrukken dat het hier om een binnenlandse aangelegenheid ging en om politie-achtig optreden. Indonesische en Nederlandse soldaten verloren hierbij het leven. Molukse soldaten streden zowel aan Indonesische als Nederlandse zijde. Bij het Nederlandse publiek en de Indonesiërs werd het beeld van de (trouwe) Molukkers, die aan Nederlandse zijde streden, dominant.¹⁵⁰

27 december 1949 erkende Nederland, onder grote internationale druk de onafhankelijke Indonesische staat.¹⁵¹ In 1958 verbrak Soekarno alle banden met Nederland. In bedrijven werden Nederlandse managers en ambtenaren vervangen door Indonesiërs en Nederlandse bedrijven werden genationaliseerd (*Indonesianisasi*).¹⁵² Nederlanders werden staatsgevaarlijk verklaard, waarna de laatste Nederlanders het land verlieten.

Conclusie

De koloniale debatten hadden niet alleen tot gevolg dat er een zekere mate van bekendheid was met Indië en de Indische bevolking in Nederland, maar ook dat retorieken en stereotyperingen bekend waren. De herkenbaarheid van beelden was van groot belang in de acceptatie en daardoor de functionaliteit ervan. Dit kon resulteren in zowel een postkoloniale bonus als malus: retorieken ten aanzien van de koloniale bevolking waren immers niet alleen insluitend van aard. De functionaliteit en herkenbaarheid van de retoriek had tevens tot gevolg dat er een overdracht kon plaatsvinden over de grenzen van dekolonisatie, migratie en van etnische groepen heen. De functie verschilde wel voor beide contexten.

In de koloniale context had het *imagined family*-discours tot doel de handhaving en rechtvaardiging van het koloniale gezag, zonder de loyaliteit van de uitgesloten (de inheemse bevolking) te verliezen. Onderdeel hiervan was (vooral vanaf het einde van de negentiende eeuw) de infantilisering en feminisering van de inheemse bevolking, waarover de Nederlandse overheerser regeerde als een vader over zijn kinderen. Deze retoriek gold vooral voor de inheemse, islamitische groep en niet voor de christelijke inheemse groepen zoals Molukkers en Minahassers.

Indische Nederlanders kwamen in de rol van kind, zoon en dochter na de dekolonisatie en konden daardoor niet alleen juridisch maar ook moreel aanspraak maken op toelating, hulp en steun. Deze overdracht van beelden kon plaatsvinden omdat de retoriek herkenbaar was. Na dekolonisatie verdween deze retoriek voor de inheemse bevolking in het Nederlandse debat: zij bleef in Indonesië. Wel werd de familieretoriek voortgezet door Indonesische nationalist die door een mannelijk beeld van zichzelf naar voren te brengen zich afzetten tegen het vrouwelijke beeld dat van de koloniatoren afkomstig was geweest.¹⁵³

Uit de analyse van de koloniale debatten bleek tevens dat de grenzen binnen de koloniale samenleving vooral door klasse, gender en culturele oriëntatie werden bepaald. Als een persoon, die juridisch behoorde tot de categorie van Europeaan, aan lager wal raakte en 'afgleed tot de kampong', kon hij zijn discursief burgerschap verliezen en daarmee een bedreiging vormen voor het koloniale gezag. Ook het omgekeerde gebeurde: personen die tot de categorie 'inlander' behoorden maar zich sociaal en cultureel in de Europese invloedsfeer bevonden, konden worden gelijkgesteld met Europeanen, discursief en juridisch. Vrouwen konden door huwelijk veel makkelijker dan mannen grenzen overschrijden; inheemse vrouwen die Europese mannen trouwden behoorden juridisch tot de categorie Europeanen; de enkele Europese vrouw die een 'inlandse' man trouwde, behoorde automatisch tot de categorie 'inlanders'. Op het discursieve niveau werd daarbij, in het eerste geval, wel degelijk onderscheid gemaakt tussen de struise, doortastende Europese vrouw en het indolente fijne Indische meisje. In het tweede geval verviel plots alle aandacht voor een Europees uiterlijk of klasse, en kwam de nadruk exclusief te liggen of moreel verval en ondermijning van koloniaal gezag. Opvallend in het discours zijn de eindeloze verkavelingen tussen groepen. Dat gebeurde op het juridische vlak tussen 'Europeanen' en 'inlanders' en anderen, plus de soms onduidelijke categorie van 'gelijkgestelden'. Op het discursieve vlak werd bovendien onderscheid gemaakt tussen trekkers en blijvers, of

tussen buitenkampers en anderen. Klasse speelde een rol waar het ging om mensen die konden 'afglijden naar de kampong' en dan niet juridisch, maar wel discursief tot de groep 'inlanders' gingen behoren. Ulbe Bosma heeft in diverse publicaties de termen voor de verschillende groepen uiteengegemaakt.¹⁵⁴ In debatten en kranten werden echter (opzettelijk of niet) kriskras door elkaar gebruikte en in wisselend betekenissen. In postkoloniale periode werd dat voortgezet, soms met dezelfde termen en soms met nieuwe termen, zoals verderop wordt beschreven. Een dynamische begrip van discursief burgerschap en de eindeloze verkavelingen tussen en binnen groepen kwamen ook terug in de postkoloniale context.

De ambivalente houding van Nederland ten opzichte van de Molukkers die loyale, oranjegezinde en christelijke militairen, maar ook 'inlanders' waren, zette zich in de postkoloniale situatie voort, zoals we in hoofdstuk 4 zullen zien. De vermeende, stereotypische eigenschappen die Molukkers uitermate geschikt maakten voor het militaire leven, hadden voor het koloniale leger de functie om de rekrutering en loyaliteit van de Molukse soldaten te garanderen. Voor de Molukkers zelf was het belangrijk om hun geprivilegieerde positie binnen de koloniale hiërarchie te versterken. Zij identificeerden zich met de Europese machthebber en schreven zichzelf gewaardeerde Europese, mannelijke eigenschappen toe, zoals trouw, christelijk geloof en moed. Deze kenmerken onderschreven en rechtvaardigden de geprivilegieerde positie van Molukkers ten opzichte van andere, islamitische inheemse groepen, die als vrouwelijke en kinderlijk werden neergezet. Door migratie naar Nederland verviel de functionaliteit van de identificatie met de kolonisator. Op basis van eeuwenlange trouw van de Molukkers, konden Molukkers en hun pleitbezorgers in Nederland echter wel steun van de Nederlandse regering claimen na de dekolonisatie.

De nieuwe dynamiek, die ontstond door de dekolonisatie, de migratie naar Nederland en gebeurtenissen na migratie, had gevolgen voor de overdracht van beelden en retorieken over grenzen van tijd, plaats en groepen in het postkoloniale debat. Sommige beelden verdwenen en nieuwe beelden ontstonden of gingen over van de ene groep naar de andere. Dit staat in hoofdstuk 4 en 5 centraal.

3 Indische Nederlanders

Achtergrond

Vanuit Indië migreerden achtereenvolgens drie groepen naar Nederland. Deze groepen hadden andere kenmerken (klasse, etniciteit, familierelaties), kwamen in en uit een andere politieke en economische context en kregen te maken met verschillend beleid. De eerste migranten, die direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog kwamen, waren de trekkers – door kranten en politici ook wel *totoks* genoemd – uit de hogere sociale klassen die voor korte tijd in Indië hadden gewoond en direct na de oorlog op recuperatieverlof naar Nederland kwamen. Het waren ongeveer 45.000 mensen. Zij waren geïnterneerd geweest in Japanse kampen en mochten in Nederland bijkomen. Sommigen vestigden zich permanent in Nederland en anderen keerden (soms kort) terug naar Indië. De laatsten waren vooral Nederlandse militairen en hoger personeel van de koloniale overheid of Nederlandse bedrijven. Er was in deze fase noch een Nederlandse opvangstructuur noch beleid. Deze zogenaamde ‘evacues’ of ‘recuperanten’ regelden zelf huisvesting in Nederland en werden zonder problemen ingeschakeld in het arbeidsproces, wanneer ze bleven. Op de eerste schepen kwamen veel vrouwen en kinderen mee. Op het schip de Atlantis werden tijdens de overtocht zestig baby’s geboren. De schrijvende pers liep uit om de ‘drijvende kraaminrichting’ IJmuiden te zien passeren. Ze zagen geen zuigelingen, maar wel veel kinderen, ‘met grote, donkere fluweel-ogen in de cirkel van het patrijspoort.’¹ Niemand zag een probleem in hun komst. Koningin Juliana, die in 1946 de repatrianten op via de radio toesprak, riep het Nederlandse volk op tot steun. ‘Wij zijn aan onze driekleur, die ons in de jaren zo dierbaar geworden is verplicht te tonen dat het ons diepe ernst is met onze dankbaarheid tegenover al deze vrouwen en mannen, die het beste gaven voor Nederland, voor ons Rijk en voor ons. Het is onze ereplicht hen niet teleur te stellen.’²

De tweede groep arriveerde tussen 1950 en 1952, na de soevereiniteitsoverdracht. Het waren vooral Europeanen die korter of langer in Indië hadden gewoond en gewerkt. Zij wilden niet langer in Indonesië blijven omdat zij zich er niet meer thuis voelden of omdat hun arbeidsplaatsen waren opgeheven door de opheffing van de koloniale overheid en het koloniale leger.³ De meesten konden, in deze periode van hoogconjunctuur, redelijk makkelijk werk vinden in Nederland en ze regelden zelf huisvesting via familieleden die zich (al) in Nederland bevonden. De eerste contractpensions werden opgericht voor hen die in eerste instantie zelf geen huisvesting vonden. Het Centraal Comité voor Kerkelijk en Particulier Initiatief (CCKP) werd in 1950 opgericht als koepelorganisatie voor kerkelijke en niet-kerkelijke organisaties, die

zich bezighielden met de maatschappelijke opvang van Indische Nederlanders, zoals geestelijke zorg en huishoudcursussen. Tijdens de huishoudcursussen werd 'de' Nederlandse manier van huishouden aangeleerd; niet te vaak wassen van kleding, het aanmaken van de kachel en het bijhouden van een huishoudboekje. De overheid verzorgde de materiële opvang. Het aantal migranten uit Indië bedroeg in deze periode ongeveer 68.000.

Tussen 1952 en 1957 migreerde de derde groep naar Nederland, die vooral bestond uit Indo-Europeanen. In de beoordeling of een Indische Nederlander gevoelsmatig tot de Nederlandse natie behoorde, werd het hebben van een Nederlandse (voor)vader als een indicatie beschouwd voor verwantschap met de Nederlanders aan de Noordzee, vooral als het een weerslag had op uiterlijk of achternaam. In Indische bladen, met name in *Tong Tong*, werd gesteld dat dit gemengde onderdeel was van de Indische identiteit, omdat dit de Indische Nederlanders in de kolonie had gedefinieerd als Europeanen.⁴

Er was een onderscheid tussen deze groep en de twee eerste groepen. Tijdens de Japanse bezetting waren ze niet geïnterneerd geweest, en daarom werden ze aangeduid als buitenkampers. De Indo-Europeanen stonden vóór de onafhankelijkheid, zo meenden sommige Nederlandse Kamerleden zoals Goedhart (PvdA) in 1946, niet geheel negatief tegenover de toen juist uitgeroepen Republiek Indonesië.⁵ Het was dus niet raar als ze na de onafhankelijkheid zouden willen blijven, meenden politici na de oorlog. Over de eerste twee hierboven genoemde groepen ging het debat niet. Het debat ging vooral over de Indo-Europeanen uit de lagere klassen, ofschoon ze in de pers regelmatig met de generieke term Indische Nederlanders werden aangeduid. In Kamerdebatten werden de Indo-Europeanen merendeels afzonderlijk van de Nederlanders genoemd terwijl ze juridisch gezien tot dezelfde groep behoorden. Kamerlid De Dreu (PvdA) zei in 1953:

Het gaat hier om een groep van ongeveer 120000 Indische Nederlanders van gemengden bloede. Aangezien de naam Indische Nederlanders slechts verwarring scheidt, spreek ik liever van Indo-Europeanen. [...] De positie van de Indo-Europeanen [...] is altijd een probleem geweest. In het begin van de 19de eeuw stond deze groep door het slechte onderwijs op het peil van de kampongbewoner. Hier is zij bovendien gegroeid, doordat het Nederlandse bestuur mede uit politieke overwegingen deze groep bruikbaar achtte voor functies, welke voor de intensivering van het bestuur om vervulling riepen. Deze groep is als een middengroep komen te liggen tussen de totok-maatschappij en de inlands maatschappij. Na de uitbreiding van het onderwijs voor Indonesiërs is het aantal autochthonen, dat even goed onderwijs had genoten als het grootste deel der Indo-Europeanen, zó sterk toegenomen, dat het aantal Indo-Europeanen hierdoor werd overtroffen.

Een gelijkstelling van Indonesiërs en Indo-Europeanen was groeiende, ondanks de strijd van de laatsten voor het behoud van hun bevoorrechte positie en de steun, die ze hierbij van het koloniale regiem uit zelfbehoud ondervonden. De Indo-Europeaan koos de zijde van de koloniale overheerser en steunde over het algemeen in de politiek de afremming, om niet te zeggen de onderdrukking van het nationalistische streven. Dat dit voor hen in de toekomst noodlottig zou worden, is hun door de weinige progressieve Nederlanders, die vóór de oorlog in Nederlandsch-Indië waren, wel meerdere malen voorgehouden, maar het tragische noodlot wilde, dat zij dit niet konden beseffen. Dat de verhouding tussen velen van hen en de Indonesiërs dikwijls slechter was dan tussen vele totoks en Indonesiërs, wil ik niet in zijn algemeenheid beweren, maar een feit is het, dat sommigen van haat vervuld waren tegen de Nederlanders en van minachting tegenover de inlander.⁶

De Dreu stelde, een uitspraak van zichzelf uit 1927 citerend, dat hij reeds toen meende dat het goed zou zijn als ‘met het oog op de goede verhouding in de ongetwijfeld naderende vrije Indische maatschappij [...] reeds thans de proletarische Europese blijvers-groep zich oriënteert op de Indonesische maatschappij.’ In de Westerse wereld was voor hen, volgens De Dreu, geen plaats. De Indo-Europeanen moesten concurreren met de steeds beter opgeleide inlanders. Maar juist bij de Indo-Europeanen speelde het ‘ras-element’. Ze meenden dat ze superieur waren aan de inlanders en maakten daarom aanspraak op rechten. Andere vooroorlogse publicaties citerend, noemde De Dreu de onwil van de Indo-Europeanen om te assimileren de kern van het Indo-probleem, voor de oorlog en nu, in 1953. In zijn betoog benadrukte De Dreu dus continuïteit: er was geen nieuw probleem en de oplossing lag bij de groep zelf, niet bij de Nederlandse overheid, ofschoon die wel gedeeltelijk schuldig was aan het ontstaan van het probleem. De Nederlandse overheid had door het vooroorlogse beleid en de naoorlogse politionele acties ‘een grote verantwoordelijkheid voor deze groep op zich geladen en wij hebben thans met de realiteit rekening te houden, dat de psychologische toestand van deze groep geworden is, zoals hij is’, zei De Dreu. ‘Aan de andere kant wil ik er voor waarschuwen, deze groep van Scyla naar Charybdis te brengen. Al zullen velen het ontkennen, het staat bij mij vast, dat een deel van hen zich in Nederland ongelukkiger zal voelen, dan thans onder de meest ongunstige omstandigheden in Indonesië het geval is.’⁷ De Dreu legde in zijn betoog een verband tussen de vooroorlogse en naoorlogse situatie. De koloniale context was een deel van de oorzaak, maar de oplossing voor het naoorlogse probleem lag bij de Indo-Europeanen zelf en overbrenging naar Nederland was niet de oplossing. Dit was een dissonant geluid binnen de inkluderende retoriek.

De Indo-Europeanen verloren, nadat Indonesië onafhankelijk was geworden, hun relatief geprivilieerde positie. Het werd lastiger om als niet-Indonesiër werk en huisvesting te vinden. Dit leidde tot een nieuwe migratie naar Nederland. De Nederlandse overheid probeerde echter hun komst naar Nederland te ontmoedigen.⁸ Een aantal factoren creëerde ruimte voor een debat over beperkte toelating van deze groep Indische Nederlanders en voor de creatie van nieuwe beleidscategorieën. Nederland kampte met woningnood en zette in op de wederopbouw van het naoorlogse Nederland en herstel van dijken en uitvoering van het Deltaplan na de Watersnoodramp van 1953. De Nederlandse overheid meende dat Nederland overbevolkt was en bevorderde emigratie naar de Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw Zeeland. De Indische Nederlanders zouden moeten doormigreren. Ze kregen in Nederland hun eigen emigratiecentrale – Bureau voor de emigratie van gerepartrieerden (BEGI) – die opliep tegen de zogenaamde *colour bar* die enkele van de stemmingslanden hanteerden. In Australië, waar een gedeelte van de Indische Nederlanders kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog verbleef voor herstel, waren de Indo-Europeanen als permanente immigranten niet welkom. In het kader van de Australische *White Policy* werden *non-pure whites* geweerd. De Indo-Europeanen werden na hun herstel daarom verplicht terug te keren naar Nederlands-Indië of Indonesië.⁹ Later was Australië wel bereid een beperkt aantal Indo-Europeanen op te nemen, mits dat gepaard ging met Nederlandse financiële steun, geringe ruchtbaarheid en in combinatie met de komst van door Australië meer gewenste Nederlandse migranten.¹⁰ Zuid-Afrika, waar

in deze periode 30.000 Nederlanders heen migreerden, bood voor de Indo-Europeanen evenmin mogelijkheden. In januari 1958 was minister Suurhoff (PvdA) van Sociale Zaken en Volksgezondheid in Zuid-Afrika om te overleggen over het aanbod van de Zuid-Afrikaanse regering om repatrianten uit Indonesië op te nemen. De Zuid-Afrikanen wilden alleen immigranten 'suiwer van bloed'. Minister Suurhoff stelde:

Ik kan hieraan toevoegen dat de mensen van gemengd bloed over het algemeen niet geschikt zullen zijn als immigranten op grond van beroepskwalificaties en daardoor zullen ze feitelijk allemaal uitgeschakeld worden. Ze zullen zich ook niet aanmelden, want deze mensen zijn indolent, ze hebben geen energie zelf iets te doen. Dat is ons grote probleem. Je moet die mensen sturen, ze gaan niet uit zichzelf. Dat is de oosterse inslag. Weet u dat sommigen van hen niet eens Nederlands kunnen praten? Maar maakt u zich geen zorgen, ze melden zichzelf niet aan, en als ze zich aanmelden, bezitten ze over het algemeen niet over de juiste kwalificaties.¹¹

Categorisering, die buiten Nederland werden aangebracht, zoals in Australië of Zuid-Afrika, hadden gevolgen voor de migratiemogelijkheden voor Indo-Europeanen en bij gevolg voor de opstelling van de Nederlandse overheid. Terwijl Australië en Zuid-Afrika de deur gedeeltelijk gesloten hielden, ontstonden er nieuwe mogelijkheden voor migratie naar de vs. In 1953 werd in de Verenigde Staten de *Refugee Relief Act* van kracht, waardoor 17.000 Nederlanders boven de het jaarlijkse Nederlandse quotum van 3.153 de mogelijkheid kregen naar de vs te migreren.¹² De bedoeling was dat dit, naast mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog grote verliezen hadden geleden en slachtoffers van de Watersnoodramp, vooral repatrianten waren uit Nederlands-Indië of Indonesië. De maatregel gold min of meer ter compensatie van de druk die de vs had uitgeoefend bij het besluit tot onafhankelijkheid van Indonesië. Onder de emigranten die tussen 1953 en 1962 naar de Verenigde Staten gingen waren 24.000 mensen die uit (voormalig) Nederlands-Indië afkomstig waren.¹³ In totaal migreerden ruim 50.000 repatrianten door naar de Verenigde Staten, Australië, Brazilië en Spanje.¹⁴ In kranten werd op deze (mogelijkheden voor) doormigratie nadruk gelegd: als de migranten een last waren, dan waren ze een tijdelijke last.

Door de Nederlandse overheid werd de komst van mensen uit Indonesië naar Nederland ontmoedigd. Nederland had, voor de komst van de Indo-Europeanen, al een grote groep 'evacues' uit Indonesië opgenomen en in 1951 waren de Molukse ex-KNIL-soldaten naar Nederland gekomen. Belangrijker nog was dat de groep die Indonesië nu verliet, verschilde van de groep die eerder naar Nederland kwam. De Indo-Europeanen kwamen merendeels uit een lagere klasse en waren zichtbaar anders. Aangenomen werd dat velen niet in staat waren zelf werk en woning in Nederland te regelen en dat zou meer opvangcapaciteit van overheidswege eisen. Zij hadden niet allemaal de middelen om zelf de overtocht te bekostigen en vroegen een overheidsvoorschot voor de reis. Nederlandse ambtenaren vreesden hoge kosten.

In de periode van 1957 tot 1968 migreerden de overgebleven Nederlanders naar Nederland, plus de Nederlanders die hadden geopteerd voor de Indonesische nationaliteit maar daar 'spijt' van hadden – de spijtoptanten – en personen die nooit de Nederlandse nationaliteit hadden gehad maar zichzelf wel als Nederlanders beschouwden en door de Indonesiërs ook als dusdanig werden gezien – de zogenaamde Maatschappelijke Nederlanders. Zij hadden geen Nederlands staatsburgerschap, maar maakten

aanspraak op een discursief Nederlanderschap. Aanvankelijk werd een restrictieve koers gevaren ten aanzien van de toelating van deze groepen.

Opvallend is dat de in het beleid aangebrachte categorisering, door Minister van Justitie Beerman (CHU, minister van 1959 tot 1963) ter discussie werden gesteld. In 1960, toen het debat over de spijtoptanten over zijn hoogtepunt heen was, zei hij:

Het lijkt mij dienstig om [...] iets te zeggen over de contouren van dit probleem, want men spreekt wel erg gemakkelijk over spijtoptanten, over maatschappelijke Nederlanders en maatschappelijk gelijkgestelden, maar wanneer men gehouden zou zijn die begrippen te definiëren, zou het niet meevallen. [...] Ik heb gesprekken gehad met vertegenwoordigers van spijtoptanten, die zeiden: onder de repatriërende Nederlanders zijn er zo velen, die veel beter in Indië hadden kunnen blijven, en van de zijde van de categorie van maatschappelijke Nederlanders hoor ik dan weer, dat er onder de spijtoptanten zoveel zijn, die beter niet voor repatriëring naar Nederland in aanmerking konden komen. [...]

De Nederlandse Regering staat hier voor een uiterst moeilijke keuze. Er wordt enorm veel agitatie om deze zaak gevoerd. Onlangs is er nog een betoging geweest in de Dierentuin te 's-Gravenhage [...]. De moeilijkheid voor de Regering is ook, dat zij niet beschikt over een betrouwbaar apparaat om diegenen te kiezen uit de spijtoptanten, die werkelijk in nood verkeren. Wij hebben richtlijnen, maar bij gebreke van een onderzoek ter plaatse kunnen wij met de daarin vervatte objectieve normen niet steeds alle werkelijke noodgevallen benaderen. [...] [Er was] het geval van een jongeman – hij had familie hier –, die zich zijn betrekking zag opgezegd en die, toen hem de vraag werd gedaan: Heb je nog moeite gedaan om aan een andere betrekking te komen, zeide: Neen, ik wilde naar Nederland, omdat ik aldaar mijn technische ontwikkeling wilde verbeteren. Dit is op zich zelf prijzenswaardig, maar mag dat gaan op deze wijze, ten laste van het Nederlandse volk? [...] Ook in Uw vergadering is toch niet de objectiviteit betracht, die ik gaarne betracht zou zien. Verleden jaar is het geval genoemd van een vader, die zou hebben moeten aanzien en aanhoren, dat zijn dochter verkracht werd door een Indonesische jongeman. Wij hebben toen eerst gevraagd: geef ons de namen. Die zijn nooit gekomen, maar wij konden toch wel aan de omschrijving traceren welk geval was bedoeld. Toen bleek van het verhaal alleen het volgende over te blijven. Er was een gezin van man, vrouw en vier kinderen, waaronder een meisje van 20 jaar, dat voortdurend avances had te verduren – maar dat komt hier ook wel voor – van een autochtone jongeman. De ouders waren daar zeer op tegen, omdat zij wisten, dat deze jongeman met een 14- of 15-jarig meisje had samengeleefd. Toen hebben die ouders dat 20-jarige meisje naar elders gebracht. Daarover was die jongeman zeer weinig gesticht en hij zou de ouders hebben bedreigd.¹⁵

Minister Beerman deed in zijn lange betoog drie dingen tegelijk: hij stelde de categorisering, die door ambtenaren in de jaren ervoor was gebruikt, ter discussie, bekritiseerde de mogelijkheid van toepassing ervan en laakte de pogingen van de lobbygroepen, die hij betichtte van verdraaiingen in hun gepersonifieerde campagnes. Beerman kreeg brandbrieven, waarin om zijn hulp werd gevraagd en om visa. Bij nader onderzoek bleek er van de verhalen nogal eens niets te kloppen, stelde de minister. Beermans poging tot decategorisering was een pleidooi voor een individuele in plaats van een groepsgewijze benadering. Hieronder ga ik in op het beleid en het debat waar Beerman zo'n kritiek op leverde.

Eén van de argumenten om de Indo-Europeanen zonder juridisch staatsburgerschap toch toe te laten, was de angst dat hun leven in Indonesië niet zeker was. 'De stervenden groeten U ... Van de 250.000 Indo-Europeanen is in dit Koninkrijk geen plaats als Linggadjatti wordt aangegaan ...' Bron: Persmuseum, Amsterdam (Eppo Doeve/*Elseviers Weekblad*, 21-12-1946).

Toelating

In de debatten over de komst van de Indische Nederlanders valt, zoals gezegd, het voortdurend aanbrengen van schotten en nuancering op. Er werden tussencategorieën gecreëerd die refereerden aan juridisch en discursief burgerschap. Categorieën

ringen hadden in de kolonie invloed op het juridische burgerschap van de migranten uit Indië. De bekendheid met Indië en met de koloniale beelden en discoursen waren van invloed op de opvattingen over het discursieve burgerschap. Deze elementen beïnvloedden het debat over het toelatingsbeleid.

De verschillende bronnen geven een ander beeld van het debat, omdat actoren andere doelen wilden bereiken met wat zij naar buiten brachten. Indische Nederlanders werden ingesloten in toespraken van de koningin, politici en burgemeesters waarvan door de kranten verslag werd gedaan, maar werden uitgesloten in bijvoorbeeld de begrotingsbehandelingen van het Ministerie van Maatschappelijk Werk. De insluiting in de media was bedoeld om het draagvlak voor de opvang van Indische Nederlanders onder de Nederlanders te vergroten; de uitsluiting in de begrotingsbehandeling hadden tot doel de gevoerde en te voeren assimilatiepolitiek te rechtvaardigen.¹⁶

1952-1957. Oosterse en Westerse Nederlanders.

In de inleiding van dit hoofdstuk is een aantal factoren opgesomd die beleidsruimte creëerden binnen het debat over de toelating van Nederlandse staatsburgers uit Indië in de periode 1952-1957. De pogingen om tot een categorisering te komen binnen de groep Indische Nederlanders in deze periode waren bedoeld om een restrictiever toelatingsbeleid te rechtvaardigen. Hoewel de regering migratie van Nederlandse staatsburgers niet kon tegenhouden, probeerde zij die wel te ontmoedigen. De ‘assimileerbaarheid’ in de Nederlandse samenleving was een belangrijk, maar flexibel criterium. De meeste Indische Nederlanders die na de oorlog naar Nederland kwamen, hadden wel de Nederlandse nationaliteit, maar dat betekende niet dat hun toelating onomstreden was of hun lidmaatschap van de Nederlandse natie vanzelfsprekend. Dit gold met name voor die Indische Nederlanders waarvan men meende dat zij niet zouden kunnen assimileren in Nederland of waarvan gevreesd werd dat ze door hun lage opleiding en klassepositie de Nederlandse samenleving (economisch of sociaal) tot last zouden zijn.¹⁷ Zoals we hieronder zullen zien was de uitsluiting van Indische Nederlanders gebaseerd op de kleur en klasse. Als beste oplossing werd gezien om de moeilijk assimileerbaren in Indonesië financiële steun te verlenen, in plaats van hen een voorschot te geven om hun reis naar Nederland te kunnen betalen. Wanneer de situatie in Indonesië eenmaal was verbeterd, zouden zij niet meer naar Nederland willen komen, was de gedachte.

Politici en ambtenaren waren de belangrijkste actoren in dit debat en in mindere mate de journalisten, die ook spreekbuis waren van de lobbyorganisaties. In 1952 werd er een overheidscommissie van ambtenaren – de commissie Werner – opgericht die de mogelijkheden moest onderzoeken om de migratie van Indische Nederlanders uit Indonesië te beperken. Het rapport van de commissie diende voor de regering als legitimatie van een restrictief toelatingsbeleid ten aanzien van deze groep.¹⁸ Het rapport en de reactie van de politiek is door andere reeds onderzoekers geanalyseerd.¹⁹ Dit vat ik samen en ik voeg hier de reactie van de pers aan toe.

De Minister van Justitie wilde migratie ontmoedigen vanwege de kosten voor opvang en de woningnood (het kosten-baten argument).²⁰ Zonder het expliciet te zeggen werd migratie naar ‘het reeds overbevolkte en met werkloosheid kampende Ne-

derland' voorgesteld als een bedreiging. Het zou de werkloosheid en woningnood verder vergroten.²¹ Tevens was de commissie van mening dat de Indische Nederlanders niet beseften dat hun komst naar Nederland voor henzelf nadelig was. De Nederlandse overheid moest de Indische Nederlanders, die naar Nederland wilden komen, tegen zichzelf beschermen. Zij konden niet zelf de beslissing nemen om naar Nederland te reizen. Het was in hun eigenbelang dat zij in Indonesië bleven.²² Er waren al 'droeve en teleurstellende ervaringen' opgedaan met 'vele uit Indonesië opgezonden Nederlanders.' '[Zij] blijken nimmer te zullen assimileren en [moeten] blijvend tot de behoeftigen, zelfs tot de a-sociale elementen [...] worden gerekend', meenden de rapporteurs.²³

Na een werkbezoek aan Indonesië, introduceerde de commissie twee categorieën: Westerse Nederlanders en Oosterse Nederlanders, ofwel 'in Indonesië gewortelden'. De terminologie was veelzeggend. Beide groepen hadden de Nederlandse nationaliteit, wat weerslag vond in het tweede deel van de termen. Het onderscheid zat in het eerste deel van de term. Vanuit het koloniale superioriteitsidee had westers altijd boven oosters gestaan. 'Westers' was synoniem voor blank, gegoede klasse en christelijk; 'Oosters' van bruin, lage klasse en islamitisch. Westerse Nederlanders waren 'op grond van opvoeding, opleiding en ontwikkeling dan wel familiebanden' op Nederland georiënteerde Indo-Europeanen. Hun komst werd niet geproblematiseerd, mits ze over voldoende middelen beschikten om zelf de overtocht te bekostigen. Zij werden in de pers 'landgenoten' genoemd die terugkeerden naar Nederland, ook als zij hier nog nooit eerder waren geweest. De Oosterse Nederlanders waren Indische Nederlanders die 'door afkomst, aard, aanleg en milieu fysiek, psychisch sociaal-economisch en cultureel op Indonesië zijn ingesteld.'²⁴ Een donkere huidskleur, lage klasse en Aziatische cultuur definieerden de Oosterse Nederlanders. Dat huidskleur belangrijk was, blijkt uit het feit dat als een Indische Nederlander wilde migreren naar Nederland, begin jaren vijftig, maar geen paspoort of geboorteakte had om de claim van Nederlanderschap te onderbouwen, een lichte huid en blond haar kon worden gezien als bewijs van Nederlanderschap. Ambtenaren hadden de beleidsvrijheid om 'uiterlijk de staat van Nederlander' te beschouwen als bewijs van Nederlanderschap.²⁵ De achterliggende aanname was dat dit uiterlijk duidde op Nederlandse voorouders en een Nederlandse oriëntatie. Van de Oosterse Nederlanders wilde de regering de migratie beperken; zij konden het beste in Indonesië blijven en Indonesisch staatsburger worden.²⁶ Zij deed dit door beelden die eerst voor de inheemse bevolking ('inlanders') in Indië had gegolden te gebruiken voor Indische Nederlanders die in de kolonie Europeaan waren geweest en hen zo uit te sluiten van een discursief burgerschap.

Klasse speelde tevens een belangrijke rol. De reden om Oosterse Nederlanders van 'opzending naar Nederland' uit te sluiten, was niet alleen dat hun juridische status niet overeenkwam met hun Indonesische 'afkomst, aard, aanleg en milieu', maar ook dat zij op de Nederlandse arbeidsmarkt niet konden worden ingeschakeld. De commissie Werner meende dat Oosterse Nederlanders die wél ingezet konden worden op de Nederlandse arbeidsmarkt en bovendien assimileerbaar waren naar Nederland konden komen. Zij benadrukte echter dat het alleen bij zeer grote uitzondering kon gebeuren.²⁷

Uiteindelijk werd deze classificatie nooit officieel in het beleid gebruikt.²⁸ Het ambtelijke rapport had echter (indirect) grote invloed. De terminologie werd overgeno-

men door minister Van Thiel (KVP, Maatschappelijk Werk), door ambtenaren van de Commissie voor Aangelegenheden van Indonesië (CAVI) en het verscheen in andere overheidsrapporten.²⁹ Het rapport was intern, maar het lekte uit en een samenvatting werd gepubliceerd in *NRC* van 10 oktober 1952.³⁰ *NRC* kraakte harde noten met het rapport. Het was niet zomaar aan te nemen dat de Oosterse Nederlanders niet en de Westerse wel moeiteloos zouden assimileren, meende de krant. Voorts hekelde de krant het punt dat Indische Nederlanders niet rationeel konden beslissen en tegen zichzelf moesten worden beschermd door de regering. De Kamer reageerde verbolgen op de conclusies uit het rapport, die zij via de pers had moeten vernemen. Kamerleden vroegen om inzage in het rapport, wat de minister weigerde.³¹ Ik heb achttien krantenartikelen gevonden over dit debat, verder was het vooral een politieke kwestie.³² Kamerlid Ritmeester (VVD) benadrukte de morele verantwoordelijkheid van de regering voor alle Nederlanders, ook de Nederlanders in Indonesië. Hij zei: 'Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten.'³³ Van de Wetering (CHU) gebruikte ook het argument van een morele plicht ten aanzien van de Indische Nederlanders. Hij stelde dat Nederland niet alleen bij de bestuursuitvoering geleund had op de Indische Nederlanders, maar hen ook had betrokken bij de 'Nederlandse gemeenschap': 'Het is de vrucht van het Nederlandse beleid, dat deze mensen waarde hechten aan de Nederlandse nationaliteit, ondanks de economische bezwaren en gevaren, die hieraan voor hen verbonden waren.'³⁴ Met andere woorden, hen viel niets te verwijten, de Nederlandse regering des te meer.

Een ander argument voor of tegen een restrictief toelatingsbeleid was het geschatte aantal Indische Nederlanders dat nog in Indonesië verbleef en mogelijk naar Nederland wilde komen. Er werden schattingen gemaakt, door zowel regering als pers.³⁵ De commissie Werner schatte het aantal op 100.000 à 125.000. Terwijl er Kamervragen werden gesteld over hoe de opvang van nog eens 30.000 tot 70.000 Indische Nederlanders gefinancierd moest worden met een budget van 25.000 gulden, reageerde de Minister van Justitie alleen op het mogelijke aantal Indische Nederlanders en niet op de financiering. Hiermee ontkende hij impliciet de mogelijkheid dat de meeste Indische Nederlanders naar Nederland zouden (willen) komen.³⁶

Het enige instrument voor het beperken van de migratie van staatsburgers was reductie of onthouding van de toekenning van een rijksvoorschot voor de overtocht. De Indische Nederlanders die zelf hun overtocht konden betalen, konden niet tegengehouden worden. Deze rijksvoorschotregeling had dus vooral gevolgen voor migranten uit de lagere klassen. In de begrotingsbehandeling van Maatschappelijk Werk werd gevraagd welke maatstaven het ministerie hanteerde bij de beoordeling of Nederlanders in aanmerking kwamen voor een rijksvoorschot.³⁷ De aanvragen werden getoetst aan 'nood of bijzondere nood in Indonesië, binding met Nederland wat betreft milieu, werkkring en familiebetrekkingen (binding met nog aanwezige ouders, zusters etc.), waarborgen of uitzicht gezien opvoeding en geestelijke instelling, opleiding en werkkring, dat zij zich kunnen aanpassen'.³⁸ Deze aspecten hadden betrekking op de kansen in en binding met Nederland en niet op de solvabiliteit van de aanvragers. De meeste aanvragen om financiële ondersteuning van de overtocht werden afgewezen, omdat de aanvragers niet gebaat zouden zijn bij overkomst naar Nederland, niet omdat zij de overschotten mogelijk niet terug konden betalen.³⁹ De Nederlandse rege-

ring kon voorts proberen migratie te ontmoedigen door middel van voorlichting en steun in Indonesië. De minister van Maatschappelijk Werk bleef van mening dat Oosterse Indische Nederlanders niet konden assimileren in Nederland. Maatschappelijk werk(st)ers werden daartoe ingezet in Indonesië om informatie aan 'Oosterse Nederlanders' te geven over hun betere sociale en economische kansen in Indonesië, 'voor de toekomst van hen zelf en hun nakomelingen'.⁴⁰

Over de rijksvoorschotten ontstond grote commotie in de Kamer. Er werd een motie ingediend door Kamerlid Prof. W.L.G. Lemaire (Katholieke Nationale Partij).⁴¹ Lemaire – zelf Indische Nederlander – betoogde dat de Indische Nederlanders niet in de steek mochten worden gelaten omdat zij altijd trouw waren gebleven aan Nederland.⁴² Tegenstanders van de motie Lemaire, die de motie De Graaf (genoemd naar Kamerlid en oud-Indiëganger Theo de Graaf) indienden, vonden dat er geen onhoudbare situatie was in Indonesië en dat 'betrokkenen [...] niet in staat zijn, zich een eigen oordeel te vormen' over hun kansen in Nederland. Zij stelden voor dat een overheidsinstantie zou bepalen wie een voorschot zou krijgen en wie niet.⁴³ De motie Lemaire werd uiteindelijk met tweederde afgewezen, de motie De Graaf werd aangenomen. Het debat werd door veel mensen bijgewoond vanaf de publieke tribune. Er was meer aandacht voor in de dagbladen dan voor de discussie rondom het rapport Werner.⁴⁴

De krantenartikelen stonden in het teken van het protest van de Indische Nederlanders tegen het feit dat de Nederlanders in Indonesië niet langer zelf mochten beslissen of ze naar Nederland wilden komen op een rijksvoorschot. De slechte leefsituatie van deze groep Nederlanders in Indonesië werd in kranten uitvoerig beschreven om overkomst te bepleiten. Een mooi voorbeeld was een vierdelige serie in de *Nieuwe Haagse Courant*. In lange artikelen werd uitleg gegeven over het ontstaan en de huidige situatie van de groep Indische Nederlanders in Indonesië.⁴⁵ Het koloniale verleden werd belangrijk gemaakt door te wijzen op verwantschap en afstamming en als gevolg daarvan hun lidmaatschap van de Nederlandse natie: 'Is het nu niet der Indische Nederlanders recht te worden opgevangen door het land hunner vaders? Het land, dat zij (als loyale Nederlanders) hielpen maken tot een welvarend rijk?'⁴⁶ Een ander argument was dat de Indische Nederlander zich meer Nederlander dan oosterling voelde, gebaseerd op banden met het Nederlandse koningshuis: 'de Indische Nederlander bekende ondubbelzinnig kleur, nl. dat hij in de grond van zijn hart toch onnoemelijk meer Nederlander is dan Indisch, en hij besloot, dat de Nederlandse Koningin toch ook zijn Koningin was, en Zij ook als zodanig moest blijven.'⁴⁷ ARP en SGP gebruikten het koloniale verleden als argument om te benadrukken dat Nederland een 'erschuld' had te vereffenen.⁴⁸ Deze partijen hadden dit argument ook in andere debatten gebruikt. De functie was het dekolonisatiebeleid nogmaals te bekritisieren, ook al was de dekolonisatie een feit. Het aantal Nederlanders in Indonesië was belangrijk om de ernst van de zaak te benadrukken. Er werd gesproken van een 'volksgroep van 260.000 zielen met wier rechten gespeeld wordt'.⁴⁹ De Minister van Maatschappelijk Werk had echter een ander doel voor ogen bij het benadrukken van die aantallen. Hij benadrukte dat het gevolg van het aannemen van de Motie Lemaire zou zijn 'een massale overtocht van betrokkenen naar Nederland', wat de afgevaardigden in zijn ogen toch niet 'de beste oplossing voor hun problemen' zouden vinden.⁵⁰ Hij zei:

Het advies van de commissie Werner was dat de plaats van arme, oosters-georiënteerde Indo-Europeanen in Indonesië was. 'De Minister: "Uw plaats is ginds."' Bron: Permuseum, Amsterdam (Eppo Doeve/ *Elseviers Weekblad*, 21-11-1953).

Ik hoop niet, dat wij zullen meemaken, dat tussen de 10.000 en 80.000 mensen naar Nederland zullen komen; niet om financiële redenen, niet omdat ik hen hiervan wil afhouden, omdat ik hen wil wegwerken of hun onrecht zou willen doen, maar omdat ik persoonlijk in geweten overtuigd ben van het feit, dat voor hen in Nederland niet en in Indonesië misschien wel een mogelijkheid voor een toekomst ligt.⁵¹

'Het gaat echter niet om de vraag of deze Nederlanders zich binnen de grenzen van hun eigen vaderland mogen vestigen', voegde het *Zeeuwsch Dagblad* aan het verslag toe.⁵²

De schrijvende pers ontpopte zich, met name in de discussies omtrent de moties Lemaire en De Graaf, als pleitbezorger van de Indische Nederlanders. De regering gebruikte het kosten-batenargument en de (mogelijke) aantallen om Nederlandse staatsburgers uit Indonesië te weren. De pers benadrukte de biologische verwantschap met de Indische Nederlanders. Deze debatten zijn interessant omdat er werd geprobeerd een onderscheid te maken als gevolg van de veranderde samenstelling en aard van de (toekomstige) migrantengroep en de verslechterende verhoudingen met Indonesië. Er werd een discursief staatsburgerschap geconstrueerd op basis van kleur en klasse. Koloniale ideeën die dit discursieve staatsburgerschap onderbouwden, namelijk ‘oosters’, bruin als minderwaardig en ‘westers’, blank als superieur waren ook in deze postkoloniale debatten te ontwaren. Oosters hoorde in Indië, Westers in Nederland. Hieruit blijkt dat de postkoloniale bonus-malus niet voor iedereen hetzelfde uitwerkte. Oosterse Indische Nederlanders kregen te maken met een postkoloniale malus, Westerse met een bonus. Uit het tweede hoofdstuk bleek al dat het beeld van Indo-Europeanen werd bepaald door een donkere huidskleur en lage klasse: hoe donkerder en armer, hoe meer verindischt de Indo-Europeaan was. Hij stond dicht bij de inheemse bevolking dan bij de Europeanen. Deze koloniale beelden ten aanzien van Indische Nederlanders uit lagere klassen en met een donkere huidskleur had in de postkoloniale context tot gevolg dat zij werden uitgesloten van een discursief staatsburgerschap. Omdat ‘oosters’ onlosmakelijk met Indië was verbonden werd migratie naar Nederland ontmoedigd. De context- en groepsgebonden factoren onderstreepten de functionaliteit van de retorieken en beelden, en dus de overdracht over tijd en plaats en de uitwerking van de postkoloniale bonus-malusparadox.

Het spijtoptantendebat

Mevrouw C. Holtz de Gosse vatte in haar gedicht *Spijtoptant*, dat in 1962 in *Tong Tong* verscheen, een groot deel van het spijtoptantendebat samen. In de periode van 1957 tot 1968 migreerden de nog in Indonesië overgebleven Nederlandse staatsburgers naar Nederland, plus een aantal Indonesische staatsburgers: de spijtoptanten en Maatschappelijke Nederlanders. Na de soevereiniteitsoverdracht hadden 13.000 Nederlandse hoofden van het huishouden geopteerd voor de Indonesische nationaliteit. Aangezien het hoofd voor het hele gezin opteerde, waren in totaal 32.000 Nederlanders Indonesiër geworden. Zij waren gehecht aan het land en hoopten hun werk, hun bedrijf of onroerend goed te behouden.⁵⁴ Nederlandse werkgevers en de Hoge Commissaris in Indië moedigen dit aan. Zij meenden dat Indonesië het land was waar Indo-Europeanen ‘thuis’ hoorden en dat optie voor het Indonesisch staatsburgerschap ‘de meest natuurlijke oplossing’ voor hen was.⁵⁵

De regelingen omtrent staatsburgerschap op het moment van de Indonesische onafhankelijkheid, waren ingewikkeld en leidden tot debat en rechtszaken. Tijdens de Ronde Tafel Conferentie in 1949 werd in de zogenaamde *Toescheidingsovereenkomst* besloten dat de 70 miljoen tellende inheemse bevolking de Indonesische nationaliteit kregen. De in Indonesië aanwezige ‘vreemde oosterlingen’ kregen ook automatisch de Indonesische nationaliteit, maar mochten voor de Nederlandse nationaliteit opteren. De ‘uitheems-Nederlands onderdaan, niet-Nederlanders’ (Britten en Duitser

Spijtoptant

Toen Holland zich in een hoek liet drukken,
 Viel ook mijn toekomst aan stukken.
 En ik zou in het land waarin ik was geboren,
 Tot een uitgestoten groep gaan behoren.
 Ik kwam toen voor de keus te staan:
 Warga negara, of anders hier vandaan.
 Het verlangen naar Holland was sterk,
 Maar in de tropen had ik mijn werk.
 Een salaris waarvan je goed kon leven –
 En wat zou Holland me kunnen geven?
 De Regering van voorheen adviseerde: 'Blijf waar je bent!
 Want dit is het Land, wat je kent.
 Neem de nationaliteit maar aan,
 Je hebt hier immers een goede baan.'
 Aldus geadviseerd werd de keuze gemaakt,
 Waarvoor je nu zuchten slaakt.
 Want, het bleek alras, die keus was verkeerd.
 Als warga negara werd je geweerd.
 Je liefde voor volk en het mooie land,
 Werd genegeerd, schoof men aan de kant.
 Je werd ook door geen mens meer vertrouwd
 En overal nog als een Blanda beschouwd.
 Zodat je uitgestoten bent en van alles berooid;
 Je voelt je als een dier gekooïd.
 Toekomst? Hoe kan je nog hopen,
 Als jij ook je gezin uitgehongerd in lompen ziet lopen.
 Scholen gesloten, overal geweerd;
 Je geld tot de laatste cent opgeteerd.
 Ten einde raad denk je aan die oude band,
 Met, wat ze je eens leerden, het Moederland.
 Dan schrik je, als je moet constateren,
 En je ten einde raad gaat proberen
 Toch naar Holland terug te gaan,
 Waar je voor bergen bezwaren komt te staan.
 Want eens koos je de verkeerde kant
 En bent nu maar een 'spijtoptant'!
 Die geen recht heeft om te klagen,
 Als je om een gunst komt vragen!⁵³

bijvoorbeeld) verkregen in het kader van artikel 5 van *Toescheidingsovereenkomst* de Indonesische nationaliteit, maar hadden het recht die te verwerpen. Verwierpen ze de Indonesische nationaliteit niet, dan hadden sommigen, afhankelijk van de wetgeving in hun land van eerste nationaliteit, twee nationaliteiten (Brits en Indonesisch of Duits en Indonesisch). Na 1958 werd door Indonesië bepaald dat wie de andere nationaliteit niet verworpen had, de Indonesische nationaliteit verloor. Hierna had deze groep weer slechts één nationaliteit.

Nog ingewikkelder was de regeling voor de zogenaamde gelijkgestelden. In de koloniale context geschiedde gelijkstelling via een publicatie in het *Staatsblad* en de gelijkgestelden werden *Staatsblad-Europeanen* genoemd. De gelijkstelling had publiekrechtelijke en staatsrechtelijke gevolgen. De gelijkgestelden – die voorheen tot de groep ‘inlanders’ behoorden en vielen onder het adatrecht – vielen na gelijkstelling onder het Europese recht. In 1848 was de eis voor gelijkstelling ‘volkomen geschiktheid aan de Europese maatschappij’. In 1894 moest dat gepaard gaan met aannemen van de christelijke godsdienst. Naast de formele gelijkstelling was er informele gelijkstelling, buiten het *Staatsblad* om. Sociale factoren bepaalden of dat het geval was, zoals leefwijze, huwelijk met een Europese vrouw, ‘uiterlijke staat’, maatschappelijke positie, godsdienst en sociale omgang. De *Staatsblad-gelijkgestelden* kregen bij de *Toescheidingsovereenkomst* automatisch de Indonesische nationaliteit. Artikel 3 van de *Toescheidingsovereenkomst* bepaalde echter dat met Europeanen gelijkgestelden buiten het *Staatsblad* om, de status van Nederlander kregen. Zij moesten een verklaring overleggen van de Gouverneur Generaal of van de Resident daterende voor 1 juli 1893, waarin stond dat de betrokkene als Europeaan werd beschouwd of in de registers als Europeaan ingeschreven stond.⁵⁶

Nederlandse staatsburgers in Indonesië mochten opteren voor het Indonesisch staatsburgerschap, mits ze ouder waren dan 18 jaar, in Indonesië waren geboren en er minimaal een half jaar hadden gewoond. De optietermijn voor de keuze voor *Warga Negara Indonesia* – het Indonesisch staatsburgerschap – werd vastgesteld op 27 december 1951, twee jaar na de soevereiniteitsoverdracht.⁵⁷ Omdat men aannam dat door een passieve Nederlandse overheidshouding meer mensen voor de Indonesische nationaliteit zou kiezen, kwam de Nederlandse voorlichting over het opteren pas laat op gang.⁵⁸ Toen duidelijk werd dat de meeste Indische Nederlanders voor de Nederlandse nationaliteit kozen, startte de Nederlandse overheid een groot propaganda-offensief gericht op de Indo-Europeanen. Drees zei in zijn Oudejaars-toespraak in 1950: ‘Wij weten echter ook dat nooit Nederlanders aan hun eigen land en ook aan Indonesië groter diensten hebben bewezen, dan zij, die nu op hun post blijven zitten en de schouders zetten onder het moeilijke werk dat thans te verrichten valt.’⁵⁹ De beste mensen waren zij die in Indonesië bleven, meende Drees. Op 8 december 1951 – drie weken voor het verstrijken van de optietermijn – liet de Hoge Commissaris der Nederlanden, A. Lamping, in een officiële verklaring weten dat ‘de keuze voor de Indonesische nationaliteit de meest natuurlijke oplossing was voor mensen wier belangen samenvielen met die van Indonesië’.⁶⁰ 80 procent van de Indische Nederlanders koos echter voor de Nederlandse nationaliteit.

Mensen kozen voor de Indonesische nationaliteit omdat ze zich aan het land gebonden voelden, er werk en bezit hadden of omdat ze de morele plicht voelden het land

te helpen opbouwen. De Warga Negara's voelden zich echter in Indonesië als tweedetrangs burgers beschouwd. Nederlands spreken riep negatieve reacties op. Ze werden gepest, nageroepen en lastiggevallen. Eind 1952 ondertekenden 137 Indische Nederlanders een brief aan de Commissaris van Bandung, G. Veling, waarin ze protesteerden tegen de houding van de Nederlandse overheid en de gebrekkige hulp:

Wij vrezen hier het meest [...] dat volgend jaar reeds begonnen wordt om in alle scholen in Indonesië het Nederlands (*ons moedertaal*) te doen verdwijnen. Dit houdt ons inziens in, indien wij hier in dit land nog langer moeten blijven, wij dan verplicht zijn onze kinderen op te voeden naar de zeden en gewoonten van dit land, wat indruist tegen alle onze gevoelens. Kortom, wij leven hier nog steeds in angstpsychose, zonder enig gemoedsrust; de ene ellende volgt de andere. [...] Velen van ons zijn het leven moe, radeloos en wanhopig.⁶¹

In 1957 werd een anti-Nederlandse week georganiseerd: in winkels, bioscopen en andere openbare gelegenheden werden Nederlanders, of wie daarvoor werd aangezien, niet toegelaten. De Indonesische overheid hield zich niet aan gemaakte afspraken, bijvoorbeeld ten aanzien van de pensioenen voor oud-ambtenaren.⁶²

In Nederlandse kranten werd de keuze voor de Indonesische nationaliteit keer op keer uitgelegd, veelal in ingezonden stukken van leden van een van de actiecomités. De spijtoptanten hadden nooit Indonesiër willen zijn, schreef W. Bastiaans voorzitter van het plaatselijke NASSI-comité (Nationale Actie Steunt Spijtoptanten Indonesië) Groningen en van het Comité voor gerepatrieerden te Groningen, naar aanleiding van de NASSI-actie in het *Nieuwsblad van het Noorden*. De spijtoptanten wilden aan het Westen vasthouden en aan hun westerse afkomst 'erfenis van vaderszijde [...] hoezeer zij ook van moederszijde met het Oosten verweven mogen zijn.' Ze stonden met hun voeten op de Oosterse bodem en verdienden daar hun brood. 'Maar hun hoofd en hart behoorden aan het Westen.' Toen zij hun keuze maakten waren er nog Nederlandse bedrijven en de Indonesische regering had hen gelijke rechten in het vooruitzicht gesteld. 'Hoe deerlijk zijn onze stamverwanten in hun verwachtingen bedrogen.' 'Het Indonesië van nu is niet meer het Indonesië van tien jaar terug.'⁶³ Een bijkomende reden was dat na het vertrek van steeds meer Indische Nederlanders de Indisch-Nederlandse infrastructuur in Indonesië afbrokkelde. Clubs, verenigingen, kranten en scholen konden zich niet langer staande houden na het vertrek van leden, lezers en leerlingen.

Zij die besloten alsnog te vertrekken naar Nederland, werden bekend onder de naam 'spijtoptanten'. Onder die noemer vielen verschillende groepen. Het betrof allereerst de voormalige Nederlanders die er – met de veelzeggende term – 'spijt' van hadden dat zij bij de Indonesische onafhankelijkheid voor de Indonesische nationaliteit hadden gekozen en daarmee hun Nederlandse nationaliteit hadden verloren. Dit betrof dus ook, zoals eerder gezegd, vrouwen en kinderen van wie de man als hoofd van het huishouden voor het hele gezin had geopteerd. Een tweede categorie werd gevormd door Nederlandse vrouwen die in de koloniale periode waren gehuwd met een inheemse man. Zij hadden niet geopteerd voor het Indonesische staatsburgerschap, en werden dus in sommige discussies naast de spijtoptanten genoemd, in plaats van als een onderdeel van de groep. De vrouwen verzochten om de Nederlandse nationaliteit terug te krijgen. Dit waren ongeveer 9.000 personen. Ten derde waren er de Indische

Nederlanders die in de kolonie gelijkgesteld waren. Hoewel zij geen spijtoptanten waren in de letterlijke betekenis van het woord (zij hadden immers niet zelf actief gekozen), werden zij soms wel zo aangeduid, ofschoon voor hen ook de term Maatschappelijke Nederlanders werd gebruikt. De vierde groep bestond uit Europeanen, die soms generaties lang in Indië woonden, maar geen Nederlander waren, zoals Belgen, Duitsers, Engelsen en Fransen. Zij wilden of konden na de onafhankelijkheid van Indonesië niet altijd terug naar het land waarvan zij onderdaan waren en wilden naar Nederland.⁶⁴ Duitsers, Belgen en Oostenrijkers die in het Indische leger hadden gediend waren vanwege de vreemde krijgsdienst soms stateloos. Voorts waren er de afstammelingen van de in de achttiende eeuw vrijgemaakte slaven, die in een christenkolonie in Depok woonden.⁶⁵ In 1714 had Cornelis Chastelein zijn gehele vermogen nagelaten aan 120 Balinese christenslaven. De nakomelingen van deze vrijgelatenen waren erg pro-Nederlands en woonden in 1940 in een christelijke enclave van 1.400 mensen te midden van Javaanse moslims. Door al deze groepen onder de term spijtoptant te laten vallen werd de term fors opgerekt. Het oprekken van de term leidde tot een dilemma: door meer groepen onder de term te laten vallen was het bij een liberaal beleid mogelijk om meer mensen – mogelijkwerwijs alle christenen – naar Nederland te laten komen. De wal kon echter het schip keren: oprekken van het begrip kon leiden tot het verwijt dat de groep zo (onvoorspelbaar) groot was dat er aan de migratie geen einde zou komen. Dat zou een argument zijn voor een restrictiever beleid.

In de tweede helft van de jaren vijftig ging Indonesië economisch achteruit en de politieke verhouding tussen Nederland en Indonesië verslechterde, zoals hierboven is opgemerkt. De Indische Nederlanders die hadden gekozen voor het Indonesische staatsburgerschap (Indonesiërs-door-keuze) werden niet gelijk behandeld aan diegenen die automatisch Indonesisch staatsburger waren geworden (Indonesiërs-door-geboorte). De meeste Nederlandse ondernemingen hadden Indonesië verlaten en de zogenaamde Indonesiërs-door-keuze verloren hun banen aan Indonesiërs-door-geboorte.⁶⁶ Op Zwarte Sinterklaas, 5 december 1957, werden alle Nederlanders staatsgevaarlijk verklaard en gesommeerd Indonesië te verlaten. Na deze datum werd de leefsituatie voor de voormalige Nederlanders in Indonesië moeilijker. Zij wilden Indonesië verlaten, maar hadden geen Nederlands paspoort meer. Zij verzochten als spijtoptanten de Nederlandse nationaliteit terug te krijgen. Internationaal speelde de Koude Oorlog een rol. In de tweede helft van de jaren vijftig waren er volksopstanden in Polen, Hongarije en Tsjechië. Vluchtelingen van achter het IJzeren Gordijn, met name de Hongaarse in 1956, werden als ‘vijanden van onze vijanden’ gastvrij ontvangen in Nederland. De spijtoptantenlobby wees erop dat ook Indonesië communistisch kon worden en dat dit gevolgen zou hebben voor (voormalige) Nederlanders in Indonesië.

Vóór 1956 werden de eerste verzoeken voor toelating door spijtoptanten gedaan. Bij uitzondering werden deze spijtoptanten in Indonesië genaturaliseerd tot Nederlanders en daarna toegelaten tot Nederland. Naturalisatie in het buitenland was hoogst ongebruikelijk. De regering besloot daarom dit te staken.⁶⁷ Er werd besloten dat de spijtoptanten onder het reguliere vreemdelingenbeleid zouden vallen, wat betekende dat zij eerst een visum moesten aanvragen in Indonesië en alleen genaturaliseerd konden worden in Nederland. De naturalisatie vond veelal pas jaren (soms tientallen

jaren) na hun komst naar Nederland plaats. Sommige spijtoptanten moesten in Indonesië voor vertrek een verklaring tekenen waarin ze afstand deden van hun Indonesische nationaliteit. Daarmee werden ze volgens de Indonesische overheid stateloos. De Nederlandse overheid erkende die afstand niet en bleef ze als Indonesisch beschouwen, totdat ze het Nederlanderschap verwierven. Om te werken hadden deze vreemdelingen in Nederland echter geen werkvergunning nodig.⁶⁸ Voor de migranten zelf en voor Nederlandse ambtenaren was deze toestand verwarrend.

Juridisch had Nederland geen verplichting tegenover deze Indonesische staatsburgers, meende minister Samkalden van Justitie (PvdA).⁶⁹ Wat veranderde was dat naarmate de jaren verstreken, het argument dat de Nederlandse regering een morele verplichting had ten opzichte van de voormalige Nederlanders in Indonesië steeds belangrijker werd dan de overheidstaak in het algemeen, zoals het oplossen van de woningnood in Nederland. Een collectieve toelating van de groep werd bepleit, maar uit angst dat dit een grote aanzuigende werking zou hebben, werd dit niet doorgevoerd. Er werd door ambtenaren van geval tot geval gekeken hoe hoog de nood was van de aanvrager in Indonesië, of dat kwam door zijn of haar binding met Nederland, of de persoon in Nederland assimileerbaar was volgens de beoordelende ambtenaar en of er geen sprake was van een crimineel verleden. Onder binding met Nederland viel bijvoorbeeld dat de spijtoptant er enige tijd had gewoond, ouders had met een Nederlands paspoort, zich verdienstelijk had gemaakt voor Nederland of in een Jappenkamp had gezeten tijdens de bezetting. De spijtoptant moest verder in nood verkeren, fysiek of financieel. Assimileerbaarheid werd bepaald door kennis van de Nederlandse taal en gewoontes. De aanvrager mocht geen gevaar vormen voor de openbare orde of veiligheid in Nederland. Wanneer de visumaanvragende spijtoptant werd afgewezen, kon een nieuwe aanvraag worden ingediend. Tweederde van de herhaalde verzoeken werd gehonoreerd.⁷⁰

In 1958 werd deze regeling opgeschort door de ministerie van Justitie omdat de migratie van Nederlanders uit Indonesië toenam. Mensen probeerden alternatieve manieren te vinden om Indonesië te verlaten. Zo waren er schijnscheidingen. Na een scheiding had de vrouw de mogelijkheid haar oorspronkelijke Nederlandse nationaliteit terug te vragen als zij deze door het huwelijk met een niet-Nederlander was verloren. Dat gaf haar de mogelijkheid om met de kinderen naar Nederland te gaan. Max Ferdinandus scheidde in 1958 van zijn vrouw, met wie hij vijf kinderen had. Zijn vrouw herkreeg haar Nederlandse nationaliteit en vertrok met de kinderen op het schip de Oldenbarnevelt. Max en zijn twee minderjarige broers reisden mee met hetzelfde schip als verstekelingen en werden tot hun ontdekking van eten voorzien door Max' vrouw.⁷¹ Er waren ook schijnadopties, waarbij mensen probeerden ten minste hun kinderen naar Nederland te laten reizen als geadopteerde kinderen van Nederlandse staatsburgers.

In 1958 kwamen er 140 verstekelingen naar Nederland. Eerder kregen verstekelingen na aankomst in Nederland een verblijfsvergunning, maar toen er steeds meer kwamen, werden ze gedeeltelijk teruggestuurd naar Indonesië. In 1958 kwam het bericht dat er aan boord van de Oldenbarnevelt 69 verstekelingen meekwamen. Bij aankomst in Nederland werden ze opgesloten in De Kruisberg, een voormalig Rijksopvoedingsgesticht in Doetinchem. Hier werd geprobeerd 'deliquenten en avonturiers'

De 37 verstekelingen werden terug naar Indonesië gestuurd. 'Z. Exc. Samkalden: „Nou, tabeh dan ...”' Bron: Persmuseum, Amsterdam (Eppo Doeve, *Elseviers Weekblad*, 11-10-1958).

op te sporen. Het merendeel van de verstekelingen kreeg – steeds individueel en de één na de ander – een verblijfsvergunning. Het waren veelal spijtoptanten. Het cckp zette in op een persoonlijk gerichte publiekscampagne en besteedde aandacht aan de tien dagen oude baby Maria Theresia, die in Nederland was geboren als kind van een echtpaar dat met twee kleine kinderen als verstekelingen naar Nederland was gekomen. Het gezin kreeg een verblijfsvergunning en Maria Theresia kreeg van het cckp een reiswiegje.⁷² De jongste verstekeling was de driejarige Lie Han Sioe, die door zijn moeder, die de Nederlandse nationaliteit had, aan boord was gesmokkeld. Zijn vader, die de Indonesische nationaliteit had, bleef in Indonesië achter.⁷³

De minister van Justitie besloot 37 verstekelingen (waaronder 30 Molukkers) terug te sturen naar Indonesië, wat leidde tot een storm aan protesten en Kamervragen. Minister Samkalden, overlevende van een Jappenkamp en van Joodse komaf, kreeg het verwijt dat hij de verstekelingen terugstuurde naar Indonesië zoals Nederland voor de oorlog joden had teruggestuurd naar Nazi-Duitsland. Samkalden verweerde zich en ontkende bovendien dat de verstekelingen aanspraak zouden kunnen maken op asiel.⁷⁴ De verstekelingen waren geen asielzoekers. Zijn besluit om de verstekelingen uit te wijzen was rechtvaardig tegenover de mensen die in Indonesië op een uitslag van hun visumverzoek wachtten, stelde hij.⁷⁵ In heel Nederland werd actie gevoerd voor de '37'. De jongerenbeweging De Jonge Leeuwen in Den Haag vormde in samenwerking met het Veteranen Legioen Nederland en de jongerenafdeling van de stichting Door de Eeuwen Trouw een comité om te protesteren tegen de terugzending van de verstekelingen. Een van de acties was om op ramen en auto's het nummer '37' te schilderen.⁷⁶ Terwijl het schip met de verstekelingen op weg was naar Indonesië, werd in Nederland gediscussieerd over de vraag of ze wel of niet hadden mogen blijven. Uiteindelijk werd, enkele dagen voor aankomst in Jakarta, een telegram naar het schip gestuurd waarin stond dat de verstekelingen mochten doorreizen naar Nieuw-Guinea. Enkele jaren later, na de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië, kregen deze verstekelingen zonder problemen een visum voor Nederland.⁷⁷

Op 1 april 1964 kwam aan de visumregeling een einde. De regering meende dat de meesten die in nood waren geweest nu wel in Nederland waren toegelaten en dat de verhoudingen met Indonesië waren verbeterd. Het overviel de regering echter dat bij de aankondiging dat aan de regeling een einde zou komen 3.000 nieuwe en 2.000 herhalingsverzoeken werden gedaan.⁷⁸

Het restrictieve toelatingsbeleid ten aanzien van het verlenen van visa en het verlenen van voorschotten voor de overtocht genereerde een verhit debat in de politiek en in de media (zie Tabel 4 en Tabel 5).

TABEL 4 KRANTENARTIKELN OVER SPIJTOPTANTEN EN MAATSCHAPPELIJKE NEDERLANDERS 1960-1966		
Onderwerp	Soort	Aantal
Aankomst	Korte berichten	70
Forumavonden en acties	Korte berichten	34
Kamerdebatten toelating	Korte berichten	176
Leefsituatie Indonesië	Achtergrondartikelen	91
N=		371

In dit debat mengden zich meerdere actoren: pressiegroepen, politici en de pers. Het ССКР en het Nationale Actie Steunt Spijtoptanten Indonesië (NASSI), dat in 1960 werd opgericht, vormden een actieve en succesvolle lobby om de toelating van spijtoptanten te bepleiten. De pers droeg aan de lobby bij door verslag te doen van de erbarmelijke situatie van de Indo-Europeanen in Indonesië en de woordvoerders van de lobbygroepen uitgebreid aan het woord te laten. De kranten stonden er bol van. Er werd een debat en een documentaire op de televisie over de situatie van de voormalige Nederlanders in Indonesië uitgezonden, wat in die periode nog uniek was.⁷⁹ Er werden meerdere brochures en een boek gepubliceerd.⁸⁰ Veel Nederlanders hadden weinig kennis van de spijtoptanten en van hun redenen om naar Nederland te willen migreren. Dit bleek uit een enquête in 1961. Uitzonderingen daargelaten, werden de spijtoptanten door de respondenten gezien als een bedreiging vanwege de overbevolking in Nederland, de moeilijkheden die spijtoptanten zouden hebben om zich aan te passen in Nederland en het feit dat men de spijtoptanten zag als mensen van een ander ras. De regering, en dan met name minister van Justitie Beerman verwoordde en verdedigde, met hulp van ambtenaren, een restrictief beleid. De inspanningen van de lobbyisten en journalisten bleken echter succesvol. Uiteindelijk werd vrijwel iedereen die vanuit Indonesië naar Nederland wilde komen toegelaten.

Ambtenaren hadden, zo bewees onderzoek van Arthur Ringeling, een grote beleidsvrijheid in de beoordeling van de visumaanvragen van spijtoptanten.⁸¹ Assimileerbaarheid in Nederland en nood in Indonesië waren flexibele criteria. Quota waren scherpere voorwaarden.⁸² Kamerleden die voorstander waren van ruime toelating controleerden of dit aantal wel werd gehaald, terwijl de departementen keken of de quota niet werden overschreden. Deze quota werden in latere jaren losgelaten, waardoor ambtenaren meer ruimte kregen in hun beoordeling van de individuele aan-

vragen. Omdat Beerman veel kritiek in de Kamer kreeg op zijn beleid en veel vragen over concrete gevallen, centraliseerde hij de beleidsuitvoering en besliste zelf over individuele aanvragen. Een commissie, de Commissie Van Vollenhoven, gaf advies aan Beerman, die vervolgens merendeels zelf besloot en de uitvoering aan de afdeling vreemdelingenzaken overliet.⁸³

In de loop der jaren kwam er in het politieke veld meer aandacht voor individuele gevallen en daarmee veranderden ook de actoren. Op dit punt zien we overeenkomsten met beleid en praktijk ten aanzien van asielzoekers, zoals beschreven door Tycho Walaardt.⁸⁴ In de eerste jaren waren het parlementariërs, die kritiek leverden op de wijze van beoordelen van aanvragen en de invulling van toelatingnormen of vroegen om een groepsgebonden toelating. Later waren het vooral enkele individuele Kamerleden, met name Ten Broecke Hoekstra (VVD, coalitie) en Daams (PvdA, oppositie) en pressiegroepen, zoals NASSI en CCKP.⁸⁵ Lid van NASSI waren onder andere Tjalie Robinson, journalist, schrijver en redacteur van het blad *Tong Tong* (later *Moesson*)⁸⁶, W. Lemaire, indiener van bovengenoemde motie en Kamerleden Ten Broecke Hoekstra en Daams. Ten Broecke Hoekstra en Daams bespraken samen honderden gevallen met ambtenaren of de minister. De lobbygroepen kaartten problemen aan bij de Kamerleden, en gaven informatie aan individuele aanvragers over hun aanvraag. NASSI en CCKP kwamen aan informatie via Kamerleden, andere lobbygroepen, departementen en familieleden en kennissen van aanvragers en personen in Indonesië. Via *Tong Tong* werd ook informatie verspreid. De criteria die werden gehanteerd bij de beoordeling van de aanvragen waren namelijk lange tijd geheim, wat gebruikelijk was binnen het vreemdelingenbeleid.⁸⁷ CCKP stopte in 1962 met de informatieverstrekking aan individuele aanvragers op laste van het ministerie van CRM met als argument dat het CCKP door de overheid werd gesubsidieerd.⁸⁸

De meeste politieke discussies over spijtoptanten vonden plaats tijdens het ministerschap van Beerman. Na het aantreden van het Kabinet De Quay in 1959, verslechterden de betrekkingen met Indonesië vanwege de kwestie Nieuw-Guinea.⁸⁹ Bij de onafhankelijkheid van Indonesië was Nieuw-Guinea Nederlands gebleven. Een deel van de Indische Nederlanders was vanuit andere delen van het voormalige Nederlands-Indië naar Nieuw-Guinea verhuisd. De Indonesische overheid wilde Nieuw-Guinea bij Indonesië voegen. De Nederlandse regering wenste Nieuw-Guinea te behouden en zond een vliegkampschip. Soekarno verbrak alle betrekkingen met Nederland. Een nieuwe oorlog hing dreigend in de lucht. Er werden daarop zorgen geuit over het lot van de spijtoptanten in Indonesië. Beerman was een onervaren politicus, die ogenschijnlijk geen blijk gaf emotionele betrokkenheid bij het lot van de individuele spijtoptant. Dit werd hem verweten door zijn tegenstanders in het debat en maakte hem retorisch zwak.⁹⁰ De cijfers wijzen echter uit dat onder zijn bewind in 1961, 83 procent van de aanvragen werd ingewilligd, terwijl hij juist als onwrikbaar werd gekenschetst.⁹¹

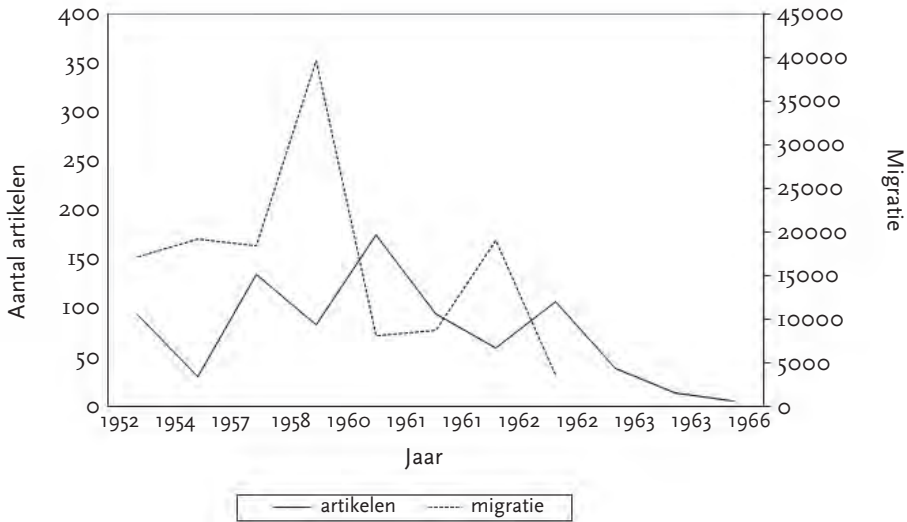
Een aantal context- en groepsgebonden factoren beïnvloedde de ruimte voor het debat en beleid. De spijtoptanten dienden hun visumverzoeken in op een ongunstig moment. Er was sprake van een – wat achteraf bleek te zijn korte – economische recessie waardoor de werkloosheid opliep. Daarnaast was er woningnood. Tussen 1951 en 1955 kregen Indische Nederlanders voorrang bij huisvesting via de zogenaamde

5-procentregeling.⁹² Voor de Nederlandse staatsburgers uit Nieuw-Guinea moest opvang geregeld worden waardoor de opvangcapaciteit extra werd belast. De regering wilde daarom het aantal spijtoptanten beperken. De meeste Indische Nederlanders met de Nederlandse nationaliteit of een duidelijke binding met Nederland waren inmiddels al naar Nederland gekomen, meenden bestuurders. De groep die nu Indonesië wilde verlaten was niet alleen omvangrijk – dat was althans de inschatting – maar de regering ging er tevens vanuit dat er te grote overheidsinspanningen en -uitgaven nodig waren om de assimilatie te begeleiden. Dit idee dat de overheid actief moest inzetten op assimilatie, bijvoorbeeld met Nederlands taalcursussen, bij- en herscholing voor de mannen en huishoudcursussen voor de vrouwen, was ingegeven door de (vermeende) kenmerken van de groep spijtoptanten en de aard van de migratie. De spijtoptanten waren, naar de mening van de regering en beleidsambtenaren, minder op Nederland gericht dan andere groepen, ‘oosters-georiënteerd’ en uit de lagere sociale klassen afkomstig. Ook in deze discussie speelde het klasse-element een belangrijke rol in de debatten over discursief burgerschap. Bovendien was de groep omvangrijk, betrof het hele, soms grote, gezinnen en was het niet waarschijnlijk dat zij zouden terugkeren naar Indonesië.

Volgens Ringeling werd de versoepeling van het toelatingsbeleid vooral veroorzaakt door de toenemende spanningen in de verhouding met Indonesië.⁹³ Dit was ook de verklaring van politici en ambtenaren. Deze paragraaf laat zien dat dit slechts ten dele waar was.⁹⁴ Journalisten en pressiegroepen hadden grote invloed. De verhoudingen met Indonesië brachten veel maatschappelijke roering teweeg. Een lobby wist de publieke opinie te mobiliseren ten gunste van de spijtoptanten door de spanningen en de erbarmelijke leefsituatie van de spijtoptanten via de media onder de aandacht te brengen. De regering en individuele politici bleken gevoelig voor de pleidooien. Deze wisselwerking tussen beleid en de pers uitte zich in het aantal artikelen. Wanneer we het aantal artikelen over Indische Nederlanders in de jaren 1952-1966 afzetten tegen de migratie in die jaren, blijkt dat de twee elkaar beïnvloedden: wanneer de migratie afneemt door een restrictiever toelatingsbeleid, neemt de lobby in de media, in krantenartikelen en ingezonden brieven, toe (zie grafiek). Er waren meer artikelen, de artikelen waren langer, gingen vergezeld van foto’s en stonden vaker op de voorpagina. Na een versoepeling van het beleid nam de media-aandacht af en de migratie toe.

De situatie in Indonesië had hier uiteraard invloed op. De pieken in de berichtgeving in 1960 en 1962 werden gevormd door de komst van spijtoptanten en migranten uit Nieuw-Guinea. De piek in 1958 werd veroorzaakt door de gebeurtenissen in december 1957.⁹⁵ De kranten berichtten veel over de verstekelingen die werden teruggestuurd en over de opvang van Nederlanders, die na ‘Zwarte Sinterklaas’ vertrokken. We zien vooral in 1957-1960 een tegengestelde beweging. Na ‘Zwarte Sinterklaas’ was het min of meer vanzelfsprekend dat de Nederlanders naar Nederland ‘vluchten’, met als gevolg minder berichten in de media. De korte berichten gingen over de aankomst van schepen en vliegtuigen met Indische Nederlanders en hun eerste opvang, waarbij ze vaak door de koningin welkom werden geheten. De bovengenoemde factoren zorgden voor de ruimte in het debat: het restrictieve toelatingsbeleid werd in 1957 versoepeld door het nadrukkelijk benoemen van twee tussencategorieën namelijk Maatschappelijke Nederlanders en spijtoptanten.

ARTIKELN OVER INDISCHE NEDERLANDERS AFGEZET TEGEN MIGRATIE.

Bron: CBS statline.

Het debat

Het politieke en publieke debat verschilden in de keuze van discursieve strategieën, omdat er verschillende actoren in actief waren met tegengestelde doelen. De opvallendste actoren waren de journalisten en de politici. De ambtenaren kwamen via politici en de pressiegroepen via de journalisten aan het woord. De migranten zelf waren geen actor in het debat.

De eerste discursieve strategie is de keuze en het gebruik van terminologie. In het debat werd een aantal termen gebruikt voor de groep (of voor deelgroepen daarin): repatrianten, spijtoptanten, Maatschappelijke Nederlanders en Indische Nederlanders.

In dit debat werden nieuwe termen geïntroduceerd, waarbij de term 'spijtoptant' eerdere termen, zoals 'repatriant', ging overvleugelen. In de literatuur wordt de introductie van een nieuwe term een kritische interventie genoemd. De introductie van een nieuwe term is bedoeld om het nieuwe van een verschijnsel te benadrukken.⁹⁶ Volgens Paul van der Veur werd de term spijtoptant in 1957 geïntroduceerd.⁹⁷ Uit dit onderzoek blijkt dat de term in 1955 al werd gebruikt in parlementaire discussies. Dat het woord bij de introductie in 1955 nog niet gebruikelijk was, blijkt uit de toevoeging 'zogenoemde' of 'zogenaamde' die er in 1955 en 1956 altijd aan voorafging.

	Nederlandse pers 1959-1964		Eerste en Tweede Kamer 1959-1964	
	N	%	N	%
Repatriant(en)	30	7	82	32
Spijtoptant(en)	334	79	106	41
Maatschappelijke Nederlander(s)	37	9	30	12
Indische Nederlander(s)	22	5	38	15
Totaal met deze verwijzingen	423	100	256	100
Totaal aantal onderzochte artikelen	488			

Het benadrukken van spijt, was iets dat tot de verbeelding sprak. De keuze van de Indo-Europeanen voor het Indonesische staatsburgerschap werd een ‘verkeerde keuze’, een ‘vergissing’, ‘dwaling’ of een ‘teleurstelling’ genoemd, waar de betrokkenen begrijpelijkerwijs spijt van hadden.⁹⁸ Van Bruggen (CHU) zei in de Kamer:

Het gaat om medemensen, die Nederlands bloed in de aderen hebben en die, oorspronkelijk van Nederlandse nationaliteit, een verkeerde keuze deden, mede omdat zij door adviezen, uit naam van de Nederlandse regering gegeven, in verschoonbare dwaling hebben verkeerd.⁹⁹

De optie voor het Indonesische staatsburgerschap was voor de oppositie en de presiegroepen iets dat vergeven kon worden. Zij pleitten voor toelating en naturalisatie. Zoals uit voorgaande citaat bleek, werd gesteld dat deze keuze onder druk van de Nederlandse regering en werkgevers was gemaakt. Dit argument kwam in 32 van de 64 achtergrondartikelen over spijtoptanten voor en ook in parlementaire debatten.¹⁰⁰ Het werd gebruikt om de regering te wijzen op haar verantwoordelijkheid ten opzichte van de spijtoptanten bij de creatie en dus bij de oplossing van het spijtoptantenprobleem.¹⁰¹ Van Doorn (KVP, coalitie) zei:

De vraag is echter of aan dit feit van toenmalige optie zo belangrijke consequenties mogen worden verbonden in deze kritieke tijd van hun leven, nu geheel in strijd met wat zij redelijkerwijs hadden kunnen verwachten, de met hen zo sterk verwante Nederlanders Indonesië verlaten, nu zij merken ook als ex-Nederlanders in Indonesië niet te worden geaccepteerd als Indonesiërs, nu onomstotelijk door anti-Nederlandse acties is bewezen, dat de [...] mogelijk geachte gunstige ontwikkelingen in de verhoudingen zich niet hebben gerealiseerd en integendeel het zijn van Nederlandse stam leidt tot de meest onmenselijke discriminaties. Wat deze mensen niet konden voorzien, mag aan hen niet worden tegenovergeworpen. Zulks te meer niet, omdat, op welke wijze dan ook, door verantwoordelijke Nederlandse instanties destijds, in ieder geval vóór het verstrijken van de optietermijn (27 december 1951), op regeringsniveau en op dat van bedrijfsvoering duidelijk een houding ten gunste van optie is aangenomen.¹⁰²

Dit argument werd in de kranten standaard naar voren gebracht onder verwijzing naar Van der Veur, een Nederlandse hoogleraar verbonden aan de Universiteit van Honolulu. Hij werd opgevoerd als autoriteit, om het argument kracht bij te zetten.

De introductie van de term en categorie Maatschappelijke Nederlanders kan op zijn

minst opmerkelijk worden genoemd. Na de introductie werd gediscussieerd over het nut van de term en wat hij inhield. Op sommige momenten werden de termen Maatschappelijke Nederlanders en spijtoptanten als synoniemen gebruikt of werden de termen in één adem genoemd, zonder verschil te benoemen. Op andere momenten werd een duidelijke scheiding gemaakt. ARP Eerste Kamerlid Schipper deed dat bijvoorbeeld. Met Maatschappelijke Nederlanders bedoelde hij 'Chinezen, Arabieren en anderen'. Hiermee benadrukte hij, meer dan andere politici, hun anders-zijn. Spijtoptanten vormden een andere groep. Hij adviseerde alle spijtoptanten 'zoveel mogelijk de cursussen op huishoudelijk- en taalgebied te volgen, belangrijk voor snelle aanpassing'. 'Ook zij zijn kinderen van ons volk en zij hebben een belangrijke inbreng in het Staatkundige leven gebaseerd op hun overtuiging, wij moeten hen zo goed mogelijk opnemen.' Makkelijk was dat niet. 'Het is maar al te vaak gebleken dat aanpassing aan de Europese leefwijze grote problemen oplevert, zo erg soms dat zich afvraagt of de repatriëring voor het levensgeluk van betrokkenen wel de meest ideale keuze is geweest', schreef het *Limburgsch Dagblad*, Schipper citerend.¹⁰³

Er werden pogingen gedaan om reeds bestaande termen van toepassing te verklaren op de groep migranten. De eindeloze discussies en het oprekken van termen vormen standaardelementen in het proces van problematisering.¹⁰⁴ In *Vrij Nederland* werd ervoor gepleit niet langer te spreken van repatrianten, omdat ze immers niet terugkeerden, maar van *Displaced Persons*. Die term was gangbaar voor de mensen die na de Tweede Wereldoorlog in kampen in Duitsland verbleven en die nergens heen konden. *Vrij Nederland* noemde hen het trieste overschot van de Tweede Wereldoorlog. De Indische Nederlanders waren het trieste overschot van het kolonialisme.¹⁰⁵ Van Doorn (KVP) vulde het begrip Maatschappelijke Nederlanders in als 'een conglomeraat van nationaliteiten, waarvan de dragers in hun maatschappelijke opvoeding, sociale structuur, enz. op het Westen, bijzonderlijk op Nederland, zijn georiënteerd.'¹⁰⁶ In 1959 ontstond er een discussie over een motie voor verruiming van de toelating van Maatschappelijke Nederlanders.¹⁰⁷ Meulink (ARP) zei daarover:

Buiten hun schuld zijn deze Maatschappelijke Nederlanders een speelbal geworden van de grillen van een hun vijandig bewind. [...] Ik begrijp, dat de Regering opziet tegen de gevolgen van een ruimer toelatingsbeleid. Staart men daarop echter te veel, dan loopt men gevaar te vergeten de grote nood, die er heerst. Het is onaangenaam, dat sommigen van de gerepatriëerde aanpassingsmoeilijkheden hebben, maar veel erger is, dat duizenden, die zich met Nederland verbonden voelen, buiten hun schuld en wil alleen gelaten worden.¹⁰⁸

Niet alle Kamerleden waren blij met de nieuwe categorie. Van de Wetering vond het een 'prutswoord'. Hij vroeg zich bovendien af wie dan de onmaatschappelijke Nederlanders waren. Hiermee legde hij een verband tussen het debat over de toelating van Indonesiërs en het gelijktijdige en felle debat over onmaatschappelijkheidsbestrijding.¹⁰⁹ De onmaatschappelijken waren Nederlanders, afkomstig uit de lagere sociaal klassen, die moesten worden opgevoed van overheidswege. Voor vrouwen betekende dit cursussen in huishouden en handwerken, voor mannen inschakeling in het arbeidsproces. Die behandeling verschilde niet veel van de behandeling die repatrianten ten deel viel. Van de Wetering had eerder al opgemerkt dat het 'juridisch verkeerd' was om 'van "Nederlanders" te spreken, omdat deze groep destijds na de soeverei-

niteitsoverdracht, hetzij om vermeend lijfsbehoud of om bestaansredenen, hetzij op aanraden van de hoge vertegenwoordiger van Nederland, dan wel van bedrijfsleiders e.a., heeft geopteerd voor het Indonesisch staatsburgerschap.”¹¹⁰

Omdat niet te definiëren was wie onder de categorie Maatschappelijke Nederlander viel, was niet te bepalen hoeveel mensen langs deze weg naar Nederland zouden willen komen. Het is opvallend dat in een periode waarin de Nederlandse overheid een zeer restrictief beleid voerde ten aanzien van immigratie en emigratie zoveel mogelijk (financieel) probeerde te stimuleren, deze ‘open’ categorie werd geïntroduceerd. Het duidt er op dat de lobby voor de komst van de spijtoptanten een zeer sterke was.

In het geval van de spijtoptanten of Maatschappelijke Nederlanders was de band met Nederland lastig te concretiseren. Omdat zij niet de Nederlandse nationaliteit hadden, stuurden pleitbezorgers aan op toelating op basis van een gevoelsmatige band. Door de persgroepen, de Nederlandse pers en de oppositie werd een verbeelde gemeenschap geconstrueerd waar de spijtoptanten deel van waren. In slechts twee krantenartikelen werden de spijtoptanten uitgesloten.¹¹¹ Een journalist van het *Algemeen Dagblad* stelde dat de spijtoptanten bewust voor het Indonesische staatsburgerschap hadden gekozen omdat de binding met Nederland gering was: ‘[zij zouden] op ons land [...] parasiteren louter omdat het betere vooruitzichten biedt dan Indië’.¹¹²

De belangrijkste metafoer om de band tussen Nederlanders en spijtoptanten of Maatschappelijke Nederlanders te verbeelden was de familiemetafoer (zie Tabel 6). Het onderstreepte een biologische verwantschap van spijtoptanten en dus hun aanspraak op Nederlanderschap. Bovendien had het gebruik van de familiemetafoer tot doel een eenheid te construeren binnen de Nederlandse natie, van zowel spijtoptanten als Nederlanders, maar daar tegelijkertijd een hiërarchie in aan te brengen. De familieretoriek rechtvaardigde het actieve assimilatiebeleid ten aanzien van de deze groep en het creëerde een draagvlak voor opvang onder de Nederlandse bevolking. Zoals uit hoofdstuk 2 bleek, had de familiemetafoer in Indië een vergelijkbaar doel, namelijk de eenheid bewaren en een hiërarchie rechtvaardigen tussen Europeanen en ‘inlanders’.

Al in 1946 werd Nederland gepersonifieerd en verbeeld als een moeder die haar kinderen uit Indië ontving. Prinses Juliana zei tegen de repatrianten: ‘Het moederland ontvangt U’.¹¹³ ‘Dat moederland wilde haar kinderen gaarne ontvangen, maar het zat zelf in grote zorg wegens het woningtekort, dat nu nog nijpender werd dan ooit tevoren.’¹¹⁴ Nederlanders uit Indië zochten bescherming, troost, compassie en veiligheid bij het moederland, dat zich ‘ontfermde’ over de Indische Nederlanders.¹¹⁵ Niet alleen Nederland was als een moeder, ook de koningin kreeg de moederrol toebedeeld: ‘Zij sprak met allen en toonde haar innig medeleven en ook medelijden, “Als een moeder sprak zij tot ons”, zei een der gerepatrieerden.’¹¹⁶ Hoewel het een open deur lijkt te spreken van een familieretoriek bij de termen moeder- en vaderland, is het toch van belang hier langer bij stil te staan. Dit is zo ingesleten in het dagelijks taalgebruik dat het een gangbaar repertoire is geworden in deze context. Dat betekent echter niet dat het ons denken over ‘wij’ en ‘zij’ niet meer beïnvloed. Wat hier bijzonder aan is, is de emotionele en onderbewuste associatie met familie en met thuis. George Lakoff’s analyse ondersteunt deze observatie. Hij stelde dat het niet toevallig

is dat onze politieke ideeën en concepten worden gestructureerd door het concept van de ideale familie. Onze eerste ervaringen met ‘bestuur’ is binnen onze familie. Onze ouders zeggen ons wat we wel en niet mogen, ze beschermen ons, onderwijzen ons, zorgen voor geld en materiële zaken en zetten ons in in het huishouden. Ons politieke wereldbeeld wordt onderbewust bepaald door het metaforische en meest fundamentele beeld van de natie als een familie. Het land waar je vandaan komt is het vader- of moederland (afhankelijk van de taken van het land), de burgers zijn broers en zussen, de overheid ouder. Het is daarbij de taak van de overheid om voor haar burgers te doen wat een ouder voor zijn kinderen doet: veiligheid (ons beschermen), wetten maken (zeggen wat we wel en niet mogen), besturen van de economie (zorgen dat er genoeg geld en middelen zijn) en onderwijs.¹¹⁷ Vluchtelingen of gastarbeiders kwamen nooit aan in het ‘moederland’ maar in Nederland. Zowel in de koloniale situatie als na dekolonisatie heette Nederland het moederland voor de Indische Nederlanders. In het geval van de Indische Nederlanders werd – onbewust – gekozen voor terminologie die paste bij het insluitend vertoog.

De koningin leek bij aankomst van elk schip op de kade te staan. Amerikaanse kranten merkten het op. *New York Times* kopte in 1958: ‘Juliana greets Indonesian exiles’. De Amerikaanse krant legde nadruk op drama:

Arrivals are poorly clothed and without cash or jobs. Some carried off ship [...] Nearly 1,000 Dutch nationals from Indonesia trudged down a gangplank into the chill air of Northern Europe this morning with little but the welcome of Queen Juliana to give them hope for the future. [...] “you are coming to a country where a warm heart beats for you”.

New York Times noemde hen ‘the most pathetic victims of Indonesia’s campaign to expel the Dutch’. 45.000 anderen zouden volgen, van wie er 9.000 ‘aged, unemployed or unemployable’ waren. ‘The human cargo that walked or was carried off the Captain Cook [...] will cause the Dutch Government the most trouble and expense.’ Van de 45.000 zouden er, volgens de krant, 6.000 tot 7.000 behoren tot de groep der Eurasians, die niet eerder in Nederland waren geweest. ‘Their colorful tropical dress, supplemented by military jackets and trousers, presented a bizarre picture at the Amsterdam pier.’¹¹⁸

De vergelijking met buitenlandse kranten laat zien welke keuzes er zijn gemaakt in het Nederlandse debat en hoe dat een in zekere mate een continuering is geweest van koloniale retorieken en beelden. Het verschil tussen de Amerikaanse en de Nederlandse kranten, was dat er in de Amerikaanse kranten geen sprake was van *home-coming*, geen *fatherland* en geen *mother country* en geen koningin in een moederrol, maar alleen van nadruk op de last voor de Nederlandse overheid en samenleving. Er was in Amerikaanse kranten ook meer aandacht voor het communisme. Het waren de ‘communist trade unions’, volgens de *Washington Post*, die de Nederlandse bedrijven in beslag hadden genomen. De mensen die weg probeerden te komen uit Indonesië werden *refugees* genoemd; Nederlandse kranten gebruikten zelden of nooit de term vluchtelingen. *The Washington Post* beschreef de vlucht van de Eurasians van het platteland naar de hoofdstad Jakarta; “We have lost all our memory”, one said. “We do not know who we are, what we are, whom we represent”.¹¹⁹ In Nederlandse kranten wisten ze het wel: Nederlanders.

De repatrianten werden in Nederlandse kranten ‘bruine broeders’ genoemd, een term die in de kolonie alleen voor ‘inlanders’ werd gebruikt.¹²⁰ Het betrof hier nog migranten die met zogenaamd recuperatieverlof naar Nederland kwamen. Zij werden onomstotelijk als leden van de Nederlandse natie geaccepteerd en hadden soms maar korte tijd in Indië verbleven. Het thuiskomen was voor deze personen ook letterlijk thuiskomen. Het is opvallend dat dezelfde woorden ook als metafoor werden gebruikt voor een groep die nog nooit in Nederland was geweest en waarvan de binding met Nederland minder duidelijk was, zoals de spijtoptanten. Als we kijken naar alle 985 artikelen uit de hele periode, zowel korte berichten als achtergrondartikelen, was de familiemetafoor dominant (zie Tabel 6). Deze metafoor was zeer gangbaar in *Het Vrije Volk* (168 artikelen). In deze artikelen werden migranten uit Indië, zowel de *totoks* als de Indische Nederlanders, betrokken bij de Nederlandse natie door de migratie ‘thuiskomen’ te noemen, Nederland ‘het eigen vaderland’ en Indische Nederlanders ‘onze bruine broeders’.¹²¹ Uit de tabel blijkt dat de overige drie metaforen – de exodusmetafoor, de watermetafoor en de plantenmetafoor – veel minder werden gebruikt. Daarnaast werden deze metaforen niet specifiek voor postkoloniale migranten gebruikt, maar ook voor andere migrantengroepen en in andere landen dan Nederland, is uit onderzoek gebleken.¹²² De familiemetafoor daarentegen was vooral van toepassing op postkoloniale migranten, en dan met name de Indische Nederlanders. De exodusmetafoor kwam uitsluitend voor in *Het Parool*, een krant die geen christelijke signatuur had. De exodus- en de watermetafoor benadrukten de dreiging van de grote aantallen.

	N	%
Exodusmetafoor ¹²³	4	1
Familiemetafoor	300	91
Plantenmetafoor ¹²⁴	11	3
Watermetafoor ¹²⁵	14	4
Totaal aantal met deze verwijzing	329	100
Totaal aantal onderzochte artikelen	985	

Voor de spijtoptanten had de familiemetafoor een dubbele functie; enerzijds het benadrukken van verwantschap (biologische band) en anderzijds een discursief burgerschap (gevoelsmatige band). In het politieke debat werd vooral gewezen op discursief burgerschap, in de kranten op verwantschap.

De oppositiepartijen waren voorstanders van de overkomst van de spijtoptanten naar Nederland. De familiemetafoor onderstreepte de verplichting van Nederland ten aanzien van de spijtoptanten. De confessionele partijen grepen het debat aan om te wijzen op hun eerdere standpunt dat Indië niet gedekoloniseerd had moeten worden.¹²⁶ De komst en de aanspraken van de spijtoptanten bewezen hun gelijk, meenden zij. De ARP-er Diepenhorst sprak over de morele verplichting die de regering had te vervullen ten opzichte van de spijtoptanten. Deze kon ingelost worden door het toelatingsbeleid te verruimen, want ‘er is in het geding een zekere trouw van het moe-

derland jegens zonen, die dan misschien een verkeerde keuze hebben gedaan, maar die deze hebben gedaan onder moeilijke omstandigheden, die deze zeer vaak hebben gedaan volledig te goeder trouw en zich nu plotseling zien bedreigd met een levens-fiasco.¹²⁷

Zijn partijgenoot zei: ‘materieel zijn deze mensen voor ons geen vreemdelingen. Het zijn mensen, die ons zeer na staan, het zijn, zou ik haast durven zeggen, onze verwanten.’¹²⁸ vvd-er Ten Broecke Hoekstra sprak van ‘stamgenoten’: ‘Nederland moet nu tonen, dat het zijn door de eeuwen gevestigde reputatie als toevluchtsoord voor verdrukte en in nood verkerende mensen ook ten opzichte van zijn eigen stamgenoten hoog houdt.’¹²⁹ Minister-president Drees zegde de Indische Nederlanders toe ‘te zullen zorgen dat zij, eenmaal teruggekeerd, zich in Nederland zullen thuisvoelen.’¹³⁰

Journalisten probeerden te benadrukken dat spijtoptanten gevoelsmatig deel waren van de Nederlandse natie. In deze periode verschenen relatief veel achtergrondartikelen (zie Tabel 4). In deze artikelen werd benadrukt dat de Indische Nederlanders letterlijk familie waren. Elf artikelen vermeldden de Nederlandse achternaam, achttien artikelen benadrukten de afstamming van de Indische Nederlanders van een Nederlandse voorvader, en vijftien artikelen wezen op de lichte huidskleur.¹³¹ Het cckp publiceerde een boek met de veelzeggende titel *Kinderen van ons eigen volk*, waarin de toelating werd bepleit.¹³²

Het cckp probeerde via grote mediacampagnes geld in te zamelen voor de repatrianten of spijtoptanten. Op gironummer 777 zou een miljoen gulden moeten worden binnengehaald. De overheid zorgde weliswaar voor de materiële opvang van de repatrianten, maar om hen het gevoel te geven welkom te zijn, was iets meer nodig, stelde het cckp. ‘Als de repatrianten van de “Captain Cook” straks in Budel aankomen, zal in iedere kamer een waterglas met een bloemetje staan. Daar hebben ze recht op’, citeerde een krant cckp-voorzitter J. Moora in januari 1958.

De uit Indonesië terugkerenden zijn kinderen van ons volk. Zij hebben recht op een gulde ontvangst en wij de plicht, die te geven. Zoals wij gul waren na de watersnood en na Hongarije. Maar nu, na de eerste december is ons volk niet gul. Het is allemaal niet spectaculair genoeg. Had er soms eerst bloed moeten vloeien?¹³³

De repatrianten in het Brabantse dorp Budel waren blij met hun bloemetje op tafel, schreef *Het Vrije Volk* enkele dagen later. Aan boord hadden ze het niet zo best gehad, maar de ontvangst in Budel maakte veel goed. ‘Iemand legde een nieuwe grammofoonplaat op de draaitafel. En uit alle luidsprekers brulde toen het lied “Holland, mijn Holland – ik vind je zo mooi”. Een oude vrouw – donkerbruin gerimpeld gezicht, prachtige grijs haar – probeerde de tekst te verstaan. Haar verkleumde handen streken over de kreukels in haar prachtige gebatikte sarong. Een droevig contrast.’¹³⁴ Het cckp zette in op drama. Onder de kop ‘Zullen Irma, Peter en Juliette ooit hun vader terug zien?’ werd het verhaal verteld van mevrouw Spiero en drie van haar kinderen. Mevrouw Spiero trouwde in Nederlands-Indië met een Nederlandse man en kreeg hierdoor de Nederlandse nationaliteit. Na een ruzie verliet ze haar man en hun zoon-tje. Ze wist niet waar die nu waren. Haar tweede man was een Indonesiër, maar omdat mevrouw Spiero nooit officieel was gescheiden had ze nog steeds de Nederlandse nationaliteit. Zij kon met haar drie kinderen naar Nederland, maar haar man moest

achterblijven. Ze klampte zich aan de journalist vast: ‘Kunt u ons helpen. Ik houd het hier zonder mijn man nooit uit’. De repatrianten, die eind jaren vijftig kwamen, werden opgevangen in het barakkenkamp in Budel, ofschoon, zo schreef een krant, de repatrianten bij het woord ‘kamp’ logischerwijs angstgevoelens kregen. Nabijgelegen Eindhovense scholen zetten, met succes, een speelgoedactie op touw voor de nieuw kampbewoners. ‘Lief vriendinnetje. Hierbij mijn pop, de juffrouw in de school vertelde dat jullie zo lief zijn. Ik zal voor jullie bidden. Met veel groeten van Elsje’, citeerde het *Zeeuwsch Dagblad* een briefje van een schoolkind. Irma, de dochter van mevrouw Spiero, speelde met haar pop, terwijl haar moeder haar verhaal vertelde aan de journalist. “‘Heb jij het koud?’”, vraagt ze aan haar pop, “‘So sielig, ja, kom jij maarr, hierr, hoor!’”, imiteerde de krant het Indische accent van het kind. ‘Maar de pop staart haar met koele glazen ogen onbewogen aan.’ En dat is wat de Nederlanders niet zouden moeten doen. De maatschappelijk werkster van het cckp vertelde dat de mannen zo snel mogelijk aan het werk wilden en de vrouwen bezochten trouw de cursussen naaien, breien, koken, kinderverzorging en Nederlandse taal.¹³⁵ Nationale en lokale kranten reproduceerden de kleine en grote dramaverhalen die door medewerkers van het cckp en andere lobbyisten met schier eindeloze energie werden aangedragen. De verhalen volgden een vast embleem. Ze begonnen met een persoonlijk verhaal als ankeiler, vol gedetailleerde persoonlijke gegevens en ogenschijnlijk inspelend op het verwijt van minister Beerman dat eerdere dramaverhalen van dergelijke details waren gespeend en derhalve oncontroleerbaar en onbetrouwbaar. Daarna volgde uitleggende informatie onderbouwd met cijfers en werd het verhaal afgesloten met de geruststelling dat het met hulp en steun van de Nederlandse bevolking en het cckp goed zou komen. Personificatie was een opzettelijke strategie. ‘Om een beeld te kunnen geven van deze overschakeling op onze maatschappij hebben wij een gezin uitgekozen uit de enorme massa evacués’. ‘Onze verslaggever’ reisde met het gezin mee, schreef *Het Vrije Volk*, en aan het einde van het verhaal zag de verslaggever zijn hoofdpersoon James Davidson – een kleine schrale figuur een donker ingevallen gezicht – na een reis vol ontberingen, voor het eerst glimlachen.¹³⁶ Koningin Juliana maakte haar opwachting in Budel en schaarde zich in de rij met repatrianten om op een blikken bord een portie brood, kaas en chocolade hagelslag te ontvangen, zoals de repatrianten iedere morgen ontvingen.¹³⁷ In paleis het Loo in Apeldoorn werd de zogenaamde empire-gang vrijgemaakt voor huisvesting van zeventig repatrianten.¹³⁸ Haar voorbeeld verdiende navolging.

Indische Nederlanders waren zonen of kinderen die terugkeerden, en de staat werd verbeeld als een huis met een deur, een poort en een haard. Over een meisje van gemengde afkomst, dat niet was erkend door haar vader werd geschreven: ‘Ze is geen Nederlandse en [...] dus is er voor haar geen plaats aan de vaderlandse haard.’¹³⁹ In *Het Vaderland* werd de toelating van de spijtoptanten bepleit: ‘En al behoeft de deur niet zo wijd mogelijk te worden opengezet, gesloten mag de deur niet blijven voor hen, die kloppen om te worden binnengelaten.’¹⁴⁰ In *De Telegraaf* stond:

Men zou kunne zeggen, dat Nederland een ontaarde vader gelijkt, die zijn deur gesloten houdt voor zijn kinderen, omdat er niets meer aan hen te verdienen valt. De Nederlandse regering en het parlement hebben nu nog een laatste kans om door daden te tonen, dat wij niet zo zijn.¹⁴¹

Niet alleen in woord, maar ook in beeld kwam deze metafoor voor. In een spotprent in *De Telegraaf* werd Beerman voorgesteld als een soort stormram die de deur dichtthield.

De koningin sprak in haar toespraken van het 'eigen huis' waar de Indische Nederlanders waren aangekomen.¹⁴² Nederland was een huis en een thuis. Dit 'thuis' stond voor veiligheid, bescherming en troost.¹⁴³ In *Het Vrije Volk* stond een artikel met een grote foto van een kleuter die in de camera keek. Het artikel kopte 'Wat wacht haar?'. 'Dan begint de grote stroom van 45.000 terugkerende Indische Nederlanders, voor wie de komst naar een Nederland, dat de meesten nog nimmer gezien hebben, toch in zekere zin een thuisvaart betekent.'¹⁴⁴ Het was tegenstrijdig om te spreken van zowel terugkeren en thuisvaren als van een land dat zij nog nooit gezien hebben. Deze ambivalentie lag ook besloten in het veelvuldig gebruikte begrip repatriëring. In *Het Vrije Volk* stond een uitleg die representatief was voor tal van andere berichten. Zij keren terug, maar zij zijn er ook nog nooit geweest:

Ons land zal voor hen werkelijk thuis moeten zijn. [...] de komst van het Britse schip captain Cook, dat zondag te Amsterdam wordt verwacht, vormt het begin van de grote stroom thuisvaarders, die hun vaderland nog nimmer hebben gezien. En toch zal Nederland voor deze verdrevenen een tehuis moeten zijn. Het zijn Nederlanders, kinderen van ons volk, hoe anders hun opvattingen en hun levensgewoonten ook mogen zijn.¹⁴⁵

In parlementaire discussies, met name bij de begrotingsbehandelingen van het ministeries van CRM en Justitie, werd benadrukt dat grote aantallen spijtoptanten niet opgevangen konden worden. Het ministerie van Justitie was niet de enige die besliste over de toelating van de spijtoptanten. De begroting van het ministerie van CRM – dat verantwoordelijk was voor die opvang – vormde ook een barrière voor verruiming van de toelating. CRM meende een beperkt aantal Nederlanders, spijtoptanten en Maatschappelijke Nederlanders op te kunnen vangen, mede vanwege de woningnood en geringe financiële middelen. Nederlandse staatsburgers waren de eerste verantwoordelijkheid voor de regering. Een groot aantal van de discussies ging over de aantallen, met termen als 'plafond', 'quantum', 'quotum' en 'numerus clausus'.¹⁴⁶

De angst voor grote aantallen spijtoptanten, die zouden komen, diende als rechtvaardiging voor het restrictieve beleid. Minister Donker van Justitie (PvdA) zei in 1955 dat nog tienduizenden Nederlanders uit Indonesië naar Nederland zouden komen die gehuisvest moesten worden, waarna de spijtoptanten nog zouden volgen:

De ontvangst van deze vele Nederlanders legt een zware last op ons volk, want het betekent, dat [...] een ander gezin in Nederland, dat op het ogenblik zucht onder een samenwoning, geen woning krijgt.¹⁴⁷

Beerman verdedigde zijn restrictieve beleid en zei in 1960 dat de Kamer

zich wel [moet] realiseren, dat dat rond 50.000 mensen zouden kunnen worden, [met de toelating van spijtoptanten en Maatschappelijke Nederlanders wordt] de groep helemaal niet meer [...] te overzien; dan komt de gehele onoverzienbare groep der gelijkgestelden ook in aanmerking voor toelating in Nederland.¹⁴⁸

Twee jaar later werd er nog steeds gegoocheld met getallen. *Het Vrije Volk* schreef in 1962:

Verwacht wordt dat na 30 september elke maand 350 spijtoptanten per vliegtuig uit Indonesië naar Nederland zullen terugkeren. Dit heeft een woordvoerder van het Ministerie van Maatschappelijk Werk vanochtend meegedeeld bij de aankomst van de “Zuiderkruis” in Amsterdam. Globaal geschat komen nog 1200 spijtoptanten voor onmiddellijke terugkeer in aanmerking. Zij zijn reeds in het bezit van de vereiste papieren. Hoeveel spijtoptanten in totaal nog op terugkeer wachten, is volgens de woordvoerder niet bekend. “Elke schatting is een slag in de lucht”, zei hij.¹⁴⁹

Weer twee jaar later, in 1964 meende *Het Vrije Volk* dat het einde in zicht was. Het was een discursieve strategie die ook in andere debatten werd toegepast: er was een kleine restgroep en zodra daarvoor een regeling was getroffen was het probleem opgelost.¹⁵⁰

Schattingen van het aantal Indische Nederlanders dat mogelijk nog kon komen, hadden tot functie het beperken van de toelating te rechtvaardigen. Journalisten gebruikten aantallen met een heel andere reden. In 76 artikelen was het aantal spijtoptanten een belangrijk argument in het pleidooi vóór toelating van deze groep. Het grote aantal (voormalige) Nederlanders, die in erbarmelijke levensomstandigheden in Indonesië woonden, werd uitvoerig beschreven. Een voorbeeld was het artikel ‘redt liever die man, die vrouw, dat kind’ in *De Telegraaf*, dat veel reacties teweegbracht.¹⁵¹ In dit artikel ‘vertelden de feiten hoe duizenden Nederlanders spijtoptanten in Indonesië de ondergang tegemoet gaan.’¹⁵² De aantallen contrasteerden met de ‘onverschilligheid in Nederland’.¹⁵³ Het benadrukte dat het niet om enkele uitzonderingen ging, maar om een aanzienlijke groep ‘landgenoten’.

In dit debat werd in de Kamer en in mindere mate in de kranten gerefereerd aan andere migrantengroepen om de bijzondere positie van Indische Nederlanders te benadrukken. De steun aan de (voormalige) Nederlanders in Indonesië werd afgezet tegen steun aan andere groepen. Op 29 februari 1960 werd de Marokkaanse stad Agadir getroffen door een zware aardbeving. Er vielen 15.000 slachtoffers. De inzamelingsactie op televisie ten behoeve van kinderen in Marokko, leidde tot de vraag waarom er niet aan de kinderen in Indonesië aandacht werd besteed – dit waren toch Nederlanders!¹⁵⁴ Het Nederlandse enthousiasme waarmee de Hongaren werden ontvangen in 1956 diende als voorbeeld voor de manier waarop de Indische Nederlanders ontvangen zouden moeten worden. Bij de Hongaren hadden de Nederlanders laten zien hoe gastvrij zij waren.¹⁵⁵ De Vos van Steenwijk (vvd) zei in de Eerste Kamer dat Nederland een ereschuld had tegenover de spijtoptanten, meer dan ten aanzien van vluchtelingen uit Oost Europa: ‘Wij hebben jegens deze ongelukkigen heel andere morele verplichtingen dan jegens Polen, Tsjechen, Hongaren, voor wie thans op het publiek een beroep wordt gedaan.’¹⁵⁶ Er werd ook gerefereerd aan andere groepen. Bewindsvoeders hadden meer medelijden met oorlogsmisdadigers dan met spijtoptanten, schreef *De Waarheid* in 1960.¹⁵⁷

Er werd bovendien verwezen naar de werving van gastarbeiders. Dit gebeurde in 53 artikelen en in Kamerdebatten.¹⁵⁸ Italiaanse en Spaanse gastarbeiders werden actief geworven terwijl er ‘broeders’ en ‘kinderen van ons volk’ in Indonesië, die al bekend waren met Nederland en de taal kenden, werden geweerd.¹⁵⁹ Kamerlid Ten Broecke Hoekstra (vvd) stelde, ‘dat Indische Nederlanders, die onze taal vloeiend spreken zich in elk geval gemakkelijker en sneller kunnen inwerken dan niet-Nederlandssprekend

Italianen en Spanjaarden, aan wie bovendien evengoed als aan gerepatrieerden onderdak moet worden verleend.¹⁶⁰ *Elseviers Weekblad* vond het opmerkelijk 'dat men tot nu toe nog niet het oog heeft laten vallen op het arbeidspotentieel dat aanwezig is in een groep mensen die ons ongetwijfeld nader staan dan Italianen of andere buitenlanders, nl. de spijtoptanten en andere visumaanvragers die nog in Indonesië verblijven.'¹⁶¹ Dit was een punt dat door NASSI herhaaldelijk onder de aandacht van de pers werd gebracht. *Het Vrije Volk* schreef:

Het comité 'Nassi' betreurt het dat het Nederlandse bedrijfsleven niet het oog heeft laten vallen op het arbeidspotentieel in de groep van 14.000 spijtoptanten, in plaats van 2000, Italiaanse arbeiders aan te werven. Het comité Nationale Actie Steun Spijtoptanten Indonesië zegt hierover in een communiqué o.m.: Behalve dat zij het Nederlandse volk nader staan dan Italianen of andere buitenlanders, zijn het goede arbeidskrachten. Dit blijkt uit officiële en niet-officiële rapporten, alsmede de recente verhoging van het immigratiequotum voor de vs met nog eens 10.000 Indische gerepatrieerden.¹⁶²

In de Verenigde Staten werd het potentieel van de spijtoptanten als arbeidskrachten wel erkend, en Nederland liep goede kansen mis, stelde de krant in navolging van NASSI. Bewindsvoerders waren het daar niet mee eens.

Een schriftelijke vraag, van het Eerste-Kamerlid mr. R.H. baron de Vos van Steenwijk, of in de behoefte aan arbeidskrachten niet kan worden voorzien door de toelating van spijtoptanten in plaats van Italianen, is door de minister-president ontkennend beantwoord. Prof. De Quay wijst er op, dat het beleid van de regering inzake de toelating van spijtoptanten op geheel andere overwegingen is gebaseerd aan op de aspecten van de arbeidsmarkt. Bij het aantrekken van Italianen wordt vooral op de arbeidsgeschiktheid gelet. Om voor de hand liggende redenen is een soortgelijke selectie in Indonesië niet mogelijk. De eis van arbeidsgeschiktheid kan bij de toelating van spijtoptanten niet bepalend zijn.¹⁶³

De lobbyisten benadrukten dat Italianen en Spanjaarden 'vreemder' waren dan de Indische Nederlanders, die de taal en geschiedenis met de Nederlanders deelden. Bewindsvoerders benadrukten dat spijtoptanten nooit op de eerste plaats arbeidskrachten waren.

Een argument dat herhaald werd was dat de spijtoptanten in de kampong woonden of onder bruggen sliepen.¹⁶⁴ In *De Telegraaf* stond in een artikel met de veelzeggende titel: 'Onder de bruggen van genadeloos Djakarta sterven Nederlanders':

onder de bruggen slapen de moeders met hun kinderen; voor wie zelfs in de kampong geen plaats meer was. Nederlandse moeders; Nederlandse kinderen; door een Nederlandse regering in de verpaupering van het Indonesische staatsburgerschap gedreven.¹⁶⁵

In eigen land werden Nederlanders niet geconfronteerd met de kampong, maar wel met verarmde mensen die onder bruggen sliepen. Dit beeld was herkenbaarder en werd gebruikt door journalisten. Tjalie Robinson, belangrijk voorvechter voor de belangen van de Indische Nederlanders, schreef in *Elsevier* onder de kop 'Een zaak van leven en dood':

En intussen sterven mannen en vrouwen onder bruggen. Of leven in bedelaarskolonies in voortdurende achtervolging en levensgevaar om hun lichtere huid of hun Nederlandse naam. Mensen van vlees en bloed, mensen die het ongeluk hebben dáár Nederlander te zijn.¹⁶⁶

Deze berichten hadden veel invloed. De overheid liet door een zaakgelastigde in Indonesië onderzoek doen naar de aantallen en de omstandigheden van de verpauperde Nederlanders. Die berichtte: 'De weinige bruggen, die Djakarta telt, overspannen rivieren en kanalen immer gevuld met troebel water, waaronder men noch wonen noch sterven kan.'¹⁶⁷ Door het bestaan van bruggen, waar mensen onder konden wonen of sterven, te ontkennen probeerde de zaakgelastigde het zware lot van de spijtoptanten te ontkennen en het argument belachelijk te maken. Er was volgens hem geen sprake van 'bewuste hetze op grote schaal' van Indonesiërs, en de spijtoptanten wilden weer Nederlander worden om economische redenen. Hij voegde toe: 'niet zelden overigens blijken betrokkenen hun moeilijkheden door eigen toedoen te hebben veroorzaakt of vergroot.'¹⁶⁸ Naar aanleiding hiervan stelde de minister in de ministerraad dat het beleid ten aanzien van de toelating van voormalig Nederlandse onderdanen met de Indonesische nationaliteit niet veranderd zou worden.¹⁶⁹

De hoogleraar staatsrecht F. Duynstee voorzag in 1960 een politieke crisis omtrent verruiming of aanpassing van het beleid. Hij schreef een lange column in *De Tijd-Maasbode*.¹⁷⁰ Volgens hem was geestelijke nood moeilijk meetbaar en daarmee was het een onbruikbaar criterium. Een plafond werd allang niet meer gehanteerd, de richtlijnen, zo stelde Duynstee, waren voortdurend verruimd, en de criteria afgezwakt. Duynstee vatte in zijn lange betoog een aantal belangrijke punten samen die te maken hadden met de wisselwerking tussen de in de kranten gevoerde campagnes – hij zag de vrijheden van de pers graag iets ingeperkt – en de beleidspraktijk: in de praktijk werden criteria eindeloos opgerektd, maar formeel werd het beleid niet gewijzigd. In feite waren, in zijn optiek, de criteria uitgehold en kon iedereen eraan voldoen die maar een verzoek indienden. Kosten werden nog als argument gebruikt, zei Duynstee, maar dat argument legde weinig gewicht in de schaal. Individuele gevallen werden naar voren geschoven om verruiming te bepleiten, en dat was volgens Duynstee een strategie die negatieve gevolgen zou hebben.

In het spijtoptantendebat speelde personificatie, zoals gezegd, een grote rol. Er werd vooral gebruik gemaakt van het beeld van kwetsbare Nederlandse vrouwen en kinderen in Indonesië. Dit was een sterk argument om de regering onder druk te zetten.¹⁷¹ Zoals in het koloniale hoofdstuk bleek, waren de verindischte gezinnen in Indië voor de oorlog een grote bron van zorg. Zij leefden onder de inheemse bevolking in de kampong, buiten de Nederlandse invloedssfeer en hun dochters werden geprostitueerd of uitgehuwelijkt aan inheemse islamitische mannen, zo werd gesteld. Precies dezelfde argumenten werden gebruikt in het spijtoptantendebat. Leden van de Nederlandse natie hoorden niet onder de erbarmelijke omstandigheden in Indonesië te leven. De kranten berichtten in alle achtergrondartikelen dat spijtoptanten Nederlanders in Indonesië verpauperden. Alle kranten van links tot rechts berichtten hierover, gebruikmakende van brieven van spijtoptanten en hun familieleden en van rapportages van journalisten ter plaatse.¹⁷² In paginagrote krantenartikelen werd de schrijnende tegenstelling van erbarmelijke leefomstandigheden en de Nederlandse inborst van

Kranten reproduceerden materiaal dat hen wordt aangeleverd door actiegroepen. De afbeelding van een poster van NASSI. Bron: Comité "Nationale Actie Steunt Spijtoptanten Indonesië", Het ReclameArsenaal, Amsterdam).

de betreffenden naar voren gebracht. Lezers reageerden geschokt en stuurden massaal ingezonden brieven.¹⁷³ Als we alle 91 achtergrondartikelen analyseren, die over dit onderwerp gaan, valt op dat zij overlopen van verontwaardiging dat de Nederlandse overheid deze omstandigheden toestaat: het vermeende onrecht dat Nederlanders in bamboehutten woonden (geschikt voor 'inlanders', maar niet voor Nederlanders), dat Nederlanders verpauperden en in erbarmelijker omstandigheden leefden dan Indonesische mensen (klasse werd verbonden met etniciteit), dat vrouwen het slachtoffer werden van de keuze van hun echtgenoot die het Indonesische staatsburgerschap had aangenomen, dat blonde Nederlandse vrouwen hun haar zwart moesten verven om niet op te vallen, dat zij onzedelijk werden betast door Indonesische mannen terwijl de Indonesische politie niet ingreep, en dat gezinnen uiteen vielen door Neder-

lands beleid.¹⁷⁴ Opvallend is, dat de zorgen vooral vrouwen en kinderen betroffen: zij leefden in een situatie die een Nederlandse vrouw of een Nederlands kind onwaardig was. Daarnaast werden vrouwen en kinderen vanwege heersende (gender)normen ook eerder als slachtoffer van de omstandigheden gezien dan mannen, waardoor de overheid zich sneller onder druk voelde gezet hen bescherming te bieden.¹⁷⁵ Of, omgekeerd, het was makkelijker om de vrouwen en kinderen als slachtoffer te presenteren en zo de regering onder druk te zetten. Hoewel er hier een verband werd gelegd met het koloniale debat, volgde het tevens een meer algemeen beeld van de vermeende kwetsbaarheid van vrouwen en kinderen. Het is daarbij opvallender dat er niet werd gesproken over de kwetsbaarheid van Indo-Europese mannen dan wel over de kwetsbaarheid van vrouwen.

Televisie-uitzendingen gaven aanleiding tot discussie. De NCRV zond in januari 1961 een documentaire uit over het Dossier Karpaan, een spijtoptant. NASSI concludeerde dat 40 nationale en provinciale kranten erover berichtten. Het ministerie van Algemene Zaken informeerde naar aanleiding van deze ophef bij de consul in Jakarta of het op waarheid berustte.¹⁷⁶ In de documentaire werd een blonde vrouw, mevrouw Peremans, ten tonele gevoerd van wie de visumaanvraag was afgewezen. Kamerlid Wittewaall van Stoetwegen (CHU) vroeg minister Beerman om uitleg. Zij schreef hem:

Een blonde Nederlandse weduwe – Peremans meen ik – die met haar vijf minderjarige kinderen in een bamboe-huisje woont. [...] worden aanvragen van zulke mensen nu werkelijk afgewezen?¹⁷⁷

Een blanke huidskleur, blond haar en de Nederlands klinkende achternaam waren belangrijke elementen in dit debat.¹⁷⁸ Hoe Hollandser de achternaam klonk en hoe blanker de huid en blonder het haar, hoe Nederlandser iemand was en hoe zorgwekkender de verpaupering. In een krantenartikel werd gesteld dat in Indonesië het ‘inmiddels een gewoon verschijnsel is, dat blonde kinderen bedelen op de markten.’¹⁷⁹ De minister antwoordde dat dit soort aanvragen niet werd afgewezen, maar de indruk was al gewekt.¹⁸⁰ Over de verarming van de Indonesische bevolking werd met geen woord gerept: dit was niet meer een Nederlands probleem.

De zorg van de Kamer en de journalisten richtte zich overigens niet alleen op Nederlandse vrouwen, maar ook op Nederlandse mannen die voor het Indonesische staatsburgerschap hadden gekozen maar nu geen werk meer konden krijgen of ‘koe-liewerk’ deden, waardoor het hele gezin tot de bedelstaf verviel.¹⁸¹ Het naleven van de normen van de Nederlandse man was hun onmogelijk geworden. Hier gold ook: hoe Nederlandser het uiterlijk, hoe ernstiger de situatie. Een Nederlandse man die sterk was verarmd omdat hij in Indonesië was gebleven en aan zijn Nederlandse nationaliteit was blijven vasthouden, zei hierover in *De Telegraaf*: ‘De mensen hebben mij vaak verweten dat ik geen Indonesiër ben geworden. Dan had ik het veel gemakkelijker gehad. Maar ik zeg dan altijd maar: hoe kun je van een vent met blond haar en blauwe ogen verwachten dat hij ooit Indonesiër wordt. Dat kan toch niet.’¹⁸²

Argumenten van Nederlands-zijn zoals achternamen en uiterlijk werden teruggeleid tot een Nederlandse voorvader (veel minder een ‘voormoeder’), tot afstamming en verwantschap. Het koloniale verleden van gemengde huwelijken diende zo als een referentiekader, zowel zichtbaar in huid- en haarkleur en familienamen als Pere-

mans, Janssen en Van der Bijl, zoals we hierboven zagen, maar ook onzichtbaar in 'geestelijke (westerse) instelling', opvoeding, verbondenheid met en loyaliteit aan Nederland en het Nederlandse koningshuis:

Zij hebben een enigszins andere gelaatskleur dan wij, doch het zijn geen Indonesiërs. Het zijn Nederlandse staatsburgers, die bijna allemaal Nederlandse familienamen dragen, zoals Van der Bijl, Janssen, Kuijpers, enz., afstammelingen vaak van onze eerste kolonisten, die zich door huwelijk met de Indonesische bevolking hebben vermengd. Indonesië was hun tweede vaderland geworden, maar in hun hart bleven zij Nederlanders, betere Nederlanders vaak dan velen, die gedurende de Duitse bezetting geheuld hebben met de vijand.¹⁸³

Dit artikel concludeerde dat deze Nederlandse in Indonesië zelfs meer 'Nederlands' waren dan sommige Nederlanders in Nederland: nationaliteit was van ondergeschikt belang.

Een heel mooi punt in het spijtoptantendebat was de omdraaiing van de redenering: in Nederland werd bediscussieerd of de spijtoptanten wellicht toch Nederlanders waren, maar in Indonesië, het land waarvan ze juridisch gezien de nationaliteit hadden, werd ontkend dat ze Indonesiërs waren, schreef het *Nieuwsblad van het Noorden*.

Het gaan hier om Nederlanders, stamgenoten, "kinderen van eigen volk", die het Indonesische staatsburgerschap hadden aangevraagd en verkregen, maar die door de Indonesische autoriteiten als vreemdelingen werden behandeld. De spijtoptanten die in Nederland aankwamen, waren in het bezit van officiële in Indonesië afgegeven reisdocumenten, die gewoonlijk aan vreemdelingen werden afgegeven en waarop de Indonesische overheid ten overvloede had aangemerkt dat dit geen Indonesische onderdanen waren. De spijtoptanten, die per vliegtuig via Bangkok reisden, kregen van de Thaise autoriteiten het stempel 'Netherlands evacuee'.¹⁸⁴

Eenmaal in Nederland kregen de spijtoptanten dezelfde rechten als gerepatrieerde Nederlanders, volgens de krant. Ze moesten wel de Nederlandse nationaliteit aanvragen, maar kregen die reeds na maximaal tien maanden, mits ze het aanvraagden. Grenzen, zo meenden bewindslieden en sommige kranten, konden echter wel worden getrokken.

Echtlieden, die in concubinaat leven, komen als regel niet voor naturalisatie in aanmerking. In antwoordt op vragen van de liberaal mr. De Vos van Steenwijk verklaarde minister Beerman, dat bij naturalisatie in het algemeen de eis wordt gesteld dat de aanvrager zich levenshouding en levenswijz heeft aangepast aan de Nederlandse samenleving. Het concubinaat nu wordt in Nederland niet algemeen aanvaardt als een normaal contact tussen man en vrouw. Wie in concubinaat leeft zal – uitzonderingen daargelaten – over het algemeen in de Nederlandse samenleving aanstoot geven.¹⁸⁵

Een belangrijke zorg van overheid en de media waren de reeds kort genoemde schijnscheidingen; dit was een noodsprong van gemengde stellen om de vrouw en kinderen naar Nederland te laten migreren. Door haar huwelijk met een Indonesische of inheemse man, had de Nederlandse vrouw haar Nederlandse nationaliteit verloren en kon zij niet naar Nederland. Het echtpaar scheidde waardoor de Nederlandse vrouw

haar Nederlandse nationaliteit kon terug vragen. De vrouw en de kinderen migreerden vervolgens naar Nederland en de man zou later na komen. Het aantal scheidingen was verdrievoudigd met twee à drie scheidingen per dag, zo blijkt uit een codebericht uit 1958 vanuit Jakarta aan minister Boetzelaer van Buitenlandse Zaken.¹⁸⁶ Illustratief waren de verontwaardigde reacties op wat Nederlandse vrouwen tot deze 'wanhoopsdaden' dreef, zoals het artikel met als kop 'Ogen nog gesloten voor schrijnende ellende' in het *Algemeen Handelsblad*. In dit en vergelijkbare artikelen wordt het recht op een gezin en de eenheid van het gezin als argument aangewend deze mensen naar Nederland te laten overkomen. Harmonieuze gezinnen mochten niet uiteengerukt te worden als gevolg van overheidsbeleid. Echtscheidingen waren nog zeldzaam en het huwelijk was de norm voor de vrouw.¹⁸⁷ Het *Algemeen Dagblad* schreef:

Schrijnend voorbeeld III

De ellende, die zij te verduren kregen, heeft hen in overleg doen besluiten hun huwelijk te laten ontbinden. De vrouw kon na de echtscheiding haar Nederlanderschap terugkrijgen en vertrok met de kinderen naar ons land. De man hoopt straks te kunnen volgen ... als hij een visum krijgt. Als hij in Nederland is, hertrouwen zij.

Het Nederlandse beleid tegenover deze wanhopige mensen kan niet anders dan een koude en ongevoelige indruk maken. Het lijkt of iedere humanitaire gedachte er vreemd aan is.¹⁸⁸

De Nederlandse regering ontdekte deze maas in de wet en probeerde hem te dichten door kinderen niet meer op het paspoort van de moeder bij te schrijven: zonder haar kinderen zou de moeder nooit vertrekken, was de gedachte.¹⁸⁹ Zij wilde het aantal schijnscheidingen terugdringen, niet door de grenzen open te stellen voor deze gezinnen, zoals de kranten bepleitten, maar door hun migratie te ontmoedigen.

Een andere discussie in de media en in de politiek richtte zich op de niet-erkende kinderen uit gemengde relaties die nog in Indonesië woonden. Deze kinderen van Nederlandse vaders hadden niet de juiste papieren om naar Nederland te komen. Ze hadden geen bewijs van Nederlanderschap omdat zij niet waren erkend door hun vader en daardoor automatisch de nationaliteit van hun Indonesische moeder hadden gekregen. In andere gevallen waren de papieren kwijtgeraakt of vernietigd in weeshuizen. De Nederlandse regering wilde hen echter ook niet laten 'afglijden' in Indonesië zonder het vangnet van Nederlandse weeshuizen en scholen.¹⁹⁰

Vooraf om minderjarige meisjes maakten de lobbyisten en de journalisten zich zorgen, die bij gebrek aan Nederlandse of Indische partners geen andere keuze hadden dan met Indonesische mannen te trouwen. De journalisten wezen de Nederlandse lezers en de Nederlandse regering op de Indische meisjes, die toch gedeeltelijk Nederlander zijn, nu 'ten prooi' zouden kunnen vallen aan Indonesische, islamitische mannen. In deze artikelen werd de tegenstelling tussen de Indische meisjes en de Indonesische mannen zo extreem mogelijk geschetst, om het pleidooi kracht bij te zetten. De artikelen probeerden te appelleren aan angsten van de Nederlandse bevolking over 'vreemde' mannen, met name islamitische mannen die (seksuele) relaties hadden met 'onze' meisjes.¹⁹¹ Zoals we in de citaten zullen zien, werden dit soort gemengde relaties in dit debat getypeerd als onvrijwillige relaties: gedwongen huwelijken en verkrachting. *De Telegraaf* schreef in 1958:

[de Indische meisjes] leven in de kampongs, waar ze de rechten genieten van een huisdier. Waarde hebben ze alleen als koopwaar. Straks komt er wellicht een koper, een Mohammedaan, die haar tegen betaling van een bruidsschat tot vrouw neemt, maar die haar naar eigen willekeur kan wegsturen. Een scheidingsgrond is in een handomdraai te vinden. Vogelvrijverklaarden, die zonder het raffinement van de westerse beschaving en zonder een schijn van bescherming aan de prostitutie worden overgeleverd.¹⁹²

Het getuigde van een extreem raciale en religieuze stereotypering van de Indonesische man en een benadrukking van de kwetsbaarheid van (deels) Nederlandse vrouwen en het risico dat zij liepen. De Islamitische religie werd gelijkgesteld aan een gebrek aan westerse beschaving en aan uitbuiting van vrouwen, zoals dat gebruikelijk was geweest in Nederlands-Indië onder koloniaal bestuur.¹⁹³

Eén van de laatste reddingsboeien voor de spijtoptanten, is dat zij hun – soms ternauwernood – huwbare dochters afstaan aan Indonesiërs. Het waarborgt een zekere bescherming voor de andere blanke bloedverwanten. Tot welke tonelen deze door de nood geboren huwelijken binnenskamers leiden, laat zich zelfs bij benadering niet raden.¹⁹⁴

Opvallend is de gelijkenis tussen de paniek om Europese paupers en de gemengde relaties tussen Europese vrouwen inheemse, islamitische mannen in de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw en deze paniek in de jaren zestig.

In 1962, toen er Nederlanders uit Nieuw-Guinea kwamen, werd het eerdere beleid ten aanzien van de spijtoptanten door *De Telegraaf* nadrukkelijk als een mislukking neergezet. Dat beleid verdiende geen navolging.¹⁹⁵ De 12.000 Nederlanders in Nieuw-Guinea moesten per direct en zonder debat worden toegelaten, stelde *De Telegraaf*.

Jeugdoorlog om Haagse meisjes

Een tweede belangrijk debat wordt in deze paragraaf geanalyseerd. Dit debat viel in tijd min of meer samen met het spijtoptantendebat dat in de vorige paragraaf is besproken. Waar in het spijtoptantendebat de inhoud en het grote aantal krantenberichten invloed hadden op het overheidsbeleid gold dat niet voor de berichtgeving over de relletjes, die hier centraal staan. Een ander onderscheid was dat de journalisten verschil tussen spijtoptanten en Nederlanders aan de Noordzee ontkenen, terwijl zij juist verschillen benadrukten tijdens de rellen. Het eerste gebeurde met behulp van de familiemetafoor, zoals we zagen in de vorige paragraaf, het tweede met de oorlogsmetafoor.

In mei 1958 ontstonden er rellen tussen Nederlandse en Indische jongens. Onderwerp van analyse zijn 33 artikelen, die over deze rellen verschenen zijn in landelijke en regionale kranten tussen 12 en 24 mei 1958. Alleen journalisten hielden zich met de rellen bezig; zij problematiseerden die, terwijl de regering en ambtenaren geen aanleiding zagen beleid te formuleren of bestaand beleid aan te passen. Er was geen debat in de Kamer.

Aan de rellen in het voorjaar van 1958 is reeds door enkele auteurs (kort) aandacht besteed.¹⁹⁶ Ik kijk vooral naar de retoriek die werd gebruikt bij de rellen en het proces van problematisering en bagatellisering.¹⁹⁷ In 1973 publiceerde Christopher Bagley

een onderzoek over de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in Nederland. Hij verbaasde zich er over dat rassenrellen in Nederland waren uitgebleven, ondanks het feit dat er een groot aantal postkoloniale migranten was gekomen in korte tijd.¹⁹⁸ Ondanks de grote publieke aandacht voor de relletjes in 1958, is dit dus blijkbaar niet in het academische en publieke geheugen gegrift. Dat gold ook voor andere botsingen zoals de vechtpartijen tussen geallieerde militairen (Polen, Canadezen, Amerikanen) en Nederlandse mannen na de bevrijding in 1945, en rellen tussen Italianen en Spanjaarden en Nederlanders in Twente in 1961. Een analyse van Kees Groenendijk van de rellen tussen Italiaanse en Spaanse jongens en Twentenaars toonde aan dat het niet alleen ging om ‘meisjes’ (maar ook om bijvoorbeeld werk-omstandigheden, onverklaarde verschillen tussen netto- en brutoloon, huisvesting en voedselvoorziening) maar dat kranten er wel in die termen over berichtten.¹⁹⁹ Verder werd er nog al eens gevochten tussen Molukse en Nederlandse jongens, zoals beschreven zal worden in hoofdstuk 4.²⁰⁰ In 1959 was er in Amsterdam, wat *De Waarheid* noemde een ‘veldslag tussen Indo’s en Surinamers’. Een 23-jarige Indo raakte zwaar gewond. De aanleiding was ‘een meisje, dat door Indo-Europese jongens aan een Surinamer werd betwist. Het rassenvooroordeel bij deze in de Nederlandse koloniale sfeer opgegroeide, gerepatriceerde “Indische Nederlanders” heeft in Amsterdam eerder tot moeilijkheden geleid’.²⁰¹ De journalist legde een verband tussen hoe de ‘Indo’s’ zich in Nederlands-Indië verheven hadden gevoeld boven de inheemse bevolking en nu in Nederland neerkeken op de Surinamers.

Achteraf vonden sommigen de berichtgeving over de Haagse rellen overtrokken. Er was volgens hen geen sprake geweest van een conflict dat door racisme was ingegeven, want ‘er zijn geen raciale vijandigheden in onze Christelijke samenleving’.²⁰² Het beeld van Nederland als tolerante natie werd gekoesterd en er werd geprobeerd de verdenking of het verwijt van racisme af te schudden. Dit had te maken met discussies in deze periode waarin Apartheid in Zuid-Afrika en fascisme tijdens de Tweede Wereldoorlog sterk werden veroordeeld.²⁰³ Politieagenten, journalisten en welzijnswerkers voelden zich ongemakkelijk met het verwoorden van de kwestie: zij wilden racisme als zodanig niet benoemen, ontkenden het zelfs, maar konden er moeilijk omheen dat het rellen waren tussen twee groepen die tot verschillende etnische gemeenschappen behoorden. Bij het zoeken naar een verklaring werd etnisch verschil juist weer wel belangrijk gemaakt.

Dat de zaak in 1958 niet licht werd opgenomen, blijkt uit het feit dat alle landelijke kranten, meerdere dagen melding maakten van de ontwikkelingen van deze relletjes, soms op de voorpagina.²⁰⁴ In de Kamer was er, zoals gezegd, opvallend genoeg geen discussie.²⁰⁵ In het ССКР-archief waren geen notulen of rapporten over de rellen te vinden. De toon van de berichtgeving in de pers was bezorgd omdat er grote groepen bij de gevechten waren betrokken (honderd jongeren of meer), die georganiseerd waren en gemakkelijk nog meer vechtersbazen van buiten Den Haag zouden kunnen optrommelen. De rellen waren gewelddadig en er werden wapens gebruikt. Als laatste werd benadrukt dat de agressie van de Indische jongens willekeurig was; ook arge-loze voorbijgangers werden aangevallen.²⁰⁶ Het probleem werd uitgebouwd door het *Haagsch Dagblad* en de *Haagsche Courant*. In deze kranten werden Ambonezen opgeroepen om zich buiten de relletjes te houden; uit vrees voor verdere escalatie als ook

zij zich ‘vanuit de kampen’ bij de Indische jongens zouden aansluiten.²⁰⁷

Het Indische blad *Tong Tong* reageerde op de voorpagina op de berichtgeving in de nationale pers. *Tong Tong*, bij monde van Tjalie Robinson, uitte bezorgdheid over de Indisch-Nederlandse tegenstelling die in de pers werd gecreëerd. Hij stelde dat dit soort gevechten overal in Nederland voorkwamen en tussen allerlei groepen. Hij was vooral bezorgd over het feit dat de hele Indische gemeenschap in een negatief daglicht zou komen te staan door het gedrag van een groep Indische vechtersbazen.²⁰⁸

Het belang van etnisch verschil werd in de kranten ontkend: het was een kwestie van man tot man, niet van Indo tot Nederlander. Tegelijkertijd werd etnisch verschil belangrijk gemaakt, aangezien de concurrentie tussen Indische en Nederlandse jongens werd veroorzaakt door de aantrekkelijkheid van Indische jongens: zij waren aantrekkelijker vanwege hun Indisch-zijn en daarom ‘anders’. De animositeit vanwege de ‘veroveringen’ van de Haagse meisjes door de Indische jongens, had geleid tot vechtpartijen op meerdere plaatsen in de stad, meenden tal van kranten. ‘Jeugdoorlog om Haagse meisjes’, kopte *De Telegraaf* op de voorpagina van 13 mei 1958:

Avond aan avond hebben in Den Haag vechtpartijen plaats tussen gerepatrieerde en Haagse jongens, die reeds veertien dagen lang de binnenstad onveilig maken.

Jaloezie op de veroveringen, die de gerepatrieerden op de Haagse meisjes maakten en de tijdens het openluchtbal op Koninginnedag door de Haagse jongens genomen maatregel om de meisjes te verbieden met de gekleurde jongens te dansen, zijn aanleiding tot deze onverkwikkelijke affaire geweest.

De politie is gisteravond begonnen met extra patrouille-jeeps te rijden en samscholingen uiteen te drijven.²⁰⁹

De stijl van de *Leeuwarder Courant* was wat meer bagatelliserend, op het jolige af. Vooral het gebruik van verkleinwoordjes – ‘repatriantjes’, ‘Hagenaartjes’ – valt op en het gebruik van aanhalingstekens bij het woord ‘conflict’. De relschoppers werden ‘knapen’ en ‘belhamels genoemd’. Onder de kop ‘Strijd tussen blank en bruin om Haagse blondines. vallen voorbijgangers aan met messen’, begon de krant met een correctie op eerder berichtgeving:

De messen, waarmee het afgelopen weekeinde in Den Haag voorbijgangers werden toegetakeld, werden niet, zoals we gisteren abusievelijk meldden, gehanteerd door Indonesische jongelui, maar door jeugdige Indische Nederlanders. Het optreden van deze repatrianten is blijkbaar het gevolg van treiterijtjes van Haagse jongens, die met lede ogen zagen hoe de gerepatrieerden veroveringen maakten bij Haagse meisjes. De moeilijkheden begonnen al op Koninginnedag toen blanke knapen de getinte jongens niet toestonden met stedelijke schoonheden te dansen.

Sedertdien zijn er op verschillende punten van de stad kloppartijen geleverd tussen Haagse jeugd en gerepatrieerde jongens. De strijd bereikte zondagavond een hoogtepunt toen zich bij een cafeteria aan de Goudenregenstraat een bende van ongeveer tachtig jeugdige Indische Nederlanders uit Den Haag en omliggende plaatsen verzameld had, die maar raak los sloeg en stak, niet alleen op treiterende Hagenaartjes maar ook op passerende jongelui, die met “het conflict” niets te maken hadden.

De repatriantjes, gekleed in spijkerbroeken en felgekleurde hemden, stortten zich gewapend met messen en bierflessen en stukken ijzer, in blinde woede op jeugdige voorbijgangers, waarvan er drie zodanige verwondingen opliepen, dat zij in het ziekenhuis be-

handeld moesten worden. De belhamels, die vergezeld werden door blonde meisjes, die eveneens gekleed waren in broeken met zeer nauwe pijpen, kozen het hazenpad toen de politie arriveerde. Niettemin konden enkele knapen gepakt en meegenomen worden naar het bureau.²¹⁰

Prins Bernhard verklaarde op een persconferentie in San Francisco, waar hij een bezoek aan het Nederlands gezelschap voor weldadigheid in Californië bracht, 'dat er in Nederland nooit een rassenvraagstuk is geweest en zal zijn, ook al zijn er vele gekleurde Nederlandse burgers uit Indonesië in Nederland.'²¹¹

Ofschoon de aanleiding werd gebagatelliseerd tot 'jaloezie op veroveringen', creëerden de journalisten een dreigende sfeer waarbij oorlogstaal werd gebruikt: de contacten tussen Haagse meisjes en Indische jongens werden veroveringen genoemd, er werd gesproken van een jeugd oorlog en de politie patrouilleerde met jeeps. De terminologie was veelzeggend: was er sprake van vechtpartijen, relletjes of een jeugd oorlog? De relletjes werden in acht achtergrondartikelen beschreven als een oorlog.

De overige veertien artikelen waren kort en spraken van 'vechtpartijen', 'relletjes', 'straatschenderij' of 'controversie' in plaats van oorlog en van 'groepen', 'jongeren' of 'jongelui' in plaats van bendes. De functie van de oorlogsmetafoor was een dreigende sfeer creëren die het strenge politieoptreden rechtvaardigde. Het gebruik van oorlogstaal bij de berichtgeving over relletjes is geen unicum. Het gebruik van oorlogstaal zorgde er echter wel voor dat het probleem werd opgeklopt. In tegenstelling tot andere relletjes was opmerkelijk dat de Indische Nederlanders geen krediet leken te verspeelen onder de Nederlanders, ondanks het bombastische taalgebruik. De spijtoptanten mochten nog steeds komen. *De Haagse Post* schreef op 24 mei onder de kop 'Jeugd oorlog in Den Haag':

De Indische jeugd beschouwde [het café] sindsdien als een vijandelijk hoofdkwartier. Op weg naar hun krijgsdoel stuitte er Indische jongens op een kleine groep Hollanders, die zij met messen, stukgeslagen bierflesjes en slagwapens aanvielen. 3 gewonden (tussen 16 en 18 jaar) bleven op het slagveld achter. Enkele Hollanders vluchtten naar de "Gouden Paraplui", waar het nieuws van de aanval paniek deed uitbreken onder de 40 jongens, die rond de Wurlitzer platenautomaat zaten. Het merendeel van hen rende naar buiten, maar werd opgevangen door een overmacht van inmiddels arriverende Indo's: een nieuwe veldslag begon. Twee minuten later gierden politiejeeps de straat in, agenten sprongen in het strijdgewoel en sloegen de vechters uiteen. [...] Er heerste een atmosfeer van terreur. De spanning steeg voortdurend; tussen vele loze geruchten kwam het onheilspellende bericht dat de Indische bendeleiders een groot offensief voorbereidden en overleg pleegden met Indische groepen in Rotterdam en in Brabant. Politiejeeps reden onafgebroken door de bedreigde wijken.²¹²

De gevechten werden als oorlogvoering beschreven en de Indische jongens als een leger.²¹³ De opsomming van het zogenoemde wapenarsenaal kende in de krantenberichten geen einde: messen, dolken, ploertendoders, ijzeren staven, riemen met spijkers, stalen veren en fietskettingen werden onder meer genoemd.

Het Vrije Volk koos, zoals gebruikelijk voor een personificerende benadering:

Fred Toepoel kwam in 1955 naar Nederland. Hij was toen zestien jaar: een tengere, Javaanse jongen met een fijnbesneden intelligent gezicht. Zijn vader, kok bij de Koninklijke Marine, was in de oorlog in een kamp omgekomen en zijn moeder begreep, dat Indonesië hun, de bruine Nederlanders, niets meer te bieden had. In Holland, in Den Haag, woonde familie. Daar betrokken ze een paar kamers. Fred was snel thuis in het koude Nederland. Hij doorliep de laatste klassen van de mulo en kreeg een baan op een kantoor. Bij zijn collega's was hij getapt en had al gauw enkele vaste vrienden, bruine en blanke. Graag ging hij 's zondagsavonds naar de dansclub, waar hij lenig en met overgave swingde en de rock 'n roll danste, al stak het hem wel eens dat blanke jongens, jaloers op zijn danstalenten en zijn succes bij de meisjes, soms laatdunkende opmerkingen maakten. Hij probeerde het te vergeten en maande zijn vrienden, die de blanken wel eens uitdaagden met een overdreven wilde dans, tot kalmte. Géén ruzie alsjeblieft.²¹⁴

Maar de ruzie kwam er toch, schreef *Het Vrije Volk*, en vervolgens was het plotseling oorlog. De blanke jongens werden aangevallen. Bruine jongens namen wraak op blanke jongens, die hen geen dansfeesten gunden en die hen uitscholden als ze met een blank vriendinnetje wandelden 'Alsof zij geen Nederlanders waren'. Fred Toepoel speelde een bemiddelend rol toen de rellen uit de hand dreigden te lopen. De vechtersbazen sloten vrede, maar niet nadat de leider van de blanke jongen had bedreigd: 'Als jullie weer hadden aangevallen had ik driehonderd jongens uit Amsterdam en Rotterdam kunnen optrommelen'. Waarop de 'bruine rivaal' zei: 'In Breda en Utrecht stonden 9000 jongens klaar om naar Den Haag te komen'. Het orkest zette, na deze dreigingen over en weer, het eerste nummer in en de vrede was getekend. J. Moora voegde er namens het ССКР haastig aan toe dat dit een normaal onderdeel was het assimilatieproces. Hopelijk was de lucht door de rel geklaard.²¹⁵ De rellen werden beëindigd door het sluiten van 'vrede'. Na 'officieuze vredesonderhandelingen tussen de leiders van de strijdende partijen' werd er geen 'nieuwe veldslag geleverd.'²¹⁶ Nadat in een 'duister danszaaltje, vol van rook en van rock-'n-roll klanken in de Haagse binnenstad' 'de Haagse jeugbende-leider Maarten en de "topfiguur" van de gerepatrieerde jeugd, Frits uit Soerabaja' elkaar de hand hadden gedrukt, hield het ССКР een bespreking met journalisten, waarin 'tot uitdrukking werd gebracht dat generaal genomen de repatrianten niet de oorzaak van de relletjes waren,' berichtte de *Nieuwe Leidsche Courant*. Het ССКР liet na de rellen een bericht verspreiden in bedrijven en overheidsinstellingen waar veel 'gerepatrieerde jeugd' werkte, met de waarschuwing 'Blijf het weekeinde en liefst de hele volgende week binnenshuis. Kom niet groepsgewijs op straat en vermijd, hoe dan ook vechtpartijen'.²¹⁷

De Indische jongens gaven, getuige krantenberichten, gehoor aan de oproep om binnen te blijven, maar de 'Haagse opgeschoten jeugd daarentegen trekt in groepen van tien tot honderd man door de straten, schreeuwend en uitdagend'. De 'baldadige jeugd' dromden samen voor een dansschool aan de Haagse Koningin Emmakade, waar de Indische jeugd zich vaak liet zien. De gelegenheid was gesloten. 'Honderden jongelui stonden er te joelen.' De politie voerde een uurlang charges uit en 'krachtadig werden de oproerkrakers uiteen gedreven.' De volgende dag trokken 'weer honderden jongens' over de Scheveningse boulevard met de bedoeling 'slaags te raken met gerepatrieerde jeugd'. Die liet zich niet zien. Op het plein voor het Kurhaus troffen ze vier gerepatrieerde jongens van omstreeks veertien jaar. 'Een kreet klonk uit de verwilderde groep. "Sla ze neer, weg met die bruinen". De kinderen werden in een

ommezien omsingeld en zo van alle kanten met vuisten en met geïmproviseerde wapens geslagen dat met hier van mishandeling kon spreken. De politie greep gelukkig spoedig in.²¹⁸

ССКР-voorzitter J. Moora wees de gerepatrieerde jeugd erop dat er ‘tientallen vrienden en vriendinnen’ als ‘verstekeling naar ons land komen’. “Verknoeien jullie door je houding hun zaak niet. Het moet voor jullie een erezaak zijn je in je nieuwe omgeving goed te gedragen”, citeerde de *Leeuwarder Courant* de voorzitter onder de subkop ‘Het “conflict” tussen blank en bruin’.²¹⁹

De Berichten over de rellen bereikten Groot-Brittannië. In augustus 1958 werd er in de Londense wijk Nottingham hevig gevochten tussen West-Indians (koloniale migranten uit het Caribisch gebied) en blanke mannen.²²⁰ Minister Klompé (кvp) werd geïnterviewd om uit te leggen hoe Nederland dit had opgelost. Zij zei:

one problem we do not have is racial troubles, such as you have been experiencing in Britain. There was a little jealousy at one time by our teenagers and so called Teddy boys when they saw young Dutch girls going about with coloured Dutch nationals from Indonesia. That is only natural, but it was nothing serious.²²¹

Klompé ontkende het bestaan van raciale spanningen in de Nederlandse samenleving. Het was een ‘natuurlijke’, onschuldige strijd tussen jongens om meisjes. Dit had ook te maken met het Nederlandse zelfbeeld als tolerante natie. Een overheidsrapport deed de zaak af. Het stelde dat de aanleiding ‘het succes van de donkere jongens bij de Nederlandse meisjes’ was geweest. ‘Er waren na de verzoening tussen beide partijen, tot stand gebracht door het Hoofd Jeugdzorg, geen verdere strubbelingen voorgekomen’.²²²

Hoewel veel lippendienst werd bewezen in de pers aan het ontbreken van etnisch verschil, werd impliciet juist nadruk gelegd op verschil. Het anders-zijn van Indische jongens maakte hen aantrekkelijk: het was nieuw en onbekend, stelden de journalisten.²²³ De met grote gitzwarte vetkuiven uitgedoste Indische jongeren hadden een nieuwe stijl van kleden, in leren jacks en bontgekleurde hemden, en van dansen en muziek (de Indo-rock, geïnspireerd op de in Amerika ontstane Rock-’n-roll) naar de Nederlandse cafés en danslokalen gebracht. De Indo-rock groepen hadden veel succes onder de (met name Haagse) jongeren, hoewel de Nederlandse platenindustrie en de media er weinig aandacht aan besteedden. De bezorgdheid van sommige Nederlanders om de populariteit van de Indo-rock had te maken met de uitdagende, in hun ogen sensuele stijl van dansen; het heupwiegen en de expressieve bewegingen.²²⁴ De Indische jongens waren ‘anders’ met hun ‘wapperde zwarte haardossen, kakelbonte hemden of stoere leren vesten, ronkend op felkleurige bromfietsen’²²⁵ en oefenden zo volgens de kranten, een niet te weerstane aantrekkingskracht uit op de Haagse meisjes. Tegen die concurrentie konden de Haagse jongens niet op.²²⁶

Onder de kop ‘Rassenvooroordeel besluipt ons land’ schreef *Vrij Nederland* over spanningen tussen repatrianten en Nederlanders. ‘In Den Haag, waar van oudsher de meeste Indische Nederlanders woonden, was voor de oorlog geen sprake van discriminatie. Op school waren de Indische jongens populair omdat ze uit een vreemd land kwamen, er interessant uitzagen en heel gezellig konden zijn.’ De mensen die nu, in 1958, kwamen waren niet de ‘vrienden van vroeger, maar de concurrenten van

morgen'. Ze werden lui en onbetrouwbaar genoemd en kregen het verwijt dat ze op kosten van de staat in contractpensions 'luiëren en kankeren'.²²⁷

J. Koenekoop, hoofd afdeling Jeugdzorg maatschappelijk werk van het ССКР, liet eveneens zijn licht schijnen over de oorzaken van de rellen. Hij was binnen het ССКР verantwoordelijk voor de 'ontwortelde jeugd' uit een land waar orde plaats had gemaakt voor chaos en rede was vervangen door omkoperij. De jeugd kwam zonder materieel en geestelijk bezit naar een land dat hen vreemd was. Daar kregen ze belangstelling van het vrouwelijke geslacht. De jeugd kende bescheidenheid, maar gedeeltelijk was dat meer een minderwaardigheidscomplex, meende Koenekoop. Als de jongeren in de verdrukking raakten sloeg het minderwaardigheidscomplex om in het tegendeel en toonden zij, mede als gevolg van de ellende die ze hadden doorstaan, felheid, moed en haat. 'Het laten doorsuddereren van de tegenstelling tussen "blanke" en "gekleurde jeugd" is wat hij gevaarlijk acht.' Volgens Koenekoop waren de beide groepen eender behalve dat 'de gevestigden hun positie hebben en de pas-gekomenen hun positie hopen en trachten te krijgen'. Hij wilde het gedrag van de 'belhamels' niet goedpraten en ze zouden moeten wennen aan orde en tucht. Het was misschien wat laat, maar niet te laat. Enkele weken eerder dreigde zich hetzelfde voor te doen in Rotterdam, als wat er gebeurde in Den Haag. Alle elementen waren aanwezig: 'patates frites-kramen, danspartijen, opgeschoten meisjes, jaloersheid'. Nog voor de pers er lucht van kreeg had de ССКР de gerepatrieerde jeugd tactisch aangesproken en de vorming van een 'jeugd-clan of jeugd-gang' onmogelijk gemaakt.²²⁸ Koenekoop legde de oorzaak van het probleem bij de jeugd, maar dat was niet gehele Indische gemeenschap. Het probleem was ook oplosbaar en de pers viel in dit geval zeker ook iets te verwijten.

Het ontkennen van het bestaan van racisme in Nederland werd ongeloofwaardig toen er 'Indo's ga weg' op de kademuur van de Haagse Soestdijksekade werd gekalkt. Slechts één journalist van het *Haagsch Dagblad* vroeg zich echter af hoe tolerant Nederland nog was ten opzichte van de etnische ander. Was het Nederlandse volk dan niet alert op de rassendiscriminatie die zich onder hun vensters afspeelde?²²⁹

Er zitten grote verschillen tussen enerzijds de berichtgeving en de Kamerdebatten over de spijtoptanten en anderzijds die over de rellen. De debatten en berichtgeving vonden min of meer in hetzelfde tijdvak plaats. De woorden die werden gebruikt en de metaforen waren echter verschillend. Bij de Haagse rellen zijn alle verwijzingen naar een terugkeer en een welkom huis en de verwijzingen naar familie verdwenen en vervangen door oorlogstaal. Ten aanzien van dezelfde groep kon in dezelfde periode dus een heel verschillend beeld worden neergezet.

Een verband tussen rellen en de komst van spijtoptanten werd zelden gelegd. Er verscheen wel een ingezonden brief aan de ouders van Indische jongens.²³⁰ In de ingezonden brief werd geschreven: 'realiseert u zich, dat het optreden van de gerepatrieerde jeugd de gehele groep landgenoten van overzee benadeelt en dat dit van enorme invloed kan zijn op de wijze, waarop het hier in Nederland gewortelde deel van ons volk onze landgenoten van overzee tegemoet zal treden.'²³¹

In tegenstelling tot de toelatingsdebatten die in de vorige paragraaf zijn beschreven, was er hier opvallend genoeg geen sprake van beleid dat er uit het debat voortvloeide, noch van actoren die een beleidsverandering bepleitten. De aandacht die aan de rel-

'Indo's ga weg' op de kademuur van de Soestdijksekade te Den Haag. Bron: Collectie Donse, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

len in de pers werd geschonken en de bagatellisering van het probleem door politici en ambtenaren stonden met elkaar in contrast. Die grote aandacht in de pers had een paradoxale oorzaak: enerzijds werd verschil benadrukt, met name in uiterlijk en kleding en door het gebruik van de oorlogsmetafoor, anderzijds werd verschil ontkend. Die bagatellisering lag in het de acceptatie door de politiek dat deze groep Indische Nederlanders in Nederland bleef en dat erkenning van een probleem zou betekenen dat Nederland daar een verantwoordelijkheid voor had. Het zou tevens het zelfbeeld van Nederland als tolerante en gastvrije natie ter discussie stellen door de mogelijkheid dat er racisme zou bestaan in Nederland.

Conclusie

In de eerste twee toelatingsdebatten was sprake van problematisering, in het laatste van bagatellisering. Opvallend was de toenemende aandacht en invloed van de pers op de toelating en acceptatie van Indische Nederlanders in Nederland. In het debat hadden de verschillende actoren onderscheiden doelen: de regering en ambtenaren verdedigden het (restrictieve) beleid terwijl de pers, de oppositie en pressiegroepen een coulant beleid probeerden af te dwingen door de publieke opinie te mobiliseren. Vanuit electoraal oogpunt was de zittende regering wel gevoelig voor een eventuele aanpassing van het beleid. De regering gebruikte het kosten-batenargument en het (mogelijke) aantal migranten om mensen uit Indië te weren. De pers benadrukte

daarentegen de biologische verwantschap met de Indische Nederlanders. Veranderingen in de groepsgebonden factoren, zoals migratie van mensen uit lagere klassen, met een donkerder uiterlijk en die niet zonder hulp in de Nederlandse arbeidsmarkt konden worden opgenomen, en veranderingen in de contextgebonden factoren, zoals verslechterende diplomatieke verhoudingen met Indonesië, waren van invloed op de debatten en de discursieve strategieën die werden gebruikt. Het uiteindelijke gevolg van de politieke en publieke debatten was de poging om tot een nuancering te komen van burgerschap, door middel van de formulering van tussencategorieën zoals oosterse en westerse Nederlanders, spijtoptanten en Maatschappelijke Nederlanders.

Tussen het begin van de jaren vijftig en de jaren zestig verschoof de discussie van pogingen vanuit de overheid om Nederlandse staatsburgers te ontmoedigen naar Nederland te komen door hen uit te sluiten van een discursief staatsburgerschap naar de poging vanuit pressiegroepen en de pers om juridische vreemdelingen in te sluiten in een discursief staatsburgerschap. Er werd een discursief staatsburgerschap geconstrueerd op basis van kleur en klasse. De van oorsprong koloniale ideeën die dit discursieve staatsburgerschap in het debat van begin jaren vijftig onderbouwden, namelijk 'oosters', bruin als minderwaardig en 'westers', blank als superieur waren ook in deze postkoloniale debatten te ontwaren. Oosters hoorde in Indië, Westers in Nederland. De postkoloniale bonus-maluspardoxx werkte niet voor iedere groep hetzelfde uit. Oosterse Indische Nederlanders kregen te maken met een postkoloniale malus, Westerse met een bonus.

Door veranderingen in context- en groepsgebonden factoren in de loop van de jaren vijftig en zestig, veranderde functionaliteit van beelden en retorieken en dus het gebruik daarvan. Sinds het begin van de jaren vijftig was er een omkering van het principe van discursief staatsburgerschap: het ging in het spijtoptantendebat niet meer om uitsluiten van juridische staatsburgers maar om insluiten van juridisch vreemdelingen. Het aantal actoren nam toe en vooral de pers werd belangrijker. Er werden nieuwe termen geïntroduceerd als discursieve strategie om het nieuwe van het fenomeen te benadrukken, terwijl de metaforen die werden gebruikt niet nieuw waren. De functionaliteit van de metafoor werd bepaald door herkenbaarheid. Over Indië bestond in Nederland enige kennis door krantenartikelen, romans en Kamerdebatten. De associaties die de metafoor oproep, refereerden daarnaast aan het dagelijks leven binnen het eigen huisgezin. De familieretoriek die in de koloniale context voor de inheemse bevolking was gebruikt, werd nu gebruikt voor Indische Nederlanders. Hier zien we niet alleen een overdracht in tijd en plaats maar ook over de grenzen van etnische groepen. Deze metafoor had in de koloniale context de functie de koloniale hiërarchie van bevolkingsgroepen te rechtvaardigen, maar tegelijkertijd de loyaliteit van de van macht uitgesloten groepen te waarborgen. Beide stonden in het teken van een effectieve gezagsuitoefening van het koloniale regime. Inheemse mannen werden als vrouwelijk of kinderlijk verbeeld, Europese mannen als mannelijk en de koloniale staat als opvoedende vader of verzorgde moeder. Door dekolonisatie en migratie veranderden zowel de vorm als de functie van deze retoriek, maar ze was niet verdwenen, in tegendeel. Het werd de belangrijkste en opvallendste metafoor voor de groep Indische Nederlanders. Dit was misschien nog wel het opmerkelijkste aspect: de metafoor die had gegolden voor de inheemse bevolking, ging na migratie en dekoloni-

satie gelden voor een heel andere etnische groep. De metafoor had voor de Indische Nederlanders in de postkoloniale context de functie om hiërarchie aan te brengen met de in Europa geboren Nederlanders om zo het assimilatiebeleid van CRM te rechtvaardigen, maar tegelijkertijd draagvlak te creëren in de Nederlandse samenleving voor de toelating en opvang van een grote groep migranten uit Indië of Indonesië. Niet alleen de functie veranderde voor beleidsrechtvaardiging, ook één element werd toegevoegd als gevolg daarvan. Dit element, dat niet voor de inheemse bevolking in Indië gebruikt was, was de nadruk op biologische afstamming, uiterlijk en achternaam. Het werd gebruikt door de pers, een deel van de Kamerleden en de pressiegroepen. De postkoloniale bonus lag voor de Indische Nederlanders in die verwantschapsclaim. Het feit dat een grote groep Indische Nederlanders ook voor een deel van Indonesische afkomst was, betekende dat de negatieve beeldvorming van alles wat 'oosters' (in cultuur, uiterlijk, eetgewoontes, accent, werk et cetera) was uit het koloniale tijdperk, voor deze groep ging gelden, zoals dat ook in het debat over oosterse en westerse Nederlanders naar voren kwam. Het assimilatiebeleid van CRM richtte zich op het 'vernederslandsen' van deze groep. Het beleid benadrukte het anders-zijn van de groep en de minderwaardigheid van het oosterse. Dit was een postkoloniale malus.

In het debat over de relletjes, dat gelijktijdig met het spijtoptantendebat werd gevoerd, was er vooral sprake van de bagatellisering van een probleem door politici en ambtenaren. Ondanks de aandacht in de pers, had het geen gevolgen voor beleid. Etnisch verschil werd in de pers benadrukt door het verschil in uiterlijk als belangrijke oorzaak van de rellen te benoemen en door een oorlogsmetafoor gebruiken waarin Nederlandse en Indische jongens als strijdende vijanden werden geconstrueerd. Expliciet werd etnisch verschil juist ontkend. De bagatellisering lag in de groepsgebonden factoren. Deze jongens (en hun ouders) waren al een tijd in Nederland en van hen was al geaccepteerd dat zij in Nederland zouden blijven. Dit bleek ook uit de enorme aandacht in de pers: de journalisten meenden blijkbaar niet dat hun aandacht voor deze relletjes de uitkomsten van de discussie over spijtoptanten nadelig kon beïnvloeden.

4 Molukkers

Zij zijn hier onwennig, omdat zij [...] een soldatenvolk [zijn], dat moeilijk komt tot een ander regelmatig emplot. [...] Zij vertonen dezelfde hoedanigheden, die hen beroemd hebben gemaakt in onze koloniale geschiedenis. Zij zijn en blijven ons sympathiek, ook nu zij in ons midden wonen.¹

In dit citaat uit een Zeeuwse krant uit 1951 werd een ambivalente positie ingenomen ten opzichte van de pas aangekomen Molukkers. Enerzijds werd een koloniaal stereotype van de Molukkers als soldatenvolk gebruikt om te verklaren waarom zij niet in het arbeidsproces waren opgenomen. Hiermee werd hun anders-zijn benadrukt. Anderzijds werd het koloniale verleden gebruikt om hen in te sluiten, door hun trouw aan Nederland te benadrukken. In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de functionaliteit van deze en andere argumenten, van terminologie en van metaforen. Op welke momenten van debat werden zij gebruikt en door wie?

In de jaren vijftig werd de groep in Nederlandse kranten aangeduid met 'Ambon(n)-ezen'. Het ergerde *De stem van Ambon* vreselijk. 'Waarom schrijft men toch steeds van Ambonnezen terwijl het vraagstuk de gehele Molukken omvat? [...] waarom volgt men "Koenen" niet bij het schrijven van de naam Abonnezen n.l. met twee keer een n. Het zijn geen Ambonezen.'² Na ongeveer 1970 werd die term vervangen door (Zuid-)Molukkers. Ten behoeve van de leesbaarheid van het hoofdstuk spreek ik steeds van 'Molukkers' hoewel ik mij realiseer dat deze term soms anachronistisch is. Op de betekenis en functie van die terminologie zal ik later dieper ingaan.

Achtergrond

Over deze groep is veel geschreven. Henk Smeets en Fridus Steijlen hebben in een goede studie een overzicht van deze literatuur gegeven.³ Daarom kan in deze paragraaf worden volstaan met een samenvatting van de belangrijkste punten.

Het KNIL werd in juli 1950 opgeheven. De Molukse soldaten in dit leger kregen de keuze op te gaan in het Indonesische leger of te worden gedemobiliseerd op een plaats van keuze. Op de dag van de opheffing van het KNIL waren 26.000 militairen opgegaan in het Indonesische leger, 17.400 waren gedemobiliseerd op een plaats naar keuze, 3.250 waren naar Nederland gegaan en 1.600 waren ontslagen. Wat het aandeel van de Molukkers was binnen deze groepen, is niet duidelijk. De 1.600 ontslagenen waren echter uitsluitend Molukkers. 3.750 Molukse ex-militairen, die op het moment van demobilisatie op Java verbleven, kozen voor afvloeiing op Ambon en als

dat niet mogelijk was op Ceram of Nederlands Nieuw-Guinea. De Indonesische regering weigerde dit, omdat zij wilde voorkomen dat de KNIL-militairen de strijd voor de Molukse staat zouden steunen.⁴ Nederland had voor de soevereiniteitsoverdracht sterk aangedrongen op een federale structuur van het nieuwe Indonesië. Daarbinnen zouden de Molukken relatief onafhankelijk kunnen zijn en, volgens sommige Molukkers, zelfs helemaal onafhankelijk. Dit zorgde voor gespannen relaties met Indonesië, die de Molukken als Indonesisch grondgebied zagen. De Nederlandse overheid koos voor de optie hen naar Nederland te halen, nadat het door de Haagse rechtbank was verboden Molukkers tegen hun wil in Indonesië te demobiliseren.⁵ Hoewel het beeld is ontstaan dat de hele Molukse groep naar Nederland is gebracht en in Nederland is gebleven, is dat niet het geval.⁶ Een deel van de Molukse groep is na enige tijd in Nederland te zijn geweest, teruggekeerd naar Indonesië.⁷

Tussen 1950 en 1951 arriveerden 12.880 ex-KNIL-militairen, Moluks personeel van de marine en politie met hun gezinnen, en burgers. Dit waren 3.795 mannen, 2.827 vrouwen en 6.144 kinderen. Van 114 mensen was het geslacht onbekend.⁸ Toelating tot Nederland was niet vanzelfsprekend: Molukkers hadden niet de Nederlandse nationaliteit. In de koloniale periode behoorden ze tot de groep 'inlanders' en daarom kregen ze in het kader van de *Toescheidingsovereenkomst* de Indonesische nationaliteit. Een deel van de Molukkers accepteerde de Indonesische nationaliteit niet. Zij hadden voor een Molukse nationaliteit willen kiezen, maar dat werd niet geaccepteerd. Door Nederland werden zij als Indonesiërs gezien volgens de RTC en alle regels die voor Indonesische staatsburgers golden, golden ook voor hen. Eind jaren vijftig en begin jaren zestig zei Nederland dat de Molukkers zich eigenlijk moesten wenden tot het Indonesische consulaat om hun nationaliteit veilig te stellen. Dat deden zij niet. Zij werden daardoor stateloos en dat was opmerkelijk. Hiervoor was het wel voorgekomen dat staten hun onderdanen stateloos maakten, door ze niet langer als onderdaan te erkennen of accepteren (zoals in Nazi-Duitsland) of dat mensen om een bepaalde reden hun nationaliteit werd ontnomen (door vreemde krijgsmacht bijvoorbeeld), maar deze situatie van stateloosheid was ongebruikelijk. Niemand pleitte ervoor hen als 'Maatschappelijke Nederlanders' toe te laten. Overbrenging naar Nederland en hun opname in de Koninklijke Landmacht werden zowel door de Molukkers als door de Nederlandse regering gezien als een tijdelijke oplossing. Als de Molukkers inderdaad opgenomen waren in de Koninklijke Landmacht, dan zouden ze automatisch de Nederlandse nationaliteit hebben gekregen. Tot ontzetting van de Molukkers werden zij bij aankomst in Nederland ontslagen. Ze bleven daardoor stateloos. Vooral het ontslag deed een diep wantrouwen ten aanzien van de Nederlandse overheid groeien. Zonder baan en zonder kans op spoedige terugkeer werd het als niet meer dan logisch gezien dat de Nederlandse overheid de zorg voor de Molukkers op zich nam. Daarnaast werd dit gezien als een continuering van de koloniale praktijk van overheidszorg. In de tussentijd werden de Molukkers gehuisvest in kampen, waarvan twee voormalige Duitse doorgangskampen en verder DUW kampen, met eigen scholen en een kerk (of moskee); buiten de Randstad en grote steden, afgezonderd van de rest van de Nederlandse samenleving. De vrijgezellen werden totdat er rellen uitbraken in Middelburg apart van de gezinnen in vrijgezellenkampen ondergebracht.⁹

Molukse woonoorden
in Nederland (1951-1989)

Bron: LSEM 2003

- Groningen**
1. Carel Coenraad Pulder (Finsterweide)
 2. Marum (Nuls)
- Friesland**
3. Oranje (Fochteloo)
 4. Ybenheer (Fochteloo)
 5. Witte Paal (Sint Johannesga)
 6. Wydenmerck (Balk)
- Drenthe**
7. De Fienders (Noz)
 8. Schatzenberg (Westerboek)
 9. Pieterberg (Westerboek)
 10. Marsinge (Westerboek)
 11. Ruinen (Ruinen)
 12. Stullzand (Ruinen)
 13. Geesbrug (Oosterhessen)
- Overijssel**
14. Beenderlibben (Steenwijkerweld)
 15. Pkbroek (Steenwijk)
 16. Eind van 't Diep (Steenwijk)
 17. Beugelen (Staphorst)
 18. Conrad (Rossum)
 19. Laarbrug (Ommer)
 20. Eerde (Ommer)
 21. Vrosenbosch (Wierden)
 22. St. Joseph (Glarenbrug)
- Gelderland**
23. De Zwakkenburg (Elburg)
 24. Waasen
 25. Truseg (Wierse)
 26. De Wieren (Barnesveld)
 27. De Schaffelaar (Barnesveld)
 28. Elzenpauze (Tiel)
 29. Schutsluizen (Tiel)
 30. Overbroek (Tuchelt)
 31. Lingelberg (Wierse)
 32. De Haar (Staphorst)
 33. De Bruynhorst (Ederveen)
 34. Goffliks (Arnhem)
 35. Onderlangs (Arnhem)
 36. Snodenboek (Eist)
 37. Klein Baal (Biermeel)
 38. De Hegehorst (Grosbeek)
 39. De Kamp (Wiel)
 40. Vosseveld (Winterswijk)
- Noord-Holland**
41. Oude Zuig (Wieringermeer)
 42. Medemblik
 43. Coehoorn (Muidersburg)
 44. Almere (Huizen)
- Zuid-Holland**
45. Kazene (Woerden)
 46. Utrechtse Straatweg (Woerden)
 47. Singel (Woerden)
 48. Usseloord (Cajelle a'd IJssel)
 49. Kamp O (Sliskerveen)
- Zeeland**
50. Noordwille (Winterslooven)
 51. Burghuis (Westerschouwen)
 52. Brydorpe (Middenschouwen)
 53. Kinklevve (Middenschouwen)
 54. Grifpolder
 55. Westkapelle
 56. Serooskerke
 57. Koudkerke
 58. Vloening I
 59. Vloening II
 60. Vliegveid Souburg
 61. Middelburg I
 62. Middelburg II
 63. Kruiningen I
 64. Kruiningen II
 65. De Haven (Brakens)
 66. Duinsoord/Groede
 67. Wilgenhof (Goortburg)
 68. Rodanborgh (Aardenburg)
- Noord-Brabant**
69. Wouwe
 70. Lunetten (Vught)
 71. Donsel (Nistelrode)
 72. Viltbeke (MB)
 73. Vierlingsbeek
 74. Lage Mierde
 75. Baarschot (Middelbeers)
- Limburg**
76. Plasmoelen (Mook)
 77. Geuzepijp (Gennepe)
 78. Oude Molen (West)
 79. Vlakvasser (Venray)
 80. Herroy (Meerlo/Wansteert)
 81. Blerrick (Verlo)
 82. Tongerloy (Weert)
 83. Heijfruten
 84. Maanhoven (Riemsdonk)
 85. Montfort
 86. Op de Loop (Echt)
 87. Lilbosch (Echt)
 88. Graethelde (Geleen)
 89. Rijkholt (Eijsden)
 90. Capus (Iper Klooster (Eijsden))

De verspreiding van de Molukse woonoorden over Nederland. Bron: Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers.

'In de tussentijd' duurde langer dan verwacht: de Molukse staat werd nooit erkend en het tijdelijk verblijf van de Molukkers in Nederland werd omgezet in een permanent verblijf. In de jaren zestig verloor dit beleid van segregatie zijn scherpe kantjes als gevolg van economische groei, toenemende vraag naar arbeid, het eigen initiatief van de Molukkers en het steeds voortgezette verblijf.¹⁰ Het centraal stellen van de terugkeerwens van de Molukse gemeenschap doet geen recht aan de complexiteit van de situatie. Hoewel die wens sterk was, liet de praktijk een ander beeld zien. Veel Molukkers stelden zich al snel pragmatisch op en zochten werk en stuurden hun kinderen naar Nederlandse scholen. Door onderzoekers wordt aangenomen dat de tijdelijkheidgedachte in het Nederlandse beleid in 1978 officieel werd losgelaten in de regeringsnota *De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland*.¹¹ Er werd gesteld dat de regering moest 'blijven aannemen dat het verblijf van de grote meerderheid der Molukkers in ons land nog voor onbepaalde tijd kan voortduren'.¹²

In de Kamerdebatten en in berichten in de media speelden het koloniale beeld – geboren soldaten of exotische oosterlingen – en het zelfbeeld van de Nederlandse natie – tolerant, open en gastvrij – een grote rol, zoals uit dit hoofdstuk zal blijken. De vermeende, stereotypische eigenschappen die Molukkers uitermate geschikt maakten

voor het militaire leven en ongeschikt voor een burgerleven in Nederland, hadden in de koloniale en postkoloniale periode een andere functie, maar bleven belangrijk in de beeldvorming voor en na migratie.¹³ Demobilisatie en de migratie naar Nederland veranderden de functie van dit beeld, maar deden het niet verdwijnen.

In dit hoofdstuk staan drie scharnierpunten centraal waarop in de politiek en in de media werd gediscussieerd over de plaats van Molukkers in de Nederlandse samenleving. In het politieke debat was de aanloop naar de onafhankelijkheid van Indonesië belangrijk. De onafhankelijkheid maakte een grondwetswijziging noodzakelijk en dat betekende dat er in 1948 verkiezingen moesten worden gehouden. Het lot van mensen in de kolonie werd voor partijen een belangrijk onderwerp in die verkiezingen. De kranten speelden ook een grote rol in de andere vier debatten (zie Tabel 7).

TABEL 7 KRANTENARTIKELLEN EN TELEVISIE-UITZENDINGEN ¹⁴	
<i>Het besluit tot overbrenging naar Nederland en debat daaraan vooraf</i>	
Algemeen Handelsblad	22
Het Vrije Volk	12
NRC	18
Trouw	14
Parool	13
De Tijd	13
De Volkskrant	11
Overig ^a	7
Totaal	110
Overig: Leidsch dagblad, Leidsche courant, Nieuwe Leidsche Courant, Noord-Bevelands Nieuws- en Advertentieblad	
<i>De bezetting van de ambtswoning van Indonesische ambassadeur (1970)</i>	
Parool	25
Het Vrije Volk	15
Accent	5
Elseviers Magazine	5
De Tijd	4
Vrij Nederland	4
Haagsche Post	4
Groene Amsterdammer	2
De Nieuwe Linie	2
Zeeuwsche Nieuwsbode	1
Totaal	67
<i>Wijster en het Indonesische consulaat, 1975</i>	
Het Vrije Volk	170
Parool	90

New York Times	21
Washington Post	14
Guardian	6
Observer	3
Trouw	2
De Volkskrant	1
Het Binnenhof	1
Nederlandse gemeente	1
Achter het nieuws, VARA	1
Interview met de minister-president, KRO	1
Als de dag van gisteren, NOS	1
Totaal	313
<i>De Punt en Bovensmilde, 1977</i>	
Het Vrije Volk	144
De Telegraaf	126
De Volkskrant	76
New York Times	36
Washington Post	23
Guardian	20
Observer	5
Achter het nieuws, VARA	3
Hier en nu, NCRV	1
Wat heet bevrijding, EO	1
Totaal	434
N=	924

Naast de kranten zijn het archief van het CAZ, ministerie van Justitie ‘Molukse Acties’ en de Kamerdebatten geanalyseerd. Er zijn acht televisie-uitzendingen geanalyseerd. Tijdens de treinkapingen was er een afspraak tussen de omroepen dat zij samen zouden berichten. De uitzendingen van *Achter het nieuws* kunnen min of meer als een gezamenlijk product worden beschouwd.

Het eerste debat in dit hoofdstuk richt zich op de vraag of Nederland steun aan de Molukkers in Indonesië en aan hun eigen staat moest verlenen. De Molukse staat, Republiek Maluku Selatan (RMS), werd niet erkend door de Nederlandse regering maar wel stelde zij dat de Zuid-Molukken zelfbeschikkingsrecht konden claimen, mits uit een volksraadpleging zou blijken dat hier behoefte aan was.¹⁵ Het debat ging om de vraag of de Nederlandse regering dit zelfbeschikkingsrecht moest steunen. Dit debat is van belang om de verschuiving in de retoriek in de daarop volgende jaren te duiden. Door de aankomst in Nederland in 1951 vond er een herdefinitie van het beeld van de Molukkers plaats en veranderde de retoriek ten aanzien van deze groep. Dit was het eerste scharnierpunt. De vraag of Nederland de Molukkers moest steunen werd voor

migratie heel anders beantwoord dan na migratie. Het tweede debat richt zich op de aankomst van de Molukse KNIL-militairen naar Nederland en hun tijdelijke opvang. Dit werd gevoerd van december 1950 tot begin maart 1951. De gijzelingen van 1975 en 1977 zijn een derde scharnierpunt. Opnieuw veranderde de dynamiek en de dus de retoriek.

De migratie van Molukkers, 1950-1951

Vóór migratie: steun aan de Molukkers in Indonesië en de RMS?

Na de onafhankelijkheid van Indonesië ontstond er discussie over de mal waarin de toekomstige politieke en diplomatieke relatie tussen Indonesië en Nederland gegoten moest worden en of Nederland een verantwoordelijkheid had ten aanzien van de Nederlandsgezinde inwoners in Indonesië. Eén van de mogelijke verantwoordelijkheden die werd besproken was de Nederlandse steun aan een Molukse staat. Op 25 april 1950 was de Republiek Maluku Selatan (RMS) uitgeroepen, die noch door Indonesië noch de internationale gemeenschap werd erkend. Het zette de verhoudingen tussen Indonesië en de Nederlandsgezinde Molukkers verder onder druk. Het debat dat in Nederland werd gevoerd over mogelijke steun aan de Molukkers in Indonesië was de opmaat voor een debat over het lot en de bestemming van de gedemobiliseerde Molukse soldaten. Lag hun bestemming in een eigen staat, in het Nederlandse Nieuw-Guinea, Suriname of Nederland? Dit laatste sloot de Nederlandse regering in eerste instantie uit.

De confessionele partijen waren, zoals gezegd, geen voorstander geweest van de Indonesische onafhankelijkheid. Nu zij zich voor een voldongen feit geplaatst zagen, richtten zij zich op steun aan Nederlandsgezinde groepen in Indonesië.¹⁶ Binnen de ARP, die in deze periode in de oppositie zat, was veel sympathie voor een Molukse staat. Dat Nederland had ingestemd met de onafhankelijkheid van Indonesië, werd door de deze partij verraad genoemd ten opzichte van de Indische 'zonen' en Indonesische of Molukse 'vrienden' in Indonesië.¹⁷ Het beeld van de eeuwenlange trouw aan Nederland, de vlag, aan het koningshuis en de christelijke geloofsovertuiging van Molukkers werd door de confessionele partijen gekoesterd en was de basis voor de vermeende verantwoordelijkheid die Nederland nog had.¹⁸ Het punt werd uitvoerig besproken in de Kamer. Gerbrandy, Kamerlid voor de ARP en voorzitter van het Comité tot Handhaving van de Rijkseenheid, sprak in de discussie omtrent de toekomstige relatie tussen Nederland en Indonesië van het 'verraad van Ambon' als 'een der zwartste plekken, ik aarzel niet te zeggen, schandvlekken op deze Regering',

juist omdat ze zó trouw waren aan de Koningin en aan Nederland. Wie zelf trouw is, veronderstelt trouw ook in de ander. Dit volk heeft niet kunnen denken, niet, tot het laatste moment, willen geloven, dat de Regering van een Koningin, die het zo liefhad, hem met schandelijk breken van gedane belofte en schending van toegekend recht, zou overleveren in handen zijner gezworen vijanden. [...] Dit alles vormt een diepe schuld tegenover Ambon; wanneer het tot bloedvergieten komt, kleeft dit bloed aan de Regering en de haar

steunende meerderheid, die door haar beleid dit dappere en edelmoedige volk tot zijn gewapend verweer tegen de Djocjase tyrannie heeft genoopt.¹⁹

Deze redenering was kenmerkend voor het standpunt van andere sprekers in de Kamer, die tegen de onafhankelijkheid van Indonesië waren geweest, zoals Welter (KVP, tevens voorman van het Comité tot Handhaving van de Rijkseenheid) en Zandt (SGP) en in mindere mate Tilanus en Van de Wetering (CHU).²⁰ De uitkomst van de dekolonisatie was voor hen dat Indonesië een islamitisch land en mogelijk een communistische vijand was geworden van het bevriende en bedreigde Molukse volk.²¹ Hiermee werd gerefereerd aan de Koude Oorlog en de dreiging van een communistisch oosten. Een islamitisch of communistisch Indonesië werd als bedreigend ervaren, omdat Molukkers voor een groot deel christenen waren – net als de partijleden die zich voor hen inzetten. Kamerleden spraken over een nationale schuld van Nederland ten aanzien van de Molukkers op basis van het verleden en de eeuwenlange trouw aan de Koningin. Gerbrandy noemde de Molukkers trouw, dapper en edelmoedig.²² Molukkers werden echter niet symbolisch betrokken in de Nederlandse natie: Gerbrandy noemde hen (Indonesische) ‘vrienden’ en hij sprak niet van de mogelijkheid van overbrenging van Molukkers naar Nederland. Hij maakte onderscheid tussen Molukkers en de Indische Nederlanders door Indische Nederlanders ‘zonen’ te noemen.²³ Het beeld van Molukkers was voor deze confessionele Kamerleden al met al positief en er werd met trots teruggekeken op een roemrijk koloniaal verleden, dat zonder steun van de Molukkers niet mogelijk was geweest.²⁴ Onderliggende redenen om dit discours te gebruiken waren wellicht minder nobel dan men deed geloven. Het ging niet alleen om het inlossen van een schuld aan de Molukkers. Deze partijen wilden ook graag invloed houden in de archipel na het traumatische afscheid van Indië, via steun aan de Molukkers.²⁵ Er werd expliciet een oproep gedaan tot (blijvende) inmening in de archipel met hulp van de Molukkers, hetzij op de Molukken, hetzij in een ander door Nederlanders gedomineerd gebied. Gerbrandy stelde voor de Molukkers over te brengen naar Nieuw-Guinea: ‘Zij zullen daar trouwens, naar de jongste rede van [...] Soekarno te oordelen, binnenkort hard nodig zijn!’, zei Gerbrandy in 1950.²⁶ Welter beoogde de Molukkers militair in te zetten in Nieuw-Guinea, waarmee hij het stereotype beeld van trouwe geboren militairen, vechters onderstreepte en het nut van steun aan Molukkers rechtvaardigde.

Van de Wetering (CHU) verwoordde het dilemma dat – volgens de regering – de soevereiniteitsoverdracht niet kon worden uitgesteld en de relatie met Indonesië goed moest worden gehouden, maar dat Nederland de Molukkers niet ‘in de steek kan laten’ vanwege hun trouw in het verleden en hun geloof. Het koloniale verleden was het belangrijkste element van de wederzijdse band. Die band en de schuld van Nederland verplichtten Nederland zich in te zetten voor het welzijn van de Molukkers. Minister Van Maarseveen van Overzeese Gebiedsdelen (KVP) erkende dat ‘terecht’ werd gezien ‘op de eeuwenoude banden van vriendschap, die tussen de bevolkingen van Ambon en Nederland bestaan en die met zich brengen, dat Nederland voor het lot van de Ambonese bevolking warme sympathie heeft.’ Hij stelde dat de Nederlandse regering zou blijven strijden voor de rechten van de Molukkers.²⁷ De basis voor het argument dat Nederland niets anders kon dan de Molukkers te helpen, werd gelegd in de discussies in 1950. Het ging hier echter vooral om boosheid om het verliezen van de ko-

lonie. Via de Molukkers wilde men invloed houden in de archipel en voorts was er de overtuiging, met name bij de Stichting Door de Eeuwen Trouw, dat Soekarno niet heel de archipel in zijn macht hoefde te hebben.

Dit debat werd vooral in de Kamer gevoerd. De landelijke kranten schreven er weinig tot niet over. Voor dit debat in de kranten zijn 36 artikelen geanalyseerd. Het *Algemeen Handelsblad* berichtte wel op de voorpagina in mei 1950 dat ‘de Nederlandse regering niet langer in staat is zich te kwijten van de verantwoordelijkheid ten aanzien van het KNIL-personeel op Ambon.’²⁸ *De Spiegel, christelijk nationaal weekblad*, schreef in een artikel met als titel ‘Trouw wordt met bloed betaald’ over de situatie van soldaten in Indonesië. Auteur Ben van Kaam, tevens journalist bij *Trouw*, stelde dat dit blad de algemene mening van de Nederlanders weergaf, dat heftig tegen de soevereiniteits-overdracht was geweest.²⁹ *De Spiegel* schreef:

Een volk, dat eens plechtig een monument onthulde op dit eiland, een monument dat een symbolische uiting zou zijn van het “door de eeuwen trouw” aan Nederland en zijn vorstenhuis, ditzelfde volk gaat zijn ondergang tegemoet – mede te wijten aan het land, dat het eeuwen lang onbaatzuchtig diende. [...] Uit het verre landje, dat door elke bewoner van Ambon wordt beschouwd als hét vaderland, hét land, waar de “Grote Mevrouw” regeert, hét land, dat de Christelijke levensbeginselen weet te handhaven, uit dat landje komt één schamele klank, één nauwelijks gedurfd protest tegen de overweldiger, één schraal troostwoord.

Met schaamte, verbittering en machteloosheid hopen de welwillenden, die de onmatige progressiviteit der Nederlandse regering met angst en beven volgden, op een ommekeer, op een ontwaken van het gezonde verstand.³⁰

De ‘onmatige progressiviteit’ verwees naar de reactie van de regeringspartij PvdA – namelijk stille diplomatie – op het feit dat Soekarno en Hatta de Molukken afsneden van de buitenwereld door een blokkade, en een troepenmacht stuurde om de afscheiding van de Molukken te voorkomen.³¹

In 26 van de 36 artikelen kwamen de volgende drie argumenten voor: een ereplicht van Nederland, eeuwenlange trouw aan Nederland en vorstenhuis en, in de christelijke kranten, ook het geloof van de Molukkers. Deze argumenten kwamen met name voor in *Trouw*, *Nieuwe Leidsche Courant*, *de Telegraaf* en *Algemeen Handelsblad*. Het protestants-christelijke *Zeeuws Dagblad* schreef:

een volk, dat een bondgenootschap sluit met Nederland in de tijd dat de Ned. Oost-Indische Compagnie het rood-wit-blauw laat wapperen in de Indische archipel; een volk dat door de eeuwen trouw is gebleven aan Nederland, aan Nederlands protestantisme, aan Nederlands vorstenhuis. [...] Dat verhaal dat zo triest eindigt: een volk dat ook na de soevereiniteitsoverdracht deel wilde uitmaken van Nederland. [...] Moet dit nu het einde zijn? Moet de trouw der Ambonezen op deze trouweloze wijze beloond worden?³²

Een opvallende uitzondering was *Het Vrije Volk*, dat deze argumenten ook viermaal gebruikte. Het verschil met de andere kranten was dat *Het Vrije Volk* de verantwoordelijkheid voor de Molukkers in beginsel bij Indonesië legde.³³ *Het Parool* ondersteunde het overheidsbeleid van het behoud van goede diplomatieke banden met Indonesië.³⁴ De krant keerde zich tegen ‘het kabaal, dat bepaalde oud-koloniale ideologen in Nederland over deze zaak maken’.³⁵

Migratie naar Nederland: de 'slechtst denkbare oplossing'

De aankomst van de Molukkers in Nederland was een scharnierpunt in het debat ten aanzien van Molukkers. In deze paragraaf gaat het over de debatten over de komst van de Molukkers naar Nederland en de functie van de discursieve strategieën.

Er was veel voorafgegaan aan de komst van de Molukkers naar Nederland. Het juridische argument speelde in het debat eigenlijk geen rol van betekenis. De Molukkers waren geen Nederlandse staatsburgers, maar werden in 1951 collectief toegelaten.³⁶ Dit was, volgens de Nederlandse regering, de enige oplossing voor het probleem van de afvloeiing van het Molukse KNIL-personeel.³⁷ Een lobby zoals bij de spijtoptanten kwam er voor de Molukkers niet. Kamerlid Roosjens (ARP) had al vroeg geopperd om 'onze Ambonese vrienden' naar Nederland over te brengen 'om hun leven veilig te stellen'.³⁸ De regering zegde dat niet toe en overwoog een andere plek van demobilisatie dan Indonesië. Eén van de redenen hiervoor was de coup van de voormalige KNIL-officier Raymond Westerling in Indonesië op 23 januari 1950, nog geen maand na de soevereiniteitsoverdracht. Het was onduidelijk wie Westerling steunde en over hoeveel manschappen hij kon beschikken.³⁹ Westerling zelf deed het in de pers voorkomen alsof hij een brede steun had. Hij stelde dat hij 24 Indonesische strijdorganisaties en onderdelen van de Dar ul Islam onder zijn invloed had staan en dat hij contact onderhield met volksbewegingen in Midden- en Oost-Java, op Sumatra en Celebes.⁴⁰

Kranten gaven Westerling weinig steun of krediet. Hij werd – hij was de zoon van een Nederlandse vader en een Griekse moeder en geboren in Istanboel – De Turk genoemd, en dat was niet vleidend bedoeld. *Het Parool* publiceerde een ingezonden brief waarin werd gesteld dat Westerling 'Mohammedaan is en voor driekwart Turk, uit welke feiten voortvloeit dat hij beter dan de Nederlanders de ziel van de Indonesiër begrijpt'.⁴¹ Ook dat was niet lovend bedoeld. In een vervolgartikel schreef *Het Parool* dat onder zijn leiding het leger in Zuid-Celebes zo hardhandig tegen 'de bevolking (waaronder christenen)' is opgetreden, 'dat de Nederlandsche regering het daarover uitgebrachte rapport nog steeds niet heeft durven publiceren. Deze man is over lijken gegaan'.⁴² Westerling werd als gevaarlijk beschouwd voor de verhoudingen met het pas onafhankelijk geworden Indonesië. Zijn coup leidde tot grote spanningen tussen Nederland en Indonesië. Er waren in Indonesië nog geïsoleerde troepen die de onafhankelijkheid niet erkenden en die Westerling mogelijk zouden kunnen steunen. De mislukte coup werd niet verbonden met de komst van Molukkers naar Nederland. Dat was ook de bedoeling van de politici destijds.⁴³ Hoge Commissaris Hirschfeld vroeg de Indonesiërs het onderwerp in de media zoveel mogelijk te vermijden. Hij probeerde het buiten de Nederlandse pers te houden.⁴⁴ *New York Times* liet zich weinig aan de wens van Hirschfeld gelegen liggen:

KNIL troops have been involved in three revolts against authority of the new Indonesian Republic in three months – the attack on Bandung late January led by a former Dutch officer, Capt. R.P.P. Westerling; the Macassar revolt and the declaration last week by Amboinese authorities of the 'independence' of the South Moluccas. The Dutch consider that the sooner they disengage themselves from any responsibility for this native force the better off they will be.⁴⁵

De Molukkers moesten snel worden gedemobiliseerd, omdat de Nederlandse regering en het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië vreesden dat de verhoudingen tussen beide landen verstoord zouden worden en Nederlandse belangen geschaad. Bovendien was er in 1950 protest in Nederland tegen het feit dat Nederlandse dienstplichtigen in Indië moesten blijven om de partijen uit elkaar te houden.⁴⁶ Bestuurders waren ook bang de Molukkers de dood in te sturen door ze naar Ambon te brengen.⁴⁷

Op 21 december werd uitspraak gedaan door de rechtbank in de zaak die was aangespannen door een aantal Molukse soldaten. De rechtbank schreef de regering niet voor dat de Molukkers naar Nederland moesten worden overgebracht, maar sloot wel alle andere opties uit om de Molukkers te demobiliseren. De kosten van het transport, huisvesting en verzorging van de Molukkers in Nederland, ruim 29 miljoen gulden, verantwoordde de minister Peters (KVP) van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen tegenover de Kamer. Peters noemde de overbrenging naar Nederland de 'slechtst denkbare oplossing', vanwege de economische situatie en de woningnood in Nederland en de kosten die reeds gemaakt werden voor de Indische Nederlanders.⁴⁸ Hij betoogde dat Molukkers niet in Nederland zouden kunnen aarden, wat betreft 'fysieke gesteldheid', taal, 'geschiktheid tot arbeid hier te lande', 'levensgewoonten en maatschappelijke opvattingen' en het Nederlandse klimaat. Assimilatie van de Molukkers werd onmogelijk en onwenselijk geacht.⁴⁹ Dit vertoonde grote overeenkomsten met het debat over de Indische Nederlanders waarbij onderscheid werd gemaakt tussen oosters en westers georiënteerden. Molukkers werden geschaad onder de oosters georiënteerden.

De tijdelijkheid van het verblijf in Nederland werd bij de Molukkers voortdurend benadrukt. Hier werd nog maar zelden gerept van christelijke verbondenheid, trouw en schuld en vooral van een onder rechterlijke dwang uitgevoerde regeling. Molukkers waren in de opinie van minister Peters alleen geschikt voor werk als militair en niet voor een burgerbestaan in Nederland. Met andere woorden: zij waren ongeschikt voor de Nederlandse arbeidsmarkt.

De tijdelijkheid van het verblijf van de Molukkers in Nederland werd gerechtvaardigd met behulp van verschillende discursieve strategieën. Het debat over waar de militairen gedemobiliseerd zouden moeten worden, richtte zich met nadruk op de 'Ambonese', 'niet-Nederlandse', 'inheemse' c.q. 'Indonesische KNIL-militairen'.⁵⁰ Zij werden tegenover de 'Nederlandse KNIL-militairen' gezet, wiens komst naar Nederland als vanzelfsprekend werd beschouwd. Na aankomst in Nederland werden vooral de termen 'Ambonezen' of 'Molukkers' gebruikt en niet bijvoorbeeld 'Ambonese Nederlanders' noch de term repatrianten die wel voor de spijtoptanten en Maatschappelijke Nederlanders werd gebruikt. Dit onderstreepte de tijdelijkheidsgedachte.

	<i>Krantenartikelen</i>	<i>Handelingen</i>
Ambonese*/Ambon(n)ezen	77	43
Niet-Nederlandse militairen	2	8
Repatrianten ⁵¹	0	0
Indische Nederlanders	0	0

Woningnood en de kosten van opvang waren belangrijk, zowel in de Kamer als in de pers,⁵² maar door de Kamer werd gesteld dat de migratie van Molukkers de enige door de rechtbank afgedwongen oplossing was (hoewel de werkelijkheid genuanceerder lag). Daarom werden de tijdelijkheid van het verblijf⁵³ en de (historische) verplichting van Nederland om de Molukkers op te vangen benadrukt.⁵⁴ De media lieten een gefragmenteerd beeld zien in de verslaglegging van de aankomst en opvang van de Molukkers. Er zijn 20 artikelen geanalyseerd, die verschenen in de eerste drie maanden van 1951 en nadrukkelijk over de aankomst van de Molukkers in Nederland gingen. Acht artikelen gingen over het probleem van de huisvesting door de woningnood, één artikel ging over de opoffering van Nederland om de Ambonezen op te vangen en één over de kosten van de opvang in het algemeen. *Het Parool* maakte als eerste gewag van de hoge kosten die de overtocht en de opvang van de Molukkers met zich meebrachten voor Nederland. *Het Parool* benadrukte dat 'het huisvestingsprobleem, ten gevolgen van de zeer omvangrijke repatriëring, de regering reeds bijna boven haar macht reikt.'⁵⁵ *De Tijd* voorzag grote kosten voor de Nederlandse staat en merkte op dat 'het nuttige effect' van de 'met zoveel moeite en zorg tot stand gekomen emigratie naar Canada en Australië' door de komst van Molukkers teniet werd gedaan. *Het Algemeen Handelsblad*, *De Telegraaf* en *De Tijd* stelden daarentegen dat Nederland een ereschuld of -plicht ten opzichte van de Molukkers te vervullen had.⁵⁶ *De Spiegel* schreef:

Nederland heeft nu althans iets van zijn ereschuld aan de Zuid-Molukken willen inlossen door deze Ambonese ex-KNIL-militairen op eigen, toch al overbevolkt, grondgebied op te nemen. Een oplossing, die voor Nederland zowel als voor de Ambonezen verre van ideaal is, maar in de gegeven omstandigheden toch de beste lijkt.⁵⁷

De Molukkers werden nadrukkelijk gasten genoemd. De tijdelijkheid van het verblijf, maar ook de bijzondere verplichting van Nederland ten aanzien van de Molukkers werd benadrukt. Het woord 'gast' was veelzeggend. Als de natie wordt verbeeld als een familie, valt een gast daarbuiten. Een gast mag wel bij de familie verblijven, maar het is wel de bedoeling dat een gast op een gegeven moment weer gaat. Het woord 'gast' impliceerde tijdelijk verblijf en uitsluiting van de natie. Het bevestigde enerzijds het positieve Nederlandse zelfbeeld van gastvrije natie, maar benadrukte anderzijds de tijdelijkheid van het verblijf. 'Het gastvrije Nederland' was een gangbare frase in deze periode. Nederland hield graag het zelfbeeld van een tolerant en gastvrij land hoog. Dit gold niet alleen ten aanzien van deze groep en niet alleen in deze periode.⁵⁸ Kamerlid Van de Wetering (CHU) zei in de Tweede Kamer dat ondanks de grote kosten 'deze Ambonese vrienden thans in ons vaderland [zijn] en het gaat er om alles in het werk te stellen, dat het verblijf niet te lang en zo nuttig mogelijk zij.' Het feit dat zij in Nederland geen werk hadden (of niet mochten werken) zag hij als een probleem, 'want [...] de tijd, in het gastvrije Nederland doorgebracht, dient hun in elk opzicht ten nutte te komen.'⁵⁹

Kamerlid De Graaf (KVP) bekritiseerde het feit dat de regering de oplossing had gezocht in overbrenging naar Nederland:

Maar terecht mag ieder zich afvragen of de Ambonezen, door naar Nederland te komen, niet van de wal in de sloot zijn geraakt. Ik zeg dit louter en alleen met het oog op hun eigen belang, niet omdat zij hier niet welkom zouden zijn of niet gaarne geziene gasten zouden zijn. In hun eigen belang echter vind ik het verderfelijk, wanneer wordt voortgegaan met bij hen de indruk te wekken van een ook nu nog voortdurend en blijvende staatsrechtelijke binding met Nederland.⁶⁰

Hij laakte het feit dat de term ‘vaderlanders’ was gebruikt om de Molukkers aan te spreken bij een bijeenkomst en was tegen de blijvende staatsrechtelijke binding van Molukkers met Nederland. De Molukkers waren geen vaderlanders, hun ‘werkelijke vaderland’ was ‘Indonesië, althans Ambon en omliggende eilanden’.⁶¹

In kranten werden de termen ‘gasten’ en ‘vrienden’ eveneens gebruikt. In het *Algemeen Handelsblad* stond een artikel met de titel ‘Ambonezen in ons land. Welkomme gasten te Amersfoort’ en volgens *Het Parool* werden ‘de Ambonese gasten liefderijk opgevangen.’⁶² NRC stelde dat ‘zij zullen worden beschouwd als Indonesische staatsburgers die gastvrijheid genieten op Nederlandse bodem, doch geen vreemdelingen zijn.’⁶³

Deze gastenretoriek werd niet alleen bij de aankomst veel gebruikt. Bij botsingen of relletjes tussen Molukkers en Nederlanders was een terugkerend thema dat deze werden gezien als schending van de Nederlandse gastvrijheid. Kamerlid Krol (CHU) vroeg aan de Minister van Binnenlandse Zaken in het debat rondom gevechten in Middelburg of de Molukkers geen inbreuk hadden gemaakt ‘op de hun verleende gastvrijheid hier te lande’ of dat het juist te verklaren was door het feit dat zij te weinig gastvrij in Nederland waren ontvangen.⁶⁴ In het debat in de Eerste Kamer sprak Kamerlid Ruys de Beerenbrouck (KVP) over de ambivalente positie die de Molukkers naar zijn mening in Nederland innamen:

De Ambonezen hebben als gasten van ons land om redenen, die ik reeds aangaf, recht op onze bijzondere sympathie, zij hebben echter ook de plicht hun gastheer niet in moeilijkheden te brengen. Zij zullen zich er bijzonder rekenschap van moeten geven, dat eerbied en genegenheid, die zij in het verleden betoond hebben voor onze Koningin, impliceren, zeker, nu zij hier te gast zijn, respect voor en gehoorzaamheid aan het gezag, dat hier te lande in Haar naam wordt uitgeoefend.⁶⁵

Minister Peters reageerde hierop dat de Molukkers, ‘enkele uitzonderingen daargelaten, zich hun plicht realiseren, de gastvrouw niet in moeilijkheden te brengen.’⁶⁶ Dit woordgebruik onderstreepte dat de rellen des te zorgelijker werden beschouwd omdat Molukkers ‘gasten’ waren. Gevechten tussen Nederlanders werden niet in de Kamer besproken, gevechten tussen ‘gasten’ en Nederlanders wel.

Synoniem voor het woord ‘gasten’ was ‘logés’. In 1956 kwam het tot een discussie in de media over de jaloezie van Nederlandse arbeiders en de spanningen die dit met zich mee bracht. Deze berichten waren een reactie op het instellen van zelfzorg voor Molukkers in 1956. Voor 1956 werd de verzorging van Molukkers, zoals de voedselbereiding, volledig door de overheid geregeld en gefinancierd. Toen dit in het nieuws kwam, stroomden de reacties van Nederlandse zijde op het oude systeem binnen. De Nederlanders zagen de volledige materiële en immateriële verzorging van de Molukkers door de Nederlandse overheid als ‘voortrekkerij’. Met afgunst werd gekeken naar de luxeartikelen van Molukkers waarvan werd aangenomen dat zij door de Neder-

landse overheid werden betaald.⁶⁷ Er werd gesproken van 'voortrekken' en 'bevoordelen' van de 'logés' of 'logeetjes': 'Het zijn de oogappels, zou men mogen zeggen, van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, logeetjes, die in menig opzicht een streepje voor hebben.'⁶⁸ Twee dagen na het verschijnen van de eerste berichten van 'voortrekkerij' werd al gemeld dat hierdoor rellen waren ontstaan in Zeeland.⁶⁹ De Molukkers op hun beurt kwamen in opstand tegen het instellen van zelfzorg (zoals het feit dat ze zelf moesten gaan koken), met name in Westkapelle en Steenwijkerwold. In deze plaatsen ontstonden de rellen die in de kranten kwamen. De Molukkers vatten de zelfzorg op als het onttrekken van de Nederlandse overheid aan hun verantwoordelijkheid. In 1955 werd er gevochten in het woonoord Havendorp in Vlissingen. Aanleiding was de poging gezinskeukens te bouwen in het woonoord, zodat gezinnen zelf zouden kunnen koken. Het 'Ambonezenvraagstuk' was een 'diepe tragedie geworden', schreef het *Zeeuws Dagblad*.⁷⁰ In 1956 werd er bij herhaling gevochten.⁷¹ Molukkers protesteerden tegen het feit dat woonoord werden ontruimd en afgebroken, en weigerden te voldoen aan de verplichtingen die voortkwamen uit de nieuwe regelingen omtrent zelfverzorging, zoals het betalen voor voedsel en huur. De pers was, zo stelde *De stem van Ambon*, door de berichtgeving over relletjes, schuldig aan het 'tragische lot van het Zuid Molukse volk', maar de pers was beslist niet de hoofdschuldige. Dat bleef de Nederlandse regering.⁷²

Een kwestie die in pers weinig belangstelling kreeg, maar bij de organisaties belast met de zorg voor de Molukkers veel meer, waren gemengde relaties. Op basis van de wetenschappelijke literatuur is dit een opmerkelijke stilte in de pers. Het Commissariaat Ambonezenzorg (CAZ) was een rijksdienst die een grote rol speelde in het formuleren van beleid voor Molukkers. In de praktijk leidde dit tot een zeer vergaande overheidsinvloed, tot in het privé domein van de liefde. De houding van CAZ was zeer paternalistisch en bevoogdend. Iedere Molukker werd begeleid door maatschappelijk werksters van het CAZ. Dit hoefde niet per se een uiting te zijn van een latent racisme, maar van een meer algemene overtuiging dat het de taak van de overheid was om groepen die als 'anders' werden gecategoriseerd te volgen en te begeleiden, zoals dat ook bij de zogenaamde asociale en woonwagenbewoners het geval was in deze periode.

Met name huwelijken van Molukse mannen en Nederlandse vrouwen waren een bron van zorg. Het beleid van het CAZ richtte zich op begeleiding van de gezinnen en het nemen van maatregelen ter voorkoming van het ontstaan van relaties. Gemengde huwelijken werden ontmoedigd en – als het huwelijk eenmaal een feit was – werden de echtelieden intensief begeleid door maatschappelijk werksters. Het materiaal van het CAZ is hierdoor heel rijk en bestaat uit rapporten van maatschappelijk werksters over gemengde stellen. Er zijn enkele honderden rapporten opgesteld. Sommige gezinnen werden jarenlang gevolgd en andere gezinnen werden eenmalig bezocht. De rapportages van de maatschappelijk werksters, inspecteurs en beheerders van het CAZ zijn een mooie bron voor onderzoek naar gemengde huwelijken. Ik heb er enkele honderden gelezen en 39 daarvan geselecteerd die over gemengde echtparen gingen (uit het einde van de jaren vijftig en begin jaren zestig).

Gemengd gehuwden vielen in de rapportages van de maatschappelijk werksters in veel gevallen automatisch onder het kopje 'probleemgevallen'. Niet-gemengde, Molukse gezinnen werden alleen als probleemgevallen beschreven als er problemen wa-

ren met justitie en politie, met de gezondheid, grote schulden of met criminele kinderen. Gemengde gezinnen werden bij voorbaat en per definitie als problematisch gecategoriseerd, ook al was er geen sprake van problemen. In een onderzoek uit 1962 van het CAZ werd geconstateerd dat de ‘huwelijksverhoudingen’ in 12 procent van de gezinnen matig waren. Opvallend was dat van deze 41 gezinnen, er 37 gezinnen gemengd waren.⁷³ De Nederlandse vrouwen in de woonoorden werden daarom veelvuldig bezocht door de maatschappelijk werkster. Ondanks de overwegend positieve ervaringen met gemengde stellen bij deze huisbezoeken – getuige de rapportages – bleef het CAZ van mening dat huisbezoeken aan deze gezinnen zeer nuttig waren.⁷⁴ Het ging er stilzwijgend vanuit dat problemen vroeg of laat zouden ontstaan door de grote verschillen tussen de partners, die met de bezoeken voorkomen konden worden. Het positieve beeld dat de maatschappelijk werksters kregen van de gezinnen werd beïnvloed door een aantal factoren. Allereerst was dat het ‘Nederlandse’ karakter van het huishouden: het voeren van een Nederlandse huishouding door de huisvrouw werd gezien als een teken van geslaagde assimilatie van het hele gezin. Dit gold ook voor de Indische Nederlanders.⁷⁵ Een Nederlandse huishouding hield onder meer in: het eenmaal per week doen van de was, spaarzaamheid en zuinigheid (budgetteren) en het aansteken en brandend houden van de kachel. Wanneer de Nederlandse echtgenote het huishouden op ‘Nederlandse wijze’ bestierde, kreeg het hele gezin het predicaat ‘keurig’. Nederlandse kleding, de schoolprestaties van de kinderen en het spreken van de Nederlandse taal binnen het gezin droegen bij aan dit predicaat.⁷⁶ Hoewel de Nederlandse invloed van de Nederlandse vrouw op het gezin dus positief werd beoordeeld, vroeg men zich wel af hoe lang een man (cultureel) overwicht van een vrouw zou accepteren.⁷⁷ Gemengde gezinnen bleven op de lijst van probleemgevallen staan, omdat zij niet voldeden aan de heersende ideeën over de machtsverschillen tussen mannen en vrouwen. Over huwelijken van Molukse vrouwen met Nederlandse mannen werd nooit gerapporteerd door de maatschappelijk werksters. Dit kan grotendeels worden verklaard uit het feit dat dit veel minder voorkwam. Bovendien gingen veel Molukse vrouwen na hun huwelijk met hun Nederlandse echtgenoot buiten de woonoorden wonen en vielen daardoor buiten het aandachtsveld van de maatschappelijk werksters. Veel Molukse mannen gingen daarentegen met hun Nederlandse echtgenotes in de woonoorden wonen. Belangrijker nog, de gezinnen met een Nederlandse man en Molukse vrouw werden als Nederlands beschouwd.⁷⁸

De maatschappelijk werksters constateerden bezorgd dat de Nederlandse vrouw zich soms aanpaste aan ‘de Ambonese leefomgeving’, vooral als zij in de woonoorden woonden. Dit werd met enige achterdocht in de gaten gehouden door het CAZ. Een maatschappelijk werkster rapporteerde:

Vrouw doet alles om maar Ambonese te zijn; spreekt de taal reeds (van haar man geleerd) en zoekt veel aansluiting bij de Amb. vrouwen in de w.w. S. [...] leeft van de Amb. gerechten klaar maken.⁷⁹

Het commentaar in de kantlijn luidde: ‘niet wat dweperig?’ Beetje griezelig vind ik het voorlopig wel.’ Bovendien vond hij de vrouw wel erg jong en hij stelde zich de vraag hoe zelfstandig zij was.⁸⁰ Eerder maakten de maatschappelijk werksters zich al zorgen over het gedrag van deze Nederlandse vrouw omdat ‘Zij ook tracht Holl. meisjes

met Amb. in aanraking te doen komen, opdat zij met hen trouwen'.⁸¹ Dit verwoordde een meer algemene angst van het CAZ dat het aantal gemengde huwelijken zou toenemen. Waar de overheid bij de Indische Nederlanders gemengde huwelijken zag als een teken van assimilatie, had zij in het geval van de Molukkers een andere opvatting. De oorzaak hiervan lag in het idee dat zij terug zouden keren en assimilatie was daarbij niet gewenst.⁸² Wellicht was dat niet de enige reden. De Molukkers stonden ook verder af van de Nederlanders, in de perceptie van de welzijnswerkers en beleidsmakers, dan de Indische Nederlanders. Sterker nog, minister Klompé van Maatschappelijk Werk noemde in 1957 'rassenvermenging' één van de problemen van het prijsgeven van de tijdelijkheidgedachte ten aanzien van Molukkers.⁸³ Zij wilde vasthouden aan de tijdelijkheidgedachte om gemengde huwelijken te voorkomen. Twee jaar later rapporteerde men over hetzelfde gezin:

zij begint nu ook eerlijker en normaler tegenover zichzelf te staan, wat betreft haar Nederlanderschap. Ze doet niet meer zo overdreven Ambons en bekende mij dat ze wel grote sympathie voor de Ambonezen had, doch uiteindelijk toch een Nederlandse bleef met Nederlandse gevoelens en ideeën. Een enorme vooruitgang voor deze tot overdrijving neigende jonge vrouw.⁸⁴

In de kantlijn stond, 'Gelukkig. Overgewaaid. Zo ziet u maar: "de natuur is altijd nog sterker dan de leer!"'.⁸⁵

Hoewel de houding van de maatschappelijk werksters niet altijd negatief was wat betreft bestaande gemengde huwelijken, zag het CAZ het aantal niet graag groeien. In 1957 was er een verbod van kracht voor Nederlandse meisjes zich in de woonorden op te houden. In de Eerste Kamer kwam dit bij de behandeling van de begroting van het Ministerie van Maatschappelijk Werk aan de orde:

De praktijk van het beschermingswerk voor meisjes heeft uitgewezen, dat het louter verbod voor minderjarige meisjes om zich in Ambonese woonorden op te houden, niet voldoende is om de ongewenste bezoeken te doen staken. De Minister geeft toe, dat goed toezicht op het nakomen van het verbod moeilijk is, omdat vele woonorden van verschillende kanten toegankelijk zijn, [...] In het woonoord wordt voortdurend door de plaatselijke politie gesurveilleerd.⁸⁶

Kamerlid Luijckx-Sleifer (KVP) meldde dat er tijdens die surveillances meisjes 'dikwijls van zeer jeugdige leeftijd' werden aangetroffen, 'wier aanwezigheid hoogst ongewenst is'.⁸⁷ De minister was het daarmee eens en trof maatregelen om dit voorkomen.⁸⁸ Het idee dat de kampen een aantrekkelijk oord voor minderjarige meisjes konden zijn met alle ongewenste seksuele gevolgen van dien, leefde niet alleen bij de Kamer maar ook bij bezorgde ouders. Het CAZ ontving enkele verzoeken om Nederlandse meisjes de toegang te ontzeggen tot de woonorden in verband met de seksuele dreiging die van een kamp vol Molukse mannen uitging.⁸⁹ Deze angst voor de aantrekkingskracht van een kamp, woonoord, kazerne of pension met een grote groep jonge migrantenmannen gold overigens niet alleen voor Ambonezen, maar ook voor Spaanse gastarbeiders in de jaren zestig, Duitse militairen in oorlogstijd of Canadezen na de bevrijding. Een bezorgde moeder stuurde aan de minister van Justitie de vraag haar dochter te verhinderen het woonoord in te gaan. Zij verbleef er op dat moment al twee weken.

De politie kon het niet verhinderen omdat de dochter meerderjarig was. De moeder schreef dat ‘mede in het belang van onze vrouwelijke jeugd, aan Nederlandse meisjes, die nog niet gehuwd zijn met een Ambonees, het verblijf, althans nachtelijk verblijf in de Ambonezen woonoorden’ verboden moest worden.⁹⁰

Kortom, de komst van de Molukkers noopte tot bemoeienis, langdurig en vergaand zoals uit de voorgaande paragrafen blijkt en dwong bovendien de meeste politici tot een herdefinitie van de banden tussen Nederlanders en Molukkers. Inclusie van Molukkers zou zekere verplichtingen tot gevolg hebben, zoals een gelijkwaardige positie op de woning- en arbeidsmarkt.⁹¹ In plaats daarvan werden zij neergezet als de ‘gast’, die veel van de Nederlanders verschilde, wat de tijdelijkheid van de migratie en het beleid van segregatie rechtvaardigde maar tegelijkertijd het beeld van Nederland als gastvrije natie onderstreepte. Het koloniale verleden waarin de Molukkers ‘eeuwenlang’ trouw waren geweest aan het Nederlandse gezag, werd minder belangrijk gemaakt vanwege de verplichtingen die dit tot gevolg zou hebben waar de Nederlandse beleidsmakers geen geld voor meende te hebben in een periode van economische moeilijkheden en na de omvangrijke migratie van Indische Nederlanders.

Opvallend in het beeld van de Molukkers was het eendimensionale. Er werd weinig genuanceerd gekeken naar kleur, klasse en sekse. Stilzwijgend werd aangenomen dat iedereen begreep dat ‘de Molukker’ man, zwart en soldaat was. In het geval van de Indische Nederlanders werd veel meer genuanceerd. Hoe meer de groep als anders werd gezien en hoe meer werd aangenomen dat de groep tijdelijk in Nederland zou verblijven, hoe minder de verschillen binnen de groep of met de Nederlanders werden uitgelegd of geëxpliciteerd.

Botsingen tussen Nederlanders en Molukkers

Kranten schreven met enige regelmaat over een ‘Ambonezenprobleem’ en het ‘Ambonezenvraagstuk’. In augustus 1951 werd er gevochten in het ‘Ambonezenkamp’ in Middelburg, waar vrijgezelle Molukkers waren gehuisvest. Tal van kranten schreven erover.⁹² 200 manschappen van de marechaussee werden ingezet. Aanleiding waren botsingen tussen ‘Ambonezen’ en ‘burgers’ in de binnenstad van Middelburg. Toen vijftien politiemannen tussenbeide wilden komen en hun vuurwapens trokken, ontblootten de Ambonezen hun borst en hieven zij dreigend messen en krissen omhoog.⁹³ De politie, die instructie had niet te schieten, trok zich terug. Een politieagent werd mishandeld. Druk overleg volgde. ‘De hele nacht van zondag op maandag is telefoon in de burgemeesterswoning in bedrijf geweest. [...] Talrijke hoge autoriteiten werden van de wantoestanden in Middelburg op de hoogte gebracht.’ Het kamp werd omsingeld door de marechaussee, die geheel gevechtsklaar was en voorzien van pantservoertuigen en radiowagens.⁹⁴ Het ‘Ambonezenkamp’ werd bezet en 80 ‘rad-draaiers’ werden uit het kamp gehaald en overgebracht naar andere kampen in Nederland.⁹⁵ Ze werden in autobussen weggebracht. Ze zongen, juichten, speelden banjo en zwaaiden naar de Middelburgse bevolking, die niet terugzwaaide, schreef de *Nieuw Leidsche Courant*.⁹⁶

Min of meer gelijktijdig vond in het Woerdense woonoord het zogenaamde vlagin-

cident plaats, dat eveneens op veel persbelangstelling kon rekenen.⁹⁷ Aanvankelijk werd gemeld dat een rms-vlag was afgerukt en een ambtenaar van de dienst Maatschappelijke Zorg mishandeld. Later werd die berichtgeving enigszins overtrokken genoemd. In een commentaar in *Het Vrije Volk* werden de rellen in Middelburg ernstiger genoemd dan die in Woerden. De oorzaak werd gevonden in agitatie door Door de Eeuwen Trouw en het Haagse bureau der Zuid-Molukken. Hun propaganda had de incidenten kunstmatig veroorzaakt. ‘Nu vinden ze nog slechts jonge heethoofden onder Ambonezen bereid tot ruziemaken. Er kunnen erger dingen gebeuren als zij, die de Ambonezen tot eindeloze processen tegen de staat en ander onredelijk verzet prikkelen, niet inzien dat hun drijven in de eerste plaats de Ambonezen tot slachtoffers maakt.’⁹⁸ De *Leeuwarder Courant* schreef, *De Tijd* citerend, onder de kop ‘Oorzaak: opzweperij en verving’ dat een bepaalde mentaliteit door commissies en bureaus werd aangemoedigd. De bewoners van het Middelburgse vrijgezellenkamp weigerden te werken of maar iets te doen. De bureaus, stichtingen en commissies hielden vol dat de Molukkers door de Nederlandse overheid in de steek waren gelaten en in een hoek getrap. Dat verklaarde de incidenten. De kampleiders van de ‘ruim veertig Ambonese nederzettingen staan ook dagelijks voor schier onoplosbare problemen’.⁹⁹ Kort daarop werd er gevochten door Molukkers onderling in het woonoord Schattenberg. Het waren voor- en tegenstanders van het Haagse bureau der Zuid-Molukkers. Vijf gewonden werden opgenomen in het ziekenhuis van Westerbork.¹⁰⁰

In het woonoord Lunetten in Vught – het grootste woonoord in Nederland waar 3.500 ‘Ambonezen’ woonden – werd dezelfde maand ook gevochten. Er vielen negen gewonden, waarvan drie levensgevaarlijk.¹⁰¹ De politie vond bij doorzoeking van het kamp enkele handgranaten en veel slag- en steekwapens. De gewonden waren met dolken en *parangs* (kapmessen) bewerkt. Het waren Keiëzen; een minderheid onder de Molukkers, afkomstig van de Kei-eilanden. In een ziekenhuis in Den Bosch kregen de drie zwaargewonden het sacrament der stervenden.¹⁰² Aanleiding voor de vechtpartij was het ‘plannetje’ van een aalmoezenier om de zestig Keiëzen in het kamp, waarvan hij wist dat ze onder druk van de Ambonezen stonden, een leuk dagje uit te bezorgen. Hij had een autobus gehuurd en de Keiëzen zouden in een klooster in Limburg een dansdemonstratie houden. De Ambonezen zagen het uitstapje als een ‘demonstratie van de zijde der Keiëzen tegen de politieke overtuiging der Ambonezen en als een vlucht uit de politieke sfeer’. Het ‘goed bedoelde en vreedzame plannetje van de zich van niets kwaads bewuste aalmoezenier’ leidde tot een onverwacht fel handgemeen. De Keiëzen werden overgebracht naar een ander kamp.¹⁰³ Dat was precies wat de Ambonezen hadden willen voorkomen. Later onderzoek door ‘justitiële autoriteiten’ leerde dat de Ambonezen de aanval op de Keiëzen hadden voorbereid. Leden van de Kampraad gaven aanwijzingen aan een ‘overval-commando’. De Ambonezen wilden de gematigde Keiëzen onder hun politieke invloed houden, schreef *Het Vrije Volk*.¹⁰⁴

Eind 1951 was er een vechtpartij in het ‘Almerekamp’ in Huizen. Toen de ‘oproerlingen’, gekleed in ‘militaire uniformen en jassen die om hun magere lichamen slobberden’, zich enkele maanden later voor de rechter moesten verantwoorden, wisten ze niet meer wat de aanleiding was. ‘We dachten dat het kamp van ons zelf was [...] en dat we konden doen wat we wilden’, citeerde *Het Vrije Volk* een van de verdachten. ‘Het is

hier de jungle niet', gaf de rechter terug. 'Je mag een medemens niet zo maar doodslaan. Jullie waren altijd regerings- en gezagsgetrouw en blijf dat nu. Zeg dat ook aan je kameraden', voegde de rechter er aan toe. Hij had wel begrip voor de moeilijke omstandigheden waarin 'deze mensen leven, ver van hun warme, zonnige vaderland'.¹⁰⁵

De Molukkers waren nog geen jaar in Nederland en de toon van de krantenberichten was reeds drastisch omgeslagen. De 'Ambonezen' verspeelden de sympathie die ze onder de Nederlandse bevolking hadden gehad, schreven kranten. Pogingen om hen in geregelde banen te lijden werden mislukt genoemd. De problemen werden veroorzaakt door jonge heethoofden die voorheen geen militairen waren.¹⁰⁶ 'Huiverende', en 'kleumende' 'vrouwtjes' waren vervangen door 'raddraaiers' en 'oproerlingen', en zorgzame vaders door heethoofdige jongens. Van een 'slechtst denkbare oplossing' zat Nederland nu met 'schieer onoplosbare problemen'.

De rellen en botsingen gingen in de jaren die volgden door, ofschoon ze niet in elke krant even belangrijk werden gevonden. In 1964 werd RMS-president Soumokil geexecuteerd in Indonesië. De RMS-regering in Nederland benoemde Johan Manusama tot president. In juli 1966 kwamen de weduwe en het zoontje van Soumokil aan op Schiphol. Als reactie probeerden Molukse jongeren brand te stichten in de Indonesische ambassade. Dit werd breed uitgemeten in alle kranten.

Zo'n vijftien jaar na aankomst leken de gevechten eerder toe dan af te nemen. Ieder gevecht was aanleiding voor talrijke berichten in lokale en landelijke kranten. Krantlezend Nederland kon er niet omheen dat er een zogenaamd 'Ambonezenprobleem' was. In 1966 werd er twee avondenlang gevochten tussen Nederlandse en Molukse jongeren bij een jongerensociëteit in Geleen. De vechtende menigte bestond uit 'enkele honderden jongeren'.¹⁰⁷ Er werd ook gevochten in Sittard. *De stem van Ambon* schreef:

Na gevechten tussen ongeveer zestig Ambonnezen en politie op 8 mei in Sittard, zijn twaalf jonge Zuid-Molukkers en één Sittardse provo gearresteerd. De rellen ontstonden nadat de bewoners van de kleine Ambonnezenwijk in Sittard, die bijna dagelijks door de opgeschoten Sittardse jeugd waren gesard en soms ook mishandeld, ten einde raad het recht in eigen hand namen. Op dat moment echter, greep de politie, die schijnbaar machteloos had gestaan tegen de voortdurende plagerijen en scheldpartijen, in. *Het Vrije Volk* tekende hierbij aan: 'Als Sittard maar in de Verenigde Staten van Amerika lag, dan wisten wij het wel.' *INDERDAAD!* ...¹⁰⁸

In 1967 reageerde *De stem van Ambon* ook op een bericht in *de Volkskrant*, met als kop 'jong Ambon neemt de fakkel over'. *De Volkskrant*-journalist verbaasde zich over de felheid van de jonge generatie en de 'verrassende radicalisering'. In 'Ambonese woonwijken worden knokploegen opgeleid voor terreuracties'.¹⁰⁹ *De stem van Ambon* was niet verbaasd. Ambonezenzorg zou moeten toegeven dat er sprake was van 'de totale schipbreuk van Den Haags misdadige politiek, nl. Het trachten een volk zijn eigen nationaal bewustzijn en eigen aard te doen vergeten.' Als andere volken recht hadden op zelfbeschikking, dan gold dat ook voor de Molukkers, stelde het blad.¹¹⁰

In 1968 werd er gevochten in Krimpen aan de IJssel,¹¹¹ was er een 'kerkconflict' in Middelburg, waarbij Molukse groepen met elkaar vochten om het gebruik van een 'Ambonezenkerk'¹¹² en er was een fikse rel in een werkplaats in Middelburg. Toen in Middelburg 'de "kruitdamp"' was opgetrokken bleven er drie aan hun gezicht gewon-

de monteurs achter'.¹¹³ Kort daarop lokten Molukse jongeren een politieauto in een hinderlaag en bekogelden de auto met stenen.¹¹⁴ *De stem van Ambon* verweet 'wormzaaiende journalisten', vooral van het *Algemeen Handelsblad*, *Elsevier* en *De Spiegel*, dat ze bezig waren met 'het scheppen van een apartheidsprobleem in eigen land'.¹¹⁵

De Nederlandse kranten schreven niet alleen over de rellen, maar ook over concrete terugkeerplannen. 3.000 Molukkers maakten zich op om terug te keren naar Indonesië, maar slechts enkelen vertrokken daadwerkelijk. De terugkeerders achtten 'klaarblijkelijk hun verblijf in de "lage landen" niet geschikt voor hun fysieke conditie', schreef de *Provinciale Zeeuwse Courant*.¹¹⁶

In 1969 veranderde de Roerdompstraat in het Groningse dorp Foxhol in een vechtende massa. Een Molukse familie, met tien of twaalf kinderen, was uit haar huis gezet nadat ze acht jaar lang geweigerd had huur te betalen. Volgens het gezinshoofd waren zij daartoe niet verplicht omdat hen, achttien jaar eerder bij hun komst naar Nederland, vrije huisvesting was beloofd. Andere huisvaders uit de straat, die binnenkort ook uitgezet zouden worden om dezelfde reden, en een grote groep jongeren, mengden zich in een massaal gevecht, terwijl vrouwen en kinderen in de deuren stonden te huilen en kriesen.¹¹⁷ In 1969 raakten voorts Turken en Molukkers met elkaar slaags in Arnhem. Aanleiding voor de grote vechtpartij, die de hele zaterdagavond en een deel van de zondag duurde, was onenigheid over een meisje, volgens de politie.¹¹⁸ In Meppel vochten 30 'Ambonese jongelui' met de politie. Politie en burgers zetten een achtervolging in nadat de jongeren ruiten hadden ingegooid. De vechtpartij begon nadat een man ruzie begon te maken met zes 'Ambonezen', die met een meisje in een cafetaria zaten.¹¹⁹

Op 31 augustus 1970 werd de ambtswoning van de Indonesische ambassadeur in Wassenaar door Molukkers bezet. Aanleiding was het geplande bezoek van de Indonesische president Soeharto aan Nederland, inclusief ontvangst door de koningin. Hoofdagent Molenaar, die in zijn eentje verantwoordelijke was voor de bewaking van de ambassadeurswoning, werd gedood. De vrouw van ambassadeur Taswin, hun twee kinderen en negen anderen werden elf uur gegijzeld. De Molukse gemeenschap stond achter de actievoerders, de Nederlandse gemeenschap reageerde geschokt, schreven de kranten.¹²⁰ *Het Parool* kopte: 'Nederlandse Ambonezen in Den Haag achter actie'. D. Leiwakabessy, minister van Binnenlandse Zaken in de Molukse regering van Tamaëla, meende dat er iets radicaals moest gebeuren om de zaak van de Republiek van de Zuid-Molukken weer naar voren te brengen. Jongeren waren radicaler dan hun ouders 'die in twintig jaar met praten niets bereikt hebben'. Hij betreurde de dood van de agent, maar meende dat die ondergeschikt van aan het doel, schreef *Het Parool*.¹²¹ In een 'Ambonezen woonwijk' in Wormerveer werd gejuicht toen het nieuws over de gijzeling in Wassenaar op tv kwam. 'Van mij mogen ze de hele boel plat schieten', citeerde *Het Parool* de 17-jarige Dick Sahetapy en de 20-jarige Dave Hutuely zei, volgens de krant: 'Ik had ook meegedaan, natuurlijk, direct'.

Op straat zeggen Dick en Dave beheerst: "We hebben twintig jaar gedemonstreerd, twintig jaar gepraat. We hebben niks bereikt. Eindelijk hebben we begrepen dat het een strijd is. En bij een strijd hoort geweld. Van moord is geen sprake, man. Die agent is gesneuveld in de strijd".¹²²

De 33 'Ambonezen', die de ambassadeurswoning bezetten, waren 'gewapend met karabijnen, pistoolmitrailleurs, klewangs, sabels, pistolen, messen en handgranaat en voldoende munitie om het een paar dagen' uit te kunnen houden. Pantserwagens op rupsbanden en marechaussee in gevechtstenuue en tweehonderd journalisten verzamelden zich voor de ambassadeurswoning. 'De oorlog is compleet', schreef *Het Parool*. In 11 van de 35 hier geanalyseerde artikelen, werd een oorlogsmetafoor gebruikt en werd het militarisme van de Molukse jongeren benadrukt.

De bezetters stelden een ultimatum en dreigden gijzelaars dood te schieten. De lange minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns, die met tal van andere bewindsvoerders ter plekke was, wilde over een laag hekje tussen twee villatuinen stappen en zakte er door heen, voor het oog van honderden camera's. Het fragment – de falende of onmachtige overheid symboliserend – werd later vaker herhaald dan beelden van de gijzeling.

Ir. Manusama en dominee Metiary, predikant van woonoord Schattenberg, boekten uiteindelijk succes met hun bemiddelingspoging en de Molukkers gaven hun wapens over aan Metiary, die ze doorgaf aan de politie. Manusama zei kort daarop, op een congres in Hilversum, waar vierduizend Molukkers waren, 'het optreden van de Ambonese jongeren op de 31^e augustus in Wassenaar toe te juichen. [...] We kunnen niet toestaan dat we worden behandeld zoals we tot nu toe zijn behandeld.'¹²³

Bij het bezoek van Soeharto, enkele dagen na het de gijzeling, waren 7.500 politiemannen paraat. De president ging via kruip- en sluiptwegen naar zijn afspraken.¹²⁴ Tot op 60 kilometer van Den Haag stond de marechaussee met karabijnen in de aanslag. Alle toegangswegen werden bewaakt. 'Den Haag [...] toonde zich zeer ongestuurd voor alle kleurlingen', schreef *Het Vrije Volk*.¹²⁵ Bij de rechtszaak tegen de 33 bezetters en twee andere Molukkers, die beschuldigd werden van voorbereiding, bleek dat de bezetting van de ambassadeurswoning onderdeel was van een groter plan, waarbij ook de Indonesisch ambassade in Den Haag en het consulaat in Amsterdam zouden worden aangevallen. Voor elk doel was een groep gevormd van 25 man. Omdat werd geveesd dat de plannen waren uitgelekt naar de BVD werd alleen 'operatie Wassenaar' doorgezet.¹²⁶ De BVD kreeg in de Kamer het verwijt niet op de hoogte te zijn geweest van de plannen.¹²⁷

Enkele weken na de bezetting raakten in Apeldoorn Molukse jongeren in de leeftijd van 14 tot 17 jaar slaags de politie. De jongeren bekogelden de agenten met stenen.¹²⁸ Vijf dagen later wierpen honderd Molukse jongeren een barricade op in de Maastrichtse 'Ambonezenwijk'¹²⁹ en belegerden zestig Ambonezen, bewapend met buksen, stokken, stenen en enkele pistolen, het politiebureau in Maastricht. Volgens de Maastrichtse inspecteur Haane werden de woedend 'Ambonezen niet door politieke motieven [...] gedreven. Ze leven in een bepaalde gemoedstoestand sinds de gebeurtenissen van enkele weken geleden'.¹³⁰ Eind september 1970 demonstreerden tweeduizend Molukse jongeren voor de Scheveningse gevangenis voor vrijlating van de 33 overvallers. Ze raakten slaags met de politie. De demonstranten droegen een spandoek; 'de 33 er uit of duizenden er in'. De Haagse politie meende dat geveesd moest worden dat de gevangenis bezet werd. In hetzelfde weekend vielen in Tilburg Molukkers voorbijgangers lastig en beschadigden auto's. Drie Molukkers werden na deze 'vechtpartij in een Tilburgse jeugdsociëteit en de daarop volgende straatrel' in voorar-

rest gehouden en beschuldigd van ‘verzet, mishandeling, opruiing en het toebrengen van lichamelijk letsel’.¹³¹

De gevechten tussen groepen jongeren gingen door. In 1971 was er, wat de kranten noemden, een veldslag tussen Molukse en plaatselijke jongeren in Roermond. Een omstander – dienstplichtig militair Peter Janssen – werd doodgeschoten. Kranten speculeerden later dat hij mogelijk werd gedood door een politiekogel. ‘Zuidmolukse jongeren’ doorstonden een urenlange belegering van de politie van het café De Schuur, waarin ze hun toevlucht hadden gezocht. Zes Molukkers wisten tijdens de belegering via het dak te ontsnappen. De politie vreesde dat er groepen vanuit Amsterdam en Eindhoven naar Roermond onderweg waren. De bezetters van het café waren bang om naar buiten te komen omdat ze een lynchpartij vreesden, door het massaal toegestroomde publiek. ‘Het publiek schreeuwde intussen maar door om acties’. De commissaris wist, volgens *de Volkskrant*, ‘dat iedereen van ons die naar binnen zou gaan, zou worden afgeslacht’. Hij wilde de bezetters desnoods uithongeren. Een ‘indrukwekkende met karabijnen gewapende politiemacht’ werd ingezet. Nadat 160 ‘reلمakers’ zich hadden overgegeven en waren afgevoerd naar het politiebureau, bleef het publiek ‘fulmineren’. Het politiebureau, waar Molukse jongeren waren opgesloten werd met hekken afgezet.¹³² De politie zocht dagenlang naar wapens en vond steek- en slagwapens, een geladen revolver en een karabijn. Voor het ontstaan van ‘Roermondse toestanden’ elders werd gewaarschuwd.¹³³ H. Wagenveld, hoofd van de afdeling Molukkers bij CRM, zei dat de Molukkers zouden moeten participeren in de Nederlandse samenleving, maar dat dat alleen kon door ‘aanpassing in eigen kring [...] met behoud van het onuitroeibaar cultuureigen’. Meer geld voor eigen clubs en organisaties, plus inzet van de eigen kerken, zou de oplossing bieden, citeerde *de Volkskrant* de beleidsmedewerker.¹³⁴ VARA’s *Achter het Nieuws* hield een straatinterview, waaruit *de Volkskrant* citeerde. De meningen van de geïnterviewden – die gepubliceerd werden – waren extreem. Zij spraken van een ‘Entlösung van het Zuidmolukker vraagstuk’. Er werd zelfs geopperd ze in een vliegtuig te laden en boven de oceaan te dumpen. Roermond zou baat hebben bij een ‘klein Hitlertje’. De ‘grens van de hysterie’ leek volgens *de Volkskrant* dichtbij.¹³⁵ *De Volkskrant* vroeg dominee Metiary om een reactie op de mening van criminoloog Wouter Buikhuisen, die de oorzaak van de radicalisering zag in de concentratie in woonwijken en kampen en de oplossing in verspreiding. Metiary meende dat verspreiding niet de oplossing was. De ouderen kenden onvoldoende Nederlands om zich in een Nederlandse omgeving staande te houden en de Molukse kerken zouden leeglopen als de Molukkers verspreid woonden. De oorzaak lag volgens Metiary bij de Tienertoer.¹³⁶ De Tienertoerkaart werd door de NS geïntroduceerd in 1969. Jongeren van 12 tot en met 19 jaar mochten er in de maanden juni, juli en augustus acht aaneengesloten dagen mee door heel Nederland reizen voor 20 gulden (in 1971 inmiddels 25 gulden). Molukse jongeren, schreef de *Haagse Post*, waren grootgebruikers van de Tienertoer en reisden in de zomermaanden op een Tienertoerkaart van Almelo naar Haarlem om te gaan dansen en van Huisen naar Roermond om limonade te drinken en muziek te luisteren. In een onderzoek naar deze ‘intensieve mobiliteit’ sprak *Haagse Post*-journalist Cherry Duyns op Amsterdam Centraal, ‘trefplaats van de baldadige treinreizigers’, met jonge Molukkers. De 19-jarige Tinus Larbuy meende dat de oorzaak van de rellen lag in disci-

minatie. Hij werd in zijn woonplaats Wierden geregeld uitgeschoold voor 'Nikker'. 'Vroeg of laat komt er toch een oorlog denk ik tussen ons en de Hollanders [...] D'r moet bloed vloeien'.¹³⁷

De visie van Metiary sloot die van Buikhuisen niet uit. Metiary's mening over de oorzaak van de radicalisering werd onderschreven door de veelheid aan rellen in de zomermaanden en door rellen die enkele dagen later plaatsvonden. Tachtig Molukse jongeren reisden met de trein van Amsterdam naar Maastricht en de volgende dag weer terug. Ze stalen vlaaien in Maastricht en vielen in de treinreizigers lastig, totdat de hoofdconducteur twee wagons afkoppelde in Den Bosch en zonder de Molukkers verder reed.¹³⁸ Opnieuw enkele dagen later was het raak in de stationsrestauratie van het station Meppel. Ambonezen die daar zaten te eten werden belegerd door een groep Meppelaars, die eerder door de Molukkers in elkaar waren geslagen. De politie arresteerde Molukkers. Honderden mensen kwamen vervolgens samen op het Stationsplein. Molukkers die met de trein aankwamen werd door de politie aangeraden door te reizen of op het perron te blijven.¹³⁹ Kort daarop waren er massale vechtpartijen in Zevenaar en Beek. In het Limburgse Beek loste de politiek waarschuwingschoten.¹⁴⁰ In Meppel ontstond een vechtpartij toen een meisje uit Steenwijk, dat bij een automatiek met een enkele 'Ambonese jongens' stond te praten, door een Meppelaar werd toegeroepen: 'Vieze Steenwijkse. Heb jij ook al verkering met zo'n vieze zwarte stinkerd?'

In het pro-Molukse blad *Zelfbeschikking* van Door de Eeuwen Trouw werd geklaagd over de veelheid aan negatieve berichten en de selectiviteit in de berichtgeving. Door de Eeuwen Trouw was een Nederlandse pressiegroep die voor autonomie van de Molukken was. *Zelfbeschikking* beschreef een nos-journaal van vijf minuten. Er was veel te vertellen in die 'kostbare minuten' – falende hulpverlening in Pakistan, hongersnood, 18 verkeersdoden in één weekend – maar de nieuwslezer ving aan met: 'In Leerdam hebben Ambonnezen in een café gevochten en wat vernielingen aangericht'. Volgens *Zelfbeschikking* was het opvallend dat men koos voor 'dit verhaaltje – er zullen die avond in Nederland zeer veel kroegrellen zijn geweest'. Het blad maakte ook bezwaar tegen het feit dat de groep zo nadrukkelijk werd benoemd.¹⁴¹ In hetzelfde nummer riep *Zelfbeschikking* Molukkers op zich in het volgende jaar te onthouden van relletjes: 'Laat u niet spannen voor karretjes van hen die u nimmer zagen'.¹⁴² *Zelfbeschikking* had wellicht gelijk met de opmerkingen over tendentieuze berichtgeving; in de zomermaanden waren er veelvuldig relletjes uit verving en in het uitgaanscircuit werd door jongeren vaak gevochten. Maar overtrokken of niet, krantlezend Nederland was in ieder geval op de hoogte van botsingen met Molukkers en het bestaan van een vermeend 'Ambonezenprobleem'.

In 1972 was er een 'complete veldslag' tussen 'Zuidmolukkers' en Italianen in Eerbeek. De moeilijkheden waren ontstaan toen een van de Italianen in een dansgelegenheid een meisje ten dans vroeg. Tientallen Molukkers gooiden enige tijd later de ruiten in van een Italiaans pension. Zestien Italianen zeiden hun werk op en vertrokken naar hun geboorte-eiland Sicilië.¹⁴³ In Waalwijk waren er rellen waarbij 'Ambonezen' op 'strafexpeditie' gingen naar een Waalwijks gezin.¹⁴⁴ In Vlissingen was er een vechtpartij bij een discotheek; de politie voerde charges uit en twee agenten raakten gewond.¹⁴⁵ Een onderzoeksgroep van de Universiteit Nijmegen waarschuwde voor ern-

stige ‘rassenproblemen’ met betrekking tot de Ambonezen.¹⁴⁶

Druppelsgewijs gingen er nog steeds Molukkers terug naar Indonesië. Een Nederlandse journalist sprak er de familie W. De gezinsleden klaagden over gebrek aan werk en geld, en slechte sociale voorzieningen. “Terugkerende “Hollandse” Ambonezen’ werden ‘zeker niet als verloren zonen’ binnengehaald. Zij waren gevlucht en degenen die bleven hadden geleden, stelden de achterblijvers.¹⁴⁷ Terugkeer leek in het krantenbericht geen aantrekkelijke optie. In de praktijk was de terugkeer naar de Molukken vrijwel opgedroogd. In Breda werden twee Molukse gezinnen door de politie weggehaald uit de ‘Ambonezenwijk’ omdat ze slachtoffer waren geworden van een ‘volksgericht’. Tachtig jonge ‘Zuidmolukkers’, die volgens de krant zouden behoren tot de ‘ordedienst van de RMS’ hadden de gezinnen aangevallen omdat ze kenbaar hadden gemaakt naar Indonesië te willen terugkeren.¹⁴⁸ Toen de Molukkers later terecht stonden voor deze rel zei de officier van Justitie: ‘De Zuidmolukkers zijn een moedig volk en verdienen onze gastvrijheid, maar dan moeten ze zich wel aan onze wetten en normen houden.’ De Raadsman van de Molukkers stelde, volgens *de Volkskrant*: ‘Men spreekt altijd van gastvrijheid, maar de Zuidmolukkers zijn gedwongen naar Nederland gekomen [...] men kan niet spreken van gastvrijheid.’¹⁴⁹

De voortdurend negatieve berichtgeving en nadruk op botsingen tussen Molukkers en Nederlanders, laat zien dat de Molukkers na aankomst in Nederland als ‘de ander’ werden neergezet. Zij waren niet langer trouwe bondgenoten maar vijanden binnen de eigen grenzen. Dit werd onderbouwd met oorlogstaal. Het koloniale beeld van de geschikte soldaat transformeerde naar vechtersbaas.

Kapingen

De kapingen vonden plaats in een tijd waarin het idee van de tijdelijkheid van het verblijf steeds meer scheuren begon te vertonen. De kapingen en gijzelingen waren geplande, grootscheepse acties. Met de gijzelingen werd aandacht gevraagd voor de RMS en de Nederlandse regering werd onder druk gezet het RMS-ideaal te realiseren. De kapingen bevestigden het beeld dat Molukkers vechtjassen waren. De Molukse treinkapingen zijn in onderzoek enigszins onderbelicht. Het belangrijkste werk – Smeets en Steijlen – benadert ze vanuit de Molukse gemeenschap en de gijzelaars, maar over de berichtgeving is weinig geschreven, met uitzondering van een publicatie uit 1982.¹⁵⁰

De kaping van de trein in Wijster kwam als een grote schok voor veel Nederlanders, maar onder Molukse jongeren was reeds vanaf 1966 meer bereidheid geweld te gebruiken om de RMS onder de aandacht te brengen. De radicalisering van de Molukse jongeren wordt wel gezien als een generatiestrijd tussen Molukse jongeren en de generatie van hun ouders, waarbij de jongeren meenden dat hun ouders zich te weinig hadden ingezet voor de realisering van de RMS. Anderzijds zochten zij vergelding voor het onrecht dat hun ouders was aangedaan en de niet vervulde Nederlandse beloften.¹⁵¹ De Molukse jongeren zagen rolmodellen in andere vrijheidsbewegingen zoals de Amerikaans *black panther*-beweging of Che Guevara in Cuba. Ze hieven hun vuisten, hadden afrokapsels en droegen baretten, zoals de *black panthers*. De RMS-beweging onder Molukse jongeren noemde zich links, net als veel andere jongerenbewegingen in deze periode.¹⁵²

De Nederlandse samenleving reageerde op de verschillende acties van de Molukkers. Dit zorgde ervoor dat meer Molukkers geïnteresseerd raakten in de Molukse zaak. Omdat Nederlanders hen vroegen om hun standpunt, verdiepten zij zich in (de geschiedenis van) de RMS, om zich een mening te kunnen vormen.¹⁵³ Veel Molukkers waren teleurgesteld in de resultaten van het gesprek tussen de Nederlandse regering en Manusama. Er was een groot aantal organisaties, demonstraties en acties, waarbij aandacht werd gevraagd voor de RMS: er waren hongerstakingen, de bestorming van het Vredespaleis en de poging in 1975 om Koningin Juliana te gijzelen.¹⁵⁴ Dit laatste werd bij toeval door de politie verijdeld. Eind 1974 ontstond er onrust vanwege uitspraken van Nederlandse politici, die stelden dat de RMS een droombeeld was en vanwege berichten van de Molukken over arrestaties en martelingen van RMS-ers in Indonesië.¹⁵⁵ Eind 1975 werden plannen gemaakt om een trein te kapen.

Op 2 december 1975 kaapten zeven Molukse jongeren een trein. Zij trokken aan de noodrem van de intercity tussen Amsterdam en Groningen en de trein stopte midden in een weiland bij het dorpje Wijster in Drenthe en niet bij een overweg zoals de kapers hadden gepland. De treinkaping in Wijster duurde twaalf dagen (van 2 tot 14 december). De wereld was bekend met het fenomeen vliegtuigkaping, maar niet met treinkaping. Opvallend is dat niet lang voor de kaping de *Leeuwarder Courant* eerst een uitgebreide bespreking publiceerde van een Amerikaanse thriller en vervolgens van de verfilming ervan – *The taking of the Pelham one two three* – waarin een treinkaping in New York centraal stond.¹⁵⁶ In september waren in Amsterdam vier Syriërs aangehouden die van plan waren op het station Amersfoort de Warschau-express te kapen.¹⁵⁷ De actie bij Wijster was de eerste werkelijke treinkaping.

De kaping in Wijster begon twee dagen voor aanvang van de rechtszaak tegen de Molukse jongeren die plannen hadden om Koningin Juliana te gijzelen. Enkele kranten wezen erop dat Moluks geweld eerder door bijvoorbeeld Buikhuisen was voerspeld. Verder werd ook de ‘treinterreur’ van Molukse jongeren, zoals het bij herhaling aan de noodrem trekken – wat door kranten aanvankelijk werd gepresenteerd als baldadigheid tijdens de Tienertoer – als voortekenen aangemerkt.¹⁵⁸ Achteraf vonden de journalisten het makkelijk voortekenen te zien.

De gijzelnemers beschikten over machinegeweren, die ze hadden verpakt als Sinterklaassurprises. De 30-jarige machinist Hans Braam werd kort na het begin van de gijzeling – ongepland – doodgeschoten. De kapers wilden vervolgens passagier Rob de Groot executeren, maar die sprong uit de trein. De kapers schoten op hem en hij deed of hij dood was, bleef 10 minuten liggen en rende toen voor het oog van de fotojournalisten naar zijn vrijheid. De kapers executeerden vervolgens de dienstplichtig soldaat Leo Butler en daarna Bert Bierling. De drie lijken lagen naast de trein en mochten van de kapers dagenlang niet worden weggehaald. Familieleden van de gijzelaars wisten niet wie er was doodgeschoten. 54 passagiers werden bijeengebracht in de voorste wagons, waarvan de ramen werden geblindeld.¹⁵⁹ De oudste gijzelaar was een 84-jarige man, de jongsten waren een 16-jarige jongen en een 17-jarig meisje. Kranten probeerden duidelijk te maken dat niet alle Molukkers de kaping steunden. *Het Nieuwsblad van het Noorden* – waarvan hoofdredacteur Ger Vaders tot de gijzelaars behoorde – zocht enkele Molukse gezinnen thuis op.

In de Zuidmolukse wijk in Assen heerste gisteravond grote verslagenheid over de trein-kaping bij Wijster. De Zuidmolukkers zaten gespannen naar de televisie te kijken om het laatste nieuws te horen over het gijzelingsdrama. Er waren enkelen bij die hun tranen nauwelijks konden bedwingen. De meeste Zuidmolukkers spraken hun afschuw uit over de actie van de terroristen. "Dat zijn geen vrijheidsstrijders. Dat zijn bandieten. Als in Nederland de doodstraf nog zou bestaan dan moesten ze die jongens zonder pardon ophangen", aldus de reactie van enkele Zuidmolukkers. "Wij worden morgen op ons werk met de nek aangekeken door onze Nederlandse collega's en ik kan die Nederlanders ook nog niet eens ongelijk geven ook", voegt een Zuidmolukker er aan toe. "Ik schaam mij dat ik een Zuidmolukker ben".¹⁶⁰

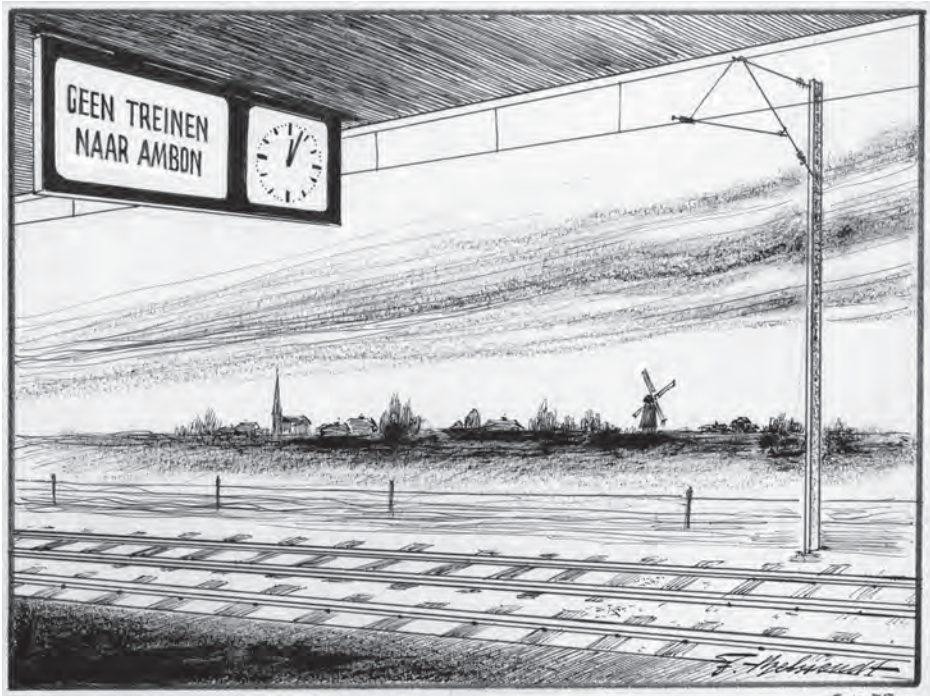
Deze inzichten in de Molukse beleving van de kapingen waren echter een zeldzaamheid.

Molukkers boden zich aan als bemiddelaar. Max Tauran, een in het Drentse Roden wonende PTT-ambtenaar, voetbalscheidsrechter en Zuidmoluks ordedienst-coördinator voor Noord-Nederland was één van hen, maar zijn voorstel werd afgewezen door het crisiscentrum. Omringd door vier Zuidmolukse lijfwachten zei Tauran tegen de pers dat hij de treingijzeling 'een begrijpelijke wanhoopsdaad vond. Met vloeken en bedreigingen reageerden de omstanders onder wie veel familieleden van de gijzelaars op die opmerking. "Kun je ze niet beter in bedwang houden, bruine klootzak. De strop voor die jongens, hang ze op aan de hoogste boom", werd er geroepen met gebalde vuisten. "De echte moordenaars zitten in Den Haag", zei Tauran nog waarop de sfeer zo dreigend werd dat hij snel een goed heenkomen moest zoeken', schreef de *Leeuwarder Courant*.¹⁶¹

Aanvankelijk waren de eisen voor de journalisten niet duidelijk. De kapers eisten dat de Nederlandse regering de RMS niet meer zag als een maatschappelijk verschijnsel, maar als een politiek zaak. Zij vroegen de RMS-zaak te bepleiten bij de Indonesische regering en de VN, en vroegen de vrijlating van de Molukkers die terechtstonden voor de plannen voor de gijzeling van Juliana. In een verklaring, gepubliceerd door onder meer *Het Parool* stelden zij:

waarom wij gewone burgers gijzelen? Hierom: omdat zij zich niet tegen de regering hebben gericht toen deze ons 25 jaar geleden en tot nu toe groot onrecht aandoet. En om aan te tonen dat, wat hier gebeurt, daar op de Zuid-Molukken elke dag kan gebeuren met ons volk wanneer ze een protest laten horen aan de Indonesische regering. [...] Volk van Nederland, wij hopen dat u uw regering tot inzicht kan brengen, zodat er rechtvaardigheid kan geschieden. Volk van Nederland, wij zijn geen moordenaars, maar om voor de toekomst van ons volk en de onafhankelijkheid van ons land te strijden zijn wij bereid om te doden en ook om te sterven.¹⁶²

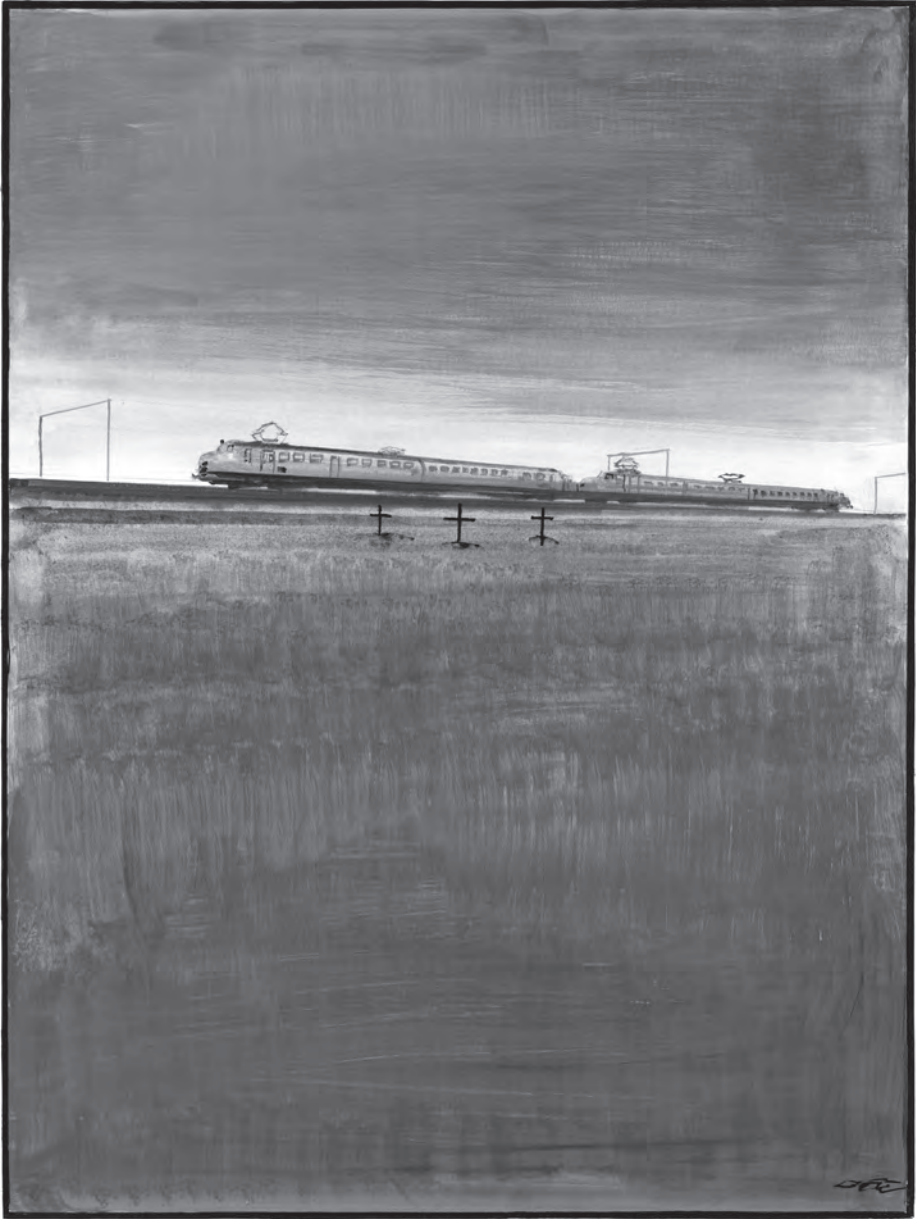
Het RMS-streven kreeg meer bekendheid onder de Nederlandse bevolking. De gijzeling was voortdurend in het nieuws en het domineerde de voorpagina's. De internationale pers besteedde er ook aandacht aan. 150 journalisten hadden zich verzameld in Beilen, waar Wijster onderviel, plus 600 soldaten en 80 pantservoertuigen. De krantenberichten waren lang en werden vergezeld van grote foto's van de trein die stil stond in het weiland, het lichaam van de machinist dat uit de trein werd gegooid en het lichaam van de gijzelaar Bierling, dat na een nekschot voorover uit de trein viel. Deze berichtgeving leidde tot een groot aantal ingezonden brieven in kranten.

De eis van de Molukse gijzelnemers in de trein was Nederlandse steun voor een eigen staat, de RMS. Bron: Persmuseum, Amsterdam (Fritz Behrendt/ *Het Parool*, 6 -12-1975).

Het Parool, bijvoorbeeld, plaatste er 37. Dertien schrijvers pleitten voor harde maatregelen door de Nederlandse regering, want, zo schreven zij, Molukkers gijzelden en vermoorden onschuldige burgers en kinderen. Vijf brieven-schrijvers toonden begrip, waarschuwden voor spanningen tussen Molukkers en Nederlanders en wezen op discriminatie van Molukkers. Shirley Bernardus, een Molukse scholiere, stelde in haar bief dat de Molukkers voor hun vrijheid mochten strijden. ‘Ze strijden met hetzelfde motief als de Voorlopige Revolutionaire Regering van Zuid-Vietnam, Rode Kmer, Angola, Bangis Desh enzovoort. Het Zuid-Molukse volk en regering in ballingschap hebben daarom het volste recht om in hun strijd gesteund te worden met alle aan ons beschikbare middelen.’¹⁶³ Zeven brieven-schrijvers richtten zich tot de journalisten. Zij hekelden de plaatsing van de foto’s van de doodgeschoten gijzelaars en de sensatie-zucht waarmee er over de gijzelingen werd bericht. In de Kamer werd hierover gedebatteerd.¹⁶⁴

Twee dagen na het begin van de treinkaping werden medewerkers en kinderen in het Indonesische consulaat in Amsterdam gegijzeld ter ondersteuning van de kaping in Wijster. Eén van de medewerkers van het consulaat vond de dood toen hij uit het raam sprong in een poging te ontsnappen. In het consulaat was een schooltje. Het feit dat er kinderen bij de gijzeling betrokken waren, werd als schokkend ervaren. De regering richtte zich op de vrijlating van de kinderen. Zij werden na een paar dagen als

De trein in het lege weiland contrasteerde het gevoel van dreiging dat in de pers werd gecreëerd. Bron: Perismuseum, Amsterdam (Eppo Doeve/ *Elseviers Magazine*, 1975).

eerste vrijgelaten. Op 19 december gaven de bezetters zich over en kwam er een eind aan de bezetting. De kranten berichtten dat de toezegging dat de Nederlandse regering een gesprek aan zou gaan met de Molukse leiders de reden was voor de overgave. Smeets en Steijlen meldden dat de aanwijzingen voor represailles op de Molukken doorslaggevend waren.¹⁶⁵

De dagbladen gaven voornamelijk feitelijke informatie of schetsten de sfeer rond het consulaat en de trein. Achtergrondinformatie werd niet gegeven. Begrijpelijkerwijs werd er in de Kamer op het moment van de gijzelingen niet openlijk over een aanpak gesproken. Er werd veel aandacht besteed aan de ‘bemiddelingen’ of ‘gesprekken’ met Manusama, de weduwe van Soumokil en dominee Metiary en zijn schoonzoon Pessireron, J. de Lima en T. Kuhuwael. Zij – en met name Manusama – werden ‘de Molukse leiders’ genoemd, alsof de Molukkers een aparte natie waren met een eigen bestuur en alsof ze los stonden van de Nederlandse maatschappij. De term ‘bemiddeling’ en ‘bemiddelaar’ werd het meest gebruikt (in 36 van de 78 artikelen). Dit benadrukte dat het ging om twee partijen die tegenover elkaar stonden. Naarmate de tijd verstreek, werd het neutraler ‘gesprek’ (10) of ‘contact’ (11) gebruikt. De kapers gaven zich na ‘bemiddeling’ uiteindelijk aan Manusama over en hij droeg hen over aan de Nederlandse autoriteiten. Dit was voor de kapers en Manusama belangrijk. Manusama zei: ‘De jongens hebben zich aan mijn overgegeven. En beslist niet aan de Nederlanders, door wie zij zich verraden voelen.’¹⁶⁶ De rol van de Nederlandse onderhandelaars en regering in het oplossen van de gijzelingszaken verdween zo naar de achtergrond. Het einde van de kaping en de bezetting werden beschreven als een goed geregisseerd toneelstuk. *Het Vrije Volk* sprak van een ‘draaiboek’ van de ‘finale’ of ‘het laatste bedrijf’; de beëindiging was de ‘ontknoping’ en de mariniers, onderhandelaars en de regering waren ‘de hoofdrolspelers’.¹⁶⁷

Termen die werden gebruikt voor de gijzelnemers waren de geografisch aanduiding ‘de Zuid-Molukkers’, en daarnaast ook ‘(trein)kapers’ (67 artikelen), ‘terroristen’ (41), ‘bezetters’ (39), ‘overvallers’ (13), ‘extremisten’ (1), ‘daders’ (1), ‘actievoerders’ (1) en ‘vrijheidsstrijders’ (2). De term ‘terroristen’ benadrukte het agressieve karakter van de gebeurtenissen en rechtvaardigde de aanwezigheid van het leger. Deze term werd vooral gebruikt in de artikelen die retrospectief werden geschreven. De termen ‘actievoerders’ en ‘vrijheidsstrijders’ hadden een meer positieve connotatie. Zij werden weinig gebruikt.

De artikelen creëerden een dreiging. Dat was ook het beeld dat de regering achteraf schetste. Het rechtvaardigde haar handelen:

Vrijwel aanstonds nadat de actie in Beilen begonnen was stond vast dat de daders bereid en in staat waren te doden. Dit heeft een drukkende last gelegd op al degenen die verantwoordelijkheid droegen voor het tot een einde brengen van deze zware inbreuken op de rechtsorde. [...] Intussen was elke dag er een te veel. Met name in Beilen waren al vrij spoedig drie slachtoffers gevallen. De beduchtheid dat de overvallers in staat waren meer executies te verrichten groeide; het aan de gegijzelden toegevoegde leed werd met de dag ernstiger. De kans dat de overvallers weloverwogen of door paniek verderf zouden zaaien tengevolge waarvan moest worden ingegrepen, was niet gering. Evenmin de kans dat de contacten op niets zouden uitlopen, althans zó lang zouden worden gerekend dat een ingreep tenslotte onvermijdelijk was. Met het oog op deze mogelijkheid zijn al van het begin af plannen gereed gemaakt om in voorkomende gevallen te redden wat dan nog te redden viel.¹⁶⁸

De internationale pers was in grote getale aanwezig om verslag te doen van de kapingen. Bron: Persmuseum, Amsterdam (Opland, *de Volkskrant*, 5-12-1975).

De Volkskrant en *nrc* konden enig begrip opbrengen voor de acties en gebruikten veelvuldig de term *tragedie*. De Molukkers waren ‘verblind door hun ideaal’ en streefden ‘onrealistische doeleinden’ na.¹⁶⁹ Tessel Pollmann schreef in *Vrij Nederland*, de uitzichtloosheid benadrukkend: ‘De Molukkers waren afgezet op een tussenstation waar geen enkele trein meer langskwam’.¹⁷⁰ *De Telegraaf* sprak over terroristen en ‘verblinde fanatici’. ‘De Zuidmolukse terroristen in Beilen en Amsterdam zijn jong, fanatiek en primitief ingesteld.’¹⁷¹ Uit de krantenberichten ademen een sfeer van dreiging en machteloosheid. De dreiging komt naar voren in de stilte en de passiviteit van journalisten, familieleden en omwonenden, die niets anders konden doen dan wachten. Dit werd onderstreept door beschrijvingen van de stilte en de verlatenheid van de omgeving. Er was onzekerheid over de gezondheid van de gijzelaars en het was nooit duidelijk wat de volgende stap zou zijn van de kapers of de regering en wanneer en hoe het einde zou zijn. Hierbij werden de woorden ‘vrees’, ‘spanning/gespannen’ ‘dreiging’, ‘angst’, ‘kwellend’, ‘marteling’, ‘grimmig’, en ‘spookachtig’ gebruikt. Over de afloop was de autoriteiten somber gestemd en dat werd overgenomen door de journalisten. De passiviteit en het stilstaan van de trein in het weiland hadden gevolgen voor manier waarop er gesproken werd over de ‘vastgelopen’ onderhandelingen: er zat ‘weinig beweging’ in de zaak.¹⁷² De uitzonderingen die de regel bevestigden waren de berichten van ontspannen dagjesmensen en ‘kapingkijkers’ en interviews met opgetogen uitbaters van de plaatselijke horeca, die goede zaken deden. Daarnaast was er de meer actieve spanning waaronder het beeld van Nederland in staat van oorlog met de Molukkers. Er was veel aandacht voor de pantserwagens, de ‘legermacht’, het ‘wapenarsenaal’ van Nederlandse en Molukse zijde en de afzetting van de omgeving. Wijster/Beilen en de Amsterdamse wijk van het consulaat werden ‘legerplaats’, ‘vesting’ en ‘in staat van beleg’, ‘belegering’ genoemd.¹⁷³ *Het Vrije Volk* schreef:

Het grasveld achter het Beilense gemeentehuis begint inmiddels grote gelijkenis te vertonen met een militair vliegveld. Met grote regelmaat dalen en landen helicopters op het zwaar bewaakte terrein. In Beilen zelf reageert de bevolking spontaan op de belegering.¹⁷⁴

Er werd weinig aandacht besteed aan de houding van de Molukse gemeenschap. Van de 310 artikelen bevatten er achttien een reactie van de Molukkers. Er kwamen vooral Molukse jongeren aan het woord in de Nederlandse kranten, die dezelfde standpunten innamen als de kapers. Manusama en Metiary werden veelvuldig geïnterviewd. Nederlanders werden niet gevraagd naar hun mening. Een belangrijk thema was de angst voor represailles van Nederlanders en de woede om het verscherpte toezicht op de Molukse woonwijken en controles van Molukkers op straat. Molukkers die de kapingen scherp afkeurden, kwamen niet aan het woord, maar slechts Molukkers die het geweld en de moorden afkeurden, maar het streven van de kapers ondersteunden. Smeets en Steijlen vonden in hun onderzoek dat het grootste deel van de Molukse gemeenschap begrip had voor de acties.¹⁷⁵ Zij ondersteunde de doelen, hoewel de meeste Molukse organisaties de manier waarop de jongeren probeerden die te realiseren afkeurden. Molukkers werden door kritische vragen van Nederlandse vrienden en collega's gedwongen om stelling te nemen ten aanzien van de RMS en de Molukse orde-diensten.¹⁷⁶ Molukkers werden ook geconfronteerd met discriminatie.

Na het einde van de treinkaping en de bezetting van het Indonesische consulaat overheerste begrip. Gijzelaars uit de trein in Wijster werden uitgebreid geïnterviewd en zeiden begrip te hebben voor de acties van de Molukse jongeren.¹⁷⁷ De bejaarde mevrouw Barger gaf voor het oog van de camera's een van de kapers een afscheidsoen, bij haar vrijlating nog voor het einde van de gijzeling. Kranten schreven met verbazing over een 'soort verbroedering' die er gaande leek te zijn tussen de kapers en gijzelaars.¹⁷⁸ De gijzelaars en gijzelnemers van het Indonesische consulaat namen huilend afscheid van elkaar toen de gijzeling eenmaal was afgelopen.¹⁷⁹ Deze verbroedering zou bij latere gijzelingen het Stockholmsyndroom genoemd worden, naar de verbroedering die zich voordeed tijdens een zesdaagse gijzeling in een Zweedse bank in 1973. Ten tijde van de treinkaping in Wijster leek of het syndroom nog niet bekend was in Nederland (het woord werd niet gebruikt in de kranten) en de berichten wekten slechts het beeld van begrip. De gijzelaars gaven van de Molukse gijzelnemers een positief beeld. De schuld werd door hen – en door veel journalisten – gelegd bij de Nederlandse regering. *Nieuwsblad van het Noorden*-journalist en gijzelaar Ger Vaders was een belangrijke verwoorder van deze beschuldiging.¹⁸⁰ 'Medicus' Hans Prins, die zich tijdens de gijzeling had ingezet voor de verzorging van de gijzelaars, sloot zich bij hem aan. Deze twee welbespraakte personen gaven kritiek op het beleid van de Nederlandse overheid. Vaders' dagboek van een gijzelaar, dat over vijf pagina's in het *Nieuwsblad van het Noorden* verscheen, werd overgenomen door een groot aantal andere Nederlandse en buitenlandse kranten (waaronder *Der Stern*, *Paris Match*, *the National Enquirer* en *The Daily Mail*). De gijzelaars hadden zich in de steek gelaten gevoeld door de Nederlandse regering tijdens de gijzelingen, net als de Molukkers. De Molukkers waren voor de tweede keer in de steek gelaten door de Nederlandse regering. Het beeld van de gijzelnemers dat uit de interviews naar voren kwam, was dat van getormenteerde mannen die psychisch bijna instortten en een vriendschapsband opbouwden met de gijzelaars.¹⁸¹ Prins zei in meerdere interviews:

Het waren echt geen koele kikkers. De jongen die zo te zien een zeker overwicht op de hele groep had, Paul S., zat donderdag na een gebedsdienst bij mij op schoot te huilen. [...] Het waren geen criminele jongens, er waren er zelf drie bij die ik graag tot mijn kennisgeving zou willen rekenen. Als ze straks in gevangenschap zitten wil ik ze graag bezoeken als dat kan.¹⁸²

Naar aanleiding van de rechtszaak die volgde schreef *Trouw* dat 'ook beide gijzelaars die als getuigen optraden [de gijzelnemers] een vriendenhand ten afscheid' gaven.¹⁸³ De Nederlandse regering werd als de schuldige aangewezen van de kapingen. Een gijzelaar zei: 'wij werden twee dagen lang belazerd, zoals de Zuidmolukkers vijftien jaar belazerd zijn door de Nederlandse regering'.¹⁸⁴ De regering had problemen in de Molukse gemeenschap niet eerder gesignaleerd, stelden de gijzelaars. De regering deed te weinig om de kapingen tot een goed einde te brengen en tijdens de kaping waren er te veel dingen misgegaan volgens de gijzelaars (geen bestek, soms geen eten). De kritiek leidde tot Kamervragen en debat, die vervolgens weer uitgebreid in de kranten werden beschreven. De regering verweerde zich – bestek en eten waren wel geleverd maar niet door de kapers afgehaald – maar dat had nauwelijks effect. Beschuldigingen van gijzelaars en Molukkers betreffende een falende overheid vielen samen en versterkten elkaar.

Een vergelijking met de internationale pers maakt duidelijk welke keuzes er in de Nederlandse berichtgeving werden gemaakt. Een verklaring voor het verschil met de Nederlandse berichtgeving was dat de buitenlandse pers zich veel meer gedwongen voelde om uitleg te geven over de groep en de achtergronden van de kapingen. De Nederlandse pers richtte zich op andere vraagstukken. De kapingen brachten zo'n schok te weeg, dat werd gevraagd waarom dit de Nederlanders overkwam. De Nederlandse pers ging er stilzwijgend vanuit dat de Nederlanders wel wisten wie de Molukkers waren. Hierdoor was er minder aandacht voor achtergrond en meer voor details. De vergelijking met de internationale pers is zo interessant omdat het één van de weinige debatten is, die ook door de internationale media is verslagen. De *Washington Post*, *New York Times*, *The Guardian* en *Observer* plaatsten in totaal 44 artikelen. Het beeld van de Molukkers en van de gijzelingen dat daaruit naar voren kwam, was wezenlijk anders dan in de Nederlandse pers. Deze kranten noemden de kapers vooral 'gunmen' (gewapende mannen) (18) en 'terrorist' (16). Vanaf 12 december werd de term 'guerrillas' gebruikt in de Amerikaanse kranten, een term die de Nederlandse pers niet gebruikte.¹⁸⁵ Deze termen benadrukten het agressieve karakter van de kapers, meer dan het neutrale 'Zuidmolukkers', dat de Nederlandse kranten veelal gebruikten. De Nederlandse kranten gingen er van uit dat het lezerspubliek wist hoe de Molukkers eruit zagen. In de Britse en Amerikaanse pers werden de Molukkers beschreven als klein, 'zwart' met een 'afro haircut', die in uiterlijk veel verschilden van andere Indonesiërs.¹⁸⁶ De Amerikaanse kranten identificeerden de Molukkers met de *Black Panthers*. De Britse kranten *Observer* en *The Guardian* benadrukten vooral de Aziatische afkomst van Molukkers door ze 'East Asians' te noemen en vergeleek ze met de Britse *Gurkhas* (soldaten in het Britse koloniale leger in India). Ze legden een verband tussen het Nederlandse en het Britse koloniale verleden. De Molukkers werden beschreven als 'sons of former Dutch colonial soldiers who won a reputation for ferocity matching that of the

Gurkhas in the British army'.¹⁸⁷ Omdat er in de Britse en Amerikaanse kranten meer achtergrondinformatie over de Molukkers werd gegeven, werden de historische wortels van het conflict vaker uitgelegd dan in Nederlandse kranten. Een derde van de onderzochte artikelen, vooral uit de *New York Times*, beschreef het koloniale verleden en noemde het dienstbevel van 1951 als oorzaak van de kapingen. Een tweede verschil tussen de Nederlandse en de buitenlandse pers, was dat in de Britse en Amerikaanse pers een actiever en daadkrachtiger beeld van de Nederlandse regering werd neergezet. De Nederlandse regering gaf niet toe aan de eisen van de kapers en bleef bij de eis van vrijlating van alle gijzelaars. Minister van Justitie Van Agt stelde dat de regering bereid was om geweld te gebruiken. In de Nederlandse kranten werden deze punten toegeschreven aan het beleids- of crisiscentrum en werd meer aandacht besteed aan de bemiddeling van Molukse leiders, waardoor de Nederlandse regering passief leek. Waar in de Nederlandse pers het brengen van voedsel en dekens voor de gijzelaars als afwachtend en weinig daadkrachtig werd gezien, was het in de internationale pers juist een slimme tactiek. *New York Times* signaleerde het verschil in verslaggeving:

In the Dutch press the dominant tone has been one of somber self-examination and calls for calm. The conservative *Telegraaf* of Amsterdam termed the attackers 'gangsters' and the killings 'executions'. But most other dailies talked of hopelessly desperate youths and assigned some blame for the situation to the older South Moluccans, who had fought for the Dutch with the hope of independence, and to the Dutch government, which they said had ignored the political problem.¹⁸⁸

Het verschil tussen *De Telegraaf* en *Het Vrije Volk* en *Het Parool* is minder groot dan in dit citaat wordt gesteld (in de Nederlandse pers werden de moorden ook 'executies' genoemd en de gijzelnemers 'terroristen'). De schuld werd wel bij de regering gelegd door te spreken van nalatigheid.

Er zijn weinig Kamerdebatten gevoerd naar aanleiding van de kapingen. Op 12 februari 1976 is er in de Kamer over gesproken, waarna het nog driemaal zijdelings ter sprake kwam, zoals bij de behandeling van de nationaliteit van de Molukkers in september 1976. Er werd vooral gesproken over het voorkomen van gijzelingen in de toekomst en minder over de mogelijke oorzaken. In de Kamerdebatten werden de gijzelingen 'terreuracties' genoemd ter rechtvaardiging van het handelen van de regering.¹⁸⁹ In de nasleep van de gijzeling ging het in kranten vooral over de fouten die waren gemaakt en de nazorg voor slachtoffers. De zeven kapers kregen ieder veertien jaar celstraf. Kaper Eli Hahury pleegde in 1978 zelfmoord in de gevangenis.

Per saldo was het opvallendste dat uit de krantenartikelen naar voren kwam een zekere mate van begrip. Dit veranderde door de treinkaping bij De Punt en de gijzeling van schoolkinderen in Bovensmilde in 1977.

Op 23 mei 1977 kaapten acht Molukse mannen en een vrouw een trein bij De Punt en gijzelden vier Molukkers 105 kinderen en vijf onderwijzers van een lagere school in Bovensmilde. De treinkaping duurde 20 dagen. De Tweede Kamerverkiezingen stonden voor de deur; die werden vanwege de gijzelingen niet uitgesteld. Dit keer kwam de trein wel tot stilstand vlakbij een spoorwegovergang, zoals bedoeld. 45 kinderen, ouderen, vrouwen en 'alternatief gekleden' werden onmiddellijk vrijgelaten. 45 passagiers bleven in de trein achter.

De gijzeling van de schoolkinderen deed veel stof opwaaien. De Molukse kinderen van de school werden meteen vrijgelaten. Een schoolklas die met de schoolmeester net terug kwam van een gymles buiten het schoolgebouw ging het schoolgebouw niet meer in omdat een kind riep: 'Daar zijn Zuidmolukkers met geweren'.¹⁹⁰ Drie dagen na het begin van de gijzeling van de schoolkinderen werden de gordijnen voor de ramen opengeschoven. Tien tot vijftien kinderen verschenen voor het raam, met achter hen Molukkers met hun wapens in de aanslag. De kinderen scandeerden enige minuten: 'Van Agt, wij willen leven, Van Agt wij willen leven' en toen werden de gordijnen weer dichtgeschoven. Moeders op het plein begonnen te huilen.¹⁹¹ Na vijf dagen gijzeling werden de kinderen vrijgelaten, naar verluid omdat ze voedselvergiftiging hadden opgelopen door het eten dat aan de gijzelaars en gijzelnemers was verstrekt. 'Zelden zijn braakneigingen met zoveel dankbaarheid begroet', schreef het *Nieuwsblad van het Noorden*.¹⁹² De kinderen verlieten de school gehuld in grote dekens, die achter hen aansleepten. De leraren werden tot het einde toe vastgehouden.

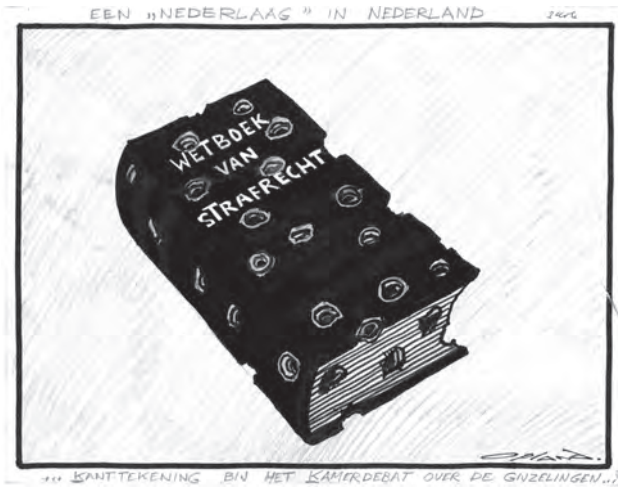
Op 11 juni werd met inzet van mariniers en de luchtmacht de passagiers van de trein en de leraren in de school ontzet.¹⁹³ De school werd geramd met een pantserwagen. De trein werd doorzeefd met 15.000 kogels terwijl zes Starfighters laag over de trein vlogen. Zes treinkapers en twee passagiers werden gedood. De gedode kapers werden onder massale belangstelling begraven. De overige kapers kregen celstraffen van zes tot negen jaar. Er waren nu geen welbespraakte gijzelaars die het voor hun gijzelnemers opnamen.

Het meest opvallende in de krantenartikelen, is de verrassing en verontwaardiging over de gijzelingen, naast de sfeer van spanning en dreiging. De beschrijving van de omgeving – verlaten, geen geluid, geen beweging, een roerloze trein – onderstreepte dit:

maar bijna de hele dag bleef het vooral angstwekkend stil op en rond het schoolplein. Een stilte, die slechts werd overstemd door vogelgetjilp en hondegeblaf.¹⁹⁴

Deze artikelen werden ondersteund door beeldmateriaal van de trein in het weiland.

De situatie was 'griezellig', 'onheilspellend', 'onwezenlijk', 'angstig', 'broeierig'. Hier was stilte niet synoniem aan rust maar aan dreiging en aan de stilstand in het proces. Als contrast waren er de hoorbare schoten, die werden gelost door de kapers en de onhoorbare innerlijke wanhoop en gespannen sfeer onder de ouders en andere familieleden van de gijzelaars. De uitzichtloosheid van de situatie werd benadrukt: bemiddelaars brachten de zaak niet verder, wijken en straten bleven afgesloten van de buitenwereld, en gijzelnemers losten schoten. Termen die werden gebruikt om dit te benadrukken, waren 'hopeloos', 'impasse', 'muurvast', 'pessimisme', 'machteloosheid', 'radeloosheid', en 'martelende uren van onzekerheid'. De berichtgeving was gericht op sfeerbeelden en de mogelijke psychische gevolgen voor de gijzelaars. Er werd weinig aandacht besteed aan oorzaken of aanleidingen. Er werden wel vergelijkingen getrokken met de kaping van 1975. Geconcludeerd werd dat er toen veel meer begrip was (ontstaan) voor de Molukse zaak. In 1977 werden de tegenstellingen juist groter. *De Volkskrant* besteedde in vergelijking met de andere kranten opvallend weinig aandacht aan de kapingen en had vooral aandacht voor de verkiezingen en de formatie. De gebruikte termen waren in deze krant ook neutraler. Er werd gesproken van 'be-

Van Agt had het gebruik van geweld om de kaping te beëindigen den 'nederlaag' genoemd. Bron: Permuseum, Amsterdam (Opland, *de Volkskrant*, 23-6-1977).

zeters', 'overvallers of 'actievoerders' en de krant noemde het een 'gijzelingsactie', terwijl *De Telegraaf* het had over 'drama' en 'oorlog' en opvallend vaak over 'terroristen' (33 keer in *De Telegraaf*, tegen één keer in *de Volkskrant*). Met name in *Het Vrije Volk* en *De Telegraaf* werd de indruk gewekt dat er sprake was van een soort oorlogssituatie.

Het werd ook expliciet een oorlogssituatie genoemd. Er werd door de spoorwegen een 'Molukkers-alarm' ingesteld, waarbij alle treinverkeer werd stilgelegd als Molukkers werden gezien bij stations of het spoor. In de praktijk was dit alarm minder spannend en rigoureuus. Het gebruik van geweld zag Van Agt als een 'nederlaag'. De gijzelingsacties werden beschreven als een oorlog met de Molukkers. Aan hen werden kenmerken toegeschreven die hoorden bij een vreemde en vijandige natie: Molukkers hadden hun eigen ordediensten (soort eigen leger) en hielden militaire oefeningen, streefden naar een eigen staat, hadden een eigen president en ministers en onderhielden diplomatieke betrekkingen met het Afrikaanse land Benin, dat als enige de RMS had erkend. Inzet van soldaten tijdens de gijzelingen en bij de ontzetting van trein en school creëerden een oorlogssfeer:

Terwijl straaljagers in gierende duikvluchten afleidingsmanoeuvres uitvoerden, opende een peloton van 30 man mariniers om vijf minuten voor vijf vanmorgen onder dekking van 35 scherpschutters van de Bijzondere Bijstandseenheid de aanval op de trein. Tegelijkertijd rukten 13 pantserwagens en 55 mariniers op naar de school in Bovensmilde.¹⁹⁵

De oorlogsretoriek was echter minder aanwezig dan bij de kaping in 1975. Kamerlid Drees (DS'70) legde een verband tussen de koloniale beeldvorming van de Molukse militair en de gewelddadige kapers, met gebruik van oorlogstaal:

Een ander triest aspect is, dat de doden die vallen, een gevolg zijn van de doodsverachting aan Zuidmolukse zijde, die vroeger zo'n positief element vormde in hun militaire werk. Wat voor lessen zijn er te trekken? Hoe kan een veiliger toekomst worden bereikt? Ongevoelig beleid houdt grote gevaren in. Het voortdurend geïsoleerd wonen van vele Zuid-Molukkers, levend in een streven naar een eigen staat in de Indonesische archipel, waarbij een aantal jongeren meent, dat die strijd moet beginnen met aanvallen op Nederlanders,

is onaanvaardbaar. Dit zou betekenen, dat binnen Nederland een vijandelijke mogendheid in een vesting zou leven, bereid om op elk moment Nederlandse doelen aan te vallen.¹⁹⁶

Hier werd duidelijk het verband gelegd met het koloniale leger waarin de Molukkers hadden gediend. Van het koloniale verleden, het soldatenleven werd een cultureel aspect gemaakt. In slechts vier artikelen werd het koloniale verleden en de eeuwenlange trouw als een argument gebruikt voor begrip voor de Molukse acties. In de Kamer werd het gebruikt in het debat omtrent de kapingen door Drees (DS'70). Hij zei:

Het is ook zo triest, omdat de verhouding tussen Zuid-Molukkers en Nederlanders, hoewel meer gemengd dan soms wordt gedacht, eeuwenlang in vele opzichten goed is geweest. Veel Zuid-Molukkers hebben alles geofferd voor het bestuur van Nederlands-Indië en daarmee natuurlijk voor een Nederlands belang.¹⁹⁷

Hoekstra (CPN) stelde dat deze kapingen het gevolg waren van het koloniale verleden:

Als belangrijkste punt willen wij naar voren brengen dat politiek gezien de gebeurtenissen in Drenthe opnieuw een confrontatie betekenen met de naweeën van de koloniale politiek, met de resten van het KNIL. Het is op een pijnlijke manier duidelijk geworden dat het bestrijden van een voortwoekering uit een koloniaal verleden niet kan gebeuren door politieke krachten die daarmee in het verleden verbonden waren en zich daarmee ook nu nog solidair verklaren. Iedereen kent de geschiedenis van de Zuid-Molukkers. Iedereen weet hoezeer hier valse illusies zijn gewekt, juist door rechtse politici. [...] Zo is als het ware een enclave uit het koloniaal verleden in Nederland ingebouwd, waarbinnen krachten zich ontwikkelden die zich voorbereidden – gezien de feiten – op terreur tegen de Nederlandse bevolking, zoals dat bij herhaling in de praktijk is gebeurd.¹⁹⁸

In de weekbladen werd achtergrondinformatie gegeven. De mogelijke oorzaken van de tweede gijzelingsactie werden onderzocht. De gijzelnemers werden voornamelijk (Zuid)Molukkers genoemd (25 keer) en terroristen (12 keer) en Ambonnezen (4 keer), bruine Nederlanders (1) en Molukse Nederlanders (1). In de terminologie overheerste nog steeds de geografische aanduiding, al kwam de term 'terroristen' meer voor dan in 1975. Mogelijke oorzaken die werden genoemd waren een intern conflict binnen de Molukse gemeenschap, tussen aanhangers van Manusama en Metiary. *Vrij Nederland* stelde dat 'rechts' te lang aan de belofte van een eigen staat voor de Molukkers had vastgehouden. De *Groene Amsterdammer* meende dat Molukse jongeren meer geïsoleerd waren geraakt en niet wilden integreren en *Accent* stelde dat hun eeuwenlange trouw in het koloniale leger en hun rol in de Tweede Wereldoorlog van belang was geweest.¹⁹⁹

Net als bij de kaping in Wijster was er een grote groep journalisten neergestreken in de nabijheid van de gekaapte trein. Omdat er weinig gebeurde, na de eerste dagen, was het moeilijk de aandacht vast te houden. De journalisten verplaatsten zich van het weiland naar de kroeg en interviewden elkaar. De kapers speelden een partijtje slagbal naast de trein. De omroepen gingen terug naar hun oorspronkelijke programmering, die ze bij aanvang van de gijzeling hadden opgeschort, en gingen weer comedy-series uitzenden.

Opvallend in de internationale pers is dat, in tegenstelling tot in de nationale pers, wel het koloniale verleden belangrijk werd gemaakt. Voor de analyse zijn 84 artikelen gebruikt uit *New York Times*, *Washington Post*, *Guardian* en *Observer*. In 39 artikelen

was het koloniale verleden het belangrijkste en meest gebruikte argument. In dertien artikelen werd gesteld dat zij in de koloniale periode loyale soldaten waren in het koloniale leger.

The Washington Post was fel en afwijzend ten aanzien van de Molukkers en hun doelen. Ze hadden ‘a school full of children’ bezet ‘a particular ugly innovation in the techniques of terrorism.’ De krant benadrukte het onrechtvaardige en het onzinnige van de actie, verweet de Molukkers in Nederland lafheid – ze zouden hun strijd moeten strijden in Indonesië – en verbond de strijd en passant met de Koude Oorlog:

The confrontation verged on the surreal: the sober and cautious Dutch police, relying on experience and psychiatric advice to deal with the politics of the irrational [...] The South Moluccans, a remnant of a dissolving empire, came to Holland in the late 1940s and lived there now as a small and isolated minority – racially different, visibly separate, unassimilated. The original immigrants come to Holland as a refugee. It’s the next generation, nearly all of them born in Europe, that is producing the gunmen. The terrorists’ idea of extracting an independent South Moluccan republic from the Dutch is a fantasy since the Moluccan Islands are now part of Indonesia. [...] It’s all taking place in Holland which is about as far from the South Pacific as you can get [...] It’s not hard to imagine how the tough and heavy-handed military government of Indonesia would deal with this kind of terrorist challenges in the Moluccas themselves. Terrorism occurs only where governments put a high price on life and civil liberties. You may have noticed that nobody seems to try taking hostage in [...] Eastern Europe.²⁰⁰

New York Times besteedde aandacht aan de gevolgen die de acties op de Molukken konden hebben:

“Those terrorists in Holland are stupid” a Moluccan student said, grinding a fist into his palm. Asserting that they “will only hurt us”, he voiced fears that terrorism in the Netherlands by South Moluccans trying to win independence for their island homeland from Indonesia would lead to a new roundup in these islands by Indonesian authorities.²⁰¹

Amerikaanse en Britse kranten schetsten na het einde van de gijzeling een dreigende sfeer, maar gaven ook een beeld van compassie. *New York Times* beschreef hoe, na het einde van de gijzeling in Molukse woonwijken, Molukse vlaggen werden uitgestoken. ‘A young mourner in Assen’ verklaarde: ‘We should not mourn their passing: Our revolution might ask a lot more victims among our sons and daughters, but this will not stop us from realizing our freedom’. De krant beschreef twee jonge Molukkers, die rondhingen voor een flatgebouw: ‘They had large brown eyes, black hair and nutmeg skin and might have looked more at home in a South Seas movie than framed in front of brick apartment house in Europe. Judging by the mistrust on their faces, they were aware of their difference.’ De krant voegde eraan toe: ‘There is widespread opinion among the Dutch that the Moluccan cause is hopeless’.²⁰² *New York Times* zag ook protest:

A funeral for six young South Molluccans killed in the breakup of a train hijacking became a dramatic political protest today. Thousands of their countrymen – estimates ranges from 3,000 to 10,000 – turned out for a memorial service at the South Moluccan Evangelical Church to mourn the five men and one woman killed by Dutch marines in a predawn raid Saturday that ended a 20-day siege. [...] The size of the crowd was an unmistakable mes-

sage to the Dutch Government that the extremists in the Moluccan community have many sympathizers. The funeral was nonviolent, but the attitude of the mourners was grim and determined. Many expressed the same sentiments as a middle-aged man at the grave site who said; "I hope the Government no longer takes us as a joke. This is a good thing because it will make the Government take us seriously".

The mourners ranged from children to the elderly. Almost all wore black or dark brown and the procession was chilling as it moved noiselessly across the flat landscape.²⁰³

De kapingen, en de spanningen tussen Nederlanders en Molukkers die dit tot gevolg had, leidden er toe dat het debat over de positie van de Molukkers in Nederland niet langer werd uitgesteld.²⁰⁴ De conclusie van de regeringsnota over 'de problematiek' van de Molukkers die volgde, was dat de Nederlandse overheid de Molukkers als een culturele minderheid erkende en hen de ruimte gaf de eigen identiteit te behouden en te beleven.²⁰⁵ 'Een handhaven van het isolement leidt tot wantrouwen en onbegrip, zulks tot schade niet alleen van de Molukse minderheid zelf maar ook van de samenleving in wier midden zij verblijf houdt.'²⁰⁶ De communicatie met en over Molukkers was echter al jaren daarvoor geïntensiveerd en de kapingen versterkten deze ontwikkeling. Een voorbeeld was de commissie Köbben-Mantouw, die voorgezeten werd door de Nederlandse cultureel-antropoloog Köbben en de Molukse Maatschappelijk Werker Mantouw. De regeringsnota kon al zo snel na de kaping worden gepresenteerd omdat er al voor die tijd een ambtenaar was vrijgemaakt om historisch onderzoek te verrichten.

Termen als terroristen en de oorlogsretoriek legden de verantwoordelijkheid bij de groep, maar in de kranten werd ook sympathie geuit en werd de schuld bij de overheid gelegd. In de buitenlandse kranten was het beeld anders. Daar was meer nadruk op geweld en terrorisme. In feite was de Nederlandse reactie op het geweld redelijk mild en begrijpend. Dit kan hebben gelegen in het feit dat Nederlanders toch wel sympathiek stonden ten aanzien van het RMS streven door de eerdere beeldvorming van de Molukkers als trouwe, Nederlands-gezinde christelijke militairen en hun strijd voor een eigen staat in het Islamitische Indonesië.

Conclusie

De mate van kennis over de premigratoire, koloniale situatie van de migrantengroep (in casu de Molukkers) bij Nederlanders, bepaalde de ruimte voor de actoren in het debat om de kiezende uit verschillende discursieve strategieën en uiteindelijk ook de beleidsruimte. Zoals bleek uit hoofdstuk 2, was in Nederland de kennis over Indië groot en gedetailleerd. De kennis over Molukkers was echter beperkter dan die van Indische Nederlanders. In de Nederlandse pers en politiek werd de nadruk gelegd op het feit dat de Molukkers 'inlanders' waren geweest in de kolonie, hadden gediend in het koloniale leger en dat zij uitermate geschikt waren voor het militaire leven. Ook hun trouw aan de Nederlandse vlag was een belangrijk punt. De groep zelf identificeerde zich met dit beeld en met de kolonisator en rechtvaardigde daarmee zijn geprivilegieerde positie ten opzichte van andere 'inlanders'. Het Nederlandse gezag ondersteunde dit om de loyaliteit van de groep te waarborgen. Het beeld van dappere

Door de tweede kaping was het begrip na de eerste kaping verdwenen. Bron: Permuseum, Amsterdam (Peter van Straaten/ *Vrij Nederland*, 18-3-1978).

soldaat in koloniale periode had tot doel aan te sluiten bij het beeld van de kolonisator van 'echte mannen' en van loyale onderdanen, om werving van koloniale soldaten zeker te stellen en hun loyaliteit in de strijd te waarborgen. Na dekolonisatie viel deze functie weg met de ontbinding KNIL. Het werd echter gereproduceerd in de postkoloniale context vanwege de herkenbaarheid en geloofwaardigheid van het beeld. Het was een (bewuste of onbewuste) strategische keuze. Het kon zowel positief als negatief worden gebruikt. Een deel van de groep bleef veel waarde hechten aan het beeld van dappere soldaten, door de eeuwen trouw aan de Nederlandse koningin en vlag. Zij maakten aanspraak op de morele verantwoordelijkheid en schuld van Nederland om hen te steunen, hetzij in de vorm van een eigen staat, hetzij in de vorm van ondersteuning en zorg in Nederland. Het was tevens een manier om zich af te zetten tegen de Indonesiërs.

Een pressiegroep zoals de Stichting Door de Eeuwen Trouw en bepaalde (confessionele) politici als Welter hamerden op de eeuwenlange trouw van de Molukse soldaten aan de Koningin en de Nederlandse driekleur en de verplichting en schuld die dat

voor Nederland met zich mee bracht. Op basis daarvan werd gesteld dat de Molukkers recht hadden op Nederlandse steun en verzorging, zowel bij de opvang in Nederland als bij het bereiken van een eigen Molukse staat. Tot de instelling van de zelfzorg in 1956 zorgde de Nederlandse overheid inderdaad voor huisvesting, voedsel, verwarming en zakgeld. Steun aan de Molukse staat heeft Nederland echter nooit gegeven, tot grote frustratie van de groep. Het stereotype soldatenbeeld kwam herkenbaar terug in het debat over de kapingen. Tijdens de eerste kaping in 1975 overheerste nog enige mate van begrip voor de acties van de Molukkers. Hoe langer de Molukkers in Nederland waren, hoe kleiner de kans dat zij zouden terugkeren. Journalisten en politici waren daarom oplossingsgericht. Het heldenbeeld van de Molukse soldaat uit de koloniale periode resoneerde na.

Een tweede punt was dat de vermeende tijdelijkheid van het verblijf leidde tot een segregatiebeleid ten aanzien van deze groep. Dit werd op discursieve wijze gerechtvaardigd: de gastenretoriek en een retoriek die lijkt op het vertoog ten aanzien van oosters-georiënteerde Indische Nederlanders. Door die vermeende tijdelijkheid van het verblijf deden journalisten en politici minder moeite om iets te weten te komen over de groep. Er was ook niet zo'n actieve lobby als bij de Indische Nederlanders die de discursieve ruimte vergrootte door informatie te verschaffen en voorbeelden aan te dragen van persoonlijke verhalen. Het is opvallend hoe weinig aandacht er werd besteed aan het Molukse verhaal ten tijde van de kapingen.

Het soldatenbeeld kwam in veranderde vorm terug bij de rellen en vervolgens in versterkte vorm bij de kapingen, zij het met een andere functie. Vooral bij de tweede kaping was het krijgshaftige beeld uit de koloniale periode negatief. De bonus van het soldatenbeeld in het koloniale systeem had een terugslageffect en werd een malus in de postkoloniale periode.

5 De kolonie Suriname, 1621-1974

Dit hoofdstuk gaat in op het discours omtrent de Surinaamse bevolking in Suriname en in Nederland. Hieraan kon worden gerefereerd na de onafhankelijkheid en na de grootschalige migratie naar Nederland. De discussies omtrent de onafhankelijkheid van Suriname worden in hoofdstuk 6 behandeld.

Achtergrond

In 1621 kreeg de West-Indische Compagnie (de wic) het monopolie over de handel in en de kolonisatie van Suriname. De bemoeienis van Nederland bij de kolonie in de West was tot 1816 gering.¹ Suriname werd in Nederland als een minder belangrijke kolonie beschouwd dan Nederlands-Indië, qua prestige en economische belang. De band met Suriname was zwakker, de bekendheid met het land en zijn inwoners was geringer. Dit had gevolgen voor de acceptatie van Surinamers in Nederland na de onafhankelijkheid van Suriname.

De bevolking van Suriname

De bevolking van Suriname was divers. In de binnenlanden leefde een kleine groep inheemse Indianen. Daarnaast waren er kolonisten uit Europa en het Caribische gebied, de slaven uit Afrika – waaronder ontsnapte slaven, de marrons – en de contractarbeiders uit Brits-India, Nederlands-Indië en China.² De Afro-Surinamers en de Hindostanen waren de grootste groepen die voor en na de onafhankelijkheid van Suriname naar Nederland migreerden. Javaanse Surinamers migreerden eveneens naar Nederland, maar deze groep was kleiner. Deze drie groepen vormden in Suriname en in Nederland afzonderlijke groepen met eigen religies, talen en gebruiken. De Afro-Surinamers werden onder de Nederlanders bekend als ‘de Surinamers’ en zij zagen zichzelf ook zo. Voor de Javaanse Surinamers werd Indonesië een belangrijk land van referentie, net zoals India dat voor de Hindostanen was. Suriname was voor deze twee groepen minder belangrijk als land van culturele oriëntatie.³

De blanke, Europese bevolking vormde een kleine minderheid in Suriname. In de tweede helft van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw telde zij slechts enkele honderden personen (zo’n 4 procent). Het aantal slaven was vele malen groter en telde meer dan 9.000 personen (zo’n 90 procent van de totale bevolking). De koloniale overheersers hadden niet de bedoeling om van Suriname een vestigings-

kolonie te maken en migratie vanuit Nederland werd niet aangemoedigd. Er was ook weinig animo in Nederland voor deze migratie. De meeste blanke kolonisten die naar Suriname vertrokken waren Sefardische en Asjkenazische joden.⁴ Het overige deel van de blanke bevolking werd gevormd door Nederlanders, Duitsers en Franse Hugenoten.⁵ Het aandeel Nederlanders bleef in de achttiende eeuw klein en diegenen die er waren, bleven maar kort. Het waren merendeels alleenstaande mannen. De joden vestigden zich wel met gezin.⁶ Algemeen werden vrouwen niet geschikt geacht voor een leven in de tropen en het onderhouden van een gezin was duur voor een jonge kolonist. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd bovendien besloten dat directeuren van plantages ongehuwd moesten zijn. De scheve sekseratio had tot gevolg dat blanke mannen relaties aangingen met (vrijgemaakte) slavinnen, variërend van kortstondige seksuele relaties tot zogenaamde officieuze 'Surinaamse huwelijken'.⁷ Kinderen uit deze relaties waren, de status van hun moeder volgend, automatisch slaaf tenzij hun vader hen vrijkocht. De vrijgelatenen namen een tussenpositie in tussen de blanke elite en de zwarte slaven. In deze samenleving waar raciaal denken overheerste, gold dat hoe blanker zij er uit zagen, hoe beter hun kansen waren. De groep van gemengde afkomst die hieruit voortkwam vormde wel een tussengroep in de kolonie, maar zou bij de migratie naar Nederland geen aparte groep vormen, zoals dat wel gold voor de Indische Nederlanders. In hoofdstuk 6 zal blijken dat verwantschap en gemengdheid niet werd gebruikt om aanspraak te maken op een Nederlandse plicht.

Een tweede groep werd gevormd door de Afro-Surinamers, ook wel 'Creolen' genoemd. Plantages waren in de vroege koloniale periode de ruggengraat van de koloniale economie. Plantagelandbouw was arbeidsintensief en goedkope arbeid vond men in Afrikaanse slaven. In totaal werden tussen 1596 en 1829 250.300 slaven naar Suriname gebracht.⁸ Slaven werkten niet alleen op de plantages maar ook als timmerman, suikerkoker of huismeid, wat lichter werk was en dus beter stond aangeschreven.⁹ Slaven konden worden vrijgelaten. Tussen 1832 en 1863 gebeurde dit 6.364 keer. Vrijgelatenen konden concubines of kinderen van gemengde afkomst zijn, trouwe bedienden of slaven die genoeg hadden gespaard om zichzelf vrij te kopen. Twee op de drie vrijgelatenen was vrouw. Deze vrijgelaten slaven konden goede posities verwerven in de koloniale maatschappij. Dit gold vooral voor de kinderen die door hun vader waren vrijgelaten.¹⁰ Na 1795 kwam aan de slavenhandel vrijwel tot een einde.¹¹ De slavenhandel werd in 1814 afgeschaft onder druk van Engeland, dat de slavenhandel reeds eerder had verboden. Engeland dreigde, om de afschaffing af te dwingen, de Nederlandse koloniën niet aan Nederland terug te geven, die tijdens de oorlog met Frankrijk door Engeland waren ingenomen.

Het door de Fransen geïntroduceerde ideaal van vrijheid, gelijkheid en broederschap vond weerklank in Nederland. In de West leidden deze ideeën, plus discussies in Groot-Brittannië, tot de roep om afschaffing van de slavernij.¹² De afschaffingslobby was in Nederland niet heel omvangrijk noch van groot belang, in tegenstelling tot Engeland. Dit is enigszins opmerkelijk aangezien er in Nederland wel werd gedelibeereerd over de uitwassen van het cultuurstelsel in Indië.¹³ In Engeland werd de slavernij afgeschaft in 1833. Frankrijk en Denemarken volgden vijftien jaar later. Als één van de laatste landen schafte Nederland in 1863 in Nederlandse koloniën de slavernij af met een overgangperiode van tien jaar waarin de voormalige slaven verplicht waren

op de plantages te werken.¹⁴ De slaveneigenaren kregen een financiële tegemoetkoming van de staat, die werd betaald uit het Indische batig slot.¹⁵ Met de afschaffing van de slavernij kregen de vrijgelaten slaven Nederlandse burgerrechten. Hoewel zij daarmee deel werden van de Nederlandse gemeenschap, waren zij dat op het discursieve niveau nog niet. Dit had onder meer te maken met het feit dat velen geen of slecht Nederlands spraken. Door middel van onderwijs, op Nederlandse leest geschoeid, en zending, moesten de voormalige slaven worden gesocialiseerd tot Nederlanders. In 1876 werd de leerplicht voor alle kinderen van zeven tot twaalf jaar ingevoerd en de voertaal in het onderwijs werd Nederlands. Het uitoefenen van Afrikaanse religieuze rituelen werd strafbaar gesteld.¹⁶

In de jaren 1930 raakten door de economische crisis ook in Suriname velen werkloos. Dit leidde tot protesten in 1931 en 1933. De onvrede onder de arbeiders werd vertolkt door Anton de Kom. Hij schreef *Wij slaven van Suriname*, dat een basis vormde voor het Afro-Surinaamse zelfbewustzijn. Vanaf deze periode werd er meer door Surinamers over Suriname geschreven dan daarvoor, onder meer door Anton de Kom en Lou Lichtveld. Er werd ook meer in het Sranan Tongo geschreven. Dit waren uitingen van het nationalistische bewustzijn van de Afro-Surinamers. In 1951 werd door Surinaamse studenten in Nederland Wie Eegie sanie ('onze eigen dingen') opgericht. Deze vereniging bevorderde de culturele en nationalistische bewustwording van de Afro-Surinamers. Zij pleitte bij de Nederlandse regering in de jaren vijftig voor de onafhankelijkheid van Suriname.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden de eerste politieke partijen in Suriname, verkaveld langs religieuze en etnische lijnen.¹⁷ Afro-Surinamers, Hindostanen en Javaanse Surinamers schaarden zich achter hun 'eigen' partijen. De Afro-Surinamers waren verdeeld over een katholieke en protestantse partij. In 1946 ontstond de Progressieve Surinaamse Volkspartij (psv) van katholieke en de Nationale Partij Suriname (nps) van protestantse signatuur. De nps werd de grootste partij. Mede door de manier waarop het kiesstelsel was ingericht hielden Afro-Surinamers de meerderheid in de Koloniale Staten. Na de oorlog en na de onafhankelijkheid van Indonesië, ontstond ook in Suriname de zucht naar meer zelfstandigheid. Onder Afro-Surinamers was die wens sterker dan onder de andere groepen. De (opmaat tot de) debatten omtrent de onafhankelijkheid van Suriname en de positie die Afro-Surinamers daarbinnen, zal in het volgende hoofdstuk centraal staan.

Een derde groep was naar Suriname gekomen als contractarbeiders na de emancipatie van slaven in 1863. Tussen 1853 en 1873 kwamen er 2.600 Chinezen naar Suriname.¹⁸ Zij werden gevolgd door arbeiders uit Brits-Indië. In Britse en Franse kolonies waren de Indiase contractarbeiders reeds ingezet als arbeiders op de plantages. In 1870 kreeg Nederland van de Britse overheid toestemming om arbeiders te werven in hun kolonie. Er zijn 64 schepen met in totaal 34.304 Indiërs aangekomen in Suriname, totdat in 1916 de Britse overheid onder druk van Indiase nationalisten de emigratie van contractarbeiders stopzette. Van de Brits-Indiërs was 70 procent jong, tussen de 16 en 35 jaar. Personen boven de 40 jaar en kinderen waren er bijna niet. Vrouwen waren met 30 procent in de minderheid en de meesten waren ongehuwd. Het merendeel van de Brits-Indische contractarbeiders hing het hindoeïsme aan (80 procent), de overigen waren moslims.¹⁹ Zij werden koelies genoemd. Dit kreeg een

denigrerende connotatie, waarna zij werden aangeduid als Hindo(e)stanen, hetgeen gedeeltelijk een verwijzing was naar hun religie. Deze term zal ik hier en in de navolgende hoofdstukken aanhouden.

De Hindostaanse en Javaanse contractarbeiders kregen een contract voor vijf jaar en konden daarna op kosten van de Nederlandse staat terugkeren, of zij konden een nieuw contract afsluiten. Vanaf de jaren 1890 werd geprobeerd de contractarbeiders te bewegen langer in Suriname te blijven met de belofte van een stuk grond na afloop van het vijfjarig contract. Ofschoon terugkeer naar respectievelijk India en Indië aanvankelijk wel in de bedoeling lag, keerde 66 procent niet terug.²⁰ Het aantal bleef groeien, ook na de stop van de werving in 1916 door natuurlijke aanwas en migratie vanuit Brits-Guyana.

Hindostanen hielden vast aan de eigen cultuur en religie. De Indiase cultuur werd wel aangepast aan de Surinaamse situatie. Hoewel zij uit verschillende districten in Noord India kwamen en verschillende talen spraken, groeiden ze toe naar één gemeenschappelijke taal: het Sarnami. Het kastenstelsel verdween naar de achtergrond en één 'Indiase' kaste ontstond.²¹ De afstand tot andere groepen bleef groot. De eigen – gecreoliseerde – cultuur kon behouden worden omdat zij geografisch gescheiden leefden van het grootste deel van de Surinaamse bevolking. De meesten woonden in de rurale gebieden van Suriname. Eerst werkten zij op de plantages en toen die economisch niet meer rendabel bleken en werden opgeheven, werkten zij op eigen agrarische bedrijfjes. De Afro-Surinaamse en Nederlandse groepen woonden daarentegen merendeels in Paramaribo en werkten als ambtenaar, leraar en handelaar. De levens van Afro-Surinamers en Nederlanders enerzijds en Hindostanen en Javanen anderzijds speelden zich dus op gescheiden terreinen af; zij woonden elders, spraken een andere taal, hadden een andere religie, hadden andere beroepen en waren op verschillende momenten naar Suriname gekomen. Gemengde huwelijken kwamen weinig voor.²² De uitzonderingspositie van de contractarbeiders werd versterkt door hun juridische positie. Tot 1927 waren zij Britse onderdanen. Zij kregen vanaf 1890 onderwijs in eigen Koeliescholen in het Sarnami, met het oog op terugkeer naar India. In 1907 werd dit onderwijs opgeheven, en mocht er door Hindostaanse onderwijzers op reguliere scholen in het Sarnami onderwijs worden gegeven. Het behoud van de eigen Indiase cultuur in Suriname werd bevorderd onder het bewind van gouverneur J.C. Kielstra die tussen 1933 en 1944 gouverneur was. Hij wilde het Nederlandse beleid in Nederlands-Indië van behoud van lokale gewoontes en gebruiken implementeren in Suriname.²³

Tussen 1890 en 1914 werden er contractarbeiders op Java geworven.²⁴ Eerdere plannen daartoe waren door de Indische overheid tegengehouden, uit angst voor een arbeiderstekort daar. Uiteindelijk werd er in 1890 toch toe overgegaan. In de jaren 1920-1930 vormden de Javanen de overgrote meerderheid van de contractarbeiders.²⁵ In totaal kwamen 32.965 Javaanse immigranten naar Suriname. Van alle immigranten keerden tot 1954 26 procent (8.684 personen) terug naar Nederlands-Indië of Indonesië. De overige 24.000 Javaanse immigranten bleven in Suriname.²⁶ Bij de volkstelling van 1971 werden in Suriname 58.896 Javanen geteld, 15 procent van de totale bevolking.²⁷ Zij vormden maar een klein aandeel van de Surinaamse migranten die in de twintigste eeuw naar Nederland kwamen.

Net als de Hindostanen leefden de Javaanse Surinamers lang in gesloten gemeenschappen op het platteland en gingen er pas laat toe over werk in de stad te zoeken, later dan de Hindostanen. In 1964 was 40 procent van de Javanen in de landbouw werkzaam en slechts 6 procent in de administratieve sector. De meeste Javanen waren moslim en spraken Maleis. De Javaanse groep vormde na de migratie naar Suriname een gemêleerd gezelschap uit verschillende gebieden op Java. Toch vormden zij een hechte groep, gevoed door de herinneringen aan het geboorteland. De Javaanse taal en cultuur werd aangepast aan de Surinaamse omgeving; de Javaanse keuken werd aangepast aan in Suriname de beschikbare ingrediënten en de verschillende Javaanse dialecten vormden een nieuwe taal met woorden uit het Sranan Tongo.²⁸ De plantage-eigenaren bevorderden het behoud van de eigen tradities onder Javanen om onrust en opstandigheid te voorkomen.²⁹ Tot het aantreden van gouverneur Kielstra, voerde de koloniale overheid daarentegen een assimilatiepolitiek. In de jaren dertig werd een desastuctuur ingevoerd door Kielstra zoals ook in Indië gebruikelijk was. De Javaanse kinderen gingen naar zogenoemde desascholen waar in het Javaans werd lesgegeven.³⁰ Door de kleine schaal waarop de Javanen bleven verbouwen, raakten hun dorpen geïsoleerd. Dit maakte dat de Javaanse groep in zichzelf gekeerd raakte. De onafhankelijkheid van Indonesië maakte de Javanen nog meer gericht op Java. De meerderheid van de Javanen opteerde voor de Indonesische nationaliteit met het oog op terugkeer.³¹

Hoewel het onderscheid tussen de verschillende bevolkingsgroepen niet juridisch was verankerd, zoals dat gold in Nederlands-Indië, was er in de praktijk wel onderscheid. De groepen woonden en werkten gescheiden van elkaar, spraken een andere taal, kenden andere gewoontes en gebruiken en hadden een ander (verbeeld) land of gebied van herkomst, namelijk Afrika, India en Indonesië. Dit had gevolgen voor de verhoudingen tussen deze groepen in Suriname en – na migratie – in Nederland. De verschillende bevolkingsgroepen bleven na dekolonisatie en na migratie naar Nederland gescheiden.³² De beeldvorming en de mate van kennis van de verschillende groepen onder Nederlanders verschilden eveneens.

Nationaliteit

Het toelatingsdebat in Nederland dat werd gevoerd voor de Surinaamse onafhankelijkheid werd beïnvloed door het staatsburgerschap van de inwoners van Suriname. Of een inwoner van Surinamer werd toegelaten tot Nederland was afhankelijk van zijn Nederlandse staatsburgerschap. In Suriname hadden begin negentiende eeuw alle mensen die op Nederlands grondgebied waren geboren (inclusief Suriname) het burgerlijk Nederlandschap.³³ Tot de afschaffing van de slavernij bestond er alleen een juridische tweedeling tussen vrijen en slaven. Tot de eerste ‘rechtsgemeenschap’ behoorden de blanke bevolking, de vrijgelaten slaven en kleurlingen. Omdat slaven als ‘zaken’ werden gezien, waren zij rechteloos en konden zij geen Nederlandse onderdanen zijn of worden. Dit bleef ongewijzigd in de Nationaliteitswet van 1850.³⁴ Er waren per groep wel andere invullingen van het Nederlandschap.³⁵

Niet alle inwoners van Suriname hadden de Nederlandse nationaliteit. De contract-

arbeiders uit Brits-India en China hadden de Britse en Chinese nationaliteit, de Javanen waren 'inheemse onderdanen niet-Nederlanders' en toen dat verdween met de onafhankelijkheid van Indonesië, stateloos.³⁶ In 1951, werd in de 'Wet nadere regelen omtrent nationaliteit en ingezetenschap 1951' geregeld dat ook Hindostanen en Javaanse Surinamers het Nederlanderschap kregen. De wet werd zonder discussie en tegenstemmen aangenomen. De achterliggende gedachte was dat er in heel het koninkrijk maar één nationaliteit zou bestaan. Het Statuut van 1954 veranderde daar niets aan.³⁷ Deze ruimdenkendheid ten aanzien van 'de West' was opmerkelijk in de periode dat de spijtoptanten nog met ontmoedigingsmaatregelen buiten de deur gehouden werden. Het feit dat de inwoners van Suriname nog maar in kleine aantallen migreerden naar Nederland en het vooral de elite betrof, zal hierbij een rol hebben gespeeld.³⁸

Het grootste deel van de Surinaamse bevolking had daarmee de Nederlandse nationaliteit tot aan de onafhankelijkheid. Zij werden tot die tijd dan ook tot Nederland toegelaten. Dit werd niet geproblematiseerd in Nederland. Wel werd in 1957 geprobeerd de afgifte van paspoorten aan Surinaamse Nederlanders, die geen werk hadden in Nederland, te beperken.³⁹ De problematisering van migratie en toelating begon pas echt aan de vooravond van de onafhankelijkheid toen de omvang van de migratie uit Suriname toenam. Dit komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

Beeld van de Surinamers, 1880-1970

Het beeld van de Surinaamse bevolking onder Nederlanders in Nederland werd bepaald en overheerst door de groep Afro-Surinamers. Over de andere groepen wist de Nederlandse bevolking weinig. Het beeld van Suriname werd in de achttiende en negentiende eeuw gevormd door de reisliteratuur in het Nederlands.⁴⁰ Deze verhalen werden gezien als representaties van de werkelijkheid maar gaven een geëxotiseerd beeld van Suriname. De reisliteratuur was beperkt en werd gelezen door mensen in de hogere echelons van de maatschappij. Er bestond geen Surinaamse tegenhanger van de 'Indische' romans.⁴¹ In de twintigste eeuw werd er meer voor een Nederlandse publiek geschreven, in de vorm van reisverslagen, journalistieke reportages, informatieve boeken en expeditieverslagen. Alleen al aan reisverslagen verschenen honderd titels.⁴² De achttiende-eeuwse reisverhalen bevatten voornamelijk wetenswaardigheden over het land. Sommige hadden tot doel kolonisten te bewegen hun geluk in Suriname te zoeken. Suriname werd daarom voorgesteld als het Eldorado met een exotische natuur en een ongekende vruchtbaarheid.⁴³

Het bekendste boek over Suriname en haar bevolking, zowel nu als in zijn eigen tijd, is het boek *Narrative of a five years' expedition against the revolted negroes of Surinam* van John Gabriel Stedman uit 1796.⁴⁴ Volgens historicus Gert Oostindie heeft dit boek alle latere auteurs over de Surinaamse slavernij geïnspireerd.⁴⁵ Stedman schetste de tegenstelling tussen de rijke planters die in luxe leefden en zich immoreel gedroegen, en de slaven, die onder erbarmelijke omstandigheden leefden en aan de willekeur van de agressieve planters blootgesteld werden.⁴⁶ Stedman's boek is een bron van verhalen over en tekeningen van de gruwelijkheden die de slaven werden aan-

gedaan.⁴⁷ Hij was echter geen abolitionist. In zijn boek gaat hij uitgebreid in op zijn strijd tegen de weggelopen slaven. Zijn verhalen en tekeningen zijn wel door abolitionisten gebruikt om de wreedheid van de slavernij te onderstrepen. Deze tekeningen en verhalen worden tot op de dag van vandaag gebruikt – bijvoorbeeld in schoolboeken – om de wreedheid van de Surinaamse slavernij te illustreren. Zij hebben het beeld van Suriname in Nederland sterk beïnvloed.

Suriname kreeg meer bekendheid bij de Nederlandse bevolking door het debat over de afschaffing van de slavernij aan het einde van de negentiende eeuw, dat niet alleen in de Kamer en in de kranten werd gevoerd, maar een bredere basis kreeg door de oprichting van comités en bewegingen voor de afschaffing, vergezeld van romans, pamfletten en petitie.⁴⁸ De kennis over Suriname kwam in Nederland uit geschreven bronnen, aangezien er weinig migratie was van en naar de kolonie.⁴⁹ Nederlanders konden ook kennismaken met de Surinaamse bevolking via de koloniale tentoonstelling in 1883 in Amsterdam, waar een groep van 28, vrijwel naakte Surinamers werd tentoongesteld en 300.000 Nederlanders kwamen kijken.⁵⁰ Eind negentiende, begin twintigste eeuw maakte de ‘zwarte mens’ een entree in reclames. Zij figureerden in reclames voor tropische producten als rum, cacao, tabak, chocolade en koffie, en verder in die voor zeep en schoen- en kachelpoets.⁵¹ Negatieve stereotypen van de zwarte mens als kinderlijk, vrolijk en onbezorgd, lui, dom, hyperseksueel, onbeschaafd en zedeloos domineerden. Een ander stereotype was dat zij een talent hadden voor muziek en dans.⁵² In de twintigste eeuw domineerden uiterlijke kenmerken zoals het witte gebit dat contrasteerde met de zwarte huid.⁵³ De kolonisten werden als wreed en ontaard neergezet.⁵⁴

Eerdere analyses van de literatuur en Kamerdebatten hebben laten zien dat het jaar 1853 een keerpunt was in het denken over slavernij.⁵⁵ Aanleiding was het verschijnen van de Nederlandse vertaling van *De Negerhut van oom Tom* van Harriet Beecher Stowe en het boek van de Nederlandse politicus Van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet*. Negatieve stereotypen van zwarte mensen als kinderlijk, lui, dom, onbeschaafd en zedeloos verdwenen niet, maar werden toegeschreven aan het systeem van slavernij, en niet als aangeboren kenmerken.⁵⁶ Door zowel voor- als tegenstanders van de slavernij werden deze stereotypen gebruikt. Het verschil lag daarin dat de tegenstanders van slavernij een oplossing zagen in kerstening van de slaven. Hierdoor zou het monogaam huwelijksleven worden bevorderd en het arbeidsethos verbeteren, was de gedachte.⁵⁷

Door *De negerhut van oom Tom* en *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* kregen de Tweede Kamer en het publiek meer aandacht voor de slaven in Suriname.⁵⁸ De publieke opinie werd gevoed door gruwelijke verhalen over het lijden van de slaven, in reisverhalen, romans en pamfletten van abolitionistische bewegingen.⁵⁹ Deze verhalen richtten zich op persoonlijke identificatie van de lezer met de slaaf. De beelden waren die van de slavinnen als moeder, de slaaf als mens, en als christen.⁶⁰ In de twintigste eeuw zouden deze verhalen en beelden terugkeren. Het verhaal van Susanna du Plessis en Alida bijvoorbeeld, is emblematisch geworden.⁶¹ Dit verhaal gaat over de mooie slavinnen Alida, die aanbeden werd door haar meester, tot grote irritatie van zijn echtgenote, Susanna. Naar verluidt liet zij de borst van Alida afsnijden en diende die aan haar echtgenoot op. De functie van het verhaal was illustratie van het onmense-

lijke karakter van de slavernij.⁶²

Schrijvers noemden de slaven 'broeders en zusters' en 'kinderen'. Marten Douwes Teenstra schreef in 1842 in een invloedrijk boek over de slavernij dat de Nederlanders alles moesten doen 'om de knellende slavenbanden uwer ongelukkige broeders en zusters te verbreken.'⁶³ De eerdergenoemde Van Hoëvell schreef:

Nederland is een Christenland – maar het doemt duizenden zijner kinderen, onder zijne vlag geboren, aan zijne bescherming toevertrouwd, tot een toestand, rampzaliger dan het lot van het redelooze schepsel. De geringste aanranding zijner godsdienst doet het gansche volk rillen van angst en verontwaardiging – maar het schaamt zich niet, om door zijn gezag menschen te laten vernederen tot het laagste peil van stoffelijke en zedelijke ellende.⁶⁴

Deze familieretoriek was – naar de geest van de tijd – op christelijke leest geschoeid: zwart en blank waren beide kinderen Gods en dus elkaars broeders en zusters. Het verschilde in die zin van de familieretoriek in Indië, dat deze expliciet christelijke connotatie van gelijkheid van de mens voor God, in Indië in veel gevallen ontbrak. In Indië werd de familieretoriek gebruikt om de (politieke en sociale) verhoudingen tussen Europeanen en inlanders te verwoorden en te rechtvaardigen. De overeenkomst tussen beide vertogen was dat door die familieretoriek werd gewezen op de verantwoordelijkheid van de Nederlanders ten aanzien van wat er in Suriname gebeurde. Het beeld van Afro-Surinamers in bronnen uit de periode rond de emancipatie was enerzijds negatief maar anderzijds werd benadrukt dat een christelijke natie haar onderdanen en haar medemensen niet onchristelijk mocht behandelen.

Eén boek wil ik er hier uitlichten: *Jetta* uit 1869 van Kwamina, pseudoniem van A. Lionarons. Het is geschreven door een Surinamer over Suriname en de afschaffing van de slavernij en is nadrukkelijk bedoeld voor een Nederlands publiek.⁶⁵ Het boek is door Maayke Botman geanalyseerd. De schrijver stelt in zijn 'woord vooraf' dat zijn doel was een Nederlands publiek uit te leggen hoe de Surinaamse samenleving in elkaar steekt, want, zo schrijft hij, het beeld dat Nederlanders hebben van Suriname is negatief, door boeken als dat van Van Hoëvell, dat hierboven werd beschreven.⁶⁶ *Jetta* speelt zich direct na de slavenemancipatie af. De roman draait om een relatie tussen de blanke doctor Duval en zijn blanke vrouw Hortense en de relatie tussen mulattin Jetta en de blanke officier Eduard. Zij zijn metaforen voor respectievelijk de ideale kolonie en het economisch en maatschappelijk verval van de kolonie.⁶⁷ Net als in het boek van Stedman, wordt de mulattin Jetta in al haar schoonheid beschreven met de gebruikelijke trits parelwitte tanden, ravenzwarte haar en donkere ogen. De zwarte man werd eveneens stereotiep beschreven:

een gespierde neger met eene athleten-gestalte, die haar met vlamme blik aanstaarde. Zijn lippen opende zich tot een spottende lach en lieten zijne schitterende tanden zien. Zijne wijd geopende neusgaten drukten het zinnelijke gevoel uit, dat hem beheerschte.⁶⁸

Hij komt over als een bijna gevaarlijke, dierlijke man met overmatige seksuele gevoelens. In een meer beschrijvend hoofdstuk stelt de schrijver:

wij schrijven het aan geheel natuurlijke oorzaken toe, dat de neger gewoonlijk niet die hooge verstandelijke ontwikkeling bereikt, waarvoor de Europeaan vatbaar is. De woeste natuur, waarin de Afrikaan, te midden van apen en ander wild gedierte leeft, oefent ongetwijfeld invloed uit op de vorming van zijne hersenmassa en zijn geheel organisme, terwijl zich die omgeving teekent op zijn stomp en dierlijk gelaat.⁶⁹

Dit was in lijn met sociaaldarwinistische denkbepelden uit die tijd. De blanke Duval wordt daarentegen beschreven als een man die met hard werken en doorzettingsvermogen een goede positie in de maatschappij heeft weten te bereiken. Hortense voldoet aan alle normen van een waarlijk blanke vrouw en zij blinkt overal in uit: van het maken van gebak tot pianospelen. Na de dood van Jetta en Eduard voeden Hortense en Duval het kind dat geboren werd uit de 'seksuele relatie' tussen Jetta en Eduard op. Door de opvoeding door twee blanke ouders wordt het meisje, Lydia, steeds 'blanker'.⁷⁰ Zwart werd verbeeld als negatief en inferieur, blank als positief en superieur, maar het was in de Surinaamse context mogelijk om over te gaan van de ene categorie naar de andere. Het idee zien we decennia later terug in Nederlandse kranten. Marlene, een 36-jarige Surinaamse die in 1982 zo'n tien jaar in Nederland woonde zei: 'Mijn vader zei altijd: "Als ik jullie zwart opvoed, dan hebben jullie geen toekomst. Hoe witter ik jullie opvoed hoe meer kansen."' ⁷¹

Eind negentiende eeuw waren het de blanke kolonisten en Afro-Surinamers die centraal stonden in de literatuur. Oudere clichés en beelden werden opnieuw gebruikt. De contractarbeiders waren nog maar recentelijk in Suriname aangekomen en kregen weinig aandacht.⁷² Hoewel er eind negentiende en begin twintigste eeuw veel werd gediscussieerd over de contractarbeid van Javanen en Brits-Indiërs werden de Creolen gezien als de 'eigenlijke inwoners' van Suriname.⁷³ Ze werden in dit kader ook wel 'inheemsen' of 'inboorlingen' genoemd. Ik heb 80 Kamerdebatten onderzocht voor de periode 1880-1945. Het dominante debat in deze hele periode was de inschakeling van de Afro-Surinamers in de kleine landbouw om Suriname economisch te ontwikkelen. Dit beeld kwam ook naar voren in de 145 onderzochte krantenartikelen uit deze periode.⁷⁴ De retoriek die in de Surinaamse casus voor de Tweede Wereldoorlog opvalt, is de nadruk op de invloed van de slavernij op de Afro-Surinamers. De Kamerleden en journalisten meenden dat Afro-Surinamers een afkeer hadden van handwerk, regelmatige arbeid en landbouw. Als slaven hadden zij dit werk gedaan en zij hadden er bij gevolg een afkeer van gekregen. De inzet van Afro-Surinamers bij landbouwkolonisaties werd 'psychologisch fout' genoemd door Kamerlid Van Kempen (liberaal met bestuurservaring in Indië en koloniaal woordvoerder van zijn partij). Het was 'het negeeren van de lessen van de historie [en] van den aanleg [van de Afro-Surinamer]'.⁷⁵ Oude stereotypen van de zwarte man als lui, verkwistend met geld en zorgeloos kwamen tevens terug.⁷⁶ Dit werd verklaard uit de slavernij. Kamerlid Van Kol zei in 1907 dat 'hun schijnbare luidheid vaak een historisch gevolg hunner vroegere slavernij' is.⁷⁷ De Afro-Surinaamse bevolking werd in deze debatten voortdurend vergeleken met de inheemse bevolking in Indië, omdat de meeste Kamerleden ervaring hadden met en interesse voor Indië. De Indische 'inlanders' werd een hoger beschavingspijl toegedicht dan de Afro-Surinamers.⁷⁸ Er was ten aanzien van deze laatste groep geen politiek die zich richtte op 'opvoeding' tot zelfbestuur op termijn. Een tweede beeld van Suriname dat naar voren komt uit de Kamerdebatten

is het beeld van een achterliggend gebied waar nog veel ontwikkeld kon en moest worden om het tot een welvarende kolonie te maken. Dit beeld komt overeen met het beeld dat van Suriname en de Surinamers werd geschetst in de literatuur.⁷⁹ Michiel van Kempen karakteriseerde dit beeld als een 'missiegebied waarvan de bewoners nog te paaien zijn met het uit de mond nemen van het kunstgebit.'⁸⁰

In kranten waren berichten van andere groepen dan de Afro-Surinamers vrijwel afwezig. Artikelen in kranten over Javanen en Hindostanen uit de negentiende eeuw – 63 in totaal – concentreerden zich op feitelijke mededelingen. De artikelen die meer achtergrondinformatie gaven, waren negatief van aard, in de zin dat de contractarbeiders in Suriname als onbeschaafd en de Hindostanen als het uitschot van Brits-Indië werden gezien. In de twintigste eeuw werd er meer over deze groepen geschreven (230 artikelen), met name in de jaren twintig. Mijn onderzoek van de 137 langere artikelen, die verschenen in deze jaren, wees uit dat het vooral ging om het terloops noemen van Javaanse en Hindostaanse groepen. Achtergrondinformatie werd wederom niet of weinig gegeven. Een journalist hekelde in 1928 het feit dat de kennis over Javaanse Surinamers bij het Nederlandse publiek gering, zo niet afwezig was.⁸¹

De Tweede Wereldoorlog sneed de koloniën van Nederland af, waardoor er weinig uitwisseling van mensen en kennis was. Suriname werd een periferie van het Koninkrijk waar weinig aandacht aan werd geschonken. Als er al debatten waren, werd er in de naoorlogse periode weinig informatie gegeven op basis waarvan een analyse kan worden gemaakt van de metaforen en beelden. Naast geschreven bronnen, reisverhalen, romans en pamfletten, kranten en Kamerdebatten werd het beeld van Surinamers beïnvloed door de aanwezigheid van Surinamers in Nederland. Hier zal ik de volgende paragraaf dieper op ingaan.

Discoursen ten aanzien van Surinamers in Nederland tot 1970

Er werd al vroeg in de koloniale geschiedenis op en neer gereisd, zij het nooit in zo grote aantallen als tussen Nederland en Nederlands-Indië. In de vroegmoderne tijd brachten kolonisten bij terugkeer naar Nederland soms zwarte bedienden, kinderen van gemengde komaf, echtgenotes of concubines mee. Kinderen van vooraanstaande Surinamers kwamen naar de Republiek om te studeren in de hoop daarna een baan te krijgen in de ambtenarij in Suriname.⁸² Er zijn geen betrouwbare cijfers voor de migratie en vestiging van Surinamers in Nederland in de vroege periode. Na 1760 reisden Surinamers op en neer tussen Nederland en de kolonie. Dit had waarschijnlijk te maken met de bloeiperiode van de plantage-economie. Het was een teken van welvaart dat huisslaven meereisden naar Nederland. De meeste slaven en de enkele Indianen keerden terug naar Suriname, de meeste vrije Surinamers bleven. Het waren vooral mannen die naar Nederland reisden.⁸³ Op 17 december 1773 werd de uitgifte van paspoorten aan slaven aan banden gelegd. Slaven werden, zoals gezegd, gezien als kapitaalgoederen en konden daarom Suriname niet verlaten. Dit was bedoeld om investeerders te beschermen. Slaven bleven slaaf na aankomst in Nederland, tot in 1838 de slavernij op Nederlands grondgebied werd afgeschaft.⁸⁴

Tussen 1945 en 1956 vertrokken 7.860 personen van Suriname naar Nederland.

Hiertoe behoorden ook terugkerende Nederlanders. Een gelijk aantal ging in deze periode naar Suriname. Na de oorlog gingen veel hoge ambtenaren op verlof naar Nederland. De bauxietindustrie had de economie doen bloeien, waardoor meer mensen de goedkoper wordende reis naar Nederland konden betalen. Surinaamse oorlogsvrijwilligers, die in de Stille Oceaan en Indonesië hadden gediend, kwamen ook naar Nederland.⁸⁵ In 1946 woonden er 3.000 Surinamers in Nederland, in 1963 8 à 10.000 en in 1966 13.000.⁸⁶ De migratie van Suriname naar Nederland had een elitair karakter: het merendeel van de migranten was student.⁸⁷ Tussen 1915 en 1950 waren er 174 West-Indische studenten en promovendi ingeschreven bij de Universiteiten van Leiden en Utrecht; het waren vooral mannen en vooral Afro-Surinamers.⁸⁸ Surinamers uit andere groepen migreerden tot 1955 zelden naar Nederland.⁸⁹ In 1946-1951 verbleven slechts vier Javaans Surinaamse studenten in Nederland.⁹⁰

Na de oorlog bleven de Afro-Surinaamse studenten oververtegenwoordigd, net als het relatief grote aandeel van Chinese studenten uit Suriname. In de loop van de jaren vijftig kwamen er steeds meer studenten uit lagere klassen naar Nederland, waar zij voorheen uitsluitend uit de hogere klassen kwamen.⁹¹ Een (academische) opleiding in Nederland was een voorwaarde voor de betere banen in Suriname. Een groot deel bleef in Nederland. Het beeld van deze groep was positief. Zij kwamen uit de hogere klassen van de Surinaamse maatschappij, spraken goed Nederlands en gingen naar Nederlandse kerken.

Hieronder zullen enkele groepen worden uitgelicht waar wel een discussie over werd gevoerd. Welk onderscheid werd benadrukt en welke functie hadden de beelden en stereotypen?

Jaren dertig en veertig: jazzmusici en zeelieden

Voor de Tweede Wereldoorlog waren Surinamers zeldzaam in het Nederlandse straatbeeld. Afro-Surinamers die aankwamen in het vooroorlogse Nederland herinnerden zich dat er (nog) geen sprake was van een negatieve houding ten opzichte van zwarte mensen, maar dat die houding eerder werd gekenmerkt door verbazing en nieuwsgierigheid.⁹² Een correctie is hier op zijn plaats, want kwetsende opmerkingen werden wel gemaakt en de Surinamers kregen niet altijd gelijke kansen.⁹³

Een andere groep Afro-Surinaamse migranten die minder is belicht in de historiografie zijn de migranten uit de lagere klassen die als zeelieden in Nederland aankwamen en in Nederlandse havens werk zochten. Het feit dat er nog weinig Afro-Surinaamse migranten waren en dat ze er 'exotisch' uitzagen in de ogen van de Nederlanders, maakte het voor de Afro-Surinamers mogelijk om niches te vinden bijvoorbeeld in de sport (als bokser), in de amusementsindustrie als jazzmusicus of barman en als model bij kunstacademies. Juist de entertainment business stond open voor Afro-Surinaamse migranten omdat dit werk de *status quo*, de machtsverhouding tussen zwart en wit, niet aantastte: dit soort werk paste binnen de grenzen van de bestaande beelden en rolpatronen.⁹⁴

Hun aanwezigheid werd wel geproblematiseerd waar het relaties van Afro-Surinaamse migranten uit de lagere klassen met Nederlandse vrouwen aanging.⁹⁵ Het klasse-element speelde, naast etniciteit, blijkbaar een grote rol in de problematisering

van gemengde relaties, aangezien gemengde relaties van Surinaamse migranten uit de hogere klassen, zoals de studenten, minder stof deden opwaaien. Tussen 1930 en 1949 verschenen er honderden krantenartikelen over de jazz als zwarte muziek.⁹⁶ Er werd verband gelegd tussen zwart-zijn en jazz, niet tussen Surinamer-zijn en jazz.⁹⁷ De 'avant-gardistische' populariteit van de jazz en van Afro-Amerikaanse jazzmusici zoals Louis Armstrong en Duke Ellington bereikten via Parijs Amsterdam.⁹⁸ Voor veel Nederlandse jazzliefhebbers was een donkere huidskleur synoniem aan authentieke jazz. Hoe donkerder een (Afro-Surinaamse) jazzmusicus was, hoe populairder hij was. Hij werd geacht dichter bij zijn Afrikaanse roots te staan, waardoor alleen hij 'echte jazz' kon spelen. Muzikale kwaliteiten waren soms van ondergeschikt belang.⁹⁹ In feite waren de zwarte barman en jazzcombo's niet meer dan een exotische decoratie van de club; een decoratie waarin deze zogenaamde 'negro clubs' verschilden van ander bars en clubs.¹⁰⁰ De Afro-Surinaamse migranten probeerden te profiteren van het positieve beeld van zwarte Amerikaanse jazzmusici door hun namen te veranderen. Zij refereerden niet alleen aan de Amerikaanse jazz maar ook aan de Amerikaanse slavernij om de muziek meer authenticiteit te geven. Een band die helemaal bestond uit Afro-Surinaamse muzikanten heette de 'Harlem Swing Band'.¹⁰¹ De Afro-Surinaamse muzikant Theodoor Kantoer noemde zichzelf Teddy Cotton. De bezoekers van de *negro-clubs* wisten waarschijnlijk niet dat de muzikanten uit Suriname kwamen. De Afro-Surinaamse migranten refereerden aan een stereotype over mensen van Afrikaanse afkomst als goede muzikanten met veel ritmegevoel.¹⁰² Toen veel Afro-Surinamers hun baan kwijtraakten (zoals ik hieronder zal beschrijven), reageerde het weekblad *Het Leven*, in een passage vol uitroepetekens, met een verwijzing naar de specifieke positie van Afro-Surinamers vanwege hun koloniale banden: 'Wat moet men met deze mensen beginnen? Men kan hen toch niet het land uitzetten! Zij hebben toch hun paspoort! Zij komen uit een Hollandse kolonie!'¹⁰³

Jazzmuziek en het 'nieuwe dansen' (zoals de *Shim Sham*) waren niet bij iedereen populair. Sommige muziekcritici schreven dat jazz niet meer was dan primitieve 'jungle muziek' die – wat nog verontrustender was – tot doel had seksuele lusten op te wekken. Dit laatste werd als een bedreiging gezien voor jonge Nederlandse vrouwen.¹⁰⁴ In jazzclubs konden zwarte mannen en blanke vrouwen elkaar ontmoeten en met elkaar dansen. Dat werd gezien als de opmaat voor 'het plegen van ontucht' van zwarte mannen met (minderjarige) Nederlandse vrouwen.¹⁰⁵ Er gingen stemmen op om de clubs te sluiten om blanke vrouwen te beschermen. Impliciet werd verondersteld dat een witte vrouw niet voor een relatie met een zwarte man zou kiezen en dat zwarte mannen zich opdrongen. Vooral blanke vrouwen uit hogere klassen werden geacht zich verre te houden van contact met zwarte mannen. Dit gold niet specifiek voor Afro-Surinamers, maar zien we ook terug in andere periodes en geografische contexten.¹⁰⁶ De vrouwen die wel relaties aangingen met zwarte mannen – al was het alleen maar dansen – werden als oud en promiscue neergezet. Zij waren onaantrekkelijk voor een Nederlandse man en 'schoten' er daarom op 'over'. Een journalist van een jazztijdschrift schreef in 1935 na zijn bezoek aan een zogenaamde zwarte jazz club in Londen:

Goed gehumeurde niggers [waren er] met of zonder – meestal leelijke – blanke vrouwen. 't Schijnt dat coloured people een jammerlijke smaak hebben wat dat betreft. Soms is het pijnlijk: zoo'n prachtige, jonge, veerkrachtige kerel, heel in z'n nopjes met een bijna af-tandsche, verlepte schoonheid, die den naam van "meisje" moet dragen.¹⁰⁷

Dit is een beeld dat ook in andere bronnen over andere landen en andere tijden voorkomt.¹⁰⁸ Dat witte vrouwen en zwarte mannen elkaar konden ontmoeten in deze dansclubs, baarde de hoofdcommissaris van de Amsterdamse zedenpolitie in 1936 grote zorgen, niet zozeer waar het oude en onaantrekkelijke 'vrouwen' betrof maar *wel* waar ging om minderjarige 'meisjes'. De hoofdcommissaris adviseerde in 1936 de burgemeester van Amsterdam om de *Kit Kat Club* te sluiten of op zijn minst alle Afro-Surinaamse werknemers te ontslaan. Aanleiding hiervoor was dat twee meisjes van de plaatselijke HBS hadden verklaard aangerand te zijn in de *Kit Kat Club*. Hier kwamen klasse, etniciteit en gender samen: slimme, Nederlandse meisjes uit gegoe-de gezinnen zouden zich nooit vrijwillig inlaten met zwarte mannen, zo was het idee. De commissaris gaf toe dat het de eigen schuld was van het meisje dat zij onzedelijk was betast (zij verklaarde dat ze 'gewoon gek' was 'op negers'), maar meende ook dat het een 'gelukkig toeval' was dat er niets 'ergers' was gebeurd.¹⁰⁹ De hoofdcommissaris schreef:

Ik acht het optreden van deze Surinamers als musici in openbare gelegenheden een groot moreel gevaar voor de vrouwelijke Nederlandsche jeugd. Het is in de practijk voldoende gebleken, dat deze Surinamers een funesten invloed uitoefenen op jeugdige meisjes, die ééndeels zich voelen aangetrokken door de zwarte huidskleur van deze lieden, anderdeels zich laten meeslepen door hun barbaarschen muziek. In volkomen overeenstemming met den Burgemeester heb ik daarom den houders van de hier na te noemen inrichtingen aangezegd, de bij hun musicerende Surinamers te ontslaan [...] Het spreekt vanzelf dat ik deze Surinamers overigen niet in hun bestaansmogelijkheden wensch te beperken; ik wil alleen een eind maken aan de betreuenswaardige gevolgen, welke hun wijze van muziek maken en van dansen, voor jeugdige meisjes heeft.¹¹⁰

De burgemeester van Amsterdam lichtte de Minister van Binnenlandse Zaken in over het succes in de strijd tegen gemengde relaties door de sluiting van de jazzclub, die op zijn beurt de burgemeesters van de andere grote steden adviseerde het voorbeeld van Amsterdam te volgen. Dit leidde tot Kamervragen in 1937 over het weigeren van het afgeven van vergunningen aan caféhouders in Amsterdam, die Surinamers in dienst wilden nemen.¹¹¹ Kranten schreven erover. Minister Boeijen van Binnenlandse Zaken (CHU) zei in het Kamerdebat dat 'meisjes, den kinderschoen nauwelijks ontwassen in handen van deze menschen zijn gevallen':

het euvel, waarom het hier gaat, niet alleen gebleken is in Den Haag en in Amsterdam, maar in meer gemeenten, waar Surinaamsche negers werkzaam waren. [Bovendien bleek], dat de delicten van zeer ernstigen aard, van buitengemeen ernstigen aard waren en dat zij een zeer groot gevaar, niet alleen voor de zedelijkheid, maar ook voor de volksgezondheid opleverden.¹¹²

De politiecommissaris schreef dat een jazzcombo de bezoeker 'in Artis verplaatst' en 'het optreden dezer "mensapen" [is] walgelijk om aan te zien'.¹¹³ 'Gekleurde buitenlanders vormen een gevaar voor blanke meisjes. Tal van minderjarige vrouwen worden

door deze lieden sexueel ten val gebracht en veelal komen daaruit geboren kinderen ten laste van het Armenbestuur.¹¹⁴ De mogelijkheid dat de vader het kind en de moeder (financieel) zou ondersteunen werd niet genoemd. De reden dat ik dit zo uitgebreid behandel, is dat zijn actie, om de Amsterdamse meisjes te beschermen, landelijke consequenties heeft gehad.

Er werd niet aangenomen dat het een vrije keuze van de meisjes kon zijn geweest en omgekeerd werd de Afro-Surinaamse man er direct van beschuldigd het meisje te hebben aangerand. Hieraan lag ten grondslag dat (seksuele) zelfdiscipline als een marker van de blanke identiteit en met name van de blanke hogere klasse werd beschouwd. De vermeende aanrander behoorde tot geen van beide en er werd aangenomen dat hij losbandig was. De angst en het negatieve discours waren geenszins ingegeven door het aantal (vermeende) vergripen of de omvang van de dreiging (volgens schatting van Gert Oostindie waren er ongeveer 20 Surinaamse musici werkzaam in deze periode), maar door het idee dat het zou kunnen gebeuren.¹¹⁵ Dat was reden genoeg om actie te ondernemen. Deze ideeën over de seksualiteit van de raciale ander, waren geënt op eeuwenoude stereotypen van de heethoofdige man van Afrikaanse afkomst die door zijn seksuele losbandigheid een bedreiging is voor onschuldige witte meisjes. ‘Voor de moreel zwakkeren’, zoals vrouwen die een relatie hadden met een zwarte man werden genoemd, waren de ‘publieke danszalen de poorten van de prostitutie’.¹¹⁶

Samenvattend kunnen we zeggen dat stereotypen die werden gebruikt ter rechtvaardiging van de slavernij na migratie in Nederland werden gecontinueerd, zij het met een iets gewijzigde functie. Deze stereotypen waren het talent voor zang en dans, maar ook de hyperseksualiteit van de zwarte man. Er waren terreinen waarop Afro-Surinamers werden geaccepteerd en het beeld positief was. Feit bleef dat ook via positieve beelden uiteindelijk het verschil met Nederlanders werd benadrukt door exotisering van de zwarte mens. De Afro-Surinamers kregen een plek toebedeeld binnen de Nederlandse maatschappij waarbinnen zij werden geaccepteerd, maar daarbuiten lagen de kaarten anders. De jazzmedaille had een andere kant. Deze muziek werd neergezet als oerwoudmuziek, als onbeheerst en lustopwekkend. Het refereerde aan stereotypen over de seksualiteit, onbeheerstheid en onbeschaafdheid van zwarte mensen. Deze beelden hadden na de afschaffing van de slavernij en na migratie naar Nederland tot doel de ondergeschikte positie van zwarte mensen te rechtvaardigen. Kleur en klasse werden belangrijk gemaakt. Voornamelijk zwarte mannen uit de lagere klassen werden als een bedreiging gezien. Zwarte vrouwen waren er in Nederland in deze periode nog maar heel weinig. De koloniale banden en de Nederlandse nationaliteit waren niet van belang voor de mate waarin Afro-Surinamers als deel werden gezien van de Nederlandse natie. Het discursieve burgerschap richtte zich op kleur en klasse.

Jaren zestig: arbeiders en verpleegsters

In de jaren zestig werd er in Suriname personeel geworven voor meerdere sectoren, waaronder de zorg. In de jaren zestig veranderde de houding ten opzicht van Surinamers. Begin jaren zestig werden Surinamers onderwerp van beleid van het ministerie

van Maatschappelijk Werk. Dit beleid was niet gericht op assimilatie, zoals bij de Indische Nederlanders het geval was geweest, maar op tijdelijke opvang.¹¹⁷ Surinamers hadden immers de mogelijkheid terug te keren. Het Ministerie van CRM ging er vanuit dat, 'het verschil met de geassimileerde Indische Nederlanders is dat zij moesten blijven, terwijl voor de Surinamers en Antillianen integendeel terugkeer altijd mogelijk is.'¹¹⁸ Het beleid was gericht op tijdelijke opvang en studie van Surinamers in Nederland en bevordering van remigratie (mede door financiële steun voor de opbouw van Suriname).¹¹⁹

Het aantal migranten uit Suriname nam toe en de sociaal-economische positie van de migranten veranderde. Er verschenen meer berichten in de pers over criminaliteit van Surinamers en hun vermeende onaangepastheid. Dit zal in hoofdstuk 6 verder beschreven worden. De politiek baseerde zich op wetenschappelijke schattingen en voorspellingen van het aantal Surinamers, dat nog zou komen.¹²⁰ De problematische Surinamer was Afro-Surinamer, man en laagopgeleid. Dit werd synoniem voor 'de Surinamer' in het algemeen. Er was vrijwel geen aandacht voor de vrouwen (tenzij als slachtoffers van de mannen), voor Surinamers uit de hogere klassen of voor Hindostanen en Javaanse Surinamers. Het koloniale verleden en de bijzondere band met Suriname werd wel belangrijk gemaakt in wetenschappelijk onderzoek naar Surinamers: de kennis van de Nederlandse taal en mores vóór aankomst in Nederland maakte dat zij een stapje voor hadden op andere migrantengroepen, zoals de gastarbeiders.¹²¹

De Nederlandse media definieerden de Surinamers niet zozeer als koloniale onderdanen. De oorzaak hiervan lag gedeeltelijk in de verzuiling. Een Surinaamse immigrant werd in eerste instantie ingedeeld in naar geloof zoals dat ook gold voor de rest van de Nederlandse bevolking. In de jaren zestig werd het slavernij- en kolonialismediscours wel steeds belangrijker. Hans van Amersfoort verklaarde dit vanuit de rol van de Nederlandse media in de vormgeving van het Surinaamse nationalisme.¹²² Hij stelde dat Surinamers, in Nederland en in Suriname, alleen in de media konden komen als zij voor hun betoog neokoloniale of centrum-periferie argumenten gebruikten, in navolging van een bredere, internationale mode. Slavernij, kolonialisme en uitbuiting werden in het publieke debat belangrijk gemaakt en deze ideeën sijpelden door naar bredere lagen van de bevolking. De Nederlandse media konden hierin een grote rol spelen, stelt Van Amersfoort, omdat de Surinamers in Nederland zo'n heterogene groep vormden, zonder duidelijke instituties en leiders. Surinamers die hun ideeën wilden verspreiden konden alleen een achterban verwerven als ze via de Nederlandse media bekend waren geworden. Van Amersfoort voegt daaraan toe dat dit nationalisme en het neokolonialistisch denken wel beperkt bleef tot het Afro-Surinaams nationalisme. Er werd telkens verwezen naar de Afrikaanse afkomst en de tijd van slavernij, maar dat was voor de Hindostanen en Javaanse Surinamers geen identificatiebasis. Dit nationalisme, dat ingegeven werd door het neokolonialisme, ging uit van het idee dat de Surinaamse onafhankelijkheid aan Nederland ontworpen moest worden (zoals een slaaf moest worden vrijgemaakt van zijn eigenaar), terwijl de Nederlandse overheid er helemaal niet onwelwillend tegenover stond.

Tegen de twee groepen Surinamers, die in deze periode naar Nederland kwamen, de verpleegsters en de arbeiders, werd verschillend aangekeken. De verpleegsters, die zonder uitzondering vrouw waren, werden niet als bedreiging of als concurrenten ge-

zien.¹²³ De gezondheidszorg zat in de naoorlogse jaren te springen om verpleegsters. Zij werden door de instellingen zelf geworven in Suriname. Het kwam niet tot een nationale, grootschalige werving omdat er ook in Suriname een tekort was. De schatting is dat er in 1958 in Nederland 2 à 300 Surinaamse vrouwen in de Nederlandse gezondheidszorg werkten.¹²⁴

De mannelijke arbeiders uit lagere sociaal-economische klassen werden daarentegen wel als bedreiging ervaren. John Schuster stelde in zijn dissertatie dat waarvoorafgaand aan de jaren zestig nog positief of op zijn minst onverschillig naar Surinamers in Nederland werd gekeken, de Surinaamse migrant vanaf de jaren zestig in toenemende mate werd gecriminaliseerd en dan vooral de 'creoolse arbeider'. Dit werd beïnvloed door aanhoudende negatieve berichtgeving over Afro-Surinaamse migranten in de Nederlandse media in de jaren zestig. Dit noopte de Nederlandse overheid ertoe een commissie in te stellen die onderzocht in hoeverre het beeld in de media van de vermeende problematische integratie van Afro-Surinaamse migranten op waarheid stoelde. *De Telegraaf* wekte de indruk dat veel Surinamers souteneur waren door één van de Amsterdamse politiechefs te citeren: 'Soms komen nieuw aangekomenen hier, en als we dan vragen wat zij willen bereiken in Amsterdam is het antwoord: "Souteneur worden."¹²⁵ Over Rotterdam werd bericht dat 90 procent van de 40 à 45 Surinamers die op Katendrecht woonden, souteneur was. Sterker nog, er gingen zelfs geruchten dat de rijkere onder hen blanke slavinnen uit Frankrijk haalden om ze te verhandelen.¹²⁶ Het is tekenend voor de omslag in het denken over Surinaamse migranten in Nederland in deze periode. In het discours domineerden de messentrekker, dief, souteneur en zelfs blanke slavinnenhandelaar.¹²⁷ Kortom, Surinamers werden gezien als een bedreiging voor de Nederlandse samenleving en vooral als een bedreiging voor de Nederlandse vrouw. In *Het Vrije Volk* stond over een berovingrechtszaak: 'Het speet [de officier van justitie] te moeten zeggen dat onder de Surinaamse landgenoten van verdachten veel kaf onder het koren schuilt.'¹²⁸

Beleidsmakers en journalisten waren niet alleen bang voor de Surinamers die er al waren, maar meer nog voor diegenen die nog zouden komen. Enerzijds moesten Nederlandse vrouwen worden beschermd tegen 'vreemde' mannen, anderzijds was er altijd de vrees voor de komst van nog meer migranten. De voorzitter van het Surinaams Verbond vertelde een journalist van *De Telegraaf*:

"Nu krijgt een jongen dáár een brief van een jongen hier. Hij schrijft je moet hier komen, man. Als je geen werkt hebt, krijg je steun en de vrouwen willen je graag. Zo graag, dat ze zelfs de kost voor je verdienen. Wat zal zo'n jongen anders doen, dan zo gauw mogelijk naar Holland zien te komen?", vraagt de heer Lauriers zich af. "Overigens: voor mijn part zette de Nederlandse politie alle lastposten morgen op de boot naar Suriname. Maar uitwijzen schijnt niet te kunnen".¹²⁹

Uit de laatste zin blijkt het spanningsveld tussen nationaliteit (Surinamers hebben Nederlandse nationaliteit en dus dezelfde rechten als andere Nederlanders) en een gecriminaliseerde etniciteit. *De Telegraaf* noemde drie 'verlokkingen' voor de Surinaamse arbeiders om naar Nederland te komen: ten eerste de bijstand waardoor 'men ook zonder te werken in leven kon blijven', ten tweede de afwezigheid van racisme en ten derde de aantrekkingskracht op Nederlandse vrouwen 'uit bepaalde milieus'.¹³⁰ Het

idee dat de Surinaamse man alleen zou werken om zichzelf in leven te houden, kwam tussen 1880 en 1945 ook voor naar aanleiding van de inzet van Afro-Surinamers in de landbouw. Naar aanleiding van deze en andere verontrustende berichten in de pers over de vermeende problematische integratie van een grote groep Surinaamse arbeiders, onderzocht de commissie Bayer deze groep nader.¹³¹ De problemen van de Surinaamse arbeiders op het gebied van criminaliteit en werkgelegenheid werden in het rapport van de commissie Bayer onderzocht in relatie tot de Surinaamse cultuur en het vermogen van de Surinamers zich aan te passen aan de Nederlandse cultuur.¹³² De conclusie van het rapport was dat problemen niet zozeer te wijten waren aan 'de Surinaamse cultuur' – want bij de Surinaamse studenten waren geen problemen geconstateerd, alleen bij de arbeiders – maar aan het feit dat ze tot de 'creoolse arbeidersklasse' behoorden. Hun lage sociaal-economische positie impliceerde een zeker onvermogen om zich aan te passen aan de Nederlandse, burgerlijke mores.¹³³ Hier waren etniciteit, gender en klasse sterk met elkaar verweven. Bovendien waren deze opvattingen echo's van koloniale opvattingen over de zwarte man; als lui en als (hyper)seksueel. Eén van de aspecten van de integratie en aanpassing van Surinaamse mannen die het rapport belichtte was hun liefdesleven en dan uitsluitend met Nederlandse vrouwen. Het krijgt in het rapport opvallend veel aandacht en wordt nadrukkelijk als een probleem aangemerkt. Het feit dat de eventuele gemengde relaties van Surinaamse vrouwen – merendeels verpleegsters – geheel buiten de aandacht bleef, laat zien hoe belangrijk onderliggende ideeën over gender een rol speelden in dit debat. Een Surinaamse vrouw kon gevoelsmatig door haar huwelijk tot de groep van de Nederlanders gaan behoren en werd daardoor niet bedreigend, terwijl de Surinaamse man een Nederlandse vrouw kon 'veroveren' waardoor zij verloren was voor de groep van de Nederlanders. Het hoofdstuk over gemengde relaties begint als volgt:

Tot de stereotypen die in Nederland gelden ten aanzien van Creoolse mannen hoort wel in de eerste plaats de opvatting dat 'geen vrouw voor hen veilig' zou zijn. [...] Deze [creoolse] gezinsstructuur dateert nog uit de slaventijd, toen mannelijke slaven wel afzonderlijk werden verkocht en ook vrouwen met haar kinderen wel onvrijwillig van meester veranderden. En na de afschaffing van de slavernij waren de mannen soms langdurig van huis om in het onderhoud van het gezin te voorzien. Er waren dan ook mannen die in verschillende plaatsen verschillende gezinnen onderhielden.¹³⁴

De verklaring voor dit verschil werd gezocht in het slavernijverleden. De slavernij was op dat moment al honderd jaar afgeschaft en de Surinaamse migranten die onderzocht werden, waren nooit zelf slaven geweest, noch hun ouders. Toch werd er een soort overerfelijkheid van de negatieve gevolgen van slavernij voor het gezinsleven verondersteld.¹³⁵ Het slavernijverleden werd belangrijk gemaakt als argument voor vermeende cultuurverschillen.

Conclusie

De Afro-Surinamers hebben in de koloniale periode het beeld bepaald van 'de Surinamers' en zijn het meest bediscussieerd in de pers en in de Kamer voor de grote mi-

gratie van de jaren zeventig. Het slavernijverleden heeft het beeld van Suriname en de Afro-Surinamers beïnvloed via kranten, Kamerdebatten, boeken en pamfletten. Deze beelden en stereotypen waren zo herkenbaar geworden dat hierop kon worden teruggegrepen in debatten in de jaren dertig en zestig van de twintigste eeuw die in essentie gingen over de in- en uitsluiting van de groep Afro-Surinamers van de Nederlandse natie. De functie van deze stereotypen veranderde wel. De handel in mensen als slaaf werd gelegitimeerd met negatieve stereotypen als dom, onbeschaafd, lui, heidens en onbeheerst: als minderwaardig aan de blanken.¹³⁶ In discussies in de twintigste eeuw was deze functie door de afschaffing van de slavernij weggefallen. Wel bleef de onderliggende functie bestaan, namelijk het maken en rechtvaardigen van onderscheid tussen blank en zwart en de laatsten uit te sluiten van een gelijkwaardige positie binnen de Nederlandse natie. Juridisch gezien was er geen sprake van onderscheid: alle inwoners van Suriname en Nederland aan de Noordzee waren Nederlandse staatsburgers, maar discursief werd er wel onderscheid gemaakt.

Problematisering van de migratie voor 1970 hing samen met klasse, gender en aantallen. Studenten werden lange tijd niet discriminerend bejegend, zolang zij goed Nederlands spraken en naar de kerk gingen. Hun aantal was ook te klein om ze als een bedreiging of concurrentie te worden ervaren. Het keerpunt lag bij het stijgende aantal en de lage sociaal economische klasse van de Surinaamse mannen die naar Nederland kwamen. Bedoeld of onbedoeld had de problematisering van de Surinaamse migratie en de criminalisering van de Afro-Surinaamse arbeiders tot gevolg dat de weg werd vrijgemaakt voor een debat over een toelatingsregeling voor Surinaamse staatsburgers en de onafhankelijkheid van Suriname.

De focus op momenten van debat zorgt ervoor dat de groep Hindostanen in dit hoofdstuk nog buiten beeld is gebleven. De kennis over Hindostanen bij Nederlanders voor hun komst naar Nederland in de jaren zeventig was gering door de afwezigheid van debat. Zij migreerden voor de grote migraties van de jaren zeventig maar mondjesmaat naar Nederland. Deze groep zal in het volgende hoofdstuk meer aandacht krijgen.

6 Migratie uit Suriname

In dit hoofdstuk worden een aantal debatten in pers en politiek geanalyseerd, die ontstonden naar aanleiding van de komst van Surinamers naar Nederland. Die debatten gingen vooral over drie onderwerpen: de toelating van Surinamers, de relaties van Surinaamse (zwarte) mannen en Nederlandse (witte) vrouwen, en als laatste de oriëntaties van de verschillende etnische groepen uit Suriname. Het hoofdstuk heeft niet tot doel alle discussies die ooit gevoerd zijn te analyseren, maar slechts debatten op een aantal scharnierpunten.

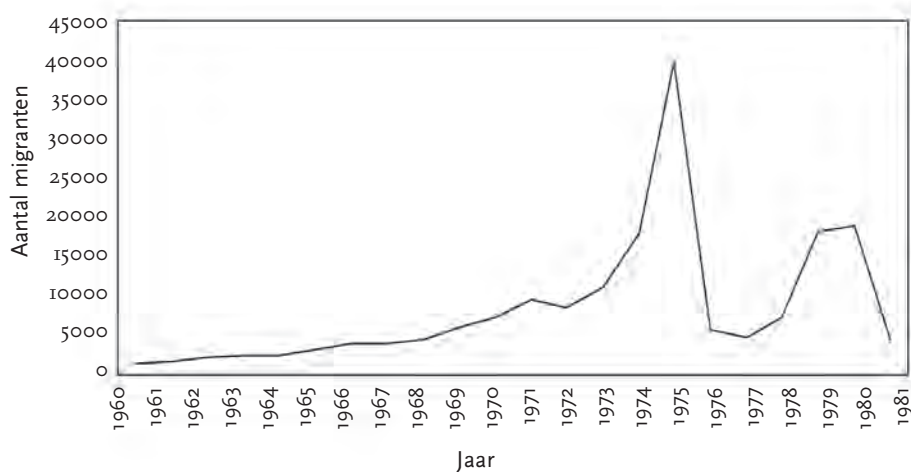
Achtergrond

Op 25 november 1975 werd Suriname onafhankelijk. De meeste migranten uit Suriname kwamen vóór de onafhankelijkheid naar Nederland en niet erna, zoals bij Indonesië. De term postkoloniale migranten is daarom voor deze groep wat vreemd. Anne Smith's term 'dekolonisatie-migranten' past beter bij deze groep.¹ De aankondiging van spoedige onafhankelijkheid was de aanleiding voor de grootste groep Surinamers om naar Nederland te migreren.²

Tot 1966 stond de Nederlandse regering afwijzend tegenover de onafhankelijkheid van Suriname.³ De omslag kwam omdat Nederland niet betrokken wilde raken in een grensconflict tussen Suriname en Guyana, vreesde militair te moeten ingrijpen tijdens vakbondsacties in Suriname in 1969, door het ingrijpen tijdens de acties in Curaçao in mei 1969, en zich zorgen maakte over de toenemende omvang van de migratie van Surinamers naar Nederland. Ook ontwikkelingen buiten Suriname droegen ertoe bij dat de Nederlandse regering minder negatief stond tegenover de dekolonisatie van Suriname. Een groot aantal Europese landen had inmiddels de koloniën zelfstandig gemaakt. In 1969 werd er in Nederland gedemonstreerd tegen het 'Amerikaanse imperialisme' in Vietnam en voor de excessennota waren de oorlogsmisdaden tijdens de politionele acties in Nederlands-Indië onderzocht.⁴ De rampspoed, die werd voorzien bij het verlies van Indië, werd bij de onafhankelijkheid van Suriname niet gevreesd. Suriname werd als onbelangrijk voor het prestige en de economie van Nederland beschouwd.⁵

Vrijwel alle Nederlandse politieke partijen stuurden aan op de Surinaamse (en Antilliaanse) onafhankelijkheid. In de regeringsverklaringen van 1971 en 1973 en in begrotingsbehandelingen werd deze mogelijkheid voor het eerst nadrukkelijk benoemd.⁶ In 1971 werd de Koninkrijkscommissie ingesteld die moest onderzoeken

MIGRATIE NAAR NEDERLAND, LAND VAN HERKOMST SURINAME 1960-1981.

Bron: CBS Statline.

wat 'de meest doeltreffende en relevante structuur van samenwerking' was binnen koninkrijksverband.⁷ In februari 1974 kondigde premier Henck Arron van Suriname aan dat zijn land op korte termijn onafhankelijk wilde worden. Dit maakte gesprekken over andere staatkundige mogelijkheden overbodig. Arron erkende dat hij daarmee aan een wens van Nederlandse zijde tegemoet kwam en dat de Nederlandse regering al jaren had aangedrongen op wijziging van de statutaire banden tussen Nederland en Suriname. Jagernath Lachmon, oprichter van de grootste Hindostaanse partij vhs was tegen een snelle onafhankelijkheid.⁸

De belangrijkste reden voor de Surinaamse migranten om in de jaren 1974-1975 naar Nederland te komen was dat zij vreesden dat met de onafhankelijkheid de machtsbalans tussen de politieke en etnische groepen in Suriname zou veranderen, wat kon uitmonden in etnische spanningen.⁹ In twee jaar tijd kwamen circa 58.000 migranten vanuit Suriname naar Nederland. Na aankomst konden de meesten bij vrienden en familie terecht voor huisvesting. Diegenen die daar niet op konden terugvallen, werden opgevangen in opvangcentra van de rijksoverheid en van welzijnsstichtingen. Deze opvangstructuur was meer versnipperd dan die voor de Indische Nederlanders en Molukkers. De verschillende opvangcentra van de rijksoverheid werden vanaf 1974 aangestuurd door het Centraal Bureau Opvang Rijksgenoten (CB). De Surinaamse welzijnsstichtingen gingen op in de Landelijke Federatie van Surinaamse Welzijnsstichtingen. De stichtingen zaten elkaar geregeld in de weg.¹⁰

Opvallend genoeg liep de problematisering van de Surinaamse migratie in het politieke en publieke debat van de jaren zestig en zeventig synchroon met de Nederlandse, voorzichtig uitgesproken wens tot snelle onafhankelijkheid van Suriname. In de jaren zestig werd de komst van Surinaamse migranten in toenemende mate als een bedreiging gezien in de politiek, pers en door wetenschappers. Berichten over en on-

derzoeken naar criminele en werkloze Afro-Surinamers bepaalden het beeld van 'de' Surinamer in het algemeen. De Surinaamse migratie werd geassocieerd met criminaliteit, werkloosheid en achterstand.¹¹ De functie van problematisering van de migratie van Surinamers naar Nederland was dat het debat over een toelatingsregeling voor Surinamers kon worden geopend. Een toelatingsregeling werd voor die tijd weggevuurd als schending van het koninkrijkstatuut en als discriminatie. Surinamers waren immers Nederlands staatsburger en hadden derhalve recht op toelating.¹²

Het scharnierpunt in het politieke immigratievertoog lag bij het aannemen van de motie Van Lier door de Tweede Kamer, eind 1970.¹³ In deze motie werd gevraagd om een commissie die de aard en omvang van de migratie uit Suriname en de Antillen zou onderzoeken en advies zou geven over mogelijke maatregelen om de migratie af te remmen.¹⁴ Het was de eerste keer dat er openlijk werd gesproken over de juridische beperking van de migratie. Bovendien was niet meer alleen de vermeende criminaliteit van een kleine minderheid de aanleiding tot debat, maar vooral de omvang van de migratie in een periode van laagconjunctuur.¹⁵ Door maatschappelijke onrust in Suriname als gevolg van vakbondsacties, was tussen 1968 en 1971 de jaarlijkse migratie van Surinamers naar Nederland meer dan verdubbeld.¹⁶ In de jaren zeventig kwamen de meeste Surinamers in de Randstad te wonen, vooral in slechte woningen. Door de laagconjunctuur en het lage opleidingsniveau van veel Surinamers was de werkloosheid onder Surinamers veel groter dan in voorgaande decennia. Zij kregen te maken met discriminatie op de arbeidsmarkt. Het toegenomen aantal migranten vond zijn weerslag in de toename van het aantal krantenartikelen en politici waren erg gevoelig voor die berichtgeving. In het algemeen was er in Nederland nog steeds weinig kennis over Suriname en Surinamers. Eind 1971 werden er enquêtes gehouden onder de Nederlandse bevolking door de NOS en NIPO. Volgens het NIPO waren de Nederlanders 'uiterst matig ingelicht' over Suriname. 37 procent wist niet waar Suriname lag. Meer dan de helft van de Nederlanders was (desondanks) vóór een onafhankelijk Suriname.¹⁷

Bij de onafhankelijkheid in november 1975 kregen Surinamers in Suriname via de Toescheidingsovereenkomst de Surinaamse nationaliteit. Nederlandse staatsburgers in Suriname werden overgedragen aan de nieuwe staat Suriname. Toelating en verblijf van Surinaamse staatsburgers in Nederland werd geregeld in de *Toescheidingsovereenkomst tussen Nederland en Suriname inzake nationaliteiten* (Toescheidingsovereenkomst), de *Overeenkomst tussen Suriname en Nederland inzake het verblijf en de vestiging van wederzijdse onderdanen* (Vestigingsovereenkomst) en de *Overeenkomst inzake de afschaffing van de visumplicht gesloten tussen Nederland, België en Luxemburg enerzijds, en Suriname anderzijds*.¹⁸ Surinamers die zich in Nederland bevonden op het moment van de onafhankelijkheid werden Nederlander, maar zij konden tot 1 januari 1986 opteren voor de Surinaamse nationaliteit. Surinamers die de Nederlandse nationaliteit hadden konden altijd terugkeren naar Suriname en kregen dan na twee jaar de Surinaamse nationaliteit. De oppositie bepleitte het optierecht voor het Nederlanderschap voor alle Surinamers, wat niet alleen niet discrimineerde, maar ook de migratie kon beperken omdat het niet nodig was naar Nederland te reizen om de Nederlandse nationaliteit te behouden. Aan dit verzoek werd geen gehoor gegeven, maar de Staatssecretaris van Justitie zegde toe zeer soepel om te gaan met verzoeken tot naturalisatie van voormalige Nederlanders uit Suriname.¹⁹

Surinamers hadden tot vijf jaar na de onafhankelijkheid de mogelijkheid om zonder visum naar Nederland te reizen. Er werd bovendien soepel omgegaan met de aanvraag van Machtiging tot Voorlopig Verblijf (mvv). Gezinshereniging was mogelijk, mits er passende huisvesting was. In de Koninkrijkscommissie hadden de Surinaamse onderhandelaars wel de 'Nederlandse' opvatting van het kerngezin bekritiseerd. Alleen gehuwde partners en hun biologische kinderen werden toegelaten in het kader van gezinshereniging.²⁰ In juni 1975 werd het beleid geherformuleerd. Het inkomensvereiste verdween voor Surinamers die hun gezin wilden laten overkomen en ook de definitie van gezinsleden veranderde. De definitie van gezinsleden was voor Surinamers soepeler dan voor andere migranten om rekening te houden met 'de bijzondere familierelaties en gezinssamenstellingen die in Suriname bestaan'. Ongehuwde partners kwamen voor gezinshereniging in aanmerking. Dit was een novum want voorheen werden ongehuwde partners niet aan gehuwden gelijkgesteld. Voor Surinamers zou op het punt van de inkomensvereiste voor gezinshereniging zelfs een soepeler beleid gelden dan voor Nederlanders.²¹

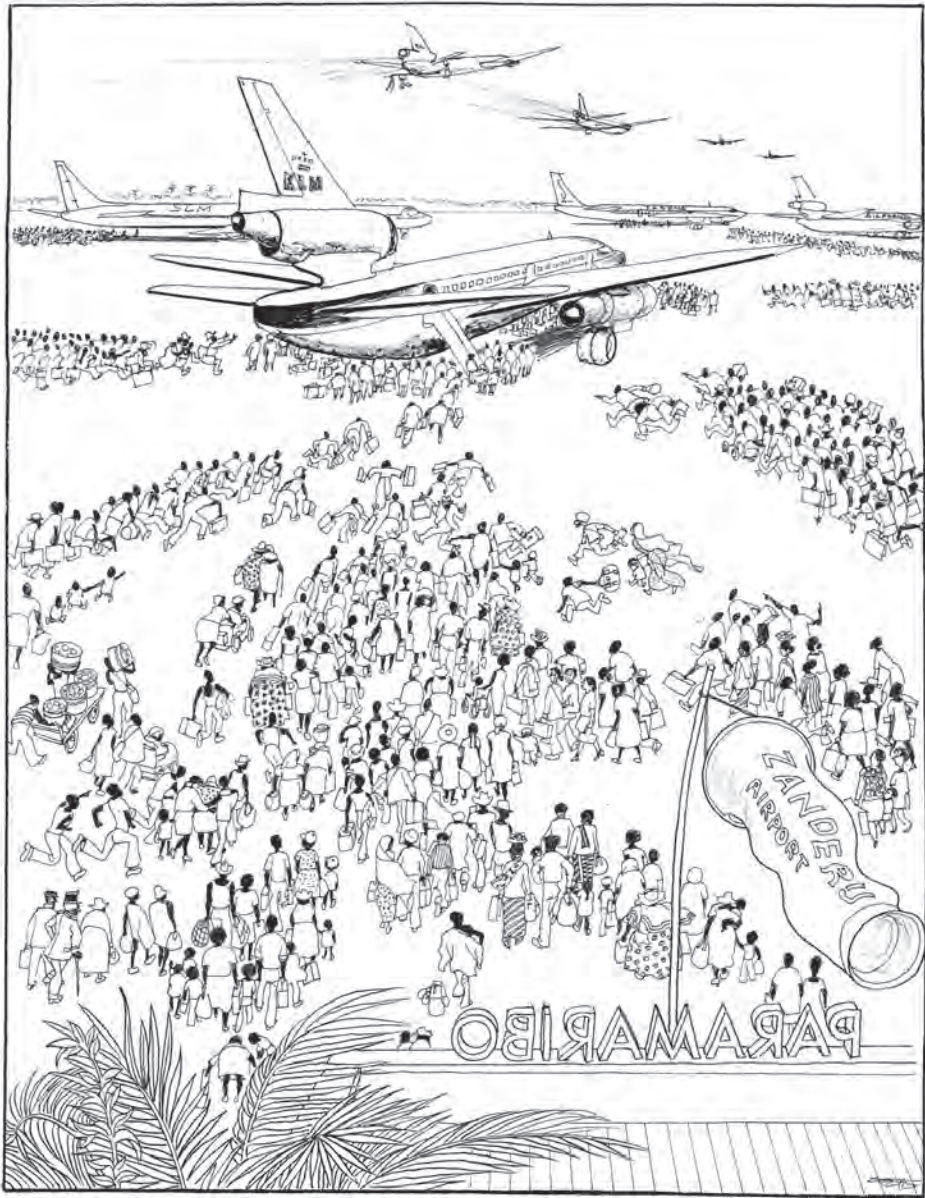
De Vestigingsovereenkomst liep af in november 1980. Anderhalf jaar daarvoor kondigde premier Van Agt aan dat hij 'een veel restrictiever toelatingsbeleid van Surinamers wenselijk' achtte. Op 1 september 1980 zegde de Nederlandse regering eenzijdig de Overeenkomst afschaffing visumplicht op. In november 1980 liep de Vestigingsovereenkomst af. Van Surinaamse zijde gingen er stemmen op om de gunstige regelingen van het personenverkeer van Surinamers te handhaven, maar Nederland stemde daar niet mee in. In 1981 werd de toelatingsregeling voor Surinamers gelijk aan die van andere vreemdelingen. Het aantal migranten nam daardoor flink af.²²

Het debat rondom toelatingsregelingen voor (voormalige) staatsburgers uit Suriname

Een belangrijk scharnierpunt in het debat rond de Surinamers was de onafhankelijkheid van Suriname en de migratie naar Nederland die dit tot gevolg had. Direct voor en na de onafhankelijkheid van Suriname kwam het toelatingsdebat tot een hoogtepunt. Eén van de redenen was het ongekend grote aantal Surinamers dat naar Nederland migreerde.

Paul van 't Veer beschreef in 1969 voor *Het Vrije Volk* zijn bezoek aan Suriname. Bij zijn vertrek kreeg hij een schok. Het stationsgebouwtje van het vliegveld Zanderij was stampvol mensen. Het bleken wegbrengers te zijn. Elke Surinamer die wegging had tien wegbrengers en hun grootste wens was ook naar Nederland te gaan. In Nederland werd iedere Surinamer opgehaald door twintig afhalers; de Surinamers die hen voorgingen. Van 't Veer wilde met zijn rekeningsommetje een beeld schetsen van de leegloop van Suriname. Surinaamse planologen hadden hem voorgerekend dat er een natuurlijk maximum was aan het aantal vertrekkers. Van 't Veer geloofde er niet in. 'Elke dag had hij in Suriname mensen gesproken die zeiden dat ze binnenkort naar Nederland gingen of ervoor spaarden.'²³

In 1975 vertrokken 40.000 Surinamers naar Nederland, meer dan 10 procent van de totale bevolking. Toen het na de onafhankelijkheid economisch slecht ging in Su-

Rond de onafhankelijkheid van Suriname bracht de 'Bijlmerexpres' Surinamers van de Zanderij naar Schiphol. Bron: Persmuseum, Amsterdam (Eppo Doeve/ Elseviers Magazine, 11-10-1975).

riname, nam de omvang van de migratie toe. In 1979 en 1980 – de twee laatste jaren dat Surinamers makkelijk naar Nederland konden komen – kwamen er ruim 18.000 mensen per jaar. De militaire coups in 1980, juist voordat in november de mogelijkheid voor een eenvoudige migratie naar Nederland verviel, deden de migratie verder

toenemen. In juni 1980 probeerde de Nederlandse overheid zo veel mogelijk Surinamers te laten terugkeren. Remigranten konden hun reis vergoed krijgen, ze kregen landingsgeld om de eerste maanden mee door te komen, ze konden hun AOW- of WAO-uitkering meenemen en er konden regelingen worden getroffen voor het aflossen van belasting- of studieschuld.²⁴ Van de remigratie naar Suriname kwam niet veel terecht. Alleen in 1976, het eerste jaar na de onafhankelijkheid, hielden immigratie en emigratie elkaar in evenwicht. Op 1 september 1980 werd er de visumplicht ingevoerd. In Nederlandse kranten werd geschreven dat op 25 november 1980 'de deur naar het paradijs' zich zou sluiten.²⁵

De bespreking van een mogelijke beperking van toelating van Surinamers voorafgaand aan de onafhankelijkheid was opmerkelijk te noemen omdat Surinamers de Nederlandse nationaliteit hadden en op die grond niet konden worden geweerd. Surinamers werden geweerd met als voornaamste argument de slechte economische situatie in Nederland.²⁶ In de overweging van de grondwetswijziging werd gesteld:

Al is het duidelijk, dat onze samenleving meer dan die in de overzeese Rijksdelen in staat is de opname van Nederlanders uit de andere Rijksdelen zonder schokken te verwerken, toch kunnen zich omstandigheden voordoen, waarin dit niet of minder het geval is. [...] Ook onze economische situatie kan het noodzakelijk maken de toestroming van andere arbeidskrachten niet in de laatste plaats in hun eigen belang te beperken, al zal dit geval zich minder snel voordoen dan in de andere Rijksdelen.²⁷

In 1970 deden enige Surinaamse intellectuelen pogingen tot het creëren van een separaat staatsburgerschap voor Suriname. Zij ergerden zich aan Surinaamse studenten, die na hun studie in Nederland niet naar Suriname terugkeerden. Ze wilden een onderscheid tussen Surinaamse Surinamers en Hollandse Surinamers.²⁸ Gevolmachtigde minister van Suriname in Nederland J. Polanen vertelde in 1970 aan *Het Parool* dat hij niet voor onafhankelijkheid of 'nationale zelfstandigheid' was. 'We hoeven echt maar één briefje naar Den Haag te sturen en die zelfstandigheid is een feit'. Het merendeel van de Surinamers was daar helemaal niet voor. 'Natuurlijk heb je altijd schreeuwers, ook onder de Surinaamse studenten, die met hun acties publieke aandacht trekken'. Surinaams burgerschap betekende niet dat Suriname een eigen paspoort wilde invoeren, maar mensen die lang in Suriname woonden zouden een aantekening in hun paspoort kunnen krijgen dat hij 'een van de onzen' is.²⁹

In de grondwet was niet vastgelegd dat een Nederlands staatsburger automatisch toegelaten moest worden tot Nederlands grondgebied.³⁰ In de jaren zeventig ontstond een discussie of dit recht juist wel of niet in de grondwet moest worden vastgelegd. Opvallend was dat werd gerefereerd aan eventuele problemen voor de volksgezondheid.³¹ Wat met dit laatste precies werd bedoeld, wordt uit de Kamerstukken niet duidelijk. Minister-president De Jong (KVP) wilde zich in 1970 niet vastleggen op onbeperkte toelating van Surinamers en Antillianen. De Minister van Justitie was bang voor problemen bij toelating van minderjarige Surinamers en Antillianen, die volgens hem naar Nederland kwamen om 'te profiteren'. Hij wilde (raciale) spanningen in Nederland voorkomen. Kamer en Kabinet waren het er wel over eens dat het een fundamenteel recht van iedere Nederlander was om tot Nederland toegelaten te worden.³² De toelating van rijksgenoten, en dan met name Surinamers, werd geïdentificeerd

seerd vanwege de vermeende onbeheersbaarheid van de migratie. Hoewel dit niet expliciet werd gezegd, speelde etniciteit een rol in de wens Surinamers en Antillianen te kunnen weren. De vraag werd gesteld of Nederland wel 'het eigen land' was voor Surinamers en Antillianen, ondanks de koloniale banden en het koninkrijksstatuut.³³ De Surinaamse Staten reageerden verbolgen.³⁴ De functionaliteit van het benadrukken van verschillen tussen Nederlanders geboren in Nederland en Nederlanders geboren in Suriname, was het creëren van draagvlak voor de beperkte toelating van Surinaamse Nederlanders. Het formuleren van mogelijke gronden waarop Surinamers aan de grens konden worden tegengehouden was een precare zaak. Kamerleden wilden niet de beschuldiging van racisme over zich af roepen door onderscheid te maken tussen in Suriname en in Nederland geboren Nederlanders. Er was echter een gevoel van urgentie wat betreft het beperken van de migratie door middel van overheidsingrijpen.

Een groep 'Surinamers van Aziatische afkomst' vormden in 1971 een comité tegen de onafhankelijkheid van Suriname. De meerderheid van de Surinaamse bevolking wilde geen onafhankelijkheid, schreef *NRC*, en onafhankelijkheid zou de migratie naar Nederland, 'uit veiligheidsoverwegingen' doen toenemen.³⁵ In Amsterdam hielden in december 1971 dertien Surinaamse organisaties een mars voor de vrijheid.³⁶ Een groep Surinamers in Amsterdam nam het initiatief voor de oprichting van een Sociaal Actiecentrum Surinamers Amsterdam. Initiatiefnemer Fred Budike zei in *NRC*:

"De aard van de Surinamer is zo anders dan die van de Nederlander. [...] Wij willen onze mensen een stuk eigenwaarde geven. Dat betekent dat zij zich niet moeten aanpassen aan deze maatschappij, maar hun eigen identiteit moeten bewaren. Uiteindelijk moeten ze begrijpen dat niet hier maar in Suriname hun bestemming ligt. [...] De kern van het probleem ligt hierin: de Surinamer wordt als Nederlander behandeld en wordt geacht als Nederlander te handelen, maar hij is hier een vreemde", zegt Fred Budike.³⁷

Minister Boersma van Sociale Zaken (*ARP*) stelde voor 'Surinaamse Nederlanders' de mogelijkheid te geven terug te keren naar hun geboorteland en hen 2.000 gulden te geven voor reiskosten en eerste opvang. Van de 135.000 Surinamers die in Nederland woonde in 1972 gaf 52 procent in een enquête aan wel te willen terugkeren, schreef *de Telegraaf*. De Surinaamse overheid gaf aan slechts prijs te stellen op de komst van mensen die werkelijk een bijdrage zouden kunnen leveren aan het herstel van de Surinaamse economie. De Nederlandse regeling wilde dat iedereen – geschoold en ongeschoold – kon terugkeren.³⁸

PvdA-Kamerlid Van Thiel pleitte in april 1972 in *de Volkskrant* voor een toelating-regeling voor Surinamers. Doel was niet, benadrukte hij, beperking van de migratie. Surinamers werden nu echter niet afzonderlijk geregistreerd in Nederland, omdat ze immers Nederlanders waren en daarom kregen ze een slechtere begeleiding dan de gastarbeiders die wel afzonderlijk geregistreerd werden.³⁹

In augustus 1972 gooiden boze Surinamers de ruiten in van het *KLM*-kantoor op de Surinaamse luchthaven Zanderij. Twintig passagiers hadden al maanden geleden geboekt, maar konden nu niet mee omdat het vliegtuig vol was. *NRC* schreef dat veel mensen weg wilden uit Suriname voordat de beperkingen ingingen. De *KLM* vloog driemaal per week op Paramaribo. De wachtlijst was reeds opgelopen tot enige hon-

derden passagiers. De KLM had toegezegd meer vliegtuigen in te schakelen, maar tot een nieuw vluchtschema was het niet gekomen. De toezeggingen werden gedaan nadat de Rijksluchtvaartdienst er met 'veel diplomatieke moeite en druk in slaagde de goedkope charters tussen België en Suriname te doen verbieden.' De Surinaamse premier Sedney eiste in ruil voor dat verbod een uitbreiding van de KLM-vluchten. 'Velen zien in de verdragingspolitiek van de KLM een soort verkapte sluis van de Nederlandse overheid om nog voor een eventuele visumplicht de toelating van rijksgenoten te vertragen', schreef NRC.⁴⁰

In 1973 kwam de Interdepartementale Werkgroep Toelatingsregeling Rijksgenoten bijeen. De werkgroep stelde een regeling voor waarin Surinamers (en Antillianen) slechts onder beperkte voorwaarden zouden worden toegelaten. Het Kabinet voor Surinaamse en Nederlands-Antilliaanse Zaken (KabSNA) bekritiseerde het wetsontwerp omdat het de indruk gaf 'kleurlingen te weren'. Het ministerie van CRM sprak dit tegen en meende dat Nederland morele verplichtingen had vanwege historische, culturele en economische banden met Suriname.⁴¹ De aandacht voor racisme en raciale spanningen paste in dit tijdvak, zoals later in dit hoofdstuk zal blijken. Uiteindelijk werd het wetsontwerp overbodig door de start van het proces tot onafhankelijkheid.

In maart 1972 werd in de Koninkrijkscommissie gesproken over de mogelijkheid om twee categorieën te formuleren binnen het Nederlands staatsburgerschap volgens het *ius soli* principe: landsburgerschap en Nederlanderschap. Surinamers en Antillianen zouden als landsburgers worden uitgesloten van toelating tot Nederland. Een mogelijk eigen staatsburgerschap voor Surinamers en Antillianen was in 1970 ook al aan de orde geweest, maar had niet geleid tot beleid.⁴² Surinamers hadden als landsburger van het land waar zij of hun ouders geboren waren recht op toelating tot dat land, maar niet automatisch tot Nederland. In deze optie bleven zij wel Nederlanders maar hadden zij niet het Nederlanderschap. ARP en KVP waren tegen met het argument dat er sprake was van 'vertrouwdheid en bekendheid' tussen Nederland en Suriname en een morele verantwoordelijkheid van Nederland.⁴³ De Surinaamse en Antilliaanse delegaties waren eveneens tegen het voorstel. De Surinaamse minister van Opbouw Frank Essed meende dat Nederland dit voorstelde, 'opdat een dam kan worden opgeworpen voor de migratie van donkere rijksgenoten die vanwege betere sociale en economische omstandigheden Nederland binnenstromen.'⁴⁴ Er werd uiteindelijk geconcludeerd dat het niet mogelijk was om onderscheid te maken. In hun commentaar reageerden *de Volkskrant* en *Het Parool* teleurgesteld.⁴⁵

Een groot publiek en politiek debat ontstond in december van dat jaar. Demissionair minister van Justitie Van Agt gaf een interview aan *Het Parool* na zijn bezoek aan Suriname en de Nederlandse Antillen.⁴⁶ Dit interview trok veel aandacht van de media en de Kamer.⁴⁷ Van Agt stelde voor de grondwet te wijzigen ten einde de toelating van Surinamers te kunnen beperken en de op stapelstaande grondwetswijziging in te trekken. Zijn motief was dat het draagvlak onder de Nederlandse bevolking om Surinaamse migranten op te vangen afnam. Hij illustreerde dit door te citeren uit de vele brieven die hij ontving om 'het bruine tuig' eruit te gooien.⁴⁸ Dit kwam hem op stevige kritiek te staan vanuit de Tweede Kamer en in kranten. Van Tijn en Van Lier (beide PvdA) vroegen zich af,

wat de Minister ertoe heeft bewogen om, mede op basis van aan hem gerichte brieven die hij zelf “zuiver racistisch” noemt, te concluderen dat “de Surinaamse stroom ingedamd” moet worden, daardoor, ongewild, de indruk wekkend dat hij de briefschrijvers op hun wenken bedient?⁴⁹

De Surinaamse welzijnsstichting Welsuria vond de manier van formuleren ‘krenkend en slechts bevorderlijk voor racistische tegenstellingen’. Zij meende dat Van Agt de vrijheid van Nederlandse burgers en in het bijzonder van Surinaamse Nederlanders niet op deze manier kon beperken.⁵⁰ Zonder uitzondering werd er vanaf dat moment gesproken van een ‘migratieprobleem’ uit Suriname.

Onder de kop ‘Groep Surinamers dreigt met immigratie’ schreef *NRC* over het plan van 10.000 Surinamers van Javaanse afkomst om massaal naar Nederland te komen. Ze wilden een schip huren.⁵¹ Het plan was weinig realistisch, maar het was opvallend omdat het verwees naar hoe de Javanen ooit naar Suriname waren gekomen en omdat immigratie als een dreigement bleek te kunnen worden gebruikt.

In kranten werd inmiddels in toenemende mate geschreven over discriminatie. In 1971 had Joop Glimmerveen De Nederlandse Volksunie opgericht waarbij hij zei dat het biologisch voortbestaan van de Nederlandse natie werd bedreigd door de komst van 50.000 Surinamers en 100.000 buitenlandse arbeiders. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraad van Den Haag in 1974 kreeg Glimmerveen 4.000 stemmen met de leus ‘Den Haag moet veilig en blank blijven’. Johannes B. werd opgepakt met 50 oranje pamfletten waarop stond: ‘Binnenkort heeft iedere Nederlander zijn eigen Surinamer. Stelt alvast uw bed en uw dochter maar beschikbaar.’ Het pamflet had hij gekregen van Glimmerveen, schreef *NRC*.⁵² Glimmerveen verklaarde voor het Amsterdamse hof: ‘Er is in Nederland wel degelijk sprake van rassenmoord en wel op blanke Nederlanders, die met negers dreigen te worden vermengd. Ik zal er voor zorgen dat vroeg of laat de laatste Surinamer ons land verlaat’.⁵³

Deze debatten aan het einde van de jaren zestig en begin jaren zeventig vormden de opmaat tot een fel debat over de mogelijkheden om Surinamers te weren, dat zijn hoogtepunt bereikte rond de Surinaamse onafhankelijkheid. Er waren meerdere actoren die zich in dit debat mengden. Het debat in de kranten werd bepaald door wetenschappers, welzijnswerkers en (Surinaamse en Nederlandse) politici. Cultureel Antropoloog Frank Bovenkerk kreeg de belangrijke rol van wetenschappelijke autoriteit op het gebied van de Surinaamse migratie. Eén van de pijlers van het publieke debat was het aantal migranten. De dreiging ging vooral uit van het grote aantal Surinaamse immigranten en het aantal dat mogelijk nog naar Nederland zou kunnen komen. Bovenkerk en andere wetenschappers gaven schattingen waarop in het publieke en politieke debat werd gereageerd. Bovenkerk mengde zich in de discussie rondom het rapport van Kamerlid Drees (DS’70) in oktober 1974 over het beeld van Surinamers. Wellicht onbedoeld beïnvloedde het de problematisering. Bovenkerk schreef in *de Haagse Post*:

Ik ben nu een paar jaar bezig met wetenschappelijke studie naar kwesties rond etnische minderheden in Nederland, in het bijzonder de migratie uit Suriname, en ik vrees dat de alarmerende publiciteit rond dit probleem langzamerhand een sfeer heeft geschapen, waarin alles wat je er over schrijft alleen nog maar tegen de Surinamers in Nederland kan worden gebruikt.⁵⁴

Nederlandse politici en welzijnswerkers gebruikten de kranten om hun beleid uit te leggen, te rechtvaardigen of het bestaande beleid aan te vallen, terwijl de Surinaamse politici van de jonge Surinaamse staat inzetten op inperking van de migratie van Suriname naar Nederland. Zo kopte *De Telegraaf*: ‘Surinaamse minister: Nederland te uitnodigend. “Help mee aan terugkeer van rijksgenoten”’.⁵⁵

Begin september 1974 werden de Ministeriële Commissie Onafhankelijkheid Suriname (MICOS) en de Interdepartementale Stuurgroep Onafhankelijkheid Suriname (ISOS) door de ministerraad ingesteld. De commissie bestond uit de minister-president en de meeste ministers uit het kabinet. Minister Van Doorn van CRM (PPR) sprak in 1975 zijn zorgen uit tegenover deze commissie in verband met de toenemende migratie. Hij schreef twee weken voor de onafhankelijkheid, onder de noemer ‘zeer geheim’:

De migratie uit Suriname neemt nog steeds toe. In de eerste zes maanden van dit jaar bedroeg de immigratie 15.305. In augustus kwamen 5011 personen binnen, in september 7294 en voor oktober wordt de immigratie op 7500 geschat.⁵⁶

Van Doorn wees erop dat deze migratie het Centraal Bureau Uitvoering Vestigingsbeleid Rijksgenoten (CBVUR) voor grote problemen stelde:

Nu reeds [op 5 november] zijn op 6250 bedden 6800 Surinamers ondergebracht door middel van bijplanting van bedden. [...] Bovendien loopt in het voorjaar van 1976 een aantal contracten met vacatieverblijven af, waardoor het tekort aan bedden nog verder zal toenemen. [...] Dit betekent dat er per 1 januari 1976 een tekort van bedden zal zijn van 3500-4000. [...] De enige weg die nog open staat is die van aankoop van rijkswegen van verblijfspanden die daarna door het Centraal Bureau in eigen beheer worden genomen. [...] De kosten van aankoop van bedrijfspanden met 3500 bedden, inclusief de inrichting, bedragen rond 160 miljoen gulden.

Minister Van Doorn wilde meer geld en meer mensen. De mogelijkheden tot beperking van de migratie werden binnen de MICOS besproken. Commissielid Elsma stelde voor:

Enerzijds zou kunnen worden besloten het thans bestaande vluchtenprogramma niet verder uit te breiden waartoe de KLM zich inmiddels [...] bereid heeft verklaard. [...] Anderzijds kan worden overwogen in overleg met en tegen betaling aan de KLM over te gaan tot het blokkeren van circa 1800 ‘lege’ stoelen, die niet buiten Paramaribo worden verkocht en dan in Paramaribo plegen te worden opgevuld.

Volgens minister-president Den Uyl waren 7.809 plaatsen reeds geboekt en betaald. Hier zouden 1.406 nog niet op naam gestelde plaatsen bijkomen, waardoor het aantal door de KLM vervoerde migranten tot 1 december op 9.200 uit zou komen. Minister Westerterp van Verkeer en Waterstaat (KVP) stelde dat het opkopen van lege stoelen ‘zowel feitelijk als juridisch ontoelaatbaar is. [...] Met betrekking tot een eventuele opkoop van 1.800 stoelen zou met gefingeerde passagiers moeten worden gewerkt. Een dergelijke procedure leek hem onaanvaardbaar. Minister Vredeling van Defensie (PvdA) stelde voor dat deze stoelen bezet zouden kunnen worden door bijvoorbeeld personeel van de TRIS (Troepenmacht in Suriname). Den Uyl voelde weinig voor het

opkopen van de stoelen. Hij vroeg zich af of het mogelijk zou zijn vluchten samen te voegen waardoor de lege plaatsen zouden verdwijnen. Westerterp kon zich niet vinden in het voorstel van Den Uyl vanwege de beroering die in Suriname zou ontstaan en omdat het contraproductief kon werken omdat Surinamers dan toevlucht zouden kunnen nemen tot alternatieve vervoersmogelijkheden. Van Doorn beklaagde hij zich over het feit dat hij Westerterp al zevenmaal tevergeefs had verzocht een beroep op de KLM te doen een beperking in het vervoer uit Suriname door te voeren. Westerterp reageerde hierop door te stellen dat de beperking zijn verantwoordelijkheid was en niet die van de KLM. 'Als het kabinet niet bereid is een toelatingsregeling te treffen, moet men niet proberen via de KLM eenzelfde effect te bereiken,' concludeerde de minister. Den Uyl stelde dat onderzocht diende te worden op welke manier de circa 1.800 'lege' stoelen opgevuld zouden kunnen worden zonder deze te blokkeren of op te vullen, aangezien een dergelijk maatregel in Suriname ongetwijfeld voor grote beroering zou zorgen. Uiteindelijk kwamen de commissieleden tot de overeenkomst dat de Minister het verzoek aan KLM om de vluchten tot 1 december niet uit te breiden zou bevestigen, dat hij in overleg met de KLM zou zoeken naar 'een aanvaardbare methode om te voorkomen, dat de voor instapplaatsen buiten Suriname bestemde maar niet benutte stoelencapaciteit, in Suriname wordt opgevuld', dat de ISOS advies zou uitbrengen over het migratiebeleid na 25 november en over maatregelen ten aanzien van de migratie als de datum als de datum van de onafhankelijkheid van Suriname zou worden uitgesteld.

Twee weken voor de onafhankelijkheid leken de politici bevangen te zijn door paniek. Die paniek herhaalde zich in 1980. Na 25 november 1980 moesten Surinamers die langer dan drie maanden in Nederland wilden blijven een mvv aanvragen. Criterium daarbij was of de Surinamers die naar Nederland wilden komen voldoende middelen van bestaan hadden en of hun komst paste binnen de gezinshereniging. In augustus 1980 ontstond er discussie over de vraag of Surinamers ook visum moesten aanvragen.⁵⁷ Het voorstel daartoe lekte voortijdig uit. Surinaamse welzijnswerkers waarschuwden in dezelfde maand voor een toename van geweld, zowel van Nederlanders naar Surinamers toe als andersom. De Surinaamse welzijnswerkers wezen ook op het heroïnegebruik onder Surinamers. Ze meenden dat zij de enigen waren die geweld konden afwenden en die hun landgenoten op 'dit gevaarlijke pad' konden begeleiden.⁵⁸ In *NRC* werd uitgelegd dat de nieuwe regeling niet bijzonder was – er waren tal van landen waarvoor een verscherpt visumregime gold – en de consequenties voor mensen uit Suriname waren gering, schreef de krant op gezag van professor Swart, deskundige vreemdelingenrecht. Visum betekende niets anders dan 'gezien'. Toetsing vond onder de nieuwe regeling gewoon eerder plaats. Surinamers kochten nu een retourtje Schiphol, presenteerden zich aan de grens als toeristen of als mensen die op familiebezoek kwamen en bleven vervolgens in Nederland. Het beoogde effect zou vooral psychologisch moeten zijn: een barrière om de migratie af te remmen.⁵⁹ Surinaamse organisaties in Nederland waren een andere mening toegedaan. Ze reageerden boos en spraken over racisme. Het werd een paniekmaatregel genoemd. De Surinaamse overheid stelde er niet aan te zullen meewerken.⁶⁰ *Het Parool* schreef dat door het uitlekken van de voorstellen voor een nieuwe visumregeling een 'invasie' van Surinamers werd verwacht. Regeringspartij CDA noemde de maatregel 'onontkoom-

baar'. Oppositiepartij PvdA ging met de maatregel akkoord maar vreesde het ontstaan van illegale migratie van Surinamers. Staatssecretaris Haars (CDA) had 'weinig andere wapens' voor het weren van Surinamers dan de instelling van een visumplicht.⁶¹ Onder de kop 'Zij kwamen nog net op tijd; visumplicht wekt chaos' beschreef *Het Vrije Volk* hoe Surinamers op het Surinaamse vliegveld Zanderij om voorrang pleitten, terwijl anderen reisden via Frans Guyana, de Antillen, Miami en Londen.⁶² Op Zanderij was een 'paniekgolf' uitgebroken en er waren chaotische toestanden ontstaan. Er waren passagiers die wel een ticket hadden, maar niet meekonden tenzij ze smeergeld betaalden.⁶³ *Het Vaderland* legde uit dat de Nederlandse regering sterke aanwijzingen had dat 30.000 Surinamers gereed stonden voor vertrek naar Nederland. Het aantal Surinamers in Suriname was nog maar 345.000, in Nederland waren er 180.000.⁶⁴ De meest gebruikte frase was 'de leegloop van Suriname'. Alle artikelen gingen vergezeld van foto's van grote groepen Surinamers in de bagagehal van Schiphol. Het *Algemeen Dagblad* schreef dat er bij de Nederlandse ambassade in Paramaribo lange rijen stonden, ondanks het aantrekken van drie nieuwe medewerkers. De afdeling was dagelijks ook langer open dan normaal.⁶⁵ Alle berichtgeving benadrukte de grote omvang van de migratie en het ongewenste karakter ervan. De nieuwe maatregel ging per 1 september in, wat problemen veroorzaakte voor de reizigers die een ticket hadden, maar geen visum kregen. Op Schiphol werden bovendien Surinamers die met een visum aankwamen vastgehouden, hun in Suriname afgegeven visum werd geannuleerd en ze werden teruggestuurd naar Suriname.⁶⁶ Bovenkerk schreef in *de Volkskrant* over de 'hartverscheurende taferelen' die zich bij de aankomstbalie afspeelden als mensen werden teruggestuurd. Bewust of onbewust parafraseerde hij de krantenberichten over de 'hartverscheurende taferelen' die zich hadden voorgedaan in Zevenaar in 1938 toen daar de Joodse vluchtelingen werden teruggestuurd.⁶⁷ 'Nederland heeft genoeg van Suriname' schreef de Leidse historicus Piet Emmer in *NRC*: het was een gat zonder bodem, waar Nederland miljarden instopte, dat getroffen werd door een onzindelijke militaire coup, met een migratie die niet te stoppen bleek – 'wat heeft die dure onafhankelijkheid dan nog voor zin gehad' – en de Nederlandse sociale diensten hadden een dagwerk aan het verstrekken van uitkeringen aan 'werkschuwe nietsnutten'. Negatieve gevoelens over de ex-kolonies kwamen ook voor in andere landen – bijvoorbeeld in Engeland en Frankrijk – maar in Nederland richtten ze zich tegen de bewoners uit de West. De marechaussee op Schiphol en de ambtenaren van de Bijstandswet kregen de rekening gepresenteerd van de talloze 'fabrieksfouten die Nederland bij de constructie van Suriname had gemaakt.' Veel Nederlanders vonden het betalen van die rekening niet leuk, volgens Emmer.⁶⁸ Opvallend in dit debat was het grote aantal experts dat een rol kreeg toebedeeld. De experts werden gebruikt om het beleid te verdedigen en te legitimeren, maar ook om het aan te vallen.

Het opsommen van cijfers en berekeningen en juridische verhandelingen brachten de boodschap van dreiging minder goed over dan de metafoor. Er kwamen geen '100' Surinamers, maar er was sprake van een 'stormvloed' van Surinamers, die moest worden 'ingedamd'. Niet alleen in de politiek en journalistiek, maar ook in de wetenschap werden metaforen gebruikt.⁶⁹ In november 1975 verscheen, naar aanleiding van de onafhankelijkheid, een onderzoek van Novum en de nvv waaruit bleek dat een groot deel van de ondervraagde Nederlanders negatief stond tegenover Surinamers. 73 pro-

cent vond dat Surinamers, die ‘overhaast’ naar Nederland waren vertrokken, weer terug moesten keren, en 43 procent stond in het geheel negatief tegenover de migratie van Surinamers.

Tabel 9 laat zien dat in artikelen, televisieprogramma’s en handelingen de meest gebruikte metaforen in de jaren zeventig de watermetafoor en de exodusmetafoor waren.

Metaforen	Kranten, tv- en radio-uitzendingen							Handelingen						
	N=	N met metafoor	Water	Exodus	Oorlog	Huis	Familie	N=	N met metafoor water	Exodus	Huis	Familie		
Dec. 1972	25	21	17	2	1	1	0	1972	3	0	0	0	0	
								1973	5	0	0	0	0	0
Sep. 1974-okt. 1974	66	40	32	5	1	2	0	1974	12	12	7	4	0	1
Okt. 1974-feb. 1975	51	24	15	6	2	0	1	1975	20	28	9	9	6	4
1976	24	22	8	3	2	9	0	1976	11	14	5	6	1	2
Dec. 1979-jan. 1980	42	33	26	13	1	4	1	1979	7	3	2	1	0	0
								1980	15	12	7	3	1	1
Totaal ⁷¹	208	152	98	29	7	16	2		73	69	30	23	8	8

De watermetafoor werd gebruikt ter ondersteuning van het belang en de urgentie van overheidsingrijpen en werd de meest voorkomende metafoor in discussies over Surinamers.⁷² In de watermetafoor werd de Nederlandse natie verbeeld als land of volk dat werd overspoeld door golven of stromen uit Suriname, die de overheid moest indammen of kanaliseren.⁷³ Er werd gesproken over een ‘grote stroom’ in het ‘dicht bevolkte Nederland’⁷⁴ en die (wassende) ‘stroom’ werd steeds groter.⁷⁵ Het *Zeeuws Nieuwsblad* schreef dat de regering

geen eenzijdige regeling [overweegt] om de stroom Surinamers naar Nederland in te dammen. Premier Den Uyl deelde vrijdagavond na afloop van het kabinetsberaad mee dat Nederland wel bepaalde voorstellen in petto heeft met betrekking tot kanalisering van de migratie, de opvang en de werkgelegenheid.⁷⁶

Minister Den Uyl sprak in een interview van een ‘aanzwellende stroom’ Surinamers.⁷⁷ *De Telegraaf* schreef over de pogingen van het kabinet Den Uyl om de onafhankelijkheid zo snel mogelijk te realiseren: ‘Elke maand dat de onafhankelijkheid later komt, zo denkt het kabinet, betekent opnieuw een grote stroom van Surinamers naar ons land.’⁷⁸ *De Waarheid* gebruikte dezelfde metafoor ironisch. Zij schreef: ‘de reactionaire pers [geeft] zich met wellust [over] aan stemmingmakerij en [luidt] de stormklok [...] tegen een op Nederland aangelovende donkere springvloed.’⁷⁹ Het ironische gebruik

van de metafoer duidde erop dat de schrijver zich bewust was van de negatieve connotatie. Dit was een uitzondering.

Een andere toepassing van de metafoer was dat Nederland 'volliet' met migranten terwijl Suriname 'leegliet' omdat migranten 'uitstroomden'.⁸⁰ De *Haagsche Courant* schreef:

[de regering] heeft eind vorig jaar in een rapport gepleit voor een toelatingsregeling, zodat de stroom Surinamers ingedamd zou kunnen worden of in elk geval in goede banen geleid. [...] voorkomen moet worden dat Suriname leegloopt, ook ter wille van het land zelf.⁸¹

In 1980 werd er gesteld dat de toelatingsregeling voor Surinamers 'leek' was; het leek op een vergiet, waardoor de 'stroom Surinamers' ongehinderd kon doorgaan.⁸² Surinaamse migranten waren in deze voorstelling geen mensen, of individuen, maar onderdeel van een anonieme stroom. Door het gebruik van de watermetafoer werd de nadruk en de probleemdefinitie verschoven: het gaat niet om mensen, maar om de verplaatsing. Niet mensen moesten worden tegengehouden, maar hun verplaatsing moest worden gestopt. Het is een niet expliciet, subtiel verschil, maar het maakt een stringent toelatingsbeleid makkelijker te rechtvaardigen. Kamerlid Koekoek (Boerenpartij) had iets tegen de 'stroom', niet tegen de Surinamers, zo zei hij.⁸³ Koekoek was, net zoals veel andere politici, bang om van racisme te worden beticht. Er school in de terminologie een impliciete uitsluiting van Surinamers. Als de Nederlandse natie werd overspoeld door een stroom immigranten, behoorden die immigranten er niet te zijn.

Zoals uit de tabel blijkt, was de tweede veelgebruikte metafoer de exodusmetafoer. Er werd gesproken van een 'exodus', een 'uittocht' naar 'het beloofde land', 'het paradijs' of 'het land van melk en honing' en van een 'Messiaanse Heilsverwachting' en 'de verlosser', zowel in de kranten als in de Kamers.⁸⁴ In *Het Vrije Volk* werd geschreven dat voor de Surinaamse migranten 'ook in Nederland de vleespotten van Egypte niet te vinden zijn'.⁸⁵ De functie van het gebruik van de exodusmetafoer was driedelig. Enerzijds benadrukte het het grote aantal migranten, hetgeen als dreiging werd gepresenteerd. Hierin leek het op de watermetafoer. Daarnaast zat er een element van vlucht in, met slechts een kleine mogelijkheid tot terugkeer. Belangrijker nog was de nadruk op de vlucht naar het Beloofde Land, verwijzend naar Nederland als welvaartsstaat.⁸⁶ Dat maakte de kans dat zij zouden terugkeren kleiner. Deze metafoer werd vaker gebruikt naarmate het aantal migranten toenam. Wetenschappers namen deze metafoer over.⁸⁷ In de politiek was het nadrukkelijk bedoeld als beeldspraak, als een retorisch middel, in tegenstelling tot het kritiekloze gebruik van de metafoer in de kranten. Kamerlid Coppes (PPR) vroeg zich af wie 'eigenlijk de farao uit het uittochtverhaal' was:

Is dat de Nederlandse regering van het verleden of de huidige, is dat het koloniale bewind van Nederland, is dat de huidige Surinaamse regering misschien? [...] Ik [voorzie] dat er in Suriname nog een lange woestijntocht voor de boeg staat, een lange tocht om ervoor te zorgen [dat Suriname] een land zal worden [...] van melk en honing.⁸⁸

De watermetafoer en de exodusmetafoer werden tegelijkertijd gebruikt. Zij versterkten elkaar in de negatieve visie op de migratie van Surinamers. De functie van de

metaforen was dat de migrant als persoon naar de achtergrond verdween en onderwerpen bespreekbaar en te problematiseren werden. De migratie van staatsburgers uit Suriname werd geconstrueerd als een bedreiging voor de burgers in Nederland. De water- en de exodusmetafoor werden ook voor andere migrantengroepen in Nederland veel gebruikt.⁸⁹ Voor deze groepen hadden deze metaforen een uitsluitende functie, die beperking van de toelating rechtvaardigde. Voor de Surinaamse Nederlanders impliceerde dit dat er in retorische zin geen sprake was van de constructie van een gemeenschap van Nederlanders uit Nederland en Nederlanders uit Suriname. De familiemetafoor, die werd gebruikt om Indische Nederlanders in te sluiten en zo draagvlak voor de opvang te creëren, werd voor de Surinamers zelden gebruikt (zie Tabel 9). Waar de familiemetafoor wel werd gebruikt, was een discussie in de Koninkrijkscommissie, die de onafhankelijkheid besprak in 1975.⁹⁰ De Surinaamse natie werd verbeeld als een pasgeborene of jong kind en Nederland als een moeder. Tilanus (CHU) stelde dat de politici getuige waren van 'de geboorte van een nieuwe natie'.⁹¹ Van Rossum (SGP) sprak van 'geboorteweeën' van de Surinaamse natie.⁹² Volgens Coppes (PPR) stond de natie Suriname nog 'in de kinderschoenen'.⁹³ Een wellicht onbedoeld gevolg van de familiemetafoor was dat Nederland de verantwoordelijkheid behield om voor het 'kind' te zorgen, zoals de Surinaamse delegatie dat graag zag. Het Surinaamse lid Bean, van de christendemocratische Surinaamse partij psv, zei tegen de Nederlandse delegatie: 'Indien door de moeder geen vertrouwen in de toekomst van het eigen kind wordt uitgesproken, mag zij dan van de tante verwachten dat deze dat wel doet?'⁹⁴ Hij wilde met deze uitspraak bereiken dat Nederland na de onafhankelijkheid financiële steun bleef geven aan Suriname. Hij gebruikte daarvoor de metafoor van de moeder die ook nadat haar kind volwassen is geworden klaar blijft staan voor haar kind. Mungra stelde dat Suriname 'op kleuterbeentjes de heirweg der volkeren onvast wordt opgeduwd'.⁹⁵ Hiermee werd een beroep gedaan op het geweten van de Nederlandse delegatie die nog besluiten moest over het toekennen van grote sommen geld aan Suriname als ontwikkelingshulp.

Nederland werd voorts verbeeld als huis of thuis voor Nederlanders en Suriname als het thuis van Surinamers. Verwoert (DS'70) zei: 'U hoort hier niet thuis. Want uw land is Suriname.'⁹⁶ Naar aanleiding van de onafhankelijkheid schreef *De Telegraaf*: 'De deur kan worden dichtgeslagen. Maar 150.000 Surinamers zitten nog binnen en de vraag is of zij er nog ooit uit kunnen [...], dat hij hier in Nederland niet thuis is. Dat hij alleen maar gast is.'⁹⁷ Deze huismetafoor had een uitsluitende functie.

Ten aanzien van de migratie van Surinamers werd niet gesproken van repatriëring, hoewel de meeste Surinamers wel de Nederlandse nationaliteit hadden. Er werd gesproken van migratie. De groep zelf werd het meest aangeduid met een geografische duiding, Surinamers, en daarin verschilde de retoriek niet van andere migrantengroepen die werden uitgesloten van de Nederlandse natie.

TABEL 10 TERMINOLOGIE MEDIA- EN KAMERDEBATTEN 1972-1980

	Kranten, tv- en radio-uitzendingen				Handelingen				
	N ^o	Surinamer(s)	Rijksgeno(o)t(en)	Surinaamse Nederlander(s)		N ^o	Surinamer(s)	Rijksgeno(o)t(en)	Surinaamse Nederlander(s)
Dec. 1972	25	25	3	1	1972	3	2	0	0
					1973	5	4	2	0
Sep. 1974-okt. 1974	66	62	18	2	1974	12	10	13	0
Okt. 1974-feb. 1975	51	49	19	0	1975	20	17	15	5
1976	24	22	4	5	1976	11	10	6	2
Dec. 1979-jan. 1980	42	38	0	3	1979	7	5	0	0
					1980	15	13	0	1
Totaal ⁹⁸	208	196	44	11		73	61	36	8

Er waren twee belangrijke, inhoudelijke, clusters van argumenten *tegen* een toelatingsregeling: het koloniale verleden en de eerdere opvang van Indische Nederlanders (zie Tabel 11). Argumenten voor een toelatingsregeling waren vrij eenduidig: werkloosheid en woningnood.

TABEL 11 ARGUMENTEN IN MEDIA EN HANDELINGEN, 1972-1980

	Kranten, tv- en radio-uitzendingen		Handelingen		
	Bijzondere band o.b.v. verleden	Indische Nederlanders		Bijzondere band o.b.v. verleden	Indische Nederlanders
Dec. 1972	1		1972	0	0
			1973	1	
Sep. 1974-okt. 1974	10	8	1974	4	1
Okt. 1974-feb. 1975	4	4	1975	4	2
1976	0	0	1976		
Dec. 1979-jan. 1980	9	1	1979	2	0
			1980	3	0
Aantal onderzocht	24	13		14	3

Als er werd verwezen naar andere migrantengroepen, was dat uitsluitend naar Indische Nederlanders en niet naar Vietnamezen of Hongaren. De Indische Nederlanders werden aangehaald om te benadrukken dat er een positieve manier was om om te gaan met migranten uit een (voormalige) kolonie of met grote aantallen migranten in korte tijd. ‘Tenslotte zijn in de jaren vijftig ook 300.000 Indische Nederlanders opgevangen door een toentertijd veel kleinere autochtone bevolking’, schreef de *Haagse Post* in 1974.⁹⁹ De Surinaamse minister Van Eer vroeg zich af waarom er stampet werd gemaakt over 10.000 Surinamers ‘in een land dat nog maar zo kort honderdduizenden repatrianten uit Indonesië zonder moeite opnam.’¹⁰⁰ Nederland had met de Indische Nederlanders ‘een geweldige ervaring opgedaan’, ‘maar tegenover de Indische Nederlanders bestonden verplichtingen omdat ze “naar den bloede” verwant waren vanwege ‘een legitieme Nederlandse ouder- of voorouderrelatie.’¹⁰¹ Dat dit wellicht ook voor Surinamers gold, werd niet erkend van Nederlandse zijde noch geclaimd door de Surinamers zelf. Tegenover de Molukkers bestond een plicht hen te redden: zij verdienden het niet om over de kling gejaagd te worden nadat zij eeuwenlang voor de Nederlanders de kastanjes uit het vuur hadden gehaald.¹⁰² Deze verwijzingen hadden een duidelijke functie. Het benadrukte dat migranten uit voormalige koloniën nader stonden dan andere migrantengroepen. Gastarbeiders werden genoemd als een groep die ‘vreemder’ was dan Surinamers. ‘Waarom gastarbeiders werven als je ook Surinamers hebt?’ In juni 1972 zei Surinaams politicus Sardjoe (VHP):

Er werken hier in Nederland circa 250.000 gastarbeiders, die geen Nederlanders zijn. Ik vraag mij af, of de volkeren die uit de West komen, niet eerder het recht verdienen, ongestoord te kunnen arbeiden, ja zelfs voorrang dienen te krijgen op de arbeiders die geen Nederlander zijn.¹⁰³

Aan gastarbeiders werd door de Nederlandse regering de voorkeur gegeven omdat de tijdelijkheid van het verblijf en de opvang beter waren geregeld dan bij Surinamers, die immers konden blijven op basis van hun Nederlanderschap. Gastarbeidermigratie was een gecontroleerde migratie. Migratie van rijksgenoten was dat niet en dat versterkte de opvatting dat deze migratie ongewenst was. Van Lier (PvdA) zei hierover in de Kamer:

In menig opzicht is deze migratie veel moeilijker op te vangen en te begeleiden dan de trek van gastarbeiders. Voor deze laatste pleegt de Nederlandse Regering overeenkomsten te sluiten met de landen van herkomst, die een onmisbare grondslag vormen voor de zorg in Nederland.¹⁰⁴

Het koloniale verleden van Suriname werd benadrukt bij migratie en integratie van Surinamers. De migratie en integratie van Surinamers werd geproblematiseerd: Nederland kon al die migranten niet opvangen en Suriname verloor te veel mensen om het land te kunnen opbouwen. De migratie van Surinamers werd een vlucht genoemd, en de economische motieven om Suriname te verlaten werden benadrukt. Hierin school het grote verschil met het spijtoptantendebat, waarbij de nadruk lag op humanitaire aspecten van de vlucht. Om het restrictieve toelatingsbeleid ter discussie te stellen, werd het vluchtaspect in combinatie met het koloniale verleden belangrijk gemaakt. Voor Surinamers werd dit niet zo verwoord. De regering meende dat Nederland geen immigratieland was en niet mocht worden. Het koloniale verleden

werd veel minder als argument gebruikt om Surinamers toe te laten en het had tevens een andere functie gekregen. Op het Surinaamse koloniale verleden was Nederland minder trots dan op het Indische verleden. Dit was het gevolg van de veranderde tijdsgeschiedenis. Het slavernijverleden werd neergezet als een beschamende periode in de geschiedenis. In dit tijdvak werd de nadruk gelegd op misstanden in het koloniale verleden en op het continueren van deze (neokoloniale) praktijken in het heden.¹⁰⁵ Deze misstanden werden aangehaald als rechtvaardiging voor een snelle onafhankelijkheid van Suriname. Het beperken van de migratie was niet het enige doel maar wel de belangrijkste bijkomstigheid.

Het koloniale verleden werd vooral gebruikt door progressieve politici en kranten als rechtvaardiging voor het geld dat aan Suriname werd uitgegeven voor de opbouw van de economie.¹⁰⁶ Dit geld uit de pot van ontwikkelingssamenwerking was bedoeld om het belangrijkste motief voor migratie naar Nederland weg te nemen. Minister Pronk (PvdA) stelde 'dat in die hele koloniale periode het land zo ontzettend was afgeroemd. Daar mocht wel iets tegenover staan'.¹⁰⁷ Twee jaar eerder had Pronk kritiek gekregen in de Kamer op de hoogte van de ontwikkelingsgelden voor Suriname en hij stelde toen dat het 'argument van historische verbondenheid niet ter zake [deed] in de discussie over de criteria voor de ontwikkelingshulp'.¹⁰⁸ NRC stelde:

Deze emigratie wordt door een deel van de pers goedgepraat en ook beschouwd als een onontkoombaar en blijvend verschijnsel. Daarvoor worden dan de volgende argumenten gebruikt:

Vanwege ons koloniale verleden zouden wij verplicht zijn Surinamers op te nemen.

Dit argument is niet sterk. Natuurlijk zijn er fouten gemaakt en in het verleden misdaden gepleegd (de slavernij), maar deze zaken moeten wel worden gezien in hun historisch verband. Vergeleken met andere Zuidamerikaanse landen is Suriname nog niet zo slecht af. [...] Weliswaar rechtvaardigen de banden met Nederland een zekere voorkeursbehandeling bij het verstrekken van ontwikkelingshulp, maar dat is nog geen vrijbrief voor onbeperkte toelating van Surinamers in Nederland.¹⁰⁹

Drees (DS'70) 'erkende volmondig' 'dat Nederland bijzondere historische banden met Suriname heeft. [...] Dat schept morele verplichtingen. [...] Maar die verplichtingen – en dat is een kernpunt van het betoog – moeten niet in Nederland aan de immigranten, maar in het zelfstandige Suriname worden waargemaakt.'¹¹⁰

De oppositie haalde het koloniale verleden aan als reactie op het restrictieve toelatingsbeleid van het Kabinet na de onafhankelijkheid.¹¹¹ Zij sprak van een morele verplichting door de koloniale misstanden om Surinamers op te nemen. Tevens was er een bijzondere band met Suriname en de Surinamers: zij waren geen 'normale' of 'gewone' vreemdelingen.¹¹² De oppositie had kritiek omdat de onafhankelijkheid door Nederland aan Suriname werd opgelegd en Suriname weinig in de melk te brokkelen had. Al voordat de onafhankelijkheid aan de orde was, lag 'de beschuldiging' van kolonialisme aan het Nederlandse adres gevoelig. Er was veel kritiek op het apartheid-regime in Zuid-Afrika en de regering maakte zich zorgen over 'rassendiscriminatie' in eigen land en over rassenrellen in Engeland en de vs, en de kans dat die ook in Nederland zouden ontstaan. Er kwamen steeds meer berichten over discriminatie. In 1971 vroeg de *Haagse Post* zich af of Nederland, net als Engeland, een rassenprobleem kreeg. De journalist John Jansen van Galen en Frank Bovenkerk, toen nog student an-

tropologie, probeerden antwoord te geven op die vraag. Van de oude Nederlandse traditie van tolerantie was volgens hen niet veel meer over.¹¹³

Het koloniale verleden kreeg in deze context een negatieve connotatie. De Gaay de Fortman (PPR) zei in de Tweede Kamer: 'Ik ben het maar zelden eens met de kritiek van blank Zuid-Afrika op Nederland. Maar als de Zuid-Afrikanen op ons verwijt dat apartheid paternalisme en uitbuiting betekent, antwoorden, dat wij maar eens de hand in eigen boezem moeten steken, dan leggen zij de vinger op een zere plek.'¹¹⁴

Na de onafhankelijkheid van Suriname en de daaraan gerelateerde migratie, waren er twee momenten waarop de berichtgeving in Nederlandse kranten omsloeg. Ten eerste waren dat de Decembermoorden. Op 8 en 9 december 1982 werden in Suriname vijftien tegenstanders van het militaire regime van Desi Bouterse vermoord. De Decembermoorden leidden in Nederland tot een schok en protesten. De Nederlandse regering staakte de ontwikkelingshulp aan Suriname. Ten tweede was dat de burgeroorlog in Suriname – de Binnenlandse Oorlog genoemd – die in 1986 begon en tot 1992 duurde. Op 29 november 1986 werden in Suriname bij het dorp Moiwana 39 mensen, vooral vrouwen en kinderen, vermoord. Andere misdaden volgden. 25.000 mensen vluchtten naar het buurland Frans Guyana, naar Nederland en de Verenigde Staten.¹¹⁵ De gebeurtenissen hadden drie gevolgen. Op de eerste plaats leidden ze ertoe dat er in de pers meer aandacht kwam voor Suriname, voor verschillen tussen groepen in Suriname en binnen groepen Surinamers in Nederland. Als gevolg van de gebeurtenissen kwam er, zij het op een beperktere schaal dan bij de Molukse kapingen, meer kennis en meer nuance in de berichtgeving. Op de tweede plaats leidden vooral de Decembermoorden tot 'twijfel aan het beschaafde karakter van de Surinaamse samenleving'. Kolonialisme was niet alleen een fout project geweest, maar de eindeloze beschavingsarbeid had – volgens de berichten – van Suriname geen beschaafde natie gemaakt. Als derde leidde vooral de Binnenlandse Oorlog ertoe dat de Surinamers, die naar Nederland kwamen, verschoven van de categorie (post)koloniale migranten, naar vluchtelingen en vooral naar illegale migranten. Vluchtelingen reisden naar Georgetown in Frans Guyana en namen daar het vliegtuig naar Londen. Voor een bezoek aan Engeland hadden ze geen visum nodig. Vanuit Engeland namen ze de veerpont naar Nederland. De luchtvaartmaatschappijen moesten er op toezien dat reizigers uit Suriname visa hadden, maar op de veerdiensten was veel minder toezicht en er waren minder sancties voor de vervoerder.¹¹⁶ De Surinamers die illegaal in Nederland verbleven waren moeilijk op te sporen, omdat ze gemakkelijk konden onderduiken bij de grote groep Surinamers die legaal in Nederland was. In september 1985 gingen twintig – wat *Het Vrije Volk* nadrukkelijk noemde – 'vluchtelingen' uit Suriname in hongerstaking tegen het voornemen hen terug te sturen. Zij pleegden liever hier zelfmoord dan in Suriname vermoord te worden, schreef de krant. Ze gingen in hongerstaking voor de ingang van een vluchtelingencentrum. Volgens hun woordvoerder hadden ze het stempel 'economische vluchteling' opgedrukt gekregen, maar waren ze wel degelijk 'verzetssrijders'.¹¹⁷ De meeste aanvragers verbleven in een voormalig klooster in Rotterdam-Zuid waar de Raad voor de Bevrijding van Suriname een hoofdkantoor had.¹¹⁸ 388 Surinamers dienden een asielerzoek in. In juli 1986 werden er 150 afgewezen en er werd aangenomen dat de anderen ook afgewe-

zen zouden worden als vluchteling. Hun verhalen kwamen te zeer overeen en leken te zijn voorgekookt, schreef *Het Vrije Volk*.¹¹⁹ Het was een verwijt dat ook richting andere asielzoekers werd gemaakt. In deze periode stonden vooral de Tamils in de belangstelling en ook bij hen werd getwijfeld aan hun vluchtmotief en werden er vraagtekens gezet bij de 'voorgekookte verhalen', net als bij de Surinamers.¹²⁰

De Binnenlandse Oorlog in Suriname trok de belangstelling van buitenlandse kranten. In december 1986 schreef *The Guardian* eerst over rapporten waarin werd gemeld dat 'fleeing refugees [were] being fired on by a light plane'¹²¹, en vervolgens over de 'Suriname massacre' waarbij 36 vrouwen, kinderen en bejaarden waren gedood, die behoorden tot 'an ethnic group known as Bushnegroes'.¹²² Er was internationale kritiek op de Nederlandse weigering iets aan het vluchtelingenprobleem te doen. In Nederlandse kranten was er ook kritiek. Mevrouw J. de Hooge-Vis stuurde een ingezonden brief naar *De Telegraaf* waarin ze bezwaar maakte tegen het voornemen om Surinaamse vluchtelingen terug te sturen naar het land van Bouterse. 'Aan deze man moeten we onze voormalige rijksgenoten toevertrouwen? Dan zijn we als voormalig moederland wel een stiefmoeder van de ergste soort. [...] Laten we niet uit het oog verliezen dat het om mensen gaat, die n.b. onze taal spreken.'¹²³ De Surinamers waren vluchtelingen, maar het waren ook mensen uit een voormalige Nederlandse kolonie en verdienden daarom meer steun. In 1987 werd, volgens *De Telegraaf* 'geruisloos', het besluit genomen om Surinamers die illegaal in Nederland waren voorlopig niet terug te sturen.¹²⁴ Het Steunpunt voor Surinaamse uitgewekenen in Amsterdam stelde dat Surinaamse vluchtelingen anders moesten worden behandeld dan andere vreemdelingen en niet onder het restrictieve vreemdelingenbeleid moesten vallen, vanwege 'de bijzondere band tussen Nederland en Suriname'.¹²⁵ Op kleine schaal werden er wel Surinamers teruggestuurd. In november 1988 vond de 28-jarige Ashok Gangaram Panday, getrouwd en vader van drie kinderen, de dood nadat hij was teruggestuurd naar Suriname; zelfmoord zeiden Surinaamse autoriteiten, moord zeiden Surinamers in Nederland.¹²⁶ Uitzetting uit Nederland werd in verband met De Binnenlandse Oorlog uitgesteld. Surinamers kregen geen verblijfsstatus op humanitaire gronden en werden niet erkend als vluchteling, maar ze werden gedoogd. In de zomer van 1988 waren er ongeveer 8.000 Surinamers met een gedoogstatus in Nederland.¹²⁷

Concluderend kunnen we zeggen dat alle retorische middelen waren gericht op het uitsluiten van Surinaamse staatsburgers van de Nederlandse natie om de migratie te kunnen afremmen. Biologische of culturele verwantschap werd niet benoemd of benadrukt. Dit zorgde er mede voor dat ten tijde van de Binnenlandse Oorlog Surinamers konden verschuiven van de categorie (post)koloniale migrant naar vluchteling. Hun band met Nederland werd door sommigen als een extra reden voor toestemming tot verblijf aangedragen, en door anderen vooral als een vergroting van het probleem van hun illegaliteit.

Discursief burgerschap en acceptatie als deel van de Nederlandse natie

In deze paragraaf staat centraal hoe kennis over Surinamers doorwerkte in de postkoloniale context. Het gaat daarbij in tegenstelling tot de vorige paragraaf niet om de

toelating van Surinamers maar om de acceptatie van Surinamers als deel van de Nederlandse natie. Hoe en op welke manier heeft het debat in de koloniale context het beeld van de Surinamers in een postkoloniale context beïnvloed? De beelden van Surinamers in het kader van acceptatie en lidmaatschap van de Nederlandse natie verschilt per groep. Over de Hindostanen werd, zoals gezegd, in de koloniale periode weinig geschreven en gedebatteerd; over de Afro-Surinamers daarentegen veel meer. In de koloniale periode was het discursief burgerschap verschillend. In deze paragraaf staat centraal wat de functionaliteit was van de argumenten en door wie zij werden gebruikt.

Bij de keuze van de scharnierpunten heb ik gekeken naar twee aspecten. Ten eerste welke debatten en discursieve elementen dominant waren in de postkoloniale periode: welke onderwerpen en argumenten komen steeds terug in een bepaald tijdvak? Ten tweede heb ik gekeken welke elementen in feite een functioneel hergebruik waren van de argumenten en metaforen uit de koloniale periode. Hoe en waarom werd daarnaar verwezen in het postkoloniale debat?

Ik kom uit op vier momenten van debat. Het eerste debat vond plaats in de jaren zeventig en concentreerde zich op de vermeende verhoogde criminaliteit en seksualiteit van Afro-Surinamers. Dit leidde tot een groot aantal wetenschappelijke publicaties en krantenberichten over Surinaamse 'pooiers, messentrekkers en drugdealers'. Het tweede was de verhoogde aandacht voor het slavernijverleden als belangrijk vormend element van het (zelf)beeld van de Afro-Surinamers. Hier zien we de overdracht van beelden tussen twee groepen in de vorm van overerfelijkheid van een slavernijtrauma over meerdere generaties heen. Het laat zien dat het oprichten van een slavernijmonument in 2002 en het debat daaromheen niet op zichzelf stond. De nadruk op het slavernijverleden wordt ook duidelijk uit het derde debat dat werd gevoerd in de jaren negentig en ging over gemengde relaties. Het vierde debat richt zich op Hindostanen. De Hindostanen waren lange tijd een onzichtbare groep of een groep die als probleemloos werd beschouwd. Dit veranderde in de jaren negentig, zoals ik zal laten zien.

Jaren zeventig: criminalisering

In de jaren zestig werd in de Nederlandse kranten veelvuldig geschreven over de criminaliteit van Surinamers in Nederland. In de jaren zeventig werd hier onderzoek naar gedaan. In 1978 stelde Frank Bovenkerk vast dat over (vermeende) misdaden van Surinamers (alsook van Antillianen, Turken en Marokkanen) meer werd geschreven door de Nederlandse pers dan over misdaden van Nederlanders. Hij constateerde dit vooral voor de jaren 1966 en 1974. Er werd steeds vaker vermeld dat de dader een Surinamer was in de kop of in het artikel zelf. Het aantal berichten over misdrijven van Surinamers was relatief groter dan hun aandeel in het aantal gepleegde misdrijven.¹²⁸ Het onderzoek van John Schuster *Poortwachters over immigranten* gaat dieper in op de criminalisering van de Surinamer in de pers, wetenschap en politiek.¹²⁹ Een voorbeeld daarvan was dit bericht in de *Nieuwe Leidsche Courant* uit 1965.

Nog geen uur nadat hij in café Wigmore aan de West-Kruiskade een man had neergestoken zat de 38-jarige Surinamer S.A.K. zondagmorgen al in 'n cel [...] De Surinamers had in het café ruzie gekregen met de 24-jarige havencontroleur Tjerk Mulder. Plotseling trok hij zijn mes en stak de Rotterdammer in zijn arm. [...] Hevig bloedend zakte de heer Mulder in elkaar.¹³⁰

Berichten zoals deze leidden tot een Kamervraag in 1965 of Surinamers inderdaad meer misdrijven pleegden en of de overheid dit kon voorkomen door de opvang te verbeteren.¹³¹ In de jaren zestig ging het vooral over diefstallen en geweldsdelicten. In een artikel met de kop 'Surinamers pleegden 20 diefstallen. Geraffineerde methode van auto-inbrekers', werd gesteld dat de procureur-generaal in zijn requisitoir zei: 'Als deze mensen uit Suriname hier komen, dan worden zij – de goede natuurlijk niet te na gesproken – of colporteur of souteneur. Zij zijn te traag om te werken.'¹³² Het stereotype beeld van de trage Afro-Surinamer bestond, zoals gezegd, reeds in de koloniale periode. Surinamers werden lichtgeraakt en ongeremd genoemd in de krantenartikelen. In 1968 meende de raadsman van een Surinaamse verdachte dat 'het gebeurde een typisch voorbeeld [is] van een crime passionnel. Deze kent men hier niet maar in de Zuidamerikaanse landen wel.'¹³³ Een officier van Justitie verklaarde andere gevechten, waarbij Surinamers waren betrokken, uit de 'lichtgeraaktheid van deze mensen'.¹³⁴ Bij een rechtszaak in 1974 was sprake van een soortgelijke *othering* naar aanleiding van de moord door de Surinamer Gerard van A. op zijn landgenoot Roy Bijnaar. Van A. werd ook lichtgeraakt genoemd.¹³⁵ Door deze *othering* werd een gevoel van dreiging gecreëerd. De criminalisering van de Surinamer was gender, klasse en rasgebonden: vooral Creoolse mannen uit de arbeidersklasse werden als problematische groep gezien. Het onderzoek van Bayer richtte zich dan ook alleen op deze groep.¹³⁶ In 1968 werd er een 'topconferentie' gehouden 'over de recente zware misdrijven in de hoofdstad, waarbij Surinamers betrokken waren'. 'Bijzondere aandacht' werd gegeven aan 'recente misdrijven en de aard van de criminaliteit. Er werd gesproken over de 'invloed van deze feiten op de stemming onder de grote groep Surinamers, die in Nederland verblijft en over de voorzieningen die zouden kunnen worden getroffen om de nadelige gevolgen van een en ander te voorkomen'.¹³⁷ Door verbetering van de opvangfaciliteiten werd geprobeerd het vermeende 'probleem' van de criminele Surinamer op te lossen.¹³⁸

De geweldsincidenten van 1968 waren vooral het werk van Surinaamse pooiers. Hierna werd er veel bericht over drugshandel en -gebruik onder Afro-Surinamers.¹³⁹ Die handel bestond al enige tijd. Surinaamse zeelieden handelden in de jaren zestig in Amsterdam in marihuana. Om die reden kwamen ze soms voor de rechter. In 1961 citeerde *Het Parool* onder de subkop 'Oude bekenden' de raadsman van twee Surinaamse verdachten:

Wij weten zo weinig van deze mensen uit Suriname [...] Zij zullen in Nederland ongetwijfeld aanpassingsmoeilijkheden hebben, terwijl eigenlijk niemand hen kent. Typisch alleen al voor deze zaak is [...] dat de niet-blanke veel meer bestand is tegen marihuana.¹⁴⁰

Als tegenreactie ontstond er een discussie over het (onevenredig) harde optreden van de politie en de vraag of daar discriminatie aan ten grondslag lag.¹⁴¹ Door alle berichten over drugs kwam er geld los voor talloze Afro-Surinaamse welzijnsorganisaties,

die zich specifiek op deze problemen richtten.¹⁴² Dit was in essentie positief omdat het ondersteuning bood aan Afro-Surinamers. Het had echter ook een keerzijde omdat het beeld ontstond dat Afro-Surinaamse drugsverslaafden anders moesten worden opgevangen dan andere drugsverslaafden. Bovendien was deze categoriale opvang een extra belasting voor de schatkist. In mei 1977 berichtte *Het Vrije Volk* dat vijftig procent van de Afro-Surinamers in Amsterdam verslaafd was en het schortte aan goede opvang van deze verslaafden.¹⁴³ In mei 1979 werd in Amsterdam besloten de opvang van Afro-Surinaamse verslaafden over de stad te verspreiden 'om de zware last van het bezoek van duizend verslaafden dagelijks aan het gebouw van De Doelen van dit centrum af te wentelen op meer wijken'.¹⁴⁴ In de discussie over heroïnegebruik en -handel van Afro-Surinamers in Nederland werd het slavernijverleden als verklaring gebruikt: 'echte vrijheid heeft Nederland deze voormalige slaven niet te bieden [...] Zij zoeken hun heil in een nieuwe slavernij, de verslaving aan heroïne.'¹⁴⁵

Criminaliteit en heroïneverslaving werden gekoppeld aan het Afro-Surinamer zijn. *nrc* schreef: 'Het kon gebeuren dat men in die buurt in de late uren ineens oog in oog kwam te staan met een glimmend mes en de portemonnee moest omkeren in een zwarte hand'.¹⁴⁶ Dit stuitte op veel verzet van de buurtbewoners en honderden aan drugs verslaafde Afro-Surinamers protesteerden tegen de plannen.¹⁴⁷ Het versterkte het beeld van Afro-Surinamers als probleemgroep en vergrootte de zichtbaarheid van het (vermeende) probleem.

De discussie over de gevolgen van de 'migratiestroom' van Afro-Surinamers concentreerde zich in de kranten op Amsterdam. Eén was de bovengenoemde discussie over de opvang van Afro-Surinaamse heroïneverslaafden, een andere was de mogelijke gettovorming van Afro-Surinamers (en Antillianen) in de Bijlmermeer, met name in de flats De Gliphoeve I en II. Eerst nam het aantal Surinamers in Gliphoeve I sterk toe en vervolgens in Gliphoeve II.

In 1971 was 90 procent van de 2.100 bewoners van Surinaamse afkomst. Chris Quispel stelde dat een 'dergelijke extreme concentratie van één etnische groep, noch in Nederland noch in Europa eerder, of later, [is] voorgekomen'.¹⁴⁸ De gemeente Amsterdam en één van de woningbouwverenigingen die appartementen verhuurde in de Gliphoeve probeerden een meer evenwichtige samenstelling van de bewonerspopulatie te realiseren. Het aantal Nederlanders nam echter alleen maar af. Er bestond de angst onder bewoners voor de vorming van een zwart getto naar Amerikaans voorbeeld: 'De actievoerders zeggen niets tegen Surinamers in Gliphoeve II te hebben, maar ze maken wel ernstig bezwaar tegen de vorming van een zwart getto'.¹⁴⁹ 'Niemand zit te springen om een getto, ook de Surinamers niet', zei woordvoerder J. Vergeer, volgens het actiecomité.¹⁵⁰ De beschuldiging van racisme werd hiermee bij voorbaat ontkend, hoewel daar wel sprake van was: een concentratie van Afro-Surinaamse Nederlanders is een getto, een concentratie van blanke Nederlanders is een 'nette buurt'. Al in 1970 werden de zorgen voor Amerikaanse toestanden geuit. De *Leidsche Courant* schreef:

Er is kabaal geweest rond het ogenschijnlijke feit, dat bepaalde blokken in de Bijlmer (denk er niet te min over; er kunnen tegen de 1000 mensen in negen woonlagen op elkaar gestapeld zitten) een getto dreigen te worden voor Surinamers en Antillianen. Discriminatie

loerde om de hoek. [...] Nu zijn de Bijlmerbewoners nogal van het D'66-type. Een ruimdenkend volkje, dat van zijn buurt een Alabama zal maken. Rassenproblemen zijn er nog niet.¹⁵¹

In 1975 waren de zorgen groter over de overlast dan over discriminatie van Afro-Surinamers. *Het Parool* kopte: 'Toestand explosief in Glijphoeve Flats. Agressie neemt grote vormen aan', en schreef over een 'halfcriminele subcultuur', van verveelde jongeren in de binnenstraten die pistolen leegschoten tegen het plafond, liften die werden stilgezet om vrouwen aan te randen, politieagenten die niet alleen de flat in durfden en over drugs, gokhuizen en bordelen.¹⁵² *De Waarheid* keerde zich tegen deze berichtgeving. 'Rassistische misdaadstories' in *Het Parool*, *De Telegraaf* en van *Avro's Televisier* gaven een verkeerd beeld van de Bijlmer of de Glijphoeve, volgens *De Waarheid*. De journalisten gingen op onderzoek uit en vonden geen bewijzen van een angstaanjagende sfeer, agressie, vechtpartijen en bordelen. Wel was er bewijs van discriminatie. Wie als afzendadres op een sollicitatiebrief Glijphoeve schreef werd niet uitgenodigd voor een gesprek. De Glijphoeve was een getto waaruit Surinamers niet konden ontsnappen, maar het waren de media die dat getto hadden geschapen, niet de Surinamers.¹⁵³ De klachten van *De Waarheid* waren voor *De Telegraaf* geen reden om met het type 'van de jungle naar de Bijlmer' berichtgeving te stoppen. In 1978 schreef *De Telegraaf* over de hoge kosten voor het onderhoud van de Glijphoeve; 13 miljoen gulden. De stadreiniging weigerde de binnenstraten nog langer schoon te vegen. De bewoners gooiden allerlei huisvuil – inclusief bankstellen – van de balkons naar beneden. De afdeling Beplanting zag geen mogelijkheid meer om de groenstroken te onderhouden.¹⁵⁴

Vrije-Volk-journalist Nico Polak sprak reeds in 1970 van Amerikaanse toestanden in de Bijlmer onder de kop 'Bijlmermeer – ons eerste getto?'¹⁵⁵ Hij had een bezoek gebracht aan de nieuwe wijk. De agressie van de basisschoolkinderen viel hem op. De kinderen dansten om hem heen en trokken spottend aan zijn kleren. 'Waarop wij antwoordden door er af en toe maar één over zijn kaalgeknipte hoofdje te strijken, waarbij de ijzerdraadachtige stugheid van dat negerhaar ons weer opviel'. Een hoogst geëmotioneerde schoolmeester van een jaar of 25 vond het er vreselijk, volgens Polak. Driekwart van de bewoners waren 'kleurlingen'. 'Het is een kannibalenstam'. Zodra de schoolmeester zelf kinderen kreeg, wilde hij verhuizen. Polak noemde de Bijlmermeer – Amsterdams nieuwe voorstad en tevens Nederlands meest ambitieuze woningbouwproject – een 'negerwijk'. De blanke huurders lieten hem folders zien 'Toekomst te huur' en 'In de Bijlmer zingt de nachtegaal'. De Bijlmermeer was afgeschilderd als een elitewijk, maar dat was zij nooit geworden.¹⁵⁶ Polak was goed op de hoogte van de Amerikaanse toestanden waar hij naar verwees en stippelde de toekomst van de Bijlmer uit. De spiksplinternieuwe wijk zou volgens hem in rap tempo verzwarten en zou uiteindelijk moeten worden afgebroken, zoals dat gold voor vergelijkbare projecten in de VS. Zijn artikel leidde tot heel veel debat, waarbij werd ontkend dat hij gelijk zou krijgen. In artikelen die volgden benadrukte Polak dat hij gelijk had gekregen.¹⁵⁷ Het debat dat Polak in *Het Vrije Volk* had ingezet was belangrijk. Gettovorming werd ontkend, maar tegelijkertijd werd de term op grote schaal voor de Bijlmer overgenomen. Meer dan enige andere groep werden de Surinamers vergeleken met Afro-Amerikanen. Het beloofde land werd een getto voor de Afro-Surinamers:

‘Wie zal hun zeggen dat zij die vertrekken mogelijk de eerste stap gezet hebben op weg naar een modern getto? Wie vertelt hun dat er in het beloofde land eigenlijk geen plaats en geen werk voor hen is’, vroeg *De Telegraaf*.¹⁵⁸

Telkens weer werd in de krant, op de radio of op de televisie hetzelfde nieuws verkondigd: het is er waardeloos. De slechte kwaliteit van de woningen, de flatneurose, het getto. De kranten hebben er meerdere malen speciale beschouwingen over geschreven en bijna al die artikelen zijn hetzelfde: ze gaan over criminaliteit en junkies, sloop en leegstand. Met ongekende gretigheid hebben de media van meet af aan de Bijlmer met de opgespoten grond gelijk gemaakt en nog zwarter dan de wijk in veler ogen toch al was. [...] gedurende die periode ook, de jaren die aan de onafhankelijkheid van Suriname voorafgingen, kwam de zogenaamde Bijlmerexpres op gang, de vliegdienst tussen Zanderij en Schiphol, waarmee uiteindelijk 120.000 gekleurde rijksgenoten naar de vermeende vleespotten van Nederland stroomden.¹⁵⁹

Het woord ‘getto’ was vooral iets van de media. Ambtenaren en beleidsmakers repten niet over een getto, maar over een ‘concentratiegebied’. De wetenschapper Van Amersfoort werd aangehaald als autoriteit. Hij stelde dat er alleen sprake was van een getto als niet 90 maar 100 procent van de inwoners dezelfde etniciteit hadden. Het afschrikwekkende Amerikaanse voorbeeld was een referentiepunt voor onderzoekers, ambtenaren, politici en journalisten.¹⁶⁰ Dit beeld gold niet alleen voor de Bijlmer, maar ook voor andere wijken met een concentratie van Afro-Surinamers zoals de West-Kruiskade in Rotterdam:

Dat gaat zulke vormen aannemen dat ik op de West-Kruiskade binnen enkele jaren een voor Nederland ongekend getto verwacht. Zoiets als in bepaalde wijken van New York, een soort jungle, waar zelfs de politie niet meer komt.¹⁶¹

Dit legitimeerde ingrijpen, zowel in de wijk zelf als in het toelatingsbeleid aan de nationale grenzen.

Afro-Surinamers: het slavernijverleden

Een opvallend terugkerend aspect in het discours ten aanzien van Afro-Surinamers is het slavernijverleden. Dit werd zowel door de Nederlanders als door een deel van de Afro-Surinamers gebruikt om hun (vermeende) problemen te verklaren en hun (eigen) identiteit vorm te geven. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig werd het slavernijverleden in toenemende mate geïncorporeerd in het debat over wat nu eigenlijk de cultuur en identiteit van de Afro-Surinaamse gemeenschap in Nederland was. Joke Kardux stelde dat waar het slavernijverleden voorheen vooral een bron van schaamte was geweest voor Afro-Surinamers, het een oriëntatiepunt werd voor een positief zelfbeeld. Deze heroriëntatie ten aanzien van de culturele identiteit werd beïnvloed door de debatten over en manifestaties van de ‘African-American’ identiteit die nadrukkelijk teruggrepen op het slavernijverleden in de vs. Waar de Surinaamse gemeenschap in Nederland zich eerst voornamelijk Creolen noemden (en zo ook genoemd werden), deden nu de termen ‘Afro-Surinamer’ en ‘Afro-Nederlander’ opgeld, in navolging van Amerikaanse termen als ‘Afro American’ en later ‘African American’.¹⁶² Atlantische slavernij werd beschreven met begrippen als ‘genocide’, ‘(zwarte) holocaust’, en ‘mis-

daad tegen de menselijkheid' in navolging van het Amerikaanse discours.¹⁶³

In hoofdstuk 5 werd beschreven dat er al in jaren dertig in het wetenschappelijk debat aandacht was voor de invloed van slavernij op de Surinaamse cultuur. Dit debat werd gevoerd door Nederlandse wetenschappers die geïnteresseerd waren in de invloed van Nederland als kolonisator op de Surinaamse samenleving.¹⁶⁴ De slavernij en de afschaffing ervan werden met enige regelmaat in de Nederlandse pers onder de aandacht gebracht. In 1961 werd in Amsterdam door Surinamers feestgevierd in Krasnapolsky om de afschaffing van de slavernij in 1863 te herdenken. F. Moll, voorzitter van Ons Suriname, stelde dat de Surinamers hun vrijheid niet hadden gekregen, maar bevochten. Suriname zou ook nu moeten vechten 'om zich te bevrijden van de overblijfselen van de slavernij en het kolonialisme'. De onafhankelijkheid van Suriname zou in 1963, bij het eeuwfeest van de afschaffing van de slavernij een beslag moeten krijgen. 'Wij willen onafhankelijk en vrij zijn', stelde Moll.¹⁶⁵ In 1970 noemde P. van Dorpel, een Surinamer die in Rotterdam woonde, in een ingezonden brief in *Het Vrije Volk* de Nederlandse nationaliteit een erfenis van slavernij en uitbuiting door 'Hollanders'. 'Wij zien met verlangen de dag tegemoet dat wij die nationaliteit overbood kunnen gooien, want het is zin- en waardeloos. Onthoud dit goed: zo lang jullie land, Nederland, ons Surinamers geen menswaardig bestaan biedt in Suriname, blijven wij hier in Holland.' Met plezier deed de schrijver dat overigens niet want de Nederlanders waren 'misschien erger dan de Amerikanen'.¹⁶⁶

In 1971, 108 jaar na de afschaffing van de slavernij, werd opnieuw gepleit voor onafhankelijkheid en voor 'herstelbetalingen' door Nederland voor het leed dat Suriname tijdens het driehonderdjarig koloniaal bewind was aangedaan. Sprekers hadden bij de herdenking kritiek op de Surinaamse regering, die uit marionetten bestond die deden wat Nederlandse en Amerikaanse machthebbers wilden. Bovendien bestond de regering uit Hindostanen, die na de afschaffing van de slavernij 'als gastarbeiders naar Suriname' waren gebracht. Zij zouden niet veel geven om het lot van de afstammelingen van de slaven. In Suriname verscherpten de 'rassentegenstellingen' en meerdere sprekers vreesden dat het in Suriname tot een 'rassenoorlog' zou kunnen komen.¹⁶⁷ In 1972 eisten het actiecomité 'Bijstand in Suriname nu' vijfhonderd miljoen gulden van de Algemene Bank Nederland (ABN) omdat de Nederlandse Handelsmaatschappij als voorloper van de ABN, in de achttiende en negentiende eeuw de voorouders van 'deze Creolen' weghaalden uit Afrika om in de 'Nederlandse kolonie in Zuid-Amerika slavenarbeid te verrichten. Die 500 miljoen moet gezien worden als een schadevergoeding. Na de afschaffing van de slavernij in 1863 is er nooit een stui-ver aan deze mensen uitgekeerd', schreef *de Tijd*, de voorzitter van het actiecomité José Tjauw A Hing citerend.¹⁶⁸ De verwijzingen naar de slavernij waren niet nieuw, maar vanaf 1990 gingen ze wel meer dienen als verklaring voor problemen die Surinamers in Nederland hadden.

In de jaren negentig werd het debat over de invloed van de slavernij toegeëigend door een deel van de groep, maar zij gaven het een andere functie. Hierbij werd veel ontleend aan de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog en de daarmee verbonden roep om genoegdoening. Het debat rondom de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust beïnvloedde ideeën over psychologische schade en over (collectieve) trauma's. Dit werd niet langer gezien als iets om je voor te schamen.¹⁶⁹ De *Truth and*

Reconciliation Committees, die in meerdere landen actief waren, Zuid-Afrika voorop, hadden effect op de debatten in Nederland. In de Zuid-Afrikaanse *Truth and Reconciliation Committee* werd geprobeerd met het verleden in het reine te komen en verhoudingen tussen bevolkingsgroepen te herdefiniëren door te benoemen wie welke fouten had gemaakt.¹⁷⁰ In Frankrijk en Engeland was in de jaren negentig ook aandacht voor het slavernijverleden.¹⁷¹ In de jaren negentig werd door meerdere regeringsleiders en door Paus Johannes Paulus II spijt betuigd over de verschrikkingen van de slavernij.¹⁷² In 1988 waren er plannen opgesteld om in Senegal (op het eiland Goree, genoemd naar het Nederlandse Goeree) een monument te bouwen door alle Afrikaanse landen gezamenlijk. Er werd een competitie uitgeschreven voor het monument, dat een miljard dollar zou moeten gaan kosten. De roep om publieke spijtbetuiging en financiële compensatie werd ook in Nederland steeds groter.

In Nederland verscheen er een groot aantal krantenartikelen over het slavernijverleden. In landelijke en regionale kranten verschenen tussen 1990 en 2011 953 artikelen over slavernij en Surinamers in Nederland, met name in *Het Parool* (102), *Trouw* (77) en *NRC* (74). Een analyse van 39 langere artikelen laat zien dat alle artikelen een roep om erkenning waren van het Surinaamse trauma door de slavernij en een pleidooi waren voor een (nationale) herdenking. *Het Parool* schreef:

Veel Creolen kampen [...] met een gebrek aan zelfvertrouwen, een erfenis van de slavernij. Roy Groenberg is ervan overtuigd dat het grootste deel van de Afro-Surinaamse gemeenschap getraumatiseerd is. "Wij zijn mensen die geboren zijn uit mishandelde zielen, uit gekerfde geesten." [...] De Nederlandse samenleving heeft geen enkel besef van de invloed die de slavernij heeft gehad op de Surinaamse maatschappij.¹⁷³

Uit de slavernij en het trauma voor de nazaten van de slaven werden hedendaagse problemen verklaard. Dit idee vatte post in wetenschappelijk onderzoek.¹⁷⁴ Door wetenschappers werd gediscussieerd over historische waarheid achter de Afro-Surinaamse claim dat de Surinaamse slavernij gruwelijker was geweest dan de slavernij in Franse of Engelse koloniën en de mate waarin Nederland rijker was geworden over de ruggen van de slaven.¹⁷⁵ Deze discussie werd in de pers uitgelicht.¹⁷⁶

In 1998 werd door de Afro-Surinaamse vrouwenbeweging Sophiedela de eerste stap gezet in de richting van de publiek en politiek debat over het slavernijverleden in Nederland. Belangrijk daarbij waren de regelingen van het tweede parse kabinet (1998-2002) voor 'oorlogsslachtoffers' en 'Het gebaar' voor joden, 'zigeuners' en repatrianten uit voormalig Nederlands-Indië dat in 1998 door de Nederlandse regering werd gemaakt. De erkenning van het slachtofferschap van deze groepen door de Nederlandse regering stimuleerde de aandacht voor het lot van de nazaten van slaven. Sophiedela deed in 1998 een beroep op de Nederlandse regering in de vorm van een petitie. Zij vroeg om erkenning van wat de slaven tussen 1650 en 1863 was aangedaan, om een revisie van de geschiedschrijving en een monument ter nagedachtenis van de periode waarin Nederland actief was in de trans-Atlantische slavenhandel. Er werd gesteld dat

het zeer waarschijnlijk is dat de slavernij ernstige en misschien wel onherstelbare schade heeft toegebracht aan de geestesgesteldheid van de Surinaamse Afrikanen in Suriname en

Nederland, en dat dit zijn weerslag heeft in onder meer een “identiteitscrises” waarmee een groot deel van de Surinaamse Afrikanen in Suriname en Nederland te kampen hebben.¹⁷⁷

Er werd verwezen naar alle faciliteiten en herdenkingen voor oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en het feit dat Surinamers en Antillianen actief waren bij 4 mei herdenkingen. Hiermee werd benadrukt dat de Surinamers en Antillianen volledig waren geïntegreerd en het rechtvaardigde de roep om erkenning van een slavernijtrauma. De uitzonderlijke gruwelijkheid van de Surinaamse slavernij werd geïllustreerd door te verwijzen aan het eerdergenoemde beeld van Stedman van de slaaf met de haak onder de ribben. In de petitie stond:

dat ook veelvuldig de straf voorkwam waarbij een haak door het vel of onder de ribben van de slaven werden geslagen en alsof de vreselijke pijnen nog niet genoeg waren ook nog gloeiende tangen in de vlezige delen van de slaven werden geklemd.¹⁷⁸

Het probleem werd verbreed door een verplaatsing van het slavernijdiscours van de Surinaamse context, waar het al langer bestond, naar de Antilliaanse context.¹⁷⁹ Sophiedela schreef:

Wist u dat de slavenschepen nadat zij in Suriname een aantal broeders en zusters hadden afgezet, de schepen doorvoeren naar de desbetreffende buurlanden om daar onze moeders, vaders, nichten en neven af te zetten? De kans is dus groot dat wij een familie zijn.¹⁸⁰

In augustus van 1998 werd het slavernijverleden door Ad Melkert (PvdA) ingebracht tijdens het debat over de regeringsverklaring. Hij stelde dat in de aandacht voor het slavernijverleden ‘wij burgers van één land [moeten] zijn’. Hij pleitte voor ‘een monument, een museum of anderszins een herinnering aan de periode van slavernij en de Nederlandse rol daarin en de gevolgen daarvan voor veel nieuwe Nederlanders en hun voorouders.’¹⁸¹ Met de term ‘Nieuwe Nederlanders’ werden de Afro-Surinamers betrokken bij de Nederlandse natie. Er werd besloten op een later moment hierover te discussiëren. In het debat op 29 september beloofde minister-president Kok (PvdA) de Kamer dat hij zou overleggen met de betrokken partijen en ministers over de mogelijke invulling van een herdenking en erkenning van het slavernijverleden.¹⁸²

De krachten van Antilliaanse, Surinaamse en Afrikaanse organisaties werden gebundeld in het Landelijk Platform Slavernijverleden. Ook professor Alex van Stipriaan Lucius nam hierin plaats. Het was de wens van Binnenlandse Zaken om één overlegpartner in de vorm van het Platform te hebben. De organisatie kreeg overheidssubsidie. Het had tot doel een herdenkingsmonument te creëren zowel in Nederland als in Suriname, Aruba en de Nederlandse Antillen en een centrale plaats in West-Afrika, aandacht te genereren voor de ‘hedendaagse erfenis van de slavenhandel en slavernij’, en het bevorderen van wederzijds begrip.¹⁸³ In 2000 werd er een convenant gesloten tussen de staat (in casu minister van Bostel (D66) en staatssecretaris Van der Ploeg (PvdA), de gemeente Amsterdam en Stichting Nationaal Monument Nederlands Slavernijverleden en het Comité van Aanbeveling Nationaal Monument Slavernijverleden. Het doel was het slavernijverleden van Nederland onder de aandacht te brengen en ‘de doorwerking daarvan in de hedendaagse en toekomstige multiculturele samenleving’. Daarbij dient het nationaal monument een belangrijk identificatiepunt te zijn

voor de nakomelingen van de slaven.¹⁸⁴ De keuze viel uiteindelijk op een beeld van de Surinaamse kunstenaar Erwin de Vries ‘Verleden, heden en toekomst’.¹⁸⁵ Op 1 juli 2002 werd het in het bijzijn van Koningin Beatrix en een groot aantal hoogwaardigheidsbekleders waaronder minister-president Kok en vertegenwoordigers van de Nederlandse Antillen, Aruba, Suriname onthuld in het Amsterdamse Oosterpark. Minister van Boxtel gebruikte in zijn openingsrede Holocaust-retoriek – zoals die ook in de pers werd gebruikt – om het monument te legitimeren. Hij zei: ‘En hoe clichématig dat misschien klinkt, ik meen het uit de grond van mijn hart, dit mag nooit meer gebeuren.’ Zijn speech was erop gericht om de zaak af te sluiten:

dit geeft ook aan dat wat gebeurd is op een gegeven moment ook losgelaten kan worden en dat dan de blik op de toekomst kan worden gericht en het monument kan hieraan een bijdrage leveren.

De Surinaamse minister van regionale ontwikkeling Romeo van Russel had een andere benadering. Hij stelde dat alhoewel de slavernij formeel in 1863 werd afgeschaft de gevolgen daarvan nog tot op de dag waarop hij sprak merkbaar waren in Nederland en Suriname:

Ik behoef u niet uit te leggen dat de slaven die toen vrijkwamen, tegelijkertijd terecht kwamen in een maatschappij die volstrekt geen rekening hield met al die aspecten, die zin en inhoud geven aan het begrip vrijheid. De vrijgekomen slaven bleven ook na afschaffing van de slavernij geketend aan allerlei sociale, juridische en vele andere maatschappelijke misstanden en zo ook hun kinderen en kinds kinderen van generatie op generatie, op generatie.

Hij stelde dat slavernij erfelijk was en dus ook slachtofferschap. Dit slachtofferschap was overdraagbaar over tijd, plaats en over generaties.

Een deel van de belangstellenden kon de onthulling volgen op een videoscherm elders in het park. Het monument zou pas na de officiële onthulling toegankelijk zijn voor het publiek, tot grote woede van veel Surinamers, Antillianen en Afrikanen, die de onthulling wilden meemaken. Zij verstoorden de toespraken door te roepen en te fluiten. De politie voerde charges uit en arresteerde mensen. Er verschenen 89 krantenberichten tussen 1 juli 2002 en 8 juli 2002 over deze afloop van de onthulling.¹⁸⁶ Er werd schande van gesproken dat de ‘nazaten van de slaven’ er niet bij mochten zijn. Het *Rotterdams Dagblad* kopte ‘Surinamers als “slaven” achter hek bij monument’, en *Het Parool* met ‘Weer hekken, blanke meesters en verraders’.¹⁸⁷

Er werden bovendien geen officiële excuses gemaakt. Naar aanleiding van de onrust bij de onthulling werden er de volgende dag Kamervragen gesteld. Wolfsen (PvdA) vroeg zich af ‘hoe het in vredesnaam mogelijk is dat het uitgebreide en mooie programma plaatsvond en werd gevierd met uitsluiting van het overgrote deel van de mensen die door deze onthulling emotioneel het meest worden geraakt.’ Minister van Boxtel stelde dat het niet anders had gekund in verband met de veiligheidsmaatregelen die waren getroffen voor de aanwezigheid van de hoogwaardigheidsbekleders. Wolfsen was tevreden met dit antwoord en bedankte de minister van de toelichting, ‘want die ontbrak gisteren helaas enigszins in de pers’.¹⁸⁸

Er werd ook op andere vlakken over het slavernijverleden gediscussieerd. In het debat over gemengde huwelijken tussen Afro-Surinamers en Nederlanders werd in de jaren negentig het slavernijverleden een belangrijke invloed op het heden toegeschreven. Dit zagen we ook al in het debat in de jaren zestig (zie het vorige hoofdstuk). Dit slavernijverleden speelde een rol in discussies rond het benadrukken van zichtbaar verschil en ongelijke machtsverhoudingen die dit tot gevolg had. De vraag werd gesteld of uiterlijk verschil was verbonden met verschillen op het amoureuze of seksuele vlak. Stereotypen die dateerden uit de koloniale periode werden opnieuw gebruikt of ter discussie gesteld.

Dat er een debat was, is een indicatie dat relaties als ‘gemengd’ en dus grensoverschrijdend werden gezien. Met andere woorden, er was een gepercipieerde grens tussen beide groepen en dus een verschillend discoursief burgerschap. In de jaren zeventig werd al geschreven dat ‘weinig Nederlandse vaders [...] een vreugdedans [maken] en [...] de vlag uit[steken], wanneer hun dochter met een Surinamer thuiskomt’.¹⁸⁹

Dienke Hondius concludeerde in haar dissertatie aan de hand van interviews met gemengde paren dat veel van hen benadrukten dat het uiterlijke verschil er niet (meer) toe deed.¹⁹⁰ In *Het Parool* wordt ‘een Friezin wier gestalte exact een hoofd, het hare, uitsteekt boven dat van haar man’ – Brechje – ten tonele gevoerd: ‘Brechjes keuze voor Stanley [is] “niet ras-bepaald”, bezweert ze. Toch kan ze zich in het algemeen voorstellen dat Nederlandse vrouwen zich aangetrokken voelen tot donkere mannen.’¹⁹¹ Brechje ontkende en bevestigde tegelijkertijd dat uiterlijk verschil, of ras er toe doet in de aantrekkingskracht die er van zwarte mannen uit gaat. Ze veralgemeniseerde om iedere verdenking van positieve discriminatie van zich af te schudden. Analyse van artikelen in de Nederlandse dagbladen laat zien dat uiterlijk verschil en de aantrekkingskracht die daar van uitgaat voor de Nederlandse partners vaak wel geëxpliciteerd, hoewel het nog wat ongemakkelijk aanvoelde om dat zo te benoemen. *Het Parool* schreef: ‘We laten de wens correct te zijn voor wat die is: huidskleur telt. Althans, waar uiterlijk telt. En uiterlijk telt, als het gaat om aantrekkingskracht of liefde.’¹⁹² Het idee dat juist het vreemde en exotische de drijfveren waren voor gemengde relaties staat haaks op de theorieën van onderzoekers die er van uit gaan dat gemengde relaties een indicatie zijn van de mate van integratie van de groep: hoe groter het aantal gemengde relaties, hoe verder de integratie is gevorderd.¹⁹³ De achterliggende gedachte is dat de groepsgrenzen zijn vervaagd waardoor partners elkaar niet meer als ‘te anders’ zien om met elkaar een relatie aan te gaan. Uit interviews en krantenartikelen bleek juist dat het anders-zijn voor velen aantrekkelijk is: er was geen sprake van afnemende belang van verschil maar juist het belangrijk maken van verschil, zij het op een positieve manier.¹⁹⁴

In de definitie van het ‘anders-zijn’ van Afro-Surinamers, van het exotische, kwamen oude seksuele clichés om de hoek kijken. Gender en etniciteit waren hierbij nauw met elkaar verbonden in de verwachtingspatronen en ideeën omtrent relaties en seksualiteit. Het stereotype dat mannen en vrouwen van Afrikaanse afkomst een hoog libido hebben en dat de mannen groot geschapen zijn, komt steeds weer terug, niet alleen in Nederland en bij Afro-Surinamers, maar ook elders ter wereld en bij andere groepen met een Afrikaanse afkomst.¹⁹⁵ Aan dit libido werd verbonden dat Nederlandse mannen en vrouwen zich daarom tot hen aangetrokken voelden. Dit beeld

zagen we ook al in de discussies van de jaren dertig en de jaren zestig, maar dan voornamelijk daar waar het de aantrekkingskracht van Afro-Surinaamse mannen op Nederlandse vrouwen betrof en daarin school ook de dreiging volgens de discussies in deze periode. Die bedreiging voor Nederlandse vrouwen werd in de jaren negentig minder genoemd. Niet alleen de aantrekkingskracht van zwarte mannen, ook die van zwarte vrouwen werd in seksuele termen verwoord. Eén van de tussenkoppen van een krantenartikel over gemengde relaties in *Het Parool* luidde: ‘Die Tirzah is een tijgerin in bed’.¹⁹⁶ De Nederlandse partner van een Afro-Surinaamse vrouw zegt:

Natuurlijk is het een bepaald soort exotisme. Je bent aangetrokken tot het andere, je bent nieuwsgierig of zwarte vrouwen ook anders zijn. Dat heeft deels met seks te maken, maar niet alleen daarmee.¹⁹⁷

Gekoppeld aan het stereotype van overmatige seksualiteit, is het idee dat een ‘echte’ relatie met een Afro-Surinaamse man (opvallend genoeg niet met een Afro-Surinaamse vrouw), gebaseerd op trouw en ware liefde, zeer schaars was.¹⁹⁸ Afro-Surinaamse vrouwen viel dit wantrouwen niet ten deel, wat werd bevestigd door de stelling van journalisten dat Afro-Surinaamse vrouwen juist hun toevlucht namen tot Nederlandse mannen omdat deze – in tegenstelling tot Afro-Surinaamse mannen – trouw waren en voor hun kinderen zorgden. Het vooroordeel dat Afro-Surinaamse mannen ontrouw waren, kinderen verwekten bij verschillende vrouwen zonder zich direct met de opvoeding te bemoeien, werd verbonden met het slavernijverleden, zoals we ook zagen in de rapport van de commissie Bayer in de jaren zestig. De verklaring die werd gegeven is dat leden van slavenfamilies gescheiden werden verkocht en slaven niet werd toegestaan te trouwen, waardoor het kerngezin nooit een deel was van de Afro-Surinaamse cultuur. Deze verklaring was niet specifiek Nederlands, en werd ook gebruikt in de vs.¹⁹⁹ De functie van het teruggrijpen naar het slavernijverleden is dat het herkenbaar was voor het Nederlands publiek. Het legde tevens de oorzaak van bepaalde problemen buiten het individu.

Vanuit de Afro-Surinaamse gemeenschap zijn er twee verschillende manieren waarop over gemengde relaties werd gepraat. De eerste is het ‘verbeter-je-kleur’-vertoog, dat gemengde relaties promoot en het tweede is het ‘verrader’-vertoog dat gemengde relaties afkeurt. In beide vertogen werd verwezen naar het slavernijverleden. Hoewel het kolonialisme en de slavernij geen synoniemen zijn, werden ze in de discourses wel vaak zo gebruikt.

Het verbeter-je-kleurvertoog verwees – vaak expliciet – naar de continuïteit tussen heden en verleden. In de kolonie, zo gaat de redenering, trouwden Afro-Surinamers bij voorkeur met een lichter gekleurde partner om de huidskleur van het nageslacht lichter te maken, het haar gladder en de neus en lippen smaller, om zo de kansen in de maatschappij te verhogen: *opo yu kloru* (‘open’ of ‘verhef je kleur’ in het Sranan Tongo). Vanaf de jaren negentig werd er veel over *opo yu kloru* werd geschreven en gediscussieerd, maar het was er reeds voor die tijd. In 1981 verscheen er bijvoorbeeld een nogal curieus artikel over de seksuele fascinatie van witte vrouwen voor verkrachting door zwarte mannen.²⁰⁰ In de *Haagsche Post* komt een Surinaamse man aan het woord:

Vroeger, toen bij ons in Suriname de rijke blanke vrouwen zwarte slaven hadden, kregen de mannen die er lichamelijk goed uitzagen een voorkeursbehandeling. Dan mocht hij met madam alles doen, in bed. Maar dat moest hij wel heel stil houden, anders zou ze hem verraden, alsof hij haar had aangerand [...] Eigenlijk gaat het nu net zo, want zwarten zijn economisch gezien nog altijd slaven [...] Maar het vreemde is, toch beschouw ik een blanke vrouw als het hoogste goed. Mijn moeder zei altijd: "Trouw niet met een zwarte, maar met een iets lichtere, met een Hindoestaanse of een Chinees. Opo joe kloroe, probeer je kleur nog blanker te krijgen – verhef je kleur".²⁰¹

In deze typerende uitspraak wordt het zoeken naar een lichtere partner met (geinternaliseerde) koloniale denkbeelden verbonden. Opvallend is dat door Afro-Surinamers dit argument naar voren wordt gebracht. In het onderzoek dat Deborah de Rooij deed in 2004 op basis van interviews met Afro-Surinaamse jongeren, gaven vrijwel alle jongeren aan een persoon met een lichte huidskleur mooier te vinden, zowel bij mannen als bij vrouwen.²⁰² Voor vrouwen was het hebben van een lichte huidskleur van belang bij het vinden van een partner, volgens De Rooij, omdat vrouwen meer op hun uiterlijk werden beoordeeld. Meerdere auteurs stellen in wetenschappelijke publicaties dat deze bekendheid met gemengde relaties in de koloniale periode en het ideaal van *opo yu kloru*, een belangrijke verklaring is voor het feit dat Afro-Surinamers gemengde relaties aan (willen) gaan: zij hebben de geracialiseerde schoonheidsnormen geïnternaliseerd. Hierbij verwijzen zij expliciet naar het koloniale verleden: de schoonheidsnormen zijn koloniaal en de het *opo yu kloru*-ideaal dus ook.²⁰³ Mies van Niekerk interviewde voor haar dissertatie de 39-jarige Jerryl, die vertelde:

als je donker was, je eigen familie zei: "Je moet een vrouw zoeken die lichter is, om je kleur lichter te maken." En dat zie ik nog steeds doorwerken hier. Dat donker en licht. Het heeft een status. Heel wat jongens die ik ken die zien nog steeds een witte vrouw als een statussymbool. Het is zo kolonialistisch!²⁰⁴

Opvallend is dat Nederlandse media bij dit argument altijd een Afro-Surinamer citeren of parafraseren. Een Nederlandse journalist of onderzoeker concludeert dit vrijwel nooit zelf; hij laat de lezer de conclusie trekken aan de hand van uitspraken 'uit eerste hand'. De verklaring daarvoor ligt deels in de ongemakkelijke houding ten opzichte van het benoemen van kleurverschil.²⁰⁵

Het vertoog van het verbeteren van je kleur door gemengde relaties beperkte zich niet tot Nederland, maar kan ook bij andere groepen die zich beroepen op Afrikaanse *roots* gevonden worden.²⁰⁶ Het was niet alleen relevant in de jaren negentig en de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw. In de Afro-Surinaamse media wordt commentaar geleverd op deze ideeën, met name op Surinaamse discussiefora op het internet. Afro-Surinaamse mannen, die succesvol waren in de Nederlandse maatschappij, zoals boksers en voetballers, en vervolgens in het openbaar verschenen met een blonde vrouw aan hun zijde, konden op kritiek rekenen.²⁰⁷ De Afro-Surinaamse gemeenschap zag deze vriendinnen als een symbool van maatschappelijk succes, maar beoordeelden dit positief *en* negatief. Sommigen schreven dat het jammer was dat Afro-Surinaamse vrouwen blijkbaar 'niet goed genoeg meer waren' voor deze succesvolle mannen. Dit wordt typisch koloniaal genoemd, hoewel onderzoek heeft aangetoond dat dit meer te maken heeft met machtsverschillen tussen zwart en wit, ook waar kolonialisme geen rol speelt.²⁰⁸ Sommige Afro-Surinaamse vrouwen zagen deze

Nederlandse vrouwen als concurrentie: ‘Die blonde gaat er met onze man vandoor’.²⁰⁹

Na de onafhankelijkheid van Suriname, werden de Afrikaanse elementen in de Afro-Surinaamse identiteit geherwaardeerd, in navolging van ontwikkelingen in de Verenigde Staten zoals de *black power* beweging en ‘*black is beautiful*’.²¹⁰ Diegenen die deze revival steunden, waren fel gekant tegen gemengde relaties en het idee dat trouwen en kinderen krijgen met een witte man of vrouw beschouwd werd als ‘omhoog trouwen’ en ‘verbeteren van het ras’. Hun standpunt was dat Afro-Surinaamse mannen en vrouwen trots moesten zijn op hun Afrikaanse afkomst: ‘mengen’ is in deze optiek geen verbetering. Opvallend is dat slavernij hierbinnen een belangrijke rol speelt. Huidige gemengde relaties tussen blanke Nederlanders en Afro-Surinamers, met name tussen Afro-Surinaamse vrouwen en Nederlandse mannen, werden gezien als een overblijfsel van geïnternaliseerde slavernij of als neokolonialisme. Gedurende het slavernijverleden werden zwarte vrouwen onderdrukt, verkracht en uitgebuit door witte mannen en huidige relaties worden in het licht gezien.²¹¹ In sommige situaties werd een algemenere gegenderde visie op gemengde relaties geuit²¹²: Afro-Surinaamse mannen en vrouwen in gemengde relaties werden gezien als verraders van de eigen groep en collaborateurs in de onderdrukking van zwarte mensen. Een Afro-Surinaamse vrouw zei:

Sommige mensen vinden mij een bounty – bruin van buiten, wit van binnen. Dat bedoelen zij negatief. Alsof ik mijn eigen ras verraad, alsof ik heul met de voormalige kolonisator. Nou eh, ik ben gek op Maurice omdat hij Maurice is, en niet omdat hij een Nederlander is, of blank, of weet ik veel.²¹³

Er zit een sterk genderspecter aan dit ‘verradersdiscours’. Niet alleen werden vrouwen vaker verraders (en slachtoffers) genoemd dan mannen, zij werden ook door hun relatie niet meer tot de gemeenschap gerekend. Zij hadden hun identiteit van ‘echte Afro-Surinaamse vrouwen’ verloren en waren gaan behoren tot de groep van hun partner: met andere woorden, een *bounty*.²¹⁴

Per saldo, werd het slavernijverleden in de jaren negentig gebruikt als een belangrijk aspect van de eigen, etnische identiteit van Afro-Surinamers. Het slavernijverleden en het trauma dat nazaten van slaven hadden, werd een belangrijke verklaring voor hedendaagse problemen waarmee de groep kampte. Er werd teruggegrepen op bekende beelden zoals de slaaf met de haak door de ribben. Het Afro-Surinaamse initiatief voor een slavernijmonument viel in vruchtbare aarde bij de politiek en ook het argument dat het slavernijverleden het heden verklaarde, werd overgenomen door de regering, zoals bleek uit het ondertekende convenant. Voor een deel van de groep zelf stond de aandacht voor het slavernijverleden in het kader van de constructie van een eigen identiteit en kreeg vanuit dit oogpunt ook aandacht in de pers. Vanuit de overheid werd het gezien als een stap op weg naar integratie en de opbouw multiculturele samenleving.

Hindostanen: onzichtbaarheid

Terwijl de Afro-Surinamers via het slavernijmonument het publieke en politieke debat opzochten, vond de profilering van de Hindostanen in een meer besloten sfeer

plaats. In de Hindostaanse media was de onzichtbaarheid van de groep een terugkerend thema.²¹⁵ Chan Choenni stelde in zijn oratie dat hun ‘*low profile* strategie, namelijk niet op de voorgrond treden en in harmonie met de omringende samenleving leven’, ertoe bijdraagt ‘dat de zichtbaarheid van Hindostanen vrij gering is. Zij kunnen als “stille” immigranten worden beschouwd.’²¹⁶ Elsevier schreef in 1992 over een ‘nijvere en succesvolle minderheid’.²¹⁷ Het Nederlandse politieke en publieke debat richtte zich laat op de Hindostanen als aparte etnische groep. Als er vóór de jaren negentig over ‘de Surinamers’ werd gesproken, werden, zoals gezegd, Afro-Surinamers bedoeld. Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw kwam er meer aandacht voor de Hindostanen en profileerde de groep zich ook meer in debat. Het werd benadrukt dat de groep een ‘onderdanig, bescheiden en tolerant volkje’ is ‘dat zichzelf ten gunste van andere groepen wegcijfert.’²¹⁸ Dit werd gezien als een teken van integratie. Door deze – zelfgekoesterde – retoriek van bescheidenheid en maatschappelijk succes zette de groep zich af tegen het heersende beeld van de Afro-Surinamers als luidruchtig en problematisch.²¹⁹

Voor de Hindostanen was verbondenheid met Suriname niet vanzelfsprekend.²²⁰ India werd naar voren geschoven als het land van oriëntatie, het *imagined homeland*, hoewel de Hindostanen in Nederland daar zelf niet fysiek vandaan kwamen en hun voorouders slechts gedeeltelijk.²²¹ Hiermee werd de eigen identiteit verbonden met een land, cultuur en geschiedenis die buiten het koloniale verleden lag. Een gevolg was dat de morele verantwoordelijkheid van de Nederland voor de positie van de groep niet werd geclaimd, noch door de groep, noch door Nederlanders. Problemen binnen de groep werden intern opgelost en werden niet gezien als iets dat Nederland aanging. De Nederlandse media, wetenschappers en de groep zelf legden nadruk op India als *imagined homeland*, niet de politiek.²²² Binnen de gemeenschap had een oriëntatie op Suriname als voordeel dat er een eenheid op basis van taal en cultuur kon worden gecreëerd tussen Hindoeïstische en Islamitische Hindostanen.²²³

In de Nederlandse dagbladen verschenen in de periode 1995-2011 880 krantenartikelen over India als het thuisland van de Hindostanen, met name in de *Haagsche Courant* (122 artikelen). De aandacht in de *Haagsche Courant* kan verklaard worden door het feit dat de Hindostaanse gemeenschap in Den Haag en omstreken het grootst is. 137 artikelen gingen over de populariteit van Bollywoodfilms binnen de gemeenschap. Deze discussie werd voornamelijk tussen 2003 en 2005 gevoerd. De term Bollywood is een samentrekking van Bombay – de plaats waar de films worden gemaakt – en Hollywood. In de films wordt Hindi gesproken en veel gezongen en gedanst.²²⁴ Het feit dat een deel van de Hindostaanse gemeenschap moslim is, werd in de media – in de periode waarin in de politiek en in de media een spanningsveld was gecreëerd tussen de Islam en integratie in de Nederlandse samenleving – niet als probleem benoemd.²²⁵

De initiatieven van Afro-Surinaamse zijde voor een slavernijmonument en het debat daaromheen, gecombineerd met het verlangen binnen de Hindostaanse gemeenschap om meer zichtbaarder te worden, leidde tot de onthulling van een Nationaal Hindoestaans Immigratiemonument in juni 2004 in Den Haag. Het bestond uit een standbeeld van Mahatma Gandhi en een plaquette die de immigratiegeschiedenis uitbeeldt. Veel belangstelling in de pers kreeg de onthulling niet. Er werd in 19 (zeer korte) artikelen aandacht aan besteed, terwijl aan de onthulling van het slavernijmonu-

ment en het slavernijverleden, zoals gezegd, bijna 1000 artikelen werden gewijd in de periode 1995-2011. Verdonk zei bij de onthulling van het Hindostaanse monument: ‘Goed nieuws horen we weinig, te weinig. Over de Hindoestanen gemeenschap horen we ook weinig. Dat zegt waarschijnlijk wel wat. U doet het goed.’²²⁶

Als er in beleidsdiscussie werd gesproken over problemen van de Hindoestanen ging het om het hoge aantal zelfmoorden onder jonge meisjes. Een televisie-uitzending van het programma *Premtime* in 2005 leidde tot Kamervragen. Minister Verdonk antwoordde de Kamer dat Den Haag een speciaal project voor dit probleem in het leven had geroepen en professor Han Entzinger opdracht had gegeven onderzoek te doen.²²⁷ Deze wetenschapper diende als legitimering van het probleem en de oplossing. In 58 artikelen, verschenen tussen 2000 en 2006, was er aandacht voor dit onderwerp en de geringe keuzevrijheid van meisjes en de grote sociale dwang en controle binnen families.

Diana van Bergen, die uitgebreid sprak met Turkse, Marokkaanse en Surinaams-hindoestaanse vrouwen over hun zelfmoordneigingen, onderschrijft de culturele verschillen. “Ik sprak een 15-jarig hindoestaans meisje dat seksueel was misbruikt door haar vader. Toen dit naar buiten kwam vond haar moeder de eer van de familie dusdanig geschonden dat ze zowel haar dochter als haar echtgenoot adviseerde zelfmoord te plegen.” Volgens Van Bergen lijken zelfmoordgedachten te “passen” bij de hindoestaanse cultuur.²²⁸

In het spanningsveld tussen behoud van de eigen cultuur en integratie werd bij de Hindoestanen vaker een verband gelegd met de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen dan met de Afro-Surinaamse gemeenschappen of andere migranten uit de (voormalige) koloniën. Het ging om huiselijk geweld, gedwongen huwelijken, het hoge aantal (pogingen tot) zelfmoord en eerwraak. In de achttien Kamervragen tussen 1995 en 2011 werd twaalf keer gevraagd naar het hoge aantal (pogingen tot) zelfmoord onder Hindostaanse meisjes. In vijf Kamerdebatten van de 20 stond dit centraal.²²⁹ In de periode ervoor kwamen Hindoestanen in Kamerdebatten niet voor. Uit het antwoord van minister Klink van Volksgezondheid (CDA) werd duidelijk dat hij de Hindostaanse groep als één van de allochtone groepen zag:

ik [vind] het niet acceptabel [...] dat volwassen allochtone meisjes in hun keuzevrijheid en daardoor ook in hun emancipatieproces worden belemmerd door hun partners of vaders. Daarom stimuleren de Ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en voor Wonen, Wijken en Integratie het opzetten van vadercentra om de emancipatie van mannen uit traditionele milieus te bevorderen. Maatregelen voor het bevorderen van keuzevrijheid zijn veelal generiek en geldend voor alle groepen.²³⁰

Op het hoge aantal zelfmoorden na, was het algemene beeld van Hindoestanen in de Nederlandse media en politiek positief.²³¹ *Trouw* schreef in 2003:

Hindoestanen in Nederland worden wel modelemigranten genoemd. Sinds hun komst zo'n dertig jaar geleden zijn ze geruisloos opgegaan in de samenleving, terwijl de eigen tradities gehandhaafd bleven. Daarmee lijkt de Hindoestaanse gemeenschap van zo'n 130.000 mensen een probleemloze groep. Jonge Hindoestanen echter zetten zich steeds meer af tegen hun tradities.²³²

In het *Algemeen Dagblad* stond in 2011:

De residentie is zelfs uitgegroeid tot de belangrijkste West-Indische stad van het Europese vasteland. Toch zijn maar weinig mensen zich van die overzeese banden bewust. Er mogen tegen de 50.000 Hindostanen in Den Haag wonen, zij vallen niet echt op. De voormalige rijksgenoten hebben hun plek gevonden, maar zonder veel beroering. Aan de bureaus van het stadhuis treffen we vele Hindostaanse ambtenaren aan. Maar ook overal elders zijn zij te vinden. Als economen, adviseurs, notarissen, in apotheken en in winkels. Naar al die beroepen hebben zij in de loop van de jaren hun weg gevonden, terwijl het daar in de jaren zeventig helemaal niet naar uitzag. Men arriveerde hier immers in een tijd dat de economie op slot zat. Bovendien kampte Den Haag als vanouds met een tekort aan woningen, dus een onderkomen vinden viel ook al niet mee.²³³

Dit argument kwam in 18 krantenartikelen voor tussen 1995 en 2011.²³⁴ Mies van Niekerk concludeerde dat, ofschoon Hindostanen niet per definitie succesvoller zijn geïntegreerd in Nederland dan Afro-Surinamers, dit beeld wel overheerst.²³⁵ Er werd niet gerefereerd aan het koloniale verleden. Hoogstens werd gerefereerd aan het meer algemene beeld van Aziatische mensen als bedeesd en hardwerkend, maar dit werd eerder verbonden met het economische succes van de Aziatische Tijgers in de jaren tachtig en negentig dan met een koloniaal beeld.²³⁶ Problemen die er waren werden verklaard door cultuur of religie van de groep en Nederland had geen verantwoordelijkheid bij het ontstaan of het oplossen ervan.

Conclusie

De discussies over het juridisch en discursief staatsburgerschap waren met elkaar verwlochten. Omdat de meeste Surinamers bij migratie naar Nederland juridisch recht op het Nederlands staatsburgerschap hadden, werden er verschillende argumenten en metaforen gebruikt met de functie de uitsluiting van een discursief en uiteindelijk juridische staatsburgerschap te legitimeren. Tegelijkertijd legitimeerde de *othering* van Surinamers (als crimineel of slachtoffer) de urgentie van het debat over het beperken van de toelating. Met andere woorden: omdat 'ze' anders zijn moet hun toelating worden beperkt én omdat de toelating moet worden beperkt worden 'ze' (bewust en onbewust) neergezet als anders. Er wordt steeds gesproken van een exodus naar het beloofde land en het indammen van de stroom wanneer men schrijft over Surinaamse migratie.²³⁷

De dreiging vanaf de jaren 1974-1975 lag vooral in de grote aantallen. Gevreesd werd voor de gevolgen van de komst van grote aantallen voor de Nederlandse schatkist. De context waarin de Surinamers naar Nederland kwamen was geen gunstige: er was sprake van grote werkloosheid en woningnood en er was inmiddels een uitgebreid sociale zekerheidstelsel gecreëerd. Er werd geprobeerd Surinamers uit te sluiten van een discursief staatsburgerschap. Er werd geen nadruk gelegd op biologische verwantschap, hoewel een deel van de Surinaamse migranten van gemengde afkomst was. De familieretoriek werd ten aanzien van deze groep niet gebruikt. Na migratie was het juridisch burgerschap een postkoloniale bonus, maar het uitsluitende discours waarbij gebruik werd gemaakt van koloniale retorieken was een postkoloniale malus.

Uit het vorige hoofdstuk bleek al dat het slavernijverleden een belangrijke invloed had op het beeld van de Afro-Surinamers. Kennis over de Surinaamse bevolking was beperkt tot de (voormalige) slaven en hun nakomelingen. Bovendien waren er in andere landen discussies over dit slavernijverleden ontstaan die nieuwe beelden en vertogen aanreikten die in Nederlandse debatten konden worden gebruikt. De functie van de slavernijretoriek in de koloniale context was het onderscheid te rechtvaardigen tussen blank en zwart. In de jaren negentig veranderde dit. Een deel van de groep zelf benadrukte het slavernijverleden als onderdeel van de eigen identiteit. Er werd gesteld dat het trauma van de slavernij in latere generaties nog steeds gevolgen had. De verantwoordelijkheid van Nederland voor hedendaagse problemen binnen de groep werd hierdoor benadrukt. De overdracht van deze retoriek en beelden ondersteunde de roep om financiële compensatie, monument en spijtbetuiging. Hoewel het maar een klein deel van de Afro-Surinaamse gemeenschap betreft, dat zich inzette voor een monument, was dit wel een groep die de publiciteit opzocht.

Zowel in de koloniale als de postkoloniale, postmigratoire context werd er weinig over de Hindostaanse groep geschreven. Door nadruk op India als *imagined homeland* zette de groep zich af tegen de Afro-Surinamers, die bekend stonden als 'de Surinamers' en als een problematische groep. De Hindostanen hielden problemen binnenskamers. Hindostanen stonden bekend als succesvolle, geruisloos geïntegreerde migranten. Zij zetten zich met het stille, bedeesde – Aziatische – beeld af tegen de Afro-Surinamers. Relatief laat verschenen de Hindostanen op het politieke toneel. De roep om een slavernijmonument van de Afro-Surinamers leidde tot een Hindostaans immigratiemonument. Onderzoek naar als problematisch ervaren migrantengroepen als de Turken en Marokkanen bracht ook (vermeende) problemen binnen de Hindostaanse gemeenschappen aan het licht, zoals gedwongen huwelijken, eerwraak en zelfmoord. Zij werden daarmee onderwerp van meer algemeen allochtonenbeleid. Deze problemen werden echter niet verklaard uit een koloniaal verleden, zoals dat wel het geval was bij de Afro-Surinamers. Het positieve beeld kan dan ook geen postkoloniale bonus genoemd worden.

7 Migratie uit de Antillen

300 jaar hebben de Nederlanders de Antillen in- en uit kunnen gaan. De Nederlanders hebben ons volk vele jaren bestuurd. De Nederlanders hebben echter niet onze behoefte aan de nodige sociale voorzieningen verstaan. [...] De Nederlandse Regering is van plan, een toelatings- en uitzettingsregeling voor de mensen die uit de West komen, in het leven te roepen. Ik vraag mij af: Zijn wij nog een kolonie van Nederland of zijn wij onafhankelijk? Neen, mijnheer de voorzitter, wij zijn nog steeds een kolonie van Nederland. Ik heb al eerder duidelijk gezegd dat, zolang wij nog een kolonie van Nederland zijn, wij in en uit Nederland kunnen gaan, zonder dat Nederland hier iets in de weg legt.¹

De Antilliaanse politicus Godett stelde in 1972 tijdens een discussie met Nederlandse politici deze vragen over een toelatingsregeling voor Antillianen. Hij meende dat de Antillen nog altijd een kolonie waren en de Antillianen hadden daarom het recht om naar Nederland te komen. Nederland had vooral geprofiteerd van de Antillen en niets teruggedaan. De Antillen zijn tot op de dag van vandaag deel van het Koninkrijk en Antillianen hebben de Nederlandse nationaliteit. De discussies in de jaren tachtig en negentig hebben zich gericht op het beperken van de toelating van Antillianen, maar ook op andere vlakken werden Antillianen uitgesloten van de Nederlandse natie.

Migratie vanuit de Antillen was in de twintigste eeuw weinig omvangrijk. Pas op het moment dat de aantallen toenamen en er ook de migranten uit lagere klassen naar Nederland kwamen, werd die migratie geïnterpreteerd. Problemen vonden vóór de jaren negentig vooral dáár plaats, zoals de stakingen van 1969. In de vooroorlogse periode waren er vrijwel geen momenten van debat over Antillianen in Nederland. Uit mijn onderzoek van krantenartikelen en Kamerdebatten bleek dat in de periode 1850 tot en met 1945 er geen politieke en publieke discussies van belang waren.² Het grootste moment van debat over Antillianen lag in de jaren negentig. Er ontstond toen een omvangrijk debat over de migratie en toelating van Antillianen. Belangrijk binnen het debat was het argument dat migratie niet tegengehouden kon worden omdat Antillianen de Nederlandse nationaliteit hebben.

De nadruk ligt in dit hoofdstuk op de debatten rond een mogelijke toelatingsregeling voor Antillianen bij de besprekingen in de koninkrijkscommissie in 1971 naar aanleiding van de Surinaamse migratie en onafhankelijkheid en de problematisering van de migratie en integratie in de jaren negentig. Eerst behandel ik kort de geschiedenis van de zes Caribische eilanden Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten. Aruba en Curaçao telden in de negentiende en twintigste eeuw de meeste inwoners. Hier kwamen de meeste migranten vandaan.

Achtergrond

Oorspronkelijk werden de eilanden bewoond door verschillende Indianenvolken. De plantagelandbouw kreeg geen voet aan de grond op de Antillen. Tussen 1596-1829 werden er 141.700 slaven naar de Antillen gebracht.³ De getalsmatige verhoudingen tussen de slaven, de vrije zwarten en kleurlingen en de blanke bevolking was bijna gelijk. Er bestonden geen gemeenschappen van weggelopen slaven (*marrons*) op de eilanden, zoals die in Suriname wel bestonden. De verhouding tussen blank en zwart, meester en slaaf was wat lossier dan in Suriname, maar er waren net zoveel zorgen over het vraagstuk hoe de ongelijkheid tussen de verschillende groepen moest worden gerechtvaardigd. In een vroeg stadium waren de slaven gekerstend. Zij waren katholiek terwijl de blanke elite protestants en – in minder mate – joods was. Religie consolideerde de scheiding tussen blank en zwart.⁴ Alle klassen en etnische groepen op de Benedenwindse eilanden spraken Papiaments. Anders was dat op de bovenwindse eilanden. De Britten, die zich er voor Nederlandse overheersing hadden gevestigd mochten er blijven wonen, waardoor de voertaal Engels werd en de bevolking zich meer richtte op het omliggende gebied dan op Nederland.⁵ De banden met andere Britse, Franse en Spaanse eilanden waren belangrijk. Curaçao richtte zich daarnaast op Zuid-Amerikaanse vasteland en Sint Eustatius op Noord-Amerika.⁶

Vanwege het gering belang van de slavernij voor de Antillen en het geringe belang van de Antillen voor Nederland was het afschaffingsdebat hier niet zo fel als in Suriname.⁷ Er ontstond geen arbeidstekort na de afschaffing van de slavernij, zoals in Suriname was gebeurd.⁸ Het was eerder de vraag wat de inwoners van de eilanden nu moesten doen; er was een groter aanbod van arbeid dan vraag. Een belangrijk en invloedrijk boek als *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* van Van Hoëvell ging alleen over 'de negers in Suriname'.⁹

In Curaçao waren er kleinere slavenopstanden in 1716, 1750 en 1774.¹⁰ In 1795 brak er een grote opstand uit.¹¹ Op 17 augustus 1795 weigerden vijftig slaven te werken. Binnen twee dagen deden 2.000 van de 12.000 slaven mee aan de opstand. De slaven wonnen de gevechten tegen de blanken, die gesteund werden door vrije kleurlingen en loyale slaven.¹² De opstandige slaven verzamelden zich op de Sint-Christoffelberg en plunderden van daaruit plantages. De blanken ontruimden de plantages in de omgeving en probeerden de slaven uit te hongeren. Aanvankelijk was slavenleider Tula bereid tot onderhandelingen, maar toen bleek dat de slaven terug zouden moeten naar de plantages, weigerde hij verder te praten. De door de blanken aangevoerde milities omsingelden de Sint-Christoffelberg en executeerden alle slaven die ze tegenkwamen. Op 19 september werd Tula gevangen genomen.¹³ Hij werd op 3 oktober geradbraakt, zijn gezicht werd verbrand, hij werd onthoofd en zijn hoofd werd op een staak tentoongesteld. De rest van zijn lichaam werd in zee gegooid. Andere leiders kregen een soortgelijke straf.¹⁴

Voor deze opstand en voor de slavernij in het geheel op de Antillen was in Nederland weinig aandacht. Er werd in Nederland over de Antilliaanse eilanden gepubliceerd, zij het minder dan over Suriname.¹⁵ Dit gebeurde door Nederlandse auteurs (met name politici) die zich ook bezighielden met het cultuurstelsel in Indië en de slavernij in Suriname. Zij gebruikten voor de zwarte bevolking van de eilanden de-

zelfde familieretoriek als voor de inlanders in Indië om de macht van de Nederlanders te rechtvaardigen. Van den Bosch, die in Indië het cultuurstelsel had geïntroduceerd, schreef over de eigenaars van slaven op Curaçao dat zij 'eene vaderlijke tucht' mochten uitoefenen.¹⁶ Politicus Van Kol, met Indië-ervaring en een belangrijke theoreticus van de ethische politiek in deze kolonie, bezocht Curaçao en schreef er een boek over. Hij schreef over het 'goedige trouwe Negervolk van Curaçao', dat 'tegenover de blanke als een kind, onwetend, hulpeloos, zonder eenig begrip van verantwoordelijkheid' stond.¹⁷ Van Kol was wel van mening dat 'door een vaderlijke Regeering, een eerlijke en humane voogdij van dit nog minder beschaafde ras heel wat te maken' viel, 'vooral door zachtheid en overtuiging, niet door ruw ingrijpen; door liefde, niet door geweld moet hun opvoeding worden voltooid.'¹⁸ In Kamerdebatten en in Nederlandse kranten kreeg de kolonie Curaçao en onderhorigheden weinig aandacht. Dit lag mede in het feit dat de eilanden werden beschouwd als een onbelangrijk en perifeer gebied van het koninkrijk. Hiermee hing samen dat er weinig noodzaak werd gevoeld om de kolonisatie van de eilanden in stand te houden en dus de noodzaak om het te rechtvaardigen.

De vestiging van Shell op Curaçao in 1920 had grote gevolgen voor het eiland. Het zorgde niet alleen voor werkgelegenheid voor Curaçaoënaars, maar trok ook arbeidsmigranten aan uit Suriname, Venezuela, van andere Caribische eilanden, en Nederlanders, Oost-Europese joden en Portugezen uit Madeira en migranten uit het Midden-Oosten, China, India en Pakistan. Zij werkten voor Shell of sprongen in op de door de welvaart toegenomen handel. Daarmee kreeg Curaçao een etnisch nog meer heterogene bevolking dan voorheen. Kleur bleef belangrijk voor de positie in de maatschappij, maar het feit of iemand een zogenaamd 'landskind' was, bleef eveneens belangrijker. Op Aruba lag de situatie iets anders. De groep Indianen was er groter geweest dan op de andere eilanden, net als de groep blanken en personen van gemengde afkomst. Op dit eiland vestigde de olie-industrie zich: Lago, een dochteronderneming van Esso. Meer nog dan Shell op Curaçao, steunde de raffinaderij op arbeidsmigratie, vooral vanuit de Engelstalige Caribische eilanden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de raffinaderijen verdedigd door de geallieerden. Hiervoor verbleven Britse, Franse en vooral Amerikaanse militairen op de Antillen.¹⁹ In de jaren zestig kwam de toerisme-industrie op, wat weer arbeidsmigranten aantrok, ditmaal Spaanstaligen.²⁰ De industrie droeg bij aan het economisch belang van de kolonie voor Nederland, maar dit werd niet zo benadrukt in het politieke en publieke debat.

Voor de Tweede Wereldoorlog werd er weinig geschreven over de Antillen in romans en in kranten.²¹ Er kwamen maar weinig Antillianen naar Nederland vóór de jaren tachtig van de twintigste eeuw. De bevolking was en is tot op vandaag de dag mobieler binnen het Caribische gebied.²² Het waren vooral studenten die naar Nederland gingen. Daarnaast waren er enkele arbeidsmigranten. Deze migratie was al in de jaren zestig begonnen en nam na 1984 toe. Het ging hier om tijdelijke migranten, en vooral om mannen die alleen kwamen (zonder familieleden). In 1976 vertrok de grote werkgever Texas Instruments uit de Antillen en in 1985 Shell, waardoor de arbeidsmarkt aanzienlijk kromp. Dit leidde tot migratie van laaggeschoolde Antillianen naar Nederland en een interessant debat over hun migratie naar en integratie in Nederland.²³

Staatkundige verhoudingen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog had Koningin Wilhelmina aangekondigd dat het koloniale bestuur gewijzigd zou worden. Een commissie rapporteerde dat er weinig animo voor onafhankelijkheid was op Curaçao. Aruba was niet geïnteresseerd in onafhankelijkheid van Nederland, maar wilde zich wel graag afscheiden van Curaçao.²⁴ Na jaren onderhandelen werd in december 1954 het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden voor Suriname en de Antillen van kracht. Centraal in het Statuut stond de gelijkwaardigheid van de verschillende gebiedsdelen in het Caribische gebied binnen het koninkrijksverband. Er zou een Antilliaans parlement komen met een grote mate van autonomie wat betreft interne aangelegenheden. Een gouverneur werd aangesteld als vertegenwoordiger van de Kroon op de Antillen. Buitenlands beleid en Defensie waren gemeenschappelijke beleidsterreinen. Naast gelijkwaardigheid sprak het statuut van wederkerige bijstand en onderlinge verbondenheid.²⁵ Het statuut onderstreepte verder dat alle inwoners van het Koninkrijk één nationaliteit hadden: de Nederlandse.

Op 30 mei 1969 vond in Willemstad een grote staking plaats die escaleerde. Nederlandse mariniers assisteerden om de orde te herstellen. Dit werd gehekelde als neokoloniale actie en de regering vreesde internationale imagoschade.²⁶ Het was één van de redenen waarom er stemmen opgingen om het Statuut te wijzigen. Nederhorst (PvdA) zei naar aanleiding van de staking: 'Overall in de wereld waren rassenrellen, opstanden en revoluties, tot vlak om ons heen. In Nederland en in de Antillen hadden wij echter het gevoel: ons kan niets gebeuren. Zie maar eens, hoe goed onze verhoudingen in het Koninkrijk zijn.' Nu Nederland haar verantwoordelijkheid moest nemen, bleken de Antillen ineens een last. Besprekingen startten in 1970 en er werd besloten een koninkrijkscommissie in te stellen om de staatkundige alternatieven te onderzoeken.²⁷ In 1971 sprak de Kamer zich uit vóór onafhankelijkheid van Suriname en de Antillen. De Antillen hadden hier geen haast mee en Aruba stond er nogmaals op niet onder Curaçao onafhankelijk te willen worden.²⁸ Suriname werd onafhankelijk maar de Antillen bleven deel van het Koninkrijk.

In 1986 kreeg Aruba de Status Aparte. De Nederlandse regering wilde dat de eilanden onafhankelijk werden, maar zag in dat dit alleen op lange termijn te realiseren was. De Antillen wilden zelf met Nederland verbonden blijven en de Nederlandse regering had een kater overgehouden aan de onafhankelijkheid van Suriname. Bovendien meende men dat een 'microstaat' als de Antillen weinig levensvatbaar zou zijn.²⁹ Aruba werd een autonoom en gelijkwaardig land binnen het Koninkrijk der Nederlanden. In 1996 werd deze situatie permanent.

Op 10 oktober 2010 wijzigde de staatkundige constellatie opnieuw. De Nederlandse Antillen als eenheid werd opgeheven. Bonaire, Saba en Sint Eustatius werden bijzondere gemeentes van Nederland. Curaçao en Sint Maarten werden net als Aruba autonome landen binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Samen gingen zij 'Caribisch Nederland' hetten.

Minister van Binnenlandse Zaken Geertsema (vvd) stond niet negatief tegenover de onafhankelijkheid van Suriname en de Antillen. Saillant is de verbeelding van de overzeese rijkdelen als baby's en de minister als opa. Bron: Permuseum, Amsterdam (Opland/ *De Volkskrant*, 13-2-1973).

Debatten over de migratie van Antilliaanse Nederlanders in Nederland tot 1990

Het aantal Antillianen in Nederland was, zoals gezegd, tot de jaren tachtig klein. Tussen 1955 en 1965 waren 154 studenten die waren geboren op de Antillen, ingeschreven bij Nederlandse universiteiten. Over het algemeen werden zij positief benaderd. Racistische opmerkingen vielen hen wel ten deel, ook al waren zij qua huidskleur vaak niet veel donkerder dan de Nederlanders. Naast studenten waren er Antilliaanse zeelui en kindermisjes die zich in Nederland vestigden en na de Tweede Wereldoorlog Antilliaanse oorlogsveteranen.³⁰ Antillianen migreerden, zoals gezegd, ook naar de Verenigde Staten en binnen het Caribische gebied.³¹

Het politieke debat over toelating en integratie van Antillianen was in deze periode vrijwel afwezig. In 1957 werd nog gesproken over het belang van vrije toegang van Antillianen binnen het koninkrijksverband, mede vanwege de Nederlandse behoefte aan arbeiders.³² De komst van Antilliaanse arbeiders werd positief of niet besproken. De stilte rond deze groep is opvallend omdat in deze periode migranten uit een ander deel van de West, namelijk Suriname, in toenemende mate als probleemgroep werden gezien.³³

De problematisering van de Surinaamse migratie leidde echter wel tot de verbinding van de migratie van Surinamers met die van Antillianen. Kamerlid Nederhorst (PvdA) zei in 1963: 'Het is mij opgevallen, mijnheer de Voorzitter, dat in het algemeen de problemen zich in sterkere mate voordoen bij de Surinamers dan bij de Antillianen. [...] Men [migreert] niet in grote massa; men doet het in kleine groepen, men selecteert, men geeft behoorlijke informatie.'³⁴ Zolang het een klein aantal studenten uit de hogere klassen betrof, was er geen sprake van een probleem.³⁵ Halverwege de jaren zestig werden Antilliaanse mannen geworven door onder meer Fokker, Philips en Werkspoor. Antilliaanse vrouwen werden geworven voor de verpleging. Het aantal geworven Antillianen bedroeg volgens onderzoekers tussen 1963 en 1967 2.500 personen en tussen 1964 en 1971 1.815 personen.³⁶ Eind jaren zestig werd het welzijnswerk voor deze Antillianen ondergebracht bij Stichting De Poort in Den Haag, waar ook het welzijnswerk van de gastarbeiders werd ondergebracht.³⁷ Het was de bedoeling dat deze Antilliaanse contractanten weer 'terugkeren naar hun vaderland en als goede landskinderen de verkregen kennis gebruiken voor de opbouw van hun land.'³⁸

In 1969 werd kort door Kamerlid Van Hulst (CHU) gesteld dat de mening 'onder ons volk' in Nederland hardnekkig was dat Antillianen criminelere waren dan de Nederlandse bevolking.³⁹ Het beeld van Antillianen in de pers en in de politiek bleef echter overwegend positief. Incidenten brachten daar geen verandering in. Een 'in een rel ontaarde demonstratie' bij het Antillenhuis tegen de inzet van mariniers op Curaçao escaleerde, maar werd 'echter geweten aan de [Nederlandse] Socialistische Jeugd.'⁴⁰ 'Zonder hen was de demonstratie waardig verlopen.'⁴¹ De bagatellisering van het incident voorkwam criminalisering (en dus uitsluiting) van de groep Antillianen. Het werd geen aanleiding tot overheidsingrijpen: als er al problemen waren, werden die niet als problemen van de Nederlandse overheid beschouwd.

Naast bagatellisering van incidenten, was de terminologie een ander element in de debatten van Antillianen ten aanzien van hun in- en uitsluiting door middel van taal. Zij werden *rijksgenoten* genoemd, samen met de Surinamers. De functie van de term in deze periode was een gedeeltelijke in- en een gedeeltelijke uitsluiting. In parlementaire discussies kwam de term 106 maal voor tussen 1945 en 1970, met name vanaf 1954. Hoewel deze term insluiting als inwoners van het rijk impliceert, had het wel tot doel onderscheid te maken tussen Nederlanders geboren aan de Noordzee en daarbuiten. Het geeft een hiërarchie aan zonder de eenheid binnen het koninkrijk ter discussie te stellen. Met deze term werden immers alleen Antillianen en Surinamers bedoeld, niet diegenen die waren geboren en getogen in Nederland. Reijers (CHU) zei dat er een 'verbondenheid tussen de rijksgenoten in Suriname en de Nederlandse Antillen en ons Koninklijk Huis' was.⁴² Dit hield in dat de Nederlandse overheid verantwoordelijk was voor de opvang van en hulp aan migranten van de Antillen in Nederland.⁴³ De constructie van een gemeenschap van Nederland, Suriname en de Antillen met het koningshuis als verbindende factor benadrukte loyaliteit en eenheid van taal. Dat betekende niet dat Nederland en de Nederlanders in het vertoog gelijkwaardig waren aan respectievelijk de overzeese gebiedsdelen en de rijksgenoten. In de meeste gevallen werd de term rijksgenoten gebruikt om een hiërarchie aan te geven tussen Nederlanders en rijksgenoten. Zij ondervonden namelijk 'door hun achtergronden belemmeringen [...] bij hun aansluiting aan de Nederlandse samenle-

ving', zo werd gesteld.⁴⁴ Met rijksgenoten werden de facto mensen met een donkere huidskleur bedoeld. Eén voorbeeld was een Kamervraag van Voogd (PvdA) waarin hij vroeg of een regeling gold voor 'Nederlanders met blanke en Nederlanders (of Rijksgenoten) met donkere huidskleur'.⁴⁵ In de meeste discussies over de problematische komst van rijksgenoten ging het echter alleen maar over Surinamers. Suriname en de Antillen werden in bureaucratische zin vaak als een eenheid gezien en beide landen vielen onder één ministerie. Dit ministerie wisselde vaak van naam (Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, Ministerie van Zaken Overzee, Kabinet voor Surinaamse en Nederlands-Antilliaanse Zaken (KabSNA) en na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975, Nederlands-Antilliaanse Zaken). Omdat Suriname en de Antillen onder één ministerie vielen, werd er in beleid vaak geen onderscheid gemaakt, maar in de praktijk waren het vooral de Surinamers waarop het beleid was gericht. Het Ministerie van CRM besteedde weinig aandacht aan Antilliaanse migranten in Nederland. Als zij al onderwerp van beleid waren, was dat omdat zij binnen dit ministerie als rijksgenoten samen met de Surinamers werden genoemd.⁴⁶

Met de Status Aparte in 1986 werd het ministerie 'Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken' genoemd. Vanaf 1998 is dit beleidsterrein gevoegd bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken, onder de naam en Ministerie van Binnenlandse Zaken Koninkrijksrelaties.

In parlementaire discussies kwam de term 'Antillianen' regelmatig voor, 129 maal tussen 1945 en 1970. Deze geografische term was vooral uitsluitend bedoeld. Hoewel de Antillen geen onafhankelijk land waren (en zijn) en er geen Antilliaanse nationaliteit bestond, werden Antillianen in deze periode toch geen 'Nederlanders van de Antillen' of 'Antilliaanse Nederlanders' genoemd, maar 'Antillianen'. De term 'Antilliaanse Nederlanders' kwam slechts tweemaal voor, waarbij zij tegenover de 'Europese Nederlanders' werden geplaatst, want: 'de omstandigheden, waarin deze rijksgenoten verkeren, de categorieën waaruit zij voortkomen en hun belangen liggen [...] op een heel ander vlak' dan de Europese Nederlanders.⁴⁷ Kieft (ARP) zei in 1968:

Volgens de basisbepalingen van de rechtsorde in het Koninkrijk der Nederlanden zijn de Surinamers en de Antillianen juridisch gezien Nederlanders. [...] Ik krijg zo langzamerhand de indruk – en dat is ook heel best verklaarbaar dat het voor deze Surinamers en Antillianen, die hier gaan werken, een bijzonder grote inspanning kost om die aanpassing aan de Nederlandse situatie te realiseren. [...] Daar komen uiteraard hier en daar wel eens brokken van.⁴⁸

In de pers werd vaker de geografische term 'Antillianen' gebruikt dan 'rijksgenoten', vaak in combinatie met de term 'Surinamers'.⁴⁹ Tot 1978 werd in politieke discussies vooral 'rijksgenoten' gebruikt. De laatste keer was in 1980.⁵⁰ In 1964 werd ook de term 'kleurling' gebruikt in een discussie over het weren van Antillianen en Surinamers door dancings en verhuurders van studentenkamers. Deze discussie werd gevoerd in meer dan de helft van de artikelen die onderzocht werden over Antillianen in dit jaar. In dezelfde week in 1964 bracht Martin Luther King een bezoek aan Nederland en preekte broederschap tussen zwart en blank in de RAI in Amsterdam. Het weren van Antillianen en Surinamers werd gehekeld als discriminatie en 'apartheid'.⁵¹ Het resulteerde in 25 ingezonden brieven in *Het Parool*. De eigenaar van de

dancing meldde dat de 'kleurlingen [...] het de meisjes lastig maakten dan wel slecht betaalden'.⁵² De politiechef veroordeelde de acties niet volledig en antwoordde dat hij het 'commercieel gezien nuchter' vond dat de eigenaar 'in zijn zaken een redelijke verhoudingen [wil] hebben tussen blank en bruin'.⁵³

In de Kamerdebatten en -stukken was de term 'kleurling(en)' veel minder gangbaar dan in de pers. In de periode 1945-1970 kwam het 33 maal voor, maar slechts tweemaal werden er Antillianen mee bedoeld. In de overige gevallen ging het om de Apartheid in Zuid-Afrika, de Verenigde Staten of – in mindere mate – om Indonesiërs, Molukkers of Papoea's.

Ondanks deze discussie, kan over het algemeen gezegd worden dat omdat de migratie van de Antillen in deze periode nog niet werd geproblematiseerd er nog geen verdere nuancering in de terminologie, in beeldvorming of in het gebruik van metaforen ontstond. Debat was zeldzaam en als er debat was, was het kortdurend en had het geen beleidsconsequenties.

Het debat over Antilliaanse migratie, 1972-1979

Mede vanwege de eerder genoemde bureaucratistische eenheid kregen de Antillianen in de jaren zeventig te maken met het (negatieve) discours ten aanzien van Surinamers. De 'West' bestond in de ogen van beleidsmakers uit twee gelijke delen die tegenover het Nederlandse deel binnen het Koninkrijk stonden.⁵⁴ De gelijkwaardigheid tussen de delen werd uitgedragen, maar er werd weinig verschil gemaakt tussen de twee koloniën, ook omdat zij onder één departement vielen, het KabsNA. Voor de Nederlanders was het onderscheid tussen Antillianen en Surinamers schijnbaar moeilijk te maken. Van Lier (PvdA) stelde in de Kamer 'dat voor de doorsnee Nederlander, die verschillen [tussen Surinamers en Antillianen] niet duidelijk zijn. Door zijn onbekendheid met deze beide landen is hij sterk geneigd beide landen over een kam te scheren en die van zijn gezichtspunt uit als ongeveer gelijk te zien, te vatten onder één verzamelnaam: De West'.⁵⁵ Koot stelde in 1977 dat men nog meende dat de migratie uit de Antillen in 1973 dezelfde problematische aspecten vertoonde als de Surinaamse. In de wetenschap was dat ook het geval.⁵⁶ Na de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië gingen de antropologie en sociologie zich richten op de West. Er verschenen beleidsachtige artikelen en artikelen over de Afrikaanse wortels van het Antilliaanse cultuurgedoe en over de cultuurvermenging die in en na de slaventijd was opgestreden. Het migratieonderzoek nam vanaf de jaren tachtig een vlucht, mede door de geproblematiseerde migratie en integratie van Surinamers.⁵⁷ Het beeld van de Surinamers dat in het vorige hoofdstuk centraal stond, beïnvloedde het beeld van Antillianen en dan met name het problematische beeld. Wetenschappelijk onderzoek ging bijvoorbeeld zogenaamd over zowel de Surinamers als de Antillianen, maar alleen op Afro-Surinamers uit de lagere klasse werd ingegaan.⁵⁸

Dit wordt geïllustreerd door een discussie in de Kamer. In 1972 werd in de Koninkrijkscommissie besproken of er een apart landsburgerschap voor Surinamers en – opmerkelijk genoeg ook – voor Antillianen in het leven kon worden geroepen waardoor deze groepen toegang tot Nederland kon worden ontzegd.⁵⁹ Men had hierbij vooral beperking van de Surinaamse migratie voor ogen. Omdat de inzet was om het konink-

rijksstatuut te wijzigen, zou hetzelfde voor de Antillianen gaan gelden alhoewel hun migratie op dat moment nog niet werd geïmplementeerd. De gevolgen voor de toelating van Antillianen waren de Antilliaanse gedelegeerde Rigaud niet ontgaan. Hij deed een beroep op de Nederlandse regering 'niet steeds bij alle probleemstellingen de Antillen achter Suriname aan te plakken, maar het Antilliaanse probleem op zijn eigen niveau en zijn eigen systeem te bezien, omdat dikwijls maatregelen die eventueel zullen worden genomen meteen gaan gelden voor een zeer kleine groep, die onder geheel andere omstandigheden in Nederland verkeert.'⁶⁰ De Antilliaanse gedelegeerde Godett vroeg zich af:

of de Antillen met circa 250.000 inwoners een last voor Nederland of voor de Nederlandse gemeenschap zouden kunnen zijn. Er werken hier in Nederland circa 250.000 gastarbeiders, die geen Nederlanders zijn. Ik vraag mij af, of de volkeren die uit de West komen, niet eerder het recht verdienen, ongestoord te kunnen arbeiden, ja zelfs voorrang dienen te krijgen op de arbeiders die geen Nederlander zijn.⁶¹

Zowel de Surinaamse als de Antilliaanse delegatie in de commissie stemden tegen een nationaliteitsregeling die voorzag in een Antilliaans en Surinaams landsburgerschap. Het werd uiteindelijk ook niet ingevoerd. Wel was de suggestie emblematisch.

NRC schreef in 1974 dat aan 'de invasie van Surinamers en Antillianen' een halt moest worden toegevoerd.⁶² Twee maanden eerder had het dagblad echter geschreven het niet over de Antillianen te willen hebben 'omdat hun aantal in Nederland al jarenlang ongeveer constant is. Om allerlei culturele en sociologische redenen is er geen zich naar Nederland begevende stroom Antillianen.'⁶³ De trek naar 'het land van melk en honing' was minimaal 'ondanks de toekomstige' onafhankelijkheid en de Antillianen die in Nederland waren deden het merendeels goed, schreef de *Amigoe di Curaçao*. Werkloosheid onder hen was gering. Er waren 160 meisjes van de Antillen die in Nederland als leerling-ziekenverzorger werkten. 'Waar 95 procent van de in Nederland verblijvend Antillianen zich inspinnen om een doel te bereiken, [...] en dus een positieve bijdrage leveren aan het nationaal inkomen van Nederland, is het een pijnlijke zaak telkens weer te ondervinden dat door intolerantie, althans onwetendheid de Rijksgenoten in Nederland beticht worden als parasieten op de Nederlandse belastingbetaler', schreef *Amigoe*.⁶⁴

In de jaren zeventig en tachtig begon de Antilliaanse migratie meer te lijken op de Surinaamse: er kwamen meer gezinnen, meer vrouwen en meer ongeschoolden. Belangrijk verschil was dat de retourmigratie naar de Antillen steeds groter was dan die naar Suriname. Betere economische vooruitzichten en grotere politieke stabiliteit droegen daaraan bij.

Een ander moment van debat en een andere manier waarop de problematisering van de Surinaamse migratie invloed had op het beeld van Antillianen vond plaats tussen 29 september en 28 oktober 1978. Het anders afwezige debat rond Antilliaanse migranten leefde heel even op, met bijna dagelijks krantenberichten. Aanleiding was de mogelijke eenzijdige onafhankelijkheid van Aruba en de onrust die dat zou geven op de Antillen. De link met de Surinaamse migratie werd nu niet via terminologie of beleid gemaakt maar door middel van een metafoor die ook voor andere migrantengroepen, met name de Surinamers, werd gebruikt, namelijk de watermetafoor.⁶⁵

Omdat dit ook in het gelijktijdige debat over Surinamers werd gebruikt, was de emotionele associatie met dreiging des te groter. In *De Telegraaf* stond bijvoorbeeld dat 'Nederland een nieuwe golf vluchtelingen uit De West [stond] te wachten'. 'Tien procent van de bevolking [van de Antillen] is al hier en de grote golf moet nog komen.'⁶⁶ Journalisten waarschuwden dat 'een herhaling van de Surinaamse tragedie' moest worden voorkomen. Er moest worden ingegrepen 'om te helpen voorkomen dat er in de nabije toekomst in Nederland eenzelfde probleem ontstaat met Antillianen, als eerder met de Surinamers'.⁶⁷ De problematisering werd niet geschraagd door cijfers over werkloosheid, gezinssituatie of criminaliteit van Antillianen. Het was slechts de *mogelijkheid* en het waarschuwende voorbeeld van de Surinaamse migratie. Er werd volop gespeculeerd over het aantal Antillianen in Nederland, maar het precieze aantal was onduidelijk. De schattingen liepen uiteen van 20.000 tot 26.000. Watertaal werd gebruikt ter ondersteuning van schattingen of ter vervanging van exacte cijfers. Een tweede metafoor die werd gebruikt en refereerde aan de Surinaamse migratie was de exodusmetafoor.⁶⁸ *Nieuwe Leidsche Courant* schreef dat 'de afgelopen jaren [...] er opvallend weinig Antillianen naar Nederland geëmigreerd [zijn]. Ook in de toekomst is er geen exodus naar Surinaams voorbeeld te verwachten.'⁶⁹ *De Telegraaf* vreesde 'bij de onafhankelijkheid van de Antillen een exodus naar Nederland, een soort tweede Bijlmerexpres.'⁷⁰ NRC benadrukte dat het probleem heel urgent was. Er waren berichten 'dat er een groep Antillianen (gesproken werd over ongeveer honderd) zich reisklaar maakte'.⁷¹ *Elsevier* stelde dat 'honderden Antillianen' in de afgelopen maanden 'geruisloos' binnen kwamen. 'Hun komst lijkt de voorbode van een massale vlucht.'⁷²

Deze uitlatingen waren niet op werkelijke gegevens gebaseerd, maar de dreiging die van de *mogelijkheid* van grote aantallen uitging, was genoeg om veel publiciteit te genereren en voor Kamerleden om aan te dringen op maatregelen. Minister Gardieniers van CRM (KVP) maakte zich in 1978 zorgen en wilde 'voorkomen dat de eilanden leeglopen',⁷³ want 'die mensen worden hier niet gelukkig'.⁷⁴ Molleman (PvdA) vond het echter onverklaarbaar dat er zo veel publiciteit was ontstaan, want 'puur cijfermatig gezien is er nauwelijks iets aan de hand'.⁷⁵ Uiteindelijk verstomde het debat even snel als het was ontstaan, omdat de onafhankelijkheid van Aruba er niet kwam, evenmin als de omvangrijke migratie. Na afloop werd in de Tweede Kamer geconcludeerd dat de Surinaamse en Antilliaanse migratie niet met elkaar vergeleken konden worden.⁷⁶ In 1980 laaide het debat opnieuw op. Opvallend was dat er een debat werd gevoerd over afremming van de migratie van de Antillen naar Nederland terwijl de omvang daarvan nog altijd zeer gering was. Er was wel sprake van een toename, die door *Elsevier* een vlucht werd genoemd. vvd en cda dienden een motie in om aan te dringen op overleg over de 'onverhoopt sterke migratie van de Antillen naar Nederland' in de toekomst. De motie werd iets aangepast door indienstverkerk-Terpstra (vvd). 'Naar Nederland' werd vervangen door 'naar onder meer Nederland'. Verkerk-Terpstra vreesde dat de Antillen door de emigratie geschaad zouden kunnen worden. PvdA en PPR maakten bezwaar tegen het voorstel migratie naar Nederland af te remmen en onderscheid te maken tussen 'draggers van hetzelfde paspoort'. Jabaaij (PvdA) waarschuwde dat het indienen van dit soort moties onrust veroorzaakte onder de Antillianen en dus juist migratie zou kunnen bevorderen. 'De motie roept datgene op dat zij juist wil voorkomen'.⁷⁷ Die voorspelling kwam niet uit. Eind 1981 gingen er vanuit

Nederland meer Antillianen naar de Antillen dan dat er van Antillianen vanuit de Antillen naar Nederland kwamen. Per maand ging het overigens om zo'n 200 tot 300 mensen. Volgens de *Amigoe di Curaçao* bleek discriminatie bij het zoeken van werk en huisvesting Antillianen af te schrikken.⁷⁸

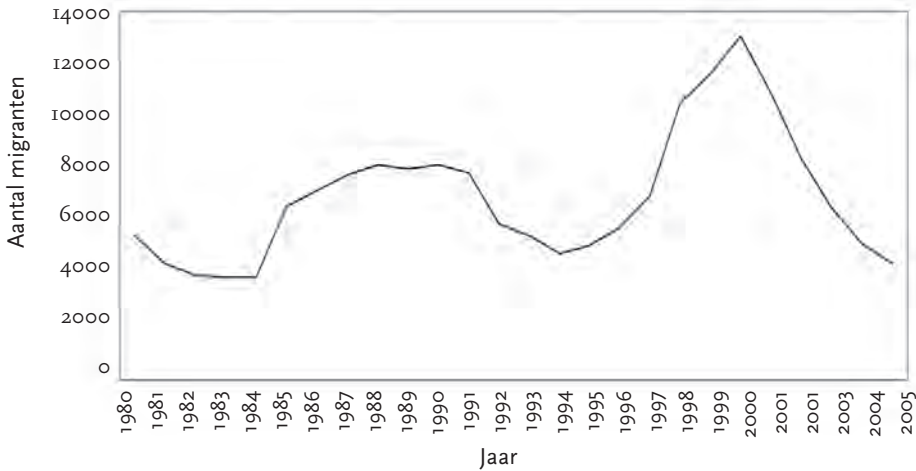
Niet alleen de Antilliaanse migratie, ook de staatkundige toekomst van de eilanden was in deze periode geen onderwerp van debat. De PSP maakte traditiegetrouw bezwaar tegen het behouden van een koloniaal imperium, maar die mening werd niet breed gedeeld.⁷⁹ Na de onafhankelijkheid van Suriname werd tot de jaren negentig niet meer gediscussieerd over mogelijke staatkundige wijzigingen, nationaliteitsregelingen of (andere) toelatingsregelingen voor Antillianen. Dit wekt de indruk dat de debatten vooral gericht waren geweest op de beperking van de migratie van Surinamers.⁸⁰ Alleen KabNA (Kabinet van Nederlands-Antilliaanse zaken) wees in de jaren zeventig op het feit dat veel Antillianen slecht Nederlands spraken.⁸¹ In 1979 zei een Antilliaan in *Het Vaderland*: 'Onze problemen zijn nooit goed naar voren gebracht. De Antillianen worden dood gezwegen'.⁸² Dat werd anders in de jaren negentig.

Het debat in de jaren negentig

Eind jaren negentig nam de migratie vanuit de Antillen toe (zie Migratie naar Nederland, land van herkomst Nederlandse Antillen 1980-2005).⁸³ Het waren nu niet alleen studenten die naar Nederland kwamen, maar veelal jonge Curaçaoënaars uit de lagere klassen met weinig kennis van de Nederlandse taal en cultuur en met weinig kwalificaties voor de Nederlandse arbeidsmarkt. De werkloosheid onder deze groep was hoog. Zij hadden geen netwerk om op terug te vallen omdat de eerder gemigreerde hoogopgeleide Antillianen zich van hen distantieerden. Met de veranderde achtergrond van de migranten en hun relatief grotere aantal begon de problematisering van de migratie en de criminalisering van de groep Antillianen in het geheel, zowel in de pers als in de politiek. Op die criminalisering volgde een debat over een toelatingsregeling voor Antillianen.⁸⁴ Dit debat was gericht op de exclusie van Antillianen van de Nederlandse natie om zo een toelatingsregeling te rechtvaardigen. Oostindie merkte op dat het debat over deze Antilliaanse 'exodus' binnen de Antilliaanse gemeenschap werd vermeden, omdat het ging om een keuze en om rechten, en niet om onvermijdelijkheid en dwang.⁸⁵

Een deel van de Antillianen kwam naar Nederland ten tijde van de verhitte discussies omtrent het failliet van de multiculturele samenleving. Het beeld van een kleine groep Antilliaanse jongeren met weinig kansen op de arbeidsmarkt, die relatief vaak met justitie in aanraking kwamen, ging het beeld van de hele groep bepalen. Er werd (wetenschappelijk) onderzoek gedaan door overheidsinstanties, universiteiten, lagere overheden en Antilliaanse organisaties. Deze onderzoeken gingen over (schattingen van) het aantal migranten, hun problemen en de mogelijkheden voor een toelatingsregeling. In het politieke en publieke debat werden termen gebruikt die juridisch gezien onjuist waren en refereerden aan debatten over andere groepen, zoals asielzoekers. Er werd gesproken over 'illegale' Antillianen en een 'visumplicht' voor Antillianen, terwijl zij juridisch Nederlanders waren, hun migratie niet illegaal kon

MIGRATIE NAAR NEDERLAND, LAND VAN HERKOMST NEDERLANDSE ANTILLEN 1980-2005.

Bron: CBS Statline.

zijn en ze geen visum nodig hadden.⁸⁶ De functie hiervan was dat door de ontkenning van het Nederlandschap, een restrictief beleid ten aanzien van de toelating kon worden gerechtvaardigd.

De Paarse Kabinetten (1994-2002) hadden zich ten doel gesteld de problematische integratie van zogenaamde minderheden of allochtonen aan te pakken. Er werd alleen gesproken over die groepen die als problematisch werden gezien, de succesvolle bleven buiten beeld. De 'kansarmen' werden synoniem voor zwarte jonge mannen uit de lagere klassen en in mindere mate zwarte alleenstaande tienermoeders, waarbij etniciteit, gender, generatie en klasse in het betoog samenvielen. Als gevolg of onderbouwing van de problemen werden Antillianen niet langer rijksgenoten genoemd. Hun Nederlandse staatsburgerschap werd niet langer aangehaald als iets dat Antillianen en Nederlanders verbond. Het politieke, wetenschappelijke en publieke debat draaide om verschillen en niet om overeenkomsten. Er passeerden verschillende mogelijke maatregelen tot regulering van het aantal Antilliaanse migranten de revue, zoals een visumplicht, een inburgeringscursus op de Antillen, een voogdijregeling en een registratieplicht. De mogelijkheden om tot een toelatingsregeling te komen werden onderzocht en getoetst aan de grondwet, en aan Europese en internationale verdragen.⁸⁷ Vooral het feit dat Nederlanders niet zomaar de Antillen binnen konden komen, speelde een rol bij de roep om een toelatingsregeling. Beperkte toelating van Antillianen werd uiteindelijk niet onmogelijk geacht, maar alle Kamerfracties onderschreven de stelling dat eerst geprobeerd zou moeten worden de migratie te ontmoedigen en de problemen met de al in Nederland aanwezige Antillianen aan te pakken. Een inburgeringscursus op de Antillen werd door de Antilliaanse Staten weggestemd. Hoewel geen van de voorstellen tot uitvoer is gebracht, geeft het feit dat het wel uitgebreid is onderzocht en bediscussieerd aan dat de visie op burgerschap van Antilli-

anen was veranderd. Integratie voordat men Nederlands grondgebied aan de Noordzee betrad werd een eis voor juridisch volwaardig staatsburgerschap en dus toelating, in plaats van andersom.⁸⁸ Aangezien het plan niet ten uitvoer werd gebracht was hier toch sprake van een postkoloniale bonus.

Dat er een grote discussie was hing samen met echte problemen in de wijken van de grote steden. De laaggeschoolde Antillianen verdwenen vaker in de zware criminaliteit.⁸⁹ Dit had een grote impact op de in- en uitsluiting van deze groep. Door die zware criminaliteit kwam het feit dat deze mensen Nederlanders waren en naar Nederland konden migreren, onder druk te staan.

In *de Volkskrant* en *De Telegraaf* verschenen 163 artikelen tussen 1995 en 1999 over (de komst van) Antillianen in Nederland. Alle waren zorgelijk van aard, ongeacht het type krant: Antillianen leefden aan de zelfkant van de maatschappij, veroorzaakten overlast en hun aantal bleef alsmaar groeien, schreven de kranten.

Criminaliteit en overlast ⁹⁰	56
Toelatingsregelingen ⁹¹	29
Slavernijmonument, het koloniale en slavernijverleden	15
Aantallen	17
Aantal artikelen met deze verwijzingen	117
Aantal onderzochte artikelen N =	163

In werkelijkheid waren deze categorieën niet zo gescheiden als in Tabel 12 wordt weergegeven. In de artikelen kwamen meerdere onderwerpen naast elkaar voor. Het spel met de cijfers werd bijvoorbeeld gekoppeld aan een roep om een toelatingsregeling of de criminaliteit verklaard door het slavernijverleden.

Antillianen werden in kranten, net als in de Kamerdebatten, 'Antillianen' genoemd en niet 'Nederlanders (van de Antillen)' of 'Antilliaanse Nederlanders'. Bovenal werden zij 'allochtonen' genoemd en werden ze in één adem genoemd met Surinamers, Turken en Marokkanen; dat gold voor 26 procent van de artikelen. De term allochtoon impliceerde dat zij als een voor Nederland 'vreemde' groep werden beschouwd. In slechts twee artikelen in *de Volkskrant* werden zij 'rijksgenoten' genoemd waarmee hun positie binnen het Koninkrijk werd erkend.

De belangrijkste metaforen, die in de kranten werden gebruikt, waren de mobiliteitsmetafoor, de watermetafoor en de oorlogsmetafoor. In het debat over de aantallen migranten was de meest veelvoorkomende metafoor de watermetafoor. Vooral het *Algemeen Dagblad* en *Het Parool* gebruikten het vaak: in respectievelijk 12 en 17 van de 81 artikelen kwam deze metafoor voor.⁹² De exodusmetafoor kwam ook voor, maar deze was van ondergeschikt belang, zeker in vergelijking met de berichtgeving over Suri-naamse migratie in de jaren zeventig. Het kwam in 35 artikelen voor. Deze metafoor werd vooral gebruikt in het *Algemeen Dagblad*, *Het Parool*, *NRC* en *Trouw*. Opvallend is dat *Het Parool* er uit springt bij het gebruik van alle metaforen en in mindere mate het *Algemeen Dagblad* en *Trouw*.

Een metafoor die bij de andere onderzochte groepen niet zo vaak voorkwam was

de mobiliteitsmetafoor. Dit verbeeldde de verbetering of verslechtering van de maatschappelijke positie van migranten als een bewegingen omhoog of omlaag. Migranten 'glijden af', hebben een 'achterstand' die ze kunnen 'inlopen', 'klimmen' 'op de ladder', 'struikelen' over 'obstakels' op hun 'pad' en worden 'opgevangen' door stichtingen en instellingen.

TABEL 13 VOORBEELDEN VAN DE MOBILITEITSMETAFOOR IN DE NEDERLANDSE PERS EN KAMERDEBATTEN, 1995-1999

	Achterstand	Afglijden	Wegwijs maken	Ladder	Klimmen	Obstakel	Goede/slechte pad	Struikelen/-blok	Totaal
Algemeen Dagblad	5	1	1				10		27
ANP	5	2		1	2		6		24
BN/DeStem	4						3		7
Brabants Dagblad	2	2					3		14
De Dordtenaar	2						3		15
De Gelderlander	2	2					3	1	12
De Telegraaf	2								2
de Volkskrant	15	2				4	8		33
Eindhovens Dagblad	1	1					4		8
Elsevier	1								1
Het Financieel Dagblad	1								1
Het Parool	11	4			1	1	6		34
Leeuwarder Courant	6	2	1				3		15
NRC Handelsblad	17			1	1		3		32
Opzij	1								1
Psychologie Magazine							1		1
Rijn en Gouwe		1							1
Trouw	13	3					7		31
Totaal	88	20	2	2	4	5	60	1	260
Aantal onderzochte art.N=									466

Verbetering werd voorgesteld als een horizontale of een verticale beweging. In een horizontale beweging boekten Antillianen 'voortgang' of 'liepen zij een achterstand' in. In NRC stond dat de Antillianen 'nu aan kop van de achterblijvers' stonden. 'Ver voor de Turken en de Marokkanen, maar ver achter de autochtone Nederlander.'⁹³ 'Eens achterop, altijd achterop [...] Die achterstand hadden ze al toen ze voor het eerst naar school gingen. [...] Ze liggen dus twee jaar achter.'⁹⁴ Integratie werd voorgesteld als een lineair proces. Dat benadrukte niet alleen het verschil tussen Antillianen en

Nederlanders maar hield ook de mogelijk tot gelijkstelling open. Het onderschreef een visie van maakbaarheid van de samenleving. Daarnaast rechtvaardigde deze visie de categoriale aanpak van Antillianen van overheidswege met betrekking tot onderwijs, opvoeding en opvang van criminele en drugsgebruikende jongeren.⁹⁵ Het argument dat Antilliaanse jongeren zonder deze extra zorg op ‘het verkeerde pad’ raakten kwam in 60 artikelen voor. De ‘weg’ naar een gelijkwaardige status in de Nederlandse samenleving was wel bezaaid met obstakels en drempels: ‘[men] noemt het creëren van banen voor lager opgeleiden een “begaanbare weg”, ofschoon er veel obstakels zijn.’⁹⁶ Maatschappelijk werkers maakten Antillianen daarom ‘wegwijs’ in de Nederlandse samenleving.⁹⁷ Er werd gesproken van ‘voortrekken en naduwen’ van Antillianen.⁹⁸ Deze lineaire opvatting van integratie komt niet alleen naar voren in het taalgebruik in het politieke en publieke debat, maar het was ook het dominante beeld onder onderzoekers in deze periode.

Sociale mobiliteit en integratie werden niet alleen als horizontale maar ook als een verticale beweging verbeeld. Onderwijs werd gezien als een manier om de positie van Antillianen te verbeteren, want ‘een schrikbarend groot deel’ van de Antillianen ‘glijdt af’.⁹⁹

Ze vallen hier in een peilloos gat. [...] Alles wat aan zogenaamd laagdrempelige projecten wordt ontwikkeld, blijkt in de praktijk te hoog gegrepen.¹⁰⁰

Een andere metafoor die minder voorkwam bij andere groepen was de oorlogsmetafoor. Antillianen en de Antillen werden in de kranten veelvuldig in verband gebracht met drugs, net als bij de Surinamers eerder was gebeurd. In deze periode voerde de Nederlandse marine en de Antilliaanse kustwacht ‘een strijd’ tegen drugssmokkel. ‘The war on drugs’ werd in de vs al vanaf de jaren zeventig gevoerd. De oorlogsmetafoor was daardoor verbonden met drugs en uiteindelijk met (vermeende) Antilliaanse gebruikers en dealers. In wijken zoals de Bijlmer in Amsterdam en Hoogvliet in Rotterdam, in Dordrecht en in Den Helder werd ‘oorlog’ gevoerd tegen de criminaliteit. Het grote aantal Antillianen in deze wijken werd daarbij expliciet genoemd.

	Invasie	Offensief	Front	Oorlog	Strijd	Totaal
Algemeen Dagblad		1			5	6
ANP			1			1
Brabants Dagblad				1	2	3
De Dordtenaar				1		1
De Telegraaf		1				1
de Volkskrant	1	2	1	2	3	9
Het Parool		1	1	3	6	11
Leeuwarder Courant				1	1	2
NRC Handelsblad		1			4	5
Trouw	1		1	3	1	6
N=	2	6	4	11	22	45

Door de oorlogsmetafoor werd de Nederlandse natie afgeschermd van de ‘vreemde’ Antillianen. In *Het Parool* verscheen een artikel met de titel ‘Oorlog in de Bijlmer/De politie slaat terug/De strijd om de E-buurt’ tussen de politie en de bewoners.

Baba is de eerste actie waarmee politie en justitie het gebied willen heroveren op de terreur die hier uit andere buurten is neergestreken. [...] Maar de belangrijkste vraag was vooral: hoe veroveren we het gebied terug op de criminaliteit en de verloedering, en wie kan ons daarbij helpen? [...] De twee gezichten kenmerken de strijd die hier al jaren wordt gevoerd [...] Het slagveld in de aangrenzende brandhaard is minder herkenbaar, maar achter de groene weiden tussen de flats en de ogenschijnlijke rust in de parkeergarages en de galerijen schuilt een wereld van toenemende dreiging en criminele anarchie. [...] Als ergens duidelijk is hoe het publieke domein zich heeft ontwikkeld tot vijandig en gevaarlijk terrein, dan is het wel hier.¹⁰¹

Hieruit sprak het beeld dat het publieke domein dat eerst netjes en Nederlands was geweest, nu vijandig terrein was geworden: ‘een slagveld’. Antillianen in de Bijlmer werden beschreven als een vreemde legermacht die de Bijlmer had veroverd. Het was opvallend, omdat Bijlmer toch bekend stond als een wijk waar Surinamers problemen veroorzaakten.¹⁰² Dit werd in dit artikel niet expliciet gezegd. Wel werden er verbanden gelegd tussen criminaliteit en verloedering en de komst van grote aantallen Antillianen. Vervolgens werd er gestreden tegen de criminaliteit, niet tegen de personen zelf, hoewel dit wel in de praktijk het geval was. Na afloop hervatten de politie en de Antillianen van Kraaiennest het ‘vredesoverleg’: ‘dat is niet zomaar deftig geformuleerd, het heet echt zo’.¹⁰³ Ook in Den Helder werden problemen geconstateerd. Met de oorlogsmetafoor werd het directe optreden van politie en justitie van Antillianen gerechtvaardigd. Zij konden een ‘invasie’ immers niet over hun kant laten gaan, was de strekking. Een wethouder zei tegen een journalist: ‘Wij gaan een militante houding aannemen.’¹⁰⁴ Een marineofficier wilde ‘niet in een schuttersputje gaan zitten’, want ‘de Antillianen vormen een front als het om de politie gaat’.¹⁰⁵ In Dordrecht was het eveneens ‘oorlog’, volgens *Vrij Nederland*.¹⁰⁶ ‘Oorzaak: een concentratie van Antilliaanse bewoners in de straten van twee woonwijken.’¹⁰⁷

De mobiliteitsmetafoor weerspiegelde een veranderd denken in de jaren negentig in de Nederlandse politiek over de integratie van minderheden in het algemeen en Antillianen in het bijzonder. Dit werd gezien als een vereiste voor migratie en acceptatie in Nederland en als een proces dat kon worden beïnvloed door overheidsingrijpen. Het feit dat de Antillianen de Nederlandse nationaliteit hadden, werd meer gezien als een juridisch obstakel om Antillianen uit te kunnen sluiten dan als een includerende, verbindende factor. Antillianen werden geen broeders en zusters genoemd die terugkeerden naar het moederland, noch repatrianten. De (nog enigszins) includerende term rijksgenoten verdween in de jaren negentig. Als de Antillianen waren ingesloten in het publieke en politieke debat had dat een zekere verplichting en inzet van Nederlandse zijde geïmpliceerd, terwijl integratie in deze periode als iets werd gezien dat inspanning van de migrant zelf verwachtte en migratie als een last (of zelfs bedreiging) voor de samenleving werd gezien. Antillianen werden daarom in het discours door argumenten door talige constructies gelijkgesteld aan andere migrantengroepen om hen uit te sluiten van de Nederlandse natie. Dit had in de praktijk geen

consequenties voor hun toelating. Anders lag dit op het gebied van de acceptatie van Antillianen: bijvoorbeeld afwijzing of schoorvoetende acceptatie van gemengde relaties van Antillianen en Nederlanders door de Nederlandse omgeving of problemen bij het solliciteren.

Het belang van het slavernijverleden vanaf de jaren negentig

Een belangrijk verband dat werd gelegd in het publieke en politieke debat was dat tussen de migratie en criminaliteit van Antillianen enerzijds en het slavernijverleden anderzijds. Van oudsher was er op de eilanden minder aandacht geweest voor de vieringen van de afschaffing van de slavernij dan in Suriname. In Suriname was deze herdenking een element geworden van identiteitspolitiek en nationalisme van de Afro-Surinamers. Op de Antillen was dit niet het geval; de Nederlandse autoriteiten hadden er baat bij deze pijnlijke bladzijde uit de geschiedenis te verzwijgen.¹⁰⁸ Meer recent wordt op de Antillen op 17 augustus stilgestaan bij de slavenopstand van 1795, die eerder in dit hoofdstuk werd genoemd. Dit heeft echter weinig (publieke) navolging gekregen onder Antillianen in Nederland. De emancipatievieringen in Nederland en de roep om genoegdoening in de vorm van een monument, schadeloosstellingen of anderszins waren een initiatief van de Afro-Surinaamse gemeenschappen.¹⁰⁹

Bij de jaarlijkse herdenking van het slavernijverleden op de Antillen kwam de nadruk te liggen op de slavenopstand van 1795 en niet op de afschaffing van de slavernij in 1863, zoals in Suriname.¹¹⁰ *Amigoe di Curaçao* publiceerde jaarlijks over de herdenking op de Antillen.¹¹¹ In 1967 en 1970 werd in *Amigoe di Curaçao* gepleit voor erkenning.¹¹² Op 17 augustus 1968 schreef zij: 'Helden worden gemaakt en movimiento 17-8-1795 wil Tula tot held maken van Curaçao'.¹¹³ Tula was door de Nederlanders jarenlang afgeschilderd als een schurk en 'genegeerd en vergeten door het volk'.¹¹⁴ Waardering voor Tula zou moeten leiden tot meer 'zelfwaardering van de Curaçaose gemeenschap' en het 'zoeken naar de Curaçaose identiteit', door nadruk op de eigen cultuur en geschiedenis.¹¹⁵ De herdenking van de opstand breidde zich jaarlijks uit.

De *Amigoe di Curaçao* van 13 augustus 1979 schreef: 'De organiserende groepen rekenen op een grotere publieke belangstelling bij deze herdenking van onze nationale helden'.¹¹⁶ De herdenking van 1967 was een love-in, in 1975 was er een 'reveille, hymne van Curaçao, [...], Eucharistieviering [...], toespraken, gedichten en liederen'¹¹⁷ en in 1981 had de herdenking 'een meer informatief karakter'.¹¹⁸ De aard van de herdenkingen veranderde maar Tula bleef. In 1983 was er, naast een herdenkingsbijeenkomst op 17 augustus, een studiedag, een speciaal boekje, een radio- en tv-programma, twee culturele avonden en een tekenwedstrijd. Ook was er in dat jaar een uitstapje naar plekken die een belangrijke rol speelden in de slavenopstand.¹¹⁹ De *Amigoe di Curaçao* ging in op de vraag of Tula wel een held was van iedereen. Op 17 augustus 1984 schreef de krant: 'Een groot aantal mensen ziet de strijd van Tula en diens gezellen nog te veel als een strijd van "zwart tegen blank" en beschouwt erkenning van die strijd als een poging verdeeldheid te brengen onder de bevolking'.¹²⁰ De krant meende 'dat de figuur Tula in essentie niets te maken heeft met blank of zwart maar dat zijn heldendom berust op het feit dat hij net zoals vele anderen in de wereldgeschiedenis gestreden heeft tegen de onderdrukking van de ene mens ten opzichte van de

andere'.¹²¹ Tussen 1986 en 1990 werd Tula een symbool van verzet tegen sociale misstanden en werd hij verbonden met kritiek op politiek, werkgevers en de elite van het eiland.¹²² In 1990 werd afgevraagd 'of er tijdens zo'n herdenking kritiek mag worden geleverd op bepaalde autoriteiten'.¹²³ Bij de herdenking van de slavenopstand en Tula als leider ging het veel meer om protest en veel minder dan bij de herdenking van de Surinaamse slavernij om slachtofferschap. Het was geen manier om de oorzaak van problemen aan te wijzen maar eerder een rechtvaardiging van protest tegen misstanden. Andrés Casimire schreef in 2008 in het *Antilliaans Dagblad*, naar aanleiding van de herdenking van de opstand, dat hij eiste dat de inwoners van Curaçao achteraf nog collectief hun gelijk zouden krijgen en erkenning dat Curaçaoënaars 'gelijke Nederlanders zijn' 'en dat er nooit meer onderscheid tussen Nederlanders gemaakt wordt. Pas dan zijn we helemaal vrij'.¹²⁴ Hij wilde geen erkenning voor leed, maar erkenning van gelijkheid. Opvallenderwijs was dit een verhaal dat vooral op de Antillen werd verteld.¹²⁵ In Nederland was het vertoog, gezien de geringe kennis van de Antillen, niet bekend en dus nauwelijks functioneel. In Nederland haakten de Antillianen aan bij de Surinaamse herdenking van de slavernij. De Surinamers hadden elementen uit het debat in de vs overgenomen, en de Antillianen haakten daarbij aan en verplaatsten niet het verhaal van de Antillen naar Nederland. Het voorbeeld laat zien hoe discoursen reizen, maar ook dat niet elk discours dat doet of kan doen.

In 1998 raakten de Antillianen bij de roep om erkenning van het slavernijverleden betrokken bij monde van Frank Martinus Arion. Dit was een decennium nadat de problemen met de laaggeschoolde groep Antillianen was begonnen. Hij zei hierover in *Het Parool*, in een artikel met de titel 'Een monument als Gutmachung voor het leed op Antillen', dat door de openlijke erkenning van 'de onderdrukkersrol' van Nederland, 'ruimte [kan] ontstaan voor een betere, volwassener relatie tussen de Antillen en Nederland'.¹²⁶ Het argument van de slavernij als oorzaak van de huidige verhoudingen tussen de Antillen en Nederland en tussen Antillianen en Nederlanders kwam in 81 artikelen voor, met name in *de Volkskrant* en *NRC*. In de artikelen werden Surinamers en Antillianen in één adem genoemd als voormalige slaven, hoewel slavernij, zoals gezegd, historisch gezien minder belangrijk op de Antillen was dan in Suriname. Dit argument werd echter nauwelijks in het politieke debat gebruikt. In 1998 en 1999 kwam het in vier Kamerdebatten voor.¹²⁷

In de krantenartikelen werd beschreven hoe de Nederlanders (een collectieve) schuld hadden ten opzichte van de nakomelingen van de slaven. De negatieve effecten van de slavernij hadden zich over de verschillende generaties heen uitgestrekt. Dit zou moeten leiden tot excuses, schadevergoeding, een monument of een erkende feestdag of op zijn minst maatschappelijke erkenning en kennis van het onrecht dat de Nederlanders de Antillianen hebben aangedaan met de slavernij. Om de claims kracht bij te zetten werd er gesproken van een trauma. Er werd tevens aangehaakt bij de debat over schadevergoedingen naar aanleiding van de Holocaust, met uitspraken als het 'Dachau van Afrika' en 'wiedergutmachung' ten aanzien van het slavernijverleden. De functie van deze termen was dat dit verleden bekender voor het Nederlandse publiek was en bovendien waren er in dit kader internationaal al stappen gezet.¹²⁸ Door te spreken van het Dachau van Afrika kreeg de roep om erkenning van het slavernijverleden meer kracht en herkenbaarheid.

Het debat rond de oprichting van een slavernijmonument viel samen met het debat over de kansarme Antilliaanse jongeren. Beide werden met elkaar verbonden. De problemen die in de jaren negentig werden gesignaleerd waren het grote aantal alleenstaande Antilliaanse (tiener)moeders en de criminaliteit onder Antilliaanse jongens.¹²⁹ Het slavernijverleden kreeg daarbij de functie deze problemen te verantwoorden en verklaren. In *de Volkskrant* stond in een artikel met de titel 'Macho-gedrag vader stamt uit slavernij' dat 'je wel [kunt] zeggen dat de slavernij meer dan honderd jaar geleden is afgeschaft, maar de immateriële betekenis van de slavernij heeft gestalte gekregen in de familierelaties.'¹³⁰ Het slavernijverleden had 'het probleem' van de alleenstaande Antilliaanse moeders veroorzaakt. Ten tijde van de slavernij werden gezinsleden apart van elkaar verkocht aan verschillende plantages, was het argument, waardoor het idee van het kerngezin nooit had kunnen wortelen in de Antilliaanse cultuur. Het aloude stereotype van de zwarte man met zijn losse seksuele moraal werd hiermee nieuw leven ingeblazen.

Wetenschappers werden in de krantenartikelen geciteerd of aan het woord gelaten. Hierdoor werd de legitimiteit van het argument versterkt. Emeritus hoogleraar Interculturele Pedagogiek aan de Universiteit Leiden Lotty Eldering zei in het *Rotterdams Dagblad* over het hoge percentage tienermoeders en alleenstaande moeders onder Antillianen:

"[Veel] Antilliaanse vrouwen stammen af van de zogeheten matrilineaire culturen. Afrikaanse culturen, waar de verwantschap via de moeder loopt. De moeder, niet de vader, was de belangrijkste pijler van het gezin." Maar er zijn volgens haar ook andere verklaringen waarom velen van deze vrouwen niet per se een man aan hun zijde hoeven te hebben. "Er wordt ook wel verwezen naar de tijd van de slavernij. Mannen en vrouwen werden toen gescheiden en de kinderen mochten bij de vrouwen blijven. Die werden dus wel gedwongen de opvoeding op zich te nemen." [...] Eenmaal in Nederland verandert het "Caribische patroon" doorgaans niet, ondervond ze.¹³¹

Het Sociaal Cultureel Planbureau kwam ook met deze hypothese. In het *Algemeen Dagblad* stond in 1997:

bij Antillianen [bestaat] zelfs meer dan de helft [van de gezinnen uit één ouder]. Het script zoekt een verklaring voor dit verschijnsel in de overlevering van het Caribisch gezinspatroon, dat zijn oorsprong vindt in de slavernij. Door die achtergrond zou onder de zwarte bevolking ook in de Verenigde Staten het eenoudergezin dominant zijn.¹³²

De hoge afhankelijkheid van een bijstanduitkering en de (opvoedings)problematiek van Antilliaanse jongeren werden aan het gezinspatroon geweten. Hierdoor kreeg het matrifocale gezin een negatieve bijklank. Er gaat een idee van superioriteit van het tweoudergezin achter schuil en het zette de Antilliaanse vrouwen weg als weerloze slachtoffers: zowel van de Antilliaanse man als van een systeem dat historische wortels heeft. Het verschil met het zogenaamde 'onder Nederlanders dominante gezinspatroon' werd benadrukt in een artikel in *NRC*:

De relaties van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen verschillen sterk van andere allochtonen in Nederland. Een groot deel van hen draait alleen voor huishouden en inkomen op.

Zo is 62 procent van de Antilliaanse vrouwen met thuiswonende kinderen alleenstaand. De geschiedenis en cultuur van deze bevolkingsgroepen heeft gezorgd voor dit “matri-focale” systeem, schrijven de onderzoekers. Ze halen diverse onderzoeken aan en eindigen met de theorie dat de slavernij vrouwen al vroeg aan het werk dwong, waarna arbeid verricht door vrouwen altijd vanzelfsprekend is gebleven. De mannen trokken in die tijd vaak weg om werk te zoeken. Momenteel is in Nederland 58 procent van de alleenstaande creoolse Surinaamse en Antilliaanse moeders nooit gehuwd geweest, schrijft het scp. Het overgrote deel leeft van een uitkering. Voor autochtone gezinnen geldt dat een op de tien een eenoudergezin is.¹³³

Niet alleen Nederlandse woordvoerders waren deze mening toegedaan, ook Antilliaanse.

“De machocultuur”, de man die van vrouw naar vrouw trekt en zijn tijdelijke partners met een kind achterlaat, is “het probleem van de Cariben.” [...] Dat probleem manifesteert zich ook in Nederland, bij het overmatige aantal gebroken gezinnen onder Antillianen. Deskundigen, ook onder de Antillianen in Nederland zelf, zijn het erover eens dat de gebrek-kige opvoeding in gezinnen waarin de moeder er alleen voorstaat, een van de oorzaken is van het relatief hoge aandeel Antillianen onder schoolverlaters en veroordeelden. [...] De oorsprong ligt honderden jaren her. [Oud-premier van de Nederlandse-Antillen Maria Liberia-Peters zei:] “Ik ga meestal terug naar het begin, de slaventijd. We hebben hier sindsdien een cultuur gekend waarin de vrouw de opvoeding op zich nam. Zij, en niet hij, had een belangrijke rol in de overdracht van normen en waarden. In onze cultuur, in onze Caribische cultuur met haar sterke vrouw- en moedergerichte inslag is dat altijd zo geweest.” “Wat is er dan nu opeens aan de hand? Waarom gaat het nu zo vaak mis in de opvoeding? Kijk, vanaf de tijd van de slavenhandel werden de mannen doorverkocht, de vrouwen niet. Zij bleven achter, met al die kleine kinderen op de kunuku, het platteland. Ook na de afschaf-fing van de slavernij bleef de vrouw de belangrijke figuur voor de opvoeding. De mannen werkten en visiteerden, kwamen eens in de week op bezoek en namen wat geld mee.”¹³⁴

Het verband dat in de pers en elders werd gelegd tussen tienerzwangerschappen en Antillianen was in 2006 voor Leefbaar Rotterdam wethouder Marianne van den Anker reden om te pleiten voor gedwongen abortus bij bepaalde groepen vrouwen waar-bij een kind zou leiden tot onaanvaardbaar hoge risico’s: junks, gehandicapten en Antilliaanse tienermoeders. Deze uitspraak leidde tot een storm aan protest. Van den Anker reageerde: ‘De ellende is niet etnisch gebonden, maar wel zie je bij Antilliaanse vrouwen vaak overerving van problemen.’¹³⁵ Tiernermoeders waren dochters van tiernermoeders. Er werd niet verwezen naar het slavernijverleden, maar er werd wel gesproken over een ‘erfelijk probleem’.

Het verhaal over tiernermoeders en Antillianen kon ook een andere draai krijgen, zo bleek uit een artikel uit het AD uit 2008.

Een mooi getint kindje. Wie wil dat nou niet hebben, lijken de Nederlandse meiden in Hellevoetsluis te denken. Het is in de vestingstad een trend te noemen: tieners die zich laten bezwangeren door de stoere jongens van de straat. Voor de jongens, maar ook voor de meiden is het statusverhogend.

Als je van een ferme, populaire Antilliaanse man zwanger raakt, dan heb je het gemaakt als meisje, beaamt Tamara Schilthuisen (28) uit Hellevoetsluis. “Dan kun je zeggen ‘ik ben zwanger van hém’. Je bent dan nummer 1 en niet nummer 3 of 4 voor zo’n jongen. Het geeft je aanzien; je bent immers de moeder van zijn kind. In de klas heb je het ook helemaal gemaakt.”¹³⁶

In het artikel ‘de banvloek van de geschiedenis’ werd de criminaliteit onder Antillianen door de slavernij verklaard: ‘in Nederland speelt het een rol in de onuitgesproken woede en rancune bij jonge en oude Surinamers en Antillianen. Het keert opvallend vaak terug als motief bij jonge criminelen.’¹³⁷ Vergelijkbaar was een bericht in *Trouw* uit 2003:

Iedereen [binnen de Antilliaanse gemeenschap] heeft een minderwaardigheidscomplex, koestert een diep wantrouwen tegen de Nederlandse maatschappij. Ze voelen zich als minderwaardig behandeld. De slavernij speelt bij deze tieners ook een rol, dat krijgen ze wel mee van hun ouders. Ze zijn boos, terwijl ze die woede niet eens onder woorden kunnen brengen.¹³⁸

Een ander verband was dat de slavernij de economische problemen op de Antillen en de migratie naar Nederland had veroorzaakt. In een artikel stond, dat de Antillianen hun ‘huidige economische, culturele en maatschappelijke positie voor een zeer groot deel aan de achterstand waarin onze verhandelde voorouders gedwongen werden’, danken. ‘De Nederlandse natie heeft zich jarenlang verrijkt aan de tranen en het zweet, aan het bloed van duizenden slaven.’¹³⁹ Dit argument werd ook bij de Surinaamse migratie gebruikt. Het had vooral tot functie financiële steun aan de Antillen te bepleiten door in te spelen op een morele verplichting en schuldgevoel van Nederland. Bovendien gaf het slavernijverleden een verklaring voor en legitimatie van de problemen in het heden.

In 2004 stelde minister van vreemdelingenzaken Verdonk (vvd) voor om criminele Antillianen terug te sturen naar de Antillen. Antillianen reageerden boos in de pers:

“Alsof wij geen Nederlanders zijn!”[...] “Maar wij worden behandeld als allochtonen”, roept Jamer Schrijs boos “terwijl de Antillen 150 jaar langer deel uitmaken van het koninkrijk dan Brabant.” Een ander meent dat “Amsterdam haar criminelen toch ook niet naar Oss terugstuurt?” Schrijs, voormalig directeur van Forsa, de belangenorganisatie voor Antillianen, is de laatste om te ontkennen dat er grote problemen zijn met de Antilliaanse jongeren die naar Nederland komen. Het gaat om criminaliteit, overlast, schoolverzuim en tienermoeders. [...] “Het lijkt wel of jonge Antillianen goed Nederlands spreken, maar als het er op aan komt, begrijpen ze te weinig. Ze hebben taalles nodig om hier te slagen, liefst van een leraar die een paar woordjes Papiamentu spreekt om ze op hun gemak te stellen. Maar jonge Antillianen moeten niet in een groep zitten met jongens die uit de Sahara komen of uit Ethiopië, daarvoor weten ze weer te veel van Nederland.” Er is speciale aandacht nodig voor deze jongeren die op de Antillen zelf ook al uit de boot vielen. [...] Ook moeten ze leren met geld om te gaan.” Ze willen kopen, kopen, kopen en zitten razendsnel in de schulden, een erfenis uit de slaventijd.¹⁴⁰

Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik geprobeerd te verklaren welke strategische keuze er is gemaakt uit de verschillende discursieve elementen in de debatten over Antillianen. Welke factoren verklaarden de discursieve ruimte ten aanzien van Antilliaanse migratie?

De functionaliteit, de geloofwaardigheid en toepasbaarheid van vertogen en metafoeren werden ook in deze casus bepaald door de kennis die er al was over de groep voor migratie en hun land van herkomst. Er werd teruggegrepen op wat men al wist. Opvallend in het geval van de Antillianen was dat die kennis over de premigratoire situatie gering was. Ook het aantal Antilliaanse migranten in Nederland was gering. Hierdoor was er weinig problematisering van de migratie van Nederlandse zijde. Journalisten en wetenschappers schreven er weinig over en politici zagen geen noodzaak tot debat en beleid. Hierdoor bleef de kennis over de groep onder de Nederlandse bevolking gering. Bovendien profileerden de Antillianen zich minder als een groep, vanwege hun kleine aantal en de onbekendheid met de Antillen in Nederland. Interessant aan de debatten over deze groep is de overdracht van discursieve elementen van de Afro-Surinamers op de Antillianen. Zij werden in beleid en in beeldvorming over één kam geschoren. Surinamers en Antillianen vielen tot de onafhankelijkheid van Suriname onder één ministerie. Omdat de kennis over Afro-Surinamers en hun slavernijverleden onder Nederlanders veel groter was, was dit een beeld waarnaar kon worden gerefereerd in het debat. Pas toen hun aantal toenam 'Antillianiseerden' de Antillianen. Toch moet dit niet worden overschat. De onbekendheid bleef en ook in de jaren negentig domineerden beelden en vertogen van andere migrantengroepen voor de Antillianen. In voorbeeld hiervan is de discussie over illegale Antillianen en visumplicht.

De discursieve ruimte werd niet alleen bepaald door de mate van kennis en van aantallen, maar ook door een gevoel van een morele schuld voor het slavernijverleden. Het slavernijdebat in Amerika en bijbehorende retoriek leidde tot debatten over slavernij en Surinamers. Wat je hier ziet is de overdracht van een slavernij- en schuldretoriek tussen Amerika en Suriname, en een overdracht van schuld tussen koloniaal en postkoloniaal. Interessant aan deze debatten was de overdracht van beelden en retorieken van Surinamers en Antillianen. Dit wil niet zeggen dat er één Afro-Caribische-Surinaamse identiteit ontstond, maar dat de Antillianen meeliftten in de aanspraken die bij de Surinamers min of meer waren erkend. In de jaren negentig werd ten aanzien van de Antilliaanse migratie en integratie grote waarde toegeschreven aan de invloed van de slavernij op twintigste-eeuwse problemen, waarbij werd teruggegrepen op Surinaamse beelden en retorieken. Dit kon omdat er nationaal en internationaal aandacht was voor de invloed van de slavernij en overdracht van een trauma op latere generaties. Het gebruik van het slavernijverleden als retorisch middel was daarmee acceptabel en functioneel. Tevens was het ten aanzien van de Antillianen deel van een langere traditie: al vanaf de jaren zestig beïnvloedde het vertoog van de problematische Surinamer dat van de Antilliaan. Er werd in het publieke debat alleen teruggegrepen op speciale banden en een gedeeld verleden door de Antillianen zelf of hun woordvoerders. Eén aspect hiervan was de referentie aan een collectief trauma en schuld door het slavernijverleden: door dit gedeelde verleden had Nederland een verplichting te vervullen. Opvallend voor de Antillianen is dat de herdenking van de opstand van Tula niet in Nederland voet aan de grond krijgt: dit is niet mee-gemigreerd naar Nederland, hoewel het wel leeft op de Antillen. De pleitbezorgers, die bij andere groepen de discursieve ruimte wisten te vergroten, waren voor de Antillianen vrijwel afwezig.

In de jaren negentig was er wel sprake van een (post)koloniale bonus; de Antillianen hadden immers een Nederlands paspoort en recht op vrije vestiging. Wel werd in deze periode geprobeerd (zonder effect) om hen aan de grens tegen te houden. Er is wat dat betreft weinig verschil met groepen zonder Nederlands staatsburgerschap.

8 Conclusie: Oude onbekenden?

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog groeide de groep migranten uit de (voormalige) koloniën uit tot de grootste groep migranten in Nederland. De centrale vraag van dit proefschrift was door wie, wanneer en waarom discursieve strategieën werden gebruikt in politieke en publieke debatten over in- en uitsluiting van deze groepen, en welke factoren het gebruik van deze strategieën beïnvloedden. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is in deze dissertatie een analyse gemaakt van meer dan 7.000 krantenberichten en die is afgezet tegen informatie uit tal van andere bronnen. Dit zijn geenszins alle krantenartikelen die in de sinds 1945 over deze groepen zijn verschenen. Analyse daarvan zou schier onmogelijk zijn en ten dele ook nutteloos omdat in veel artikelen de groepen slechts terloops worden genoemd. Ik heb mijn analyse gericht op scharniermomenten die kortweg gezegd verband houden met komst en crisis. Uitgangspunt bij die selectie was dat op die momenten grenzen werden heretrokken of scherper gedefinieerd.

De migraties van mensen uit de (voormalige) koloniën hebben zich uitgestrekt over meerdere decennia waarin zowel de situatie in Nederland als erbuiten ingrijpend veranderde. Zoals in de inleiding van dit proefschrift werd aangegeven is het makkelijker om op verschil te wijzen (in tijd en tussen groepen) dan op overeenkomst. Toch was de band met Nederland iets dat de verschillende groepen verbond. In deze dissertatie werd beschreven hoe die band werd ingezet. Dat was nog niet eerder gedaan.

De dekolonisatie van Indië in 1949 leidde tot de migraties van Indische Nederlanders en Molukkers. De grootste aantallen migranten uit voormalig Nederlands-Indië kwamen tot het begin van de jaren zestig in Nederland aan. De dekolonisatie van Suriname halverwege de jaren zeventig leidde tot de komst van de Surinamers. Deze migratie nam halverwege de jaren tachtig sterk af. Van recentere datum is de migratie van Antillianen. Voor al deze groepen is beleid geformuleerd, waaraan politieke en publieke discussies vooraf zijn gegaan. Het ging in deze studie niet om het beleid zelf, maar om hoe dit in de discussies werd aangezwengeld en verdedigd. Ondanks de verschillen tussen de groepen kwam het spanningsveld tussen 'vreemd' en 'bekend' in alle discussies naar voren, wat leidde tot reflecties over collectieve identiteit en lidmaatschap van de Nederlandse natie. Door dit spanningsveld werden er verfijningen, nuanceringen en tussencategorieën in het beleid gecreëerd, vooral bij de Indische Nederlanders en in mindere mate bij de andere groepen. In een steeds wisselende samenstelling speelden ambtenaren, politici, pressiegroepen, wetenschappers en journalisten een rol in dit proces. Door hun keuze van woorden, termen, argumenten, metaforen en beelden, die gedeeltelijk reproducties waren van het koloniale discours,

beïnvloedden of stuurden zij het beleid. De actoren die zich in het debat mengden, verschilden per migrantengroep en tijdvak.

In de inleiding werden drie hypothesen geformuleerd: 1. Het discours dat bestond in de koloniale wereld, verplaatste zich gedeeltelijk met de migranten mee naar Nederland. 2. De migranten uit de (voormalige) koloniën hadden niet alleen voordelen, maar ook nadelen, en als gevolg daarvan bestond er een bonusmalus-paradox. 3. Juist een groep die zich bevindt op het snijvlak van discursief en juridische burgerschap geeft zicht op waar grenzen liggen en waarom en door wie die worden getrokken. In wat volgt wordt op deze drie punten ingegaan.

Postkoloniale migrantengroepen zijn een interessante groep gebleken voor het onderzoek naar het spanningsveld tussen juridisch en discursief burgerschap en naar de invloed van premigratoire aspecten op toelating, acceptatie en beleidsrechtvaardiging. Wat zijn de meer algemene bevindingen op basis van dit onderzoek?

Theoretische bijdrage

In politieke en publieke debatten maken actoren bewust of onbewust een strategische keuze uit de beschikbare retorische middelen om (een verandering van of voortzetting van) beleid te rechtvaardigen. Er is een verband tussen de discursieve ruimte die actoren hebben en creëren (uit hoeveel vertogen en beelden kan men putten en welke zijn geloofwaardig en herkenbaar?) en de uiteindelijke ruimte voor beleidswijzigingen en –rechtvaardigingen. Dit gebeurde op een aantal momenten, waarvan de aankomst een belangrijke was: ‘de koloniale ander’ was niet meer daar maar hier. Uit dit onderzoek bleek dat bepaalde discursieve strategieën, die in een koloniale context waren ontstaan, werden gereproduceerd in een postkoloniale, postmigratoire context. Het kon voor dezelfde groep zijn als waarvoor het in de koloniale context was gebruikt, maar het kon ook voor een heel andere groep worden gebruikt. Dit is in dit onderzoek omschreven als de overdracht van beelden en retorieken in tijd, plaats en tussen groepen. Dekolonisatie van de koloniën en de migratie van haar inwoners naar Nederland leidden tot grote omwentelingen, maar taal en beeld hadden zich zo diep genesteld in het denken over de (koloniale) ander dat dit door dekolonisatie en migratie niet radicaal veranderde. Retorieken en beelden migreerden met mensen mee. De functionaliteit van retorieken en beelden veranderde wel door veranderingen in de politieke, economische en internationale context. Eén van de aspecten die de reproductie beïnvloedde was de herkenbaarheid van beelden en vertogen. Het punt waarop migranten uit voormalige koloniën verschillen van andere migrantengroepen is dat ze in zekere zin bekende vreemden waren, zowel voor als na migratie. In koloniale debatten hadden discursieve elementen de functie de koloniale hegemonie over de koloniale bevolking te rechtvaardigen (in het bijzonder de inheemse bevolking, (voormalige) slaven of contractarbeiders), zonder de loyaliteit van de uitgesloten te verliezen. Noties over ras, klasse en gender en de snijpunten daartussen, onderbouwden dit. In essentie hadden de politieke en publieke debatten in de postkoloniale context ook ten doel het gezag over de migranten te rechtvaardigen zonder hun loyaliteit te verliezen. Het feit dat ‘de ander’ niet meer ‘daar’ was maar ‘hier’ en

er geen sprake meer was van een koloniale relatie, veranderde de functionaliteit van het gebruik.

TABEL 15 FACTOREN DIE DISCURSIEVE RUIMTE BEPALEN
1. Bekendheid, kennis, overdraagbaarheid, herkenbaarheid
2. Beleidsruimte, economische en geopolitieke situatie
3. Urgentie, concurrentie, mogelijkheden tot <i>linkage</i>
4. Bruikbaarheid van ideeën omtrent schuld en verplichting
5. Kenmerken groep (omvang, klasse, scholing, mogelijkheid tot <i>passing</i>)

TABEL 16 SCHEMA INGEVULD		<i>Indische Nederlanders</i>	<i>Molukkers</i>	<i>Surinamers</i>	<i>Antillianen</i>
1. Bekendheid, kennis, overdraagbaarheid, herkenbaarheid	Grote bekendheid, prestige kolonie groot, trauma verlies	Geringe bekendheid, tot moment kapingen	Vooraf Afro-Surinamers bekend	Geringe bekendheid	
2. Beleidsruimte, economische en geopolitieke situatie	Dreiging communisme, differentiatie in beleid naar subgroepen, werkgelegenheid zelden gebruikt als argument	Nooit neergezet als arbeidskrachten	Werkloosheid als argument voor weren, Binnenlandse Oorlog als argument voor schuiven	Blijvende afhankelijkheid, geringe beleidsruimte	
3. Urgentie, concurrentie, mogelijkheden tot <i>linkage</i>	Veel pleitbezorgers	Urgentie bij komst en na kapingen	Mogelijkheid voor aanhaken Amerikaanse toestand en beeld	Aanhaken bij beeld Surinamers	
4. Bruikbaarheid van ideeën omtrent schuld en verplichting	Nadruk op plicht	Sterk schuld-discours	Introductie van slavernijdiscours	Overname slavernijdiscours	
5. Kenmerken groep (omvang, klasse, scholing, mogelijkheid tot <i>passing</i>)	Grote groep, differentiatie naar klasse en scholing, mogelijkheid tot <i>passing</i>	Kleine groep, lage scholing, geringe mogelijkheid <i>passing</i>	(Potentieel) grote groep, nadruk op lage scholing, geringe <i>passing</i>	Kleine groep, nadruk op lage scholing, geringe <i>passing</i>	

Dit kon resulteren in zowel een postkoloniale bonus als malus. In concreto hield de bonus in dat de migranten voor aankomst al bekend waren met de cultuur, taal en religie van Nederland en voor een groot deel de Nederlandse nationaliteit hadden. Daarboven voelde de Nederlandse regering een morele verantwoordelijkheid voor de opvang en ondersteuning van postkoloniale migranten als gevolg van trots of schaamte voor het koloniale verleden. Bovendien is in de laatste decennia de aandacht in het migratie- en integratiedebat verschoven naar de 'problematiek' van Islamitische migranten en de postkoloniale migranten werden niet onder dat label geschaard. Dit

proefschrift liet zien dat dit alles voor sommige migrantengroepen en op bepaalde momenten voordelig uitwerkte. Het fenomeen van de overdracht van retorieken in tijd en plaats liet echter eveneens zien dat het ook in het nadeel van migranten kon werken. Allereerst kon het bagatelliseren van problemen als gevolg van de insluiting van postkoloniale migranten leiden tot het uitblijven van beleid en steun (financieel of anderszins) voor deze groepen. Dit terugslag-effect van de postkoloniale bonus kon remmend werken op de participatie van deze groepen en daarmee dus omslaan in een malus. Ten tweede waren retorieken ten aanzien van de inheemse bevolking of (voormalige) slaven in de koloniale context niet alleen insluitend van aard, maar ook gericht op het benadrukken van het anders-zijn van deze groep ter rechtvaardiging van hun ondergeschikte positie. In de kolonie stond blank voor superieur en voor macht, bruin en zwart stonden voor inferieur. Dit veranderde niet van het ene op het andere moment door de dekolonisatie en had gevolgen voor de debatten over in- en uitsluiting van postkoloniale migranten in een postkoloniale context. Door de herhaling van deze beelden en retorieken in kranten, romans en politieke debatten in de koloniale periode waren zij diepgeworteld in het denken in Nederland over de koloniale 'ander'. Deze bonusmalus-paradox kwam tevens tot uiting in het juridisch versus discursief burgerschap van deze groepen.

Kort gezegd is er een aantal factoren, die de ruimte beïnvloeden voor het gebruik van discursieve strategieën. Die strategieën worden bewust en onbewust gebruikt door verschillende actoren. In het inleidende hoofdstuk zijn vijf clusters van factoren genoemd die het gebruik van een discursieve strategie bepalen en de discursieve ruimte begrenzen.

Postkoloniale groepen in Nederland

Hoe hebben bovenstaande factoren de discursieve ruimte voor de Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en Antillianen beïnvloed? Voor alle groepen was de reproductie van koloniale beelden en retorieken belangrijk, hoewel er grote verschillen bestonden tussen de groepen. Dit had te maken met de verschillende koloniale geschiedenissen, maar ook met de verschillende kenmerken van de groepen ten tijde van de migratie en veranderingen in de ontvangende samenleving op de momenten van aankomst.

De koloniale situatie in de Oost en de West verschilde op meerdere punten en als gevolg daarvan waren ook de dominante retorieken anders. De kennis over Indië was velen malen groter onder de Nederlandse bevolking en aan deze kolonie werd meer waarde gehecht qua prestige en in economische zin. Tal van mensen waren in een nabij of ver verleden op en neer gereisd tussen Nederland en de Oost. De naoorlogse beleidsmakers en pleitbezorgers van buiten de groep waren veelal zelf in die kolonie geweest. De rechtvaardiging van het koloniale gezag kreeg in het politieke en publieke debat veel aandacht. De retorieken die werden gebruikt voor de rechtvaardiging van de macht van de blanke man in Indië zijn samengebracht in het concept *imagined family*. Binnen dit concept vallen beelden, metaforen, termen en argumenten die tot doel hadden het koloniale gezag te handhaven en te rechtvaardigen maar

zonder de loyaliteit van de van macht uitgesloten groepen te verliezen. Dit stond in het teken van een effectieve gezagsuitoefening van het koloniale regime. De associaties die de metafoor oproep, waren verbonden met het dagelijks leven binnen het eigen huisgezin in deze periode. Onderdeel hiervan was (vooral vanaf het einde van de negentiende eeuw) de infantilisering en feminisering van de inheemse bevolking, waarover de Nederlandse overheerser regeerde als een vader over zijn kinderen. Het had in de koloniale context de functie de koloniale hiërarchie van bevolkingsgroepen te rechtvaardigen, maar tegelijkertijd de loyaliteit van de uitgeslotenen te waarborgen. Inheemse mannen werden als vrouwelijk of kinderlijk verbeeld, Europese mannen als mannelijk en de koloniale staat als opvoedende vader of verzorgde moeder. Deze retoriek gold vooral voor de inheemse, islamitische groep en niet voor de christelijke inlanders zoals de Molukkers.

Na de dekolonisatie kwamen de Indische Nederlanders in de rol van kind, zoon en dochter 'thuis' in Nederland en konden daardoor niet alleen juridisch maar ook moreel aanspraak maken op toelating, hulp en steun. Deze overdracht van een vertoog, dat gegolden had voor de inheemse bevolking naar de Indische Nederlanders, kon plaatsvinden omdat de retoriek herkenbaar was. De familieretoriek die in de koloniale context voor de inheemse bevolking was gebruikt, werd nu gebruikt voor een deel van de Indische Nederlanders. Daar gebeurde iets interessants: hier zien we niet alleen een overdracht in tijd en plaats, maar ook over de grenzen van groepen heen. Door dekolonisatie en migratie veranderde zowel de vorm als de functie van deze retoriek, maar hij verdween niet, in tegendeel; het werd de belangrijkste en opvallendste metafoor voor de groep Indische Nederlanders. Het had in de postkoloniale en postmigratoire context de functie om hiërarchie aan te brengen tussen de in Europa en in Indië geboren Nederlanders om zo het assimilatiebeleid van CRM ten aanzien van de Indische Nederlanders te rechtvaardigen, maar tegelijkertijd draagkracht te creëren in de Nederlandse samenleving voor de toelating en opvang van een grote groep migranten uit Indië. Niet alleen de functie veranderde, er werd ook een element uitgelicht. Dit element, dat niet voor de inheemse bevolking in de kolonie was gebruikt, was de nadruk op biologische afstamming, uiterlijk en achternaam. In de postkoloniale situatie werd dit een belangrijk onderdeel van het *Imagined family*-discours. Het werd gebruikt door de pers, Kamerleden en pressiegroepen. Door uiterlijk en Nederlandse achternaam een belangrijk argument te maken in het debat en in beleid, kon worden gesteld dat Indische Nederlanders deel waren van de Nederlandse natie, of zij nu wel of niet de Nederlandse nationaliteit hadden. Dit bleek doorslaggevend in debatten over de toelating. De postkoloniale bonus lag voor een deel van de Indische Nederlanders in die verwantschapsclaim. Het feit dat een deel van de Indische Nederlanders van gemengde afkomst was, betekende dat het negatieve beeld van alles wat 'oosters' (in cultuur, uiterlijk, eetgewoontes, accent, werk et cetera) was uit het koloniale tijdperk, voor deze groep ging gelden. Het assimilatiebeleid van CRM richtte zich effectief op het 'vernederlandsen' van de groep en het afleren van het 'oosterse'. Hier zien we een tweede link met de koloniale situatie. De grenzen binnen de koloniale maatschappij waren vooral sociaal en cultureel van aard en niet raciaal. Dat betekende dat mensen met juridisch staatsburgerschap hun discursief burgerschap konden verliezen door verarming ('het afglijden naar de kampong') en dat – omgekeerd – mensen zon-

der juridisch staatsburgerschap gelijkgesteld konden worden omdat zij zich konden optrekken tot ze zich in de 'Europese invloedssfeer bevonden'. Dit beleid vertrok vanuit de opvatting dat de groep anders was en dat het oosterse minderwaardig was: een postkoloniale malus. Maar dit werd wel opgevat als een status die kon worden veranderd door 'oosterse' (eet)gewoontes en accent af te leren en het dragen van 'oosterse' kleding te ontmoedigen. Door het vernederlandsen van de groep verkreeg zij ook het discursief staatsburgerschap, ongeacht eventuele raciale verschillen.

Opvallend aan de debatten na de Tweede Wereldoorlog was de toegenomen aandacht van de pers voor het toelatingsbeleid. Ten aanzien van de Indische Nederlanders hadden de regering en de pers tegengestelde belangen: de regering en ambtenaren verdedigden hun restrictieve beleid terwijl de oppositie, journalisten en pressiegroepen via de pers een liberaal beleid probeerden af te dwingen en de publieke opinie te mobiliseren. Uiteindelijk gevolg van de politieke en publieke debatten was de poging om tot een nuancering te komen van burgerschap, door middel van de formulering van tussencategorieën zoals 'oosterse en westerse Nederlanders', 'spijtoptanten' en 'Maatschappelijke Nederlanders'. Er werden nieuwe termen geïntroduceerd om het nieuwe van het fenomeen te benadrukken, terwijl de metaforen die werden gebruikt niet nieuw waren.

Tussen het begin van de jaren vijftig en de jaren zestig verschoof de discussie van pogingen vanuit de overheid om Nederlandse staatsburgers te ontmoedigen naar Nederland te komen, door hen uit te sluiten van een discursief staatsburgerschap, naar de poging vanuit pressiegroepen en de pers om juridische vreemdelingen in te sluiten via nadruk op een discursief staatsburgerschap. Dit werd veroorzaakt door veranderingen in de groep migranten, maar ook door veranderingen in de ontvangende samenleving. Er werd een discursief staatsburgerschap geconstrueerd op basis van kleur en klasse. De van oorsprong koloniale ideeën die dit discursieve staatsburgerschap in het debat van begin jaren vijftig onderbouwden – namelijk 'oosters', bruin als minderwaardig en 'westers', blank als superieur – waren ook in deze postkoloniale debatten te ontwaren. Oosters hoorde in Indië, Westers in Nederland. De postkoloniale bonusmalus-paradox werkte niet voor iedere groep hetzelfde uit. 'Oosterse' Indische Nederlanders kregen te maken met een postkoloniale malus, 'Westerse' met een bonus.

Er werden incidenteel pogingen gedaan door pleitbezorgers of politici om migranten uit Nederlands-Indië onder te brengen in een andere categorie dan die van de postkoloniale migrant. De lobby die toelating bepleitte verwees naar de komst van gastarbeiders en naar tekorten op de arbeidsmarkt. Deze poging tot verruiming van de discursieve ruimte door verschuiving van de ene categorie naar de andere bleef vruchteloos. Gastarbeiders gingen terug en waren mannen zonder gezinnen. Indische Nederlanders konden niet terug (dat was juist een belangrijk argument in hun toelating) en kwamen met hun gezinnen (hun beslag op de beschikbare woonruimte was een belangrijk argument voor beperking van de migratie). Het arbeidsmarktargument werd daardoor geen sterk argument, ofschoon de integratie voor de Indische Nederlanders uiteindelijk wel door de gunstige arbeidsmarkt werd bevorderd. Pogingen de migranten neer te zetten als vluchtelingen – in aansluiting bij hoe ze in de vs werden ontvangen, waar het Nederlandse quotum werd verruimd speciaal met oog

op de toelating van deze vluchtelingen – mislukten eveneens, zelfs op het hoogtepunt van de repressie in Indonesië. Wel werden de gevaren waaraan christenen bloot stonden in een overwegend islamitisch land benadrukt. Daarbij werd sterk teruggegrepen op beelden uit de koloniale periode, die in Nederland werden herkend. Het kostenargument – waarbij de migratie werd verbonden met woningnood, wederopbouw en de kosten die werden gemaakt om grootschalige emigratie vanuit Nederland te bevorderen – was een krachtig argument in de rechtvaardiging van pogingen om de immigratie vanuit Nederlands-Indië of Indonesië te beperken. Argumenten die verwezen naar schuld en verplichting waren krachtige argumenten omdat ze aanhaakten bij een discussie die reeds aan het einde van de negentiende eeuw was ingezet. Dat Nederland een verplichting had tegenover de kolonie vertaalde zich na de dekolonisatie als een verplichting ten aanzien van de migranten uit die voormalige kolonie. Verwijzingen naar cijfers – hoeveel mensen er nog uit de (voormalige) kolonie zouden komen – waren steeds belangrijk. De introductie van allerlei nieuwe categorieën, zoals die hierboven zijn genoemd – ‘oosterse en westerse Nederlanders’, ‘spijtoptanten’ en ‘Maatschappelijke Nederlanders’ – was daarbij cruciaal omdat dat gedeeltelijk vertroebelde over hoeveel mensen het ging. De nadruk op de restgroep en het bijna opgeloste probleem aan het einde van deze migratie, maakte coulance aan het einde van het debat mogelijk. De Indische Nederlanders vormden een grote groep en dat werkte gedeeltelijk ook in hun voordeel. In Nederland was er een grote, welbespraakte groep, die zich als pleitbezorgers voor verruiming opwierp. Verwijzing naar verwantschap (biologisch en cultureel) was herkenbaar omdat dat de positie van de Indische Nederlanders in de kolonie had bepaald. Ontkennen van verschil maakte de toegang tot Nederland makkelijk en leidde er bovendien toe dat rellen, zoals in de jaren vijftig in Den Haag, niet in raciale termen werden geduid en op geen enkel moment met debatten over toelating werden verbonden.

De houding ten opzichte van de Molukkers was ambivalent. Enerzijds waren zij loyale, oranjegezinde en christelijke militairen, anderzijds waren zij in de kolonie inlanders geweest, zij het wel christelijke en daarmee uitzonderlijke inlanders. De vermeende, stereotypische eigenschappen die Molukkers uitermate geschikt maakten voor het militaire leven hadden in de koloniale context de functie om de rekrutering en loyaliteit van de Molukse soldaten voor het Koloniale Leger te garanderen. Voor de Molukkers zelf was het belangrijk om hun geprivilegieerde positie binnen de koloniale hiërarchie te versterken. Zij identificeerden zich met de Europese machthebber door aan zichzelf gewaardeerde Europese eigenschappen toe te schrijven, zoals trouw, christelijk geloof en moed. Deze kenmerken onderschreven en rechtvaardigden de geprivilegieerde positie van Molukkers ten opzichte van andere, islamitische inheemse groepen die vrouwelijke en kinderlijke eigenschappen toegeschreven kregen. Door de verandering tijdens scharnierpunten zoals de ontbinding van het Koloniale Leger, de migratie naar Nederland en incidenten daarna, verviel de functionaliteit van de identificatie met de kolonisator. Dit gold vooral voor de voormalige kolonisator, maar ook voor de groep zelf. De tijdelijkheid van de migratie was een belangrijk argument in het rechtvaardigen van de migratie, de uitsluiting van Molukkers en het segregatiebeleid. Een discursieve strategie om Molukkers uit te sluiten van Nederlandse zijde

was de gasten-retoriek. De pleitbezorgers binnen de Molukse gemeenschap richtten zich op terugkeer, niet op een verbetering van de positie in Nederland. De Molukkers werden nooit neergezet als potentiële arbeidskrachten. Opvallend is dat de Molukkers neergezet werden als een vrij homogene groep: er was in de pers weinig belangstelling voor verschillen binnen de groep. Gemengde relaties werden door mensen die direct bij de begeleiding van Molukkers waren betrokken sterk geproblematiseerd, maar deze problematisering werd geenszins overgenomen in de pers. Het kostenargument werd wel gebruikt, maar verwijzingen naar woningnood waren geen sterk argument vanwege de aanvankelijke onderbrenging in reeds bestaande kampen. Er was nauwelijks een discussie over aantallen omdat de migratie werd neergezet als een eenmalige gebeurtenis. De groep was ook niet groot, in vergelijking met de Indische Nederlanders. De nadruk op tijdelijkheid werkte door in hoe er werd omgegaan met de lange reeks incidenten, onder meer in het uitgaanscircuit en op stations en in treinen. Die kregen veel aandacht in de pers – volgens sommigen in de Molukse gemeenschap buitenproportioneel veel – maar er werden weinig beleidsconclusies aan verbonden, behalve het doorzetten of versterken van het beleid van segregatie.

Het soldatenbeeld kwam in veranderde vorm terug bij kapingen, zij het met een andere functie. De bonus die het soldatenbeeld had in het koloniale systeem had een terugslaggeffect in de postkoloniale periode. Bij de kapingen werd teruggegrepen op het herkenbare beeld van strijdlustig. Schuld en trouw waren ook argumenten die weerklank vonden. Ondanks dit teruggrijpen op bestaande beelden was de kennis in Nederland over de Molukkers uiterst gering als gevolg van de jarenlange segregatie. De kapingen leidden tot meer kennis in Nederland omtrent wie Molukkers waren en welke doelen ze nastreefden. De verplichting tot uitleg kwam mede voort uit de belangstelling van de massaal toegestroomde wereldpers bij de kapingen. Niet alleen in Nederland moest uitleg worden gegeven, maar ook aan de buitenlandse pers, die met ongeloof reageerde en het moeilijk vond bij enig bestaand debat aan te haken. Er was een duidelijk verschil tussen de eerste en de tweede kaping. Bij de eerste kaping werd in de pers meer verwezen naar emancipatie en vrijheidsstrijd. Gedeeltelijk gebeurde dat na de kaping door enkele welbespraakte gijzelaars. Bij de tweede kaping leek het krediet verspeeld te zijn en bovendien waren mogelijke pleitbezorgers bij het begin van de kaping juist uit de trein gezet. Er waren nu meer verwijzingen naar terrorisme. De kapingen leidden tot beleidswijziging. Het beleid van segregatie werd losgelaten en richtte zich op behoud van de eigen Molukse identiteit met integratie in de Nederlandse samenleving. Het idee van tijdelijkheid werd definitief losgelaten. Belangrijk daarbij is dat dat omslagmoment kwam toen ook het idee van de tijdelijkheid van de gastarbeiders werd losgelaten. In het nieuwe beleid werden groepen die voorheen als tijdelijke gasten werden gezien, als potentiële blijvers met elkaar verbonden.

De migranten uit de West kwamen later naar Nederland en kwamen in een geheel andere nationale en internationale context. Belangrijk voor zowel de Afro-Surinaamse als de Antilliaanse groep op meerdere scharnierpunten was de slavernijretoriek. Voor Antilliaanse migranten werd deze later van belang dan voor de Afro-Surinamers.

Al in de koloniale context bepaalden de Afro-Surinamers het beeld van 'de Surinamers' en ze zijn ook het meest bediscussieerd in de pers en in de Kamer. De slavernij

heeft in de kolonie Suriname in grote mate het beeld van Suriname en de Afro-Surinamers beïnvloed door de kranten, Kamerdebatten, boeken en pamfletten over de slavernij. Deze beelden en retorieken waren zo herkenbaar dat hierop kon worden teruggegrepen in debatten in negentiende en twintigste eeuw. De functie was veranderd door de afschaffing van de slavernij. Wel bleef de onderliggende functie bestaan, namelijk het maken en rechtvaardigen van onderscheid tussen blank en zwart om deze laatsten uit te sluiten van een gelijkwaardige positie binnen de Nederlandse natie. Dit onderscheid werd gemaakt op basis van kleur, klasse en gender. Juridisch gezien was er in de koloniale periode echter geen sprake van enig onderscheid: alle inwoners van Suriname en Nederland aan de Noordzee waren Nederlandse staatsburgers. Gevoelsmatig en discursief werd er wel onderscheid gemaakt.

De slavenretoriek verscheen pas laat – relatief lang na de migratie – als het dominante beeld. Daarvoor overheerste het beeld van de ‘exotische neger’ in de jaren dertig, waarbij sterk werd geleund op een Amerikaans beeld. Vervolgens, na de Tweede Wereldoorlog, was er veel aandacht voor de Surinaamse pooier en de Surinaamse drugsdealer en drugsverslaafde, gevolgd door aandacht voor het ontstaan van de Bijlmer als Nederlands eerste getto en racisme of raciale tegenstellingen in de Nederlandse samenleving. Hierbij was er opnieuw een sterke aanhaking bij ‘Amerikaanse toestanden’. Sommige problemen werden aangemerkt als typisch Surinaams, waardoor bijvoorbeeld Surinaamse drugsverslaafden afzonderlijk van andere drugsverslaafden werden behandeld en er een woud aan Surinaamse welzijnsorganisaties ontstond voor de oplossing van problemen. Omdat de problemen werden neergezet als Surinaamse problemen, werd de oorzaak gezocht bij de Surinamers of hun geschiedenis. Ook hierbij bleek het mogelijk te zijn om te verwijzen naar Amerikaanse toestanden. Op dat punt was er continuïteit vanaf de jaren dertig. In de vs wordt de achterstandspositie van Afro-Amerikanen, en het voortbestaan ervan, gedeeltelijk verklaard vanuit het slavernijverleden. Nadat er op zoveel terreinen voor een verklaring van de positie van Surinamers in Nederland was gekeken naar de vs was het niet onlogisch dat ook de slavenretoriek, die in de vs aan betekenis won en waar er een heel debat bestond over zwarte Holocaust, schulderkenning en goedmaking, overgenomen werd in Nederland. Voor het vertoog over de Surinamers was herkenbaarheid belangrijk, maar die werd niet per se gevonden in de koloniale context, maar veel meer in een Amerikaanse context. In de jaren negentig veranderde de functie van de slavernijretoriek in Nederland in de discussies rond het discursieve staatsburgerschap. Een deel van de groep benadrukte het slavernijverleden als onderdeel van de eigen identiteit. Er werd gesteld dat het trauma van de slavernij voor latere generaties gevolgen had. Hier zien we de overdracht in tijd en plaats. Bovendien was er een overdracht tussen generaties. De slavernijretoriek, en de Holocaustretoriek die ermee vermengd werd, had twee functies. Allereerst was het apologetisch: het trauma van de slavernij werd ingezet als verklaring voor (vermeende) problemen van de groep. Nederland werd hiervoor verantwoordelijk gehouden door een deel van de groep. De tweede functie was hiermee verbonden: recht op financiële compensatie, een monument en spijtbetuigingen.

Het politieke en publieke debat en beleid richtten zich in de jaren zeventig en tachtig op ‘de Surinamers’, zonder enige aandacht voor verschillen. Binnen deze groep werd wel onderscheid gemaakt tussen een discursief en juridisch staatsburgerschap.

De meeste Surinamers hadden bij migratie naar Nederland het juridisch staatsburgerschap. Het vermeende probleem van de migratie uit Suriname in de jaren zeventig en tachtig werd onderstreept door het gebruik van metaforen die een sfeer van dreiging creëerden. Deze dreiging werd voornamelijk in economische zin gezien. De context waarin de Surinamers naar Nederland kwamen was geen gunstige: er was sprake van grote werkloosheid en woningnood. Er werd geprobeerd Surinamers uit te sluiten van een discoursief staatsburgerschap. Er werd geen nadruk gelegd op biologische verwantschap, hoewel een deel van de Surinaamse migranten net zozeer van gemengde afkomst was als de Indische Nederlanders dat waren. De familieretoriek werd ten aanzien van deze groep niet gebruikt. Na migratie was het juridisch burgerschap een postkoloniale bonus, het uitsluitende discours waarbij gebruik werd gemaakt van koloniale retorieken was een postkoloniale malus.

In de jaren negentig kwam er een verandering in het overwicht van de Afro-Surinamers als 'de Surinamers' in het publieke en politieke debat. In de koloniale periode waren de Afro-Surinaamse en Hindostaanse gescheiden groepen: religieus, cultureel, beroepsmatig en geografisch. De kennis over Hindostanen bij Nederlanders, voor hun komst naar Nederland in de jaren zeventig, was gering. Na migratie bleef beleid en debat ten aanzien van deze groep afwezig. Dit veranderde in de jaren negentig van de twintigste eeuw. Enerzijds werden de Hindostanen gepresenteerd als succesvolle, geruisloos geïntegreerde migranten. Het stille, bedeesde – Aziatische – beeld contrasteerde met het problematische en luidruchtige beeld van de Afro-Surinamers, maar ook met andere migrantengroepen die als 'problematisch' te boek stonden. Hoewel ook de Hindostanen uit Suriname kwamen, werd vooral de nadruk gelegd op India als *imagined homeland*. De groep zette zich daarmee af tegen de Afro-Surinamers, die bekend stonden als 'de Surinamers' en als een problematische groep. Afzetting leverde een voordeel op. Nederland stelde daarmee dat het geen verantwoordelijkheid had het ontstaan van problemen binnen de groep en dus ook niet voor het oplossen daarvan. Er was weinig beleid specifiek voor deze groep. De focus op de Indiase *roots* had tot gevolg dat problemen die er wel waren werden verklaard door het anders-zijn van de groep en niet door het koloniale verleden. Problemen werden verbonden met problemen van andere migrantengroepen, waardoor de Hindostanen onderwerp werden van meer algemeen allochtonenbeleid.

Eind jaren tachtig, begin jaren negentig leidde de Binnenlandse Oorlog in Suriname tot een omslag in het vertoog. Internationaal werd er nadruk gelegd op het vluchtelingenprobleem; 25.000 Surinamers ontvluchtten Suriname. In Nederland werden de Surinamers, die naar Nederland kwamen niet als vluchtelingen gezien, ondanks pogingen om hen wel zo neer te zetten en een vluchtelingenstatus voor hen te krijgen. Ze werden meer verbonden met het nieuwe probleem van de illegaliteit. Opvallend is dat bij het bepleiten van een vluchtelingenstatus nadruk werd gelegd op de oude band tussen Nederland en Suriname. Nederland zou daarom coulanter moeten zijn ten aanzien van deze groep vluchtelingen, dan ten aanzien van andere vluchtelingen. Inzet van deze postkoloniale bonus mislukte merendeels. De band werd eerder als een nadeel neergezet – waardoor de nieuwe Surinamers makkelijker konden onderduiken in de Nederlandse samenleving – dan als een voordeel.

Het debat over de Antillianen werd pas laat (in de jaren negentig van de twintigste eeuw) aangezwengeld en het was beperkt. Er werd gesproken over het onderscheid tussen juridisch en discursief staatsburgerschap en de verschillende mogelijkheden tot beperking van de migratie van Antilliaanse burgers. Termen als 'illegale Antillianen' en 'visumplicht' die in het debat werden gebruikt, behoorden tot discussies over juridisch staatsburgerschap en waren dus feitelijk incorrect in deze context. Hier zien we een overdracht vanuit andere debatten, die gelijktijdig ten aanzien van andere migrantengroepen werden gevoerd, die geen koloniale band hadden met Nederland. In de discussies over Antillianen verwezen ze echter naar een discursief staatsburgerschap en werd de indruk gewekt dat de Antillianen iets deden waar ze juridisch geen recht op hadden. Antillianen moesten vanwege hun staatsburgerschap wel toegelaten worden, maar de Nederlandse regering beoogde de groep buiten de deur te houden. Het gevoel van dreiging door de migratie van Antillianen werd onderstreept door het gebruik van metaforen, zoals de watermetafoor, de exodusmetafoor en de oorlogsmetafoor.

Opvallend bij deze groep was de overdracht tussen groepen, namelijk van de Surinaamse naar de Antilliaanse. De Surinaamse koloniale geschiedenis was bekender bij Nederlandse journalisten, politici en wetenschappers dan de Antilliaanse door het grotere aantal publicaties uit de vroegmoderne en moderne periode uit Suriname en de sterkere banden met deze kolonie. De slavernij en het abolitionistische debat zijn op de Antillen van minder groot belang geweest. De migratie van de Antillianen viel min of meer samen met het slavernijdebat over de Afro-Surinamers. Bij de problematisering van de Antilliaanse migratie en integratie werd gebruik gemaakt van de voor de Surinamers geïntroduceerde slavernijretoriek. Hierbij werd voor Antillianen teruggegrepen op Surinaamse beelden en retorieken. Dit kon omdat de slavernijretoriek nationaal en internationaal geaccepteerd werd en dus bruikbaar en functioneel was. De eigen herdenking van de Antilliaanse slavenopstand in 1795 kreeg in Nederland geen vervolg, in tegenstelling tot op de Antillen. Deze overdracht was voor de Antillianen niet nieuw. Al vanaf de jaren zestig werden in beeld en beleid de 'problematische' Afro-Surinamer gelijkgesteld met de Antilliaan. Dit was gedeeltelijk het gevolg van staatkundige arrangementen, maar ook van onwetendheid aan Nederlandse zijde. Dit ter zijde, is het wel een feit dat de problematisering van de migratie en integratie van Antillianen pas in de jaren negentig een vlucht nam en tot die tijd vrijwel afwezig was. Opvallend is het gebruik van aantallen. De migratie was, zoals gezegd, gering in omvang. In kranten werd er echter wel een dreigend beeld neergezet, waarbij veelvuldig naar Suriname werd verwezen. Verbinding van Antillianen en Surinamers maakte het mogelijk om met potentieel grote aantallen te schermen.

Het is interessant om te bepalen welke invloed het Nederlandse kolonialisme heeft gehad op de maatschappij en cultuur van Nederland en de koloniën. Op basis van een gedeeld koloniaal verleden met Nederland konden Antillianen andere aanspraken maken dan andere migrantengroepen. De slavernijretoriek was zowel verbonden met een postkoloniale bonus als een malus; enerzijds benadrukte het het anders-zijn van de Antillianen en het zorgde er tevens voor dat het negatieve beeld van de Afro-Surinamers ook voor de Antillianen ging gelden, anderzijds benadrukte het de Nederlandse verantwoordelijkheid voor de problemen en dus voor de oplossingen.

Zeventig jaar geschiedenis van de migranten uit (voormalige) Nederlandse koloniën in Nederland heeft laten zien dat, ondanks de grote verschillen tussen de groepen, de taalkundig tegenstrijdige term 'oude onbekenden' voor al deze groepen opging: onbekenden op het moment dat zij samen in het Nederland aan de Noordzee moesten samenleven, maar toch met een historische verbondenheid – positief en negatief – die hen onderscheidde van andere migrantengroepen in Nederland.

English summary

Postcolonial migrants form the largest migrant groups in the Netherlands in the period 1945-2000. The leading question of this study was by whom, when and why discursive strategies were used in political and public debates on the inclusion or exclusion of postcolonial migrants. Which factors influenced the use of these strategies? I analyzed approximately 7,000 newspaper articles (mostly non-digitalized), as well as political debates, television broadcasts and novels.

Decolonization of the Dutch East Indies (present-day Indonesia) in 1949 led to migrations of *Indische* Dutch and Moluccans. The largest numbers arrived in the Netherlands in the 1960s. The decolonization of Surinam in 1974 led to the migration of Afro-Surinamese and Hindustani migrants. Their numbers declined from the 1980s onwards. More recent were the migrations from the Dutch Antilles. Decolonization was not the reason for their migration since the Antilles are still part of the Dutch Kingdom. This study did not centre on the policies (others have written about that), but on the political and public debates that preceded or justified policies.

In analyzed the metaphors, arguments, terminology and words that were used in these debates, to see how these postcolonial migrant groups were perceived in the Netherlands. Were they seen as 'the other' or 'one of us'? Or both? The discursive elements that were used, partly reproduced the colonial discourse. This influenced the government policies that were formulated. The actors that participated in the debates differed per group and period. Postcolonial migrant groups are interesting because there were discussions about their juridical and their discursive citizenship. Analyses of these discussions showed that not only juridical citizenship is pivotal to admittance, but that discursive citizenship is equally, if not more, important. A second reason to study these groups is that they make it possible to look at premigratory influences on admittance, integration and policy making.

This study introduced three hypotheses. First of all, colonial perceptions traveled to the Netherlands with the migrants. Secondly, the fact that these migrants came from former colonies did not only have advantages (e.g. citizenship), but also great disadvantages in admittance and integration processes. I call this the bonus-malus paradox. Lastly, debates on postcolonial juridical and discursive citizenship were indications of where boundaries between ethnic groups were drawn and by whom and why.

In political and public debates actors make strategic choices – consciously or subconsciously – between the different rhetoric resources available to them to justify the change or continuation of government policies. The different actors have a certain amount of 'discursive space', which is the number and variety of discourses that

they can choose from, as is the credibility and familiarity. There is a link between the discursive space actors have and create, and the space there is for the justification of government policy. This discursive space was influenced by preconceived notions of the actors about these groups. Postcolonial migrants were interesting, because what receiving society knew about these groups at arrival was much not only larger but also more diverse than about other migrant groups: postcolonial migrants were no strangers, but at the same time they were the colonial 'other'. This research showed that discursive strategies that originated in the colonial context were reproduced in the postcolonial, postmigratory context. The discourse could be for the same as in the colonial context, but could also be transferred to another group. The *traveling* of discourses could occur between places, periods, and groups. The idea of the reproduction of colonial discourses departs from the fact that although decolonization and migration to the Netherlands were key moments in history, the discourses about the colonial other were entrenched in the way they were perceived. Migration and decolonization did not change that discourse overnight. The functionality of these rhetorics and images did change, due to the changes in the political, social and economic national and international context.

There are five factors that influence the use of certain discourses. These five factors limit or define the discursive space of the actors. There are endless numbers of discourses, but not all are as plausible and convincing.

- 1 The discursive space is limited by knowledge or familiarity. There must be a certain amount of knowledge among the audience to make an argument or metaphor useful and effective. This knowledge was not the same for migrants from the Dutch East Indies, Surinam or the Dutch Antilles. As a consequence, different discursive strategies were used for these groups. Knowledge is not a static but can be enhanced, for instance at moments of conflicts. It could also change under the influence of events and changes outside the Netherlands. The discussions on slavery in the United States fired discussions on slavery in former Dutch colonies and Dutch responsibility for the descendants of slaves. Imperialist nostalgia played a role in discourses, as did shame for atrocities in the colonial past. The colonial past in the Dutch East Indies had more stature and the trauma of losing this colony was much greater than the loss of the West Indies. This influenced the differences between groups of post-colonial migrants in discursive space.
- 2 The discursive space is linked to the space for the justification of government policy. The discourses served a goal, namely implicit or explicit justification of (changes of) the government policies on the admittance and integration of postcolonial migrants. This is not the same for all groups and periods.
- 3 Urgency and competition with other subjects and the possibility for issue linkage. Issue linkage occurred when the admittance of migrants was linked with another problem in receiving society as housing shortages or high unemployment rates. This way migration is made a threat: 'admittance of large number of migrants will increase unemployment'.
- 4 The possibility to use debt and moral obligation of receiving society towards migrants in debates. One thing that sets postcolonial migrants apart from other mi-

grant groups is the shared past that goes back for centuries. 'They are here because we were there', as is the common phrase. This could strengthen the argument that migrant groups must be admitted or helped on moral grounds as a consequence of feelings of guilt for atrocities committed in the colonial past or biological kinship.

- 5 The composition, characteristics and size of the migrant group. A small group can be ignored, a large cannot. One of the characteristics is *passing*: who can pass for Dutch and who can pass for white? The composition of the group determines the success of an active lobby. The extent of the lobby depends on the size of the group that was already in the Netherlands and their education. A large group of well-educated people can actively manipulate and play the media and politicians. Furthermore, the legal status of the group and the situation in their homeland is an important factor: is there a possibility for a safe return to the country they came from? Lastly, the homogeneity of the group: a homogeneous group is better able to lobby actively and effectively.

The preconceived notions about the migrant group in receiving society were important in the use of discursive strategies. This could result in both a postcolonial bonus and malus. The bonus for postcolonial migrant groups was that they were already acquainted to the culture, language and religion of the receiving society, i.e. the former colonizers, and the Dutch nationality that the majority held. Moreover, the Dutch government felt that it was morally obliged to care and support postcolonial migrants as a consequence of pride or shame over the colonial past. What is more, in the Netherlands, the attention in debates on migration and integration has been mostly on the 'problems' of Muslim migrants. Postcolonial migrants were mostly Christians. This was an advantage to some postcolonial migrants at some times. However, the fact that discourses could travel across time and space, made that a postcolonial migrant could also suffer from disadvantages. Firstly, underplaying problems as a consequence of inclusion of these migrant groups could lead to the fact that there was no policy formulated, nor support (financially or otherwise). This postcolonial bonus could backlash and become a postcolonial malus. Secondly, discourses on the indigenous populations or slaves in the colonial context were mostly meant to exclude them from full citizenship and power, although it could also include them into the Dutch community to maintain their loyalty. In the colony, being white and male was constructed as superior and in power, being black was constructed as inferior. These latent notions about black and white did not change because of decolonization and migration. It had also consequences on the debates on the inclusion and exclusion of postcolonial migrants in the postcolonial context. As the colonial images and discourses repeatedly manifested in newspaper article, novels and political debates in colonial times, they became deeply rooted in Dutch thinking of the colonial 'other'. This postcolonial paradox was also apparent in discussions on the legal or discursive citizenship on these migrant groups.

Noten

Voorwoord

- 1 www.maxmaaktmogelijk.nl (geraadpleegd januari 2013).

Hoofdstuk 1 Inleiding

- 1 Ook de titel van het boek van de Hindostaanse schrijfster Cándani: Cándani, *Oude onbekenden* (Haarlem 2001).
- 2 R. Brubaker, M. Loveman en P. Stamatov, 'Ethnicity as cognition', *Theory and Society* 33: 1 (2004) 31-64, 33.
- 3 G. Oostindie, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010); cbs statline: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37325&D1=0&D2=0&D3=0&D4=0&D5=152,215&D6=1&VW=T>.
- 4 Die literatuur wordt hieronder uitgebreid aangehaald.
- 5 Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*, 148-163.
- 6 H. Obdeijn en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 236; G. Jones, 'Dutch politicians, the Dutch nation, and the dynamics of postcolonial citizenship', in: U. Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 27-48.
- 7 S. Bonjour, *Gezin en grens. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009); T. Walaardt, *Geruisloos Inwilligen. Argumenten en speelruimte in de Nederlandse asielprocedure, 1945-1994* (Hilversum 2012); C. van Eijl, *Tussenland. Illegaal in Nederland, 1945-2000* (Hilversum 2012).
- 8 Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*. Zie ook: M. Banton, 'The influence of colonial status upon black-white relations in England, 1948-58', *Sociology Compass* 17: 4 (1983) 546-559; D. Riley en R. Emigh, 'Post-colonial journeys: historical roots of immigration and integration', *Comparative Sociology* 1: 2 (2002) 169-191.
- 9 Voor Engeland en de (post)koloniale migratie is dit al vastgesteld. De koloniale status van migranten die naar Engeland migreerden in de jaren vijftig kon negatief voor hen uitpakken, maar ook positief. Vergelijk: Banton, 'The influence of colonial status upon black-white relations in England'; D. Ellis, "'The produce of more than one country.'" Race, identity, and discourse in post-Windrush Britain', *Journal of Narrative Theory* 31: 2 (2001) 214-232.
- 10 G. Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders. Nederlandse politici over burgers uit oost en west & Nederland, 1945-2005* (Amsterdam 2007).
- 11 T. Marshall, *Class citizenship and social development* (Londen 1964).
- 12 B. Ceuppens, 'Allochthons, colonizers and scroungers: Exclusionary populism in Belgium', *African Studies Review* 49: 2 (2006) 147-186.
- 13 B. Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (2e editie; Londen/ New York 1991).
- 14 J. Kennedy, *De deugden van een gidsland. Burgerschap en democratie in Nederland* (Amsterdam 2005).
- 15 E. Engelen, 'Hoe openheid en bescherming te combineren? Pleidooi voor een "burgerschapstrap"', *Migrantenstudies* 20: 1 (2004) 2-21.
- 16 G. Oostindie, *Het paradijs overzee. De 'Nederlandse' Caraïben en Nederland* (Amsterdam 1997) 311.
- 17 E. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Amsterdam 1995) 69-72.
- 18 Zie hieronder voor uitgebreide literatuurverwijzingen.
- 19 J. Kraak, *De repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van de gerepatriëerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving* (Den Haag 1958); W. van Esch, *De onderwijssituatie van Surinaamse leerlingen op Rotterdamse lagere scholen* (Nijmegen 1982); J. Ellemers en R. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatriëerden* (Muiderberg 1985); T. Reubsat, 'On the way up? Surinamese and Antilleans in the Dutch labour mar-

- ket', in: M. Cross en H. Entzinger (red.), *Lost illusions. Caribbeans in Britain and the Netherlands* (Londen 1988); G. Cretser, 'Intermarriage between 'white' Britons and immigrants from the New Commonwealth and Pakistan', *Journal of Comparative Family Studies* 21: 2 (1990) 227-237; J. Langebroek en P. Muus, *De Surinaamse beroepsbevolking in Nederland* (Amsterdam 1991); S. Olzak en E. West, 'Ethnic conflict and the rise and fall of ethnic newspapers', *American Journal of Sociology* 56: 4 (1991) 458-474; D. Hondius, 'Huidskleur onbelangrijk? De acceptatie van raciaal gemengde paren en de omzichtige omgang met zichtbaar verschil in naoorlogs Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 25: 2 (1998) 234-275; A. van Heelsum, *Surinaamse organisaties in Nederland. Een netwerkanalyse* (Amsterdam 2002); R. Penninx en M. Schrover, 'Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief', in: J. Lucassen en A. de Ruijter (red.), *Nederland multicultureel en pluriform? Een aantal conceptuele studies* (Amsterdam 2002) 279-322; B. de Hart, 'Huwelijksmigratie, vreemdelingenrecht en integratie', *Bevolking en Gezin* 33: 2 (2004) 51-78; F. Vermeulen, 'Organisational patterns: Surinamese and Turkish associations in Amsterdam, 1960-1990', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31: 5 (2005) 951-973; A. González-Ferrer, 'Who do immigrants marry? Partner choice among single immigrants in Germany', *European Sociological Review* 22: 2 (2006) 171-18; J. van Ours en J. Veenman, 'How interethnic marriages affect the educational attainment of children; evidence from a natural experiment' (Paper gepresenteerd tijdens EALE Conference 2007 in Oslo, 7-3-2007); U. Bosma, *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam 2009); L. Lucassen en C. Laarman, 'Immigration, intermarriage and the changing face of Europe in the post war period', *The History of the Family* 14: 1 (2009) 52-68.
- 20 Onder vele anderen: W. Willems, A. Cottaar en D. van Aken, 'Indische Nederlanders. Van marginale groep tot succesvolle migranten', in: D. van Arkel, et al. (red.), *Van oost naar west: racisme als mondiale verschijnsel* (Baarn, Den Haag en Brussel 1990) 34-51; A. Derks-Tai A Pin, *Zelfportret in kleur. Het zelfbeeld van Surinaamse oudere vrouwen. Een onderzoek naar het zelfbeeld en de zelfrealisatie van Surinaamse oudere vrouwen* (Utrecht 1994); W. Willems, *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis* (Zwolle 1997); A. Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Zwolle en Den Haag 1998); P. Pattynama, 'Assimilation and masquerade. Self-construction of Indo-Dutch women', *European Journal of Women's Studies* 7: 3 (2000) 281-299; P. Pattynama, 'Migrant in eigen land. Kolonialisme, nationaliteit en levensverhaal', *Gaan en staan. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 36-59; W. Willems, *Uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2001); A. Cottaar, *Zusters uit Suriname. Naoorlogse belevenissen in de Nederlandse verpleging* (Amsterdam 2003); Y. Kopijn, 'Duizend-en-één verhalen van een nacht. Representaties en interpretaties van Indische vrouwelijkheid', *Gemengde gevoelens. Gender, etniciteit en (post)kolonialisme. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 27 (2007) 107-133.
- 21 Zie voor historiografisch debat R. Wodak, R. de Cillia, M. Reisigl en K. Liebhart, *The discursive construction of national identity* (Edinburgh 1999).
- 22 P. Bourdieu en J. Thompson, *Language and symbolic power* (Cambridge 1991); Wodak, et al., *The discursive construction of national identity*, 1-3; S. Hall, 'The question of cultural identity', in: S. Hall, D. Held, D. Hubert en K. Thompson (red.), *Modernity: an introduction to modern societies* (Cambridge en Oxford 1996); J. Herrick, *The history and theory of rhetoric. An introduction* (Boston 2004) 269.
- 23 Voor literatuurverwijzing zie T. van Dijk, 'Semantics of a press panic: the Tamil "invasion"', *European Journal of Communication* 3: 2 (1988) 167-187, 169.
- 24 Zie de publicaties van T. van Dijk en publicaties in het tijdschrift *Discourse & Society*; O. Santa Ana, "Like an animal I was treated." Anti-immigrant metaphor in US public discourse', *Discourse & Society* 10: 2 (1999) 191-224; E. El Refaie, 'Metaphors we discriminate by: Naturalized themes in Austrian newspaper articles about asylum seekers', *Journal of Sociolinguistics* 5: 3 (2001) 352-371; O. Santa Ana, *Brown tide rising. Metaphors of Latinos in contemporary American public discourse* (Austin 2002).
- 25 Kraak, *De repatriëring uit Indonesië*; Willems, et al., 'Indische Nederlanders. Van marginale groep tot succesvolle migranten'; W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland* (Amsterdam 1991); H. Smeets, *Molukkers in Nederland* (Utrecht 1992); W. Willems en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994); F. Steijlen, *RMS van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994* (Amsterdam 1996); Oostindie, *Het paradijs overzee*; Willems, *Uit Indië geboren*; H. Smeets en J. Veenman, 'More and more at home. Three generations of Moluccans in the Netherlands', in: H. Vermeulen en R. Penninx (red.), *Immigrant Integration. The Dutch case.* (Amsterdam 2000); Willems, *Uittocht uit Indië 1945-1995*; G. Beets, E. Walhout en S. Koesoebjono, 'Demografische ontwikkeling van de Molukse bevolkingsgroep in Nederland', *Maandstatistiek van de bevolking* 6 (2002) 13-17; H. Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004); F. Steijlen, 'Molukkers in Nederland: geschiedenis van een transnationale relatie', *Migrantenstudies* 4 (2004) 238-251; U. Bosma, et al., *De geschiedenis van Indische Nederlanders*; A. Cottaar (red.), *Indische leven in Nederland* (Amsterdam 2006); H. Smeets en F. Steijlen, *In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam en Utrecht 2006); U. Bosma, 'Sailing through Suez from the south: The emergence of an Indies-Dutch migration circuit, 1815-1940', *International Migration Review* 41:2 (2007) 511-536.
- 26 L. van Leeuwen, *Ons Indisch erfgoed* (Amsterdam 2008); Bosma, *Terug uit de koloniën*; Oostindie, *Postkolo-*

- niaal Nederland; U. Bosma, J. Lucassen en G. Oostindie (red.), *Postcolonial migrants and identity politics. Europe, Russia, Japan and the United States in comparison* (New York en Oxford 2012).
- 27 S. Legène, 'Bringing history home. Postcolonial immigrants and the Dutch cultural arena', *BMGN-LHCR* 126: 2 (2001) 54-70.
- 28 U. Bosma, 'Introduction. Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands', in: U. Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 7-26.
- 29 E. Boehmer en F. Gouda, 'Postcolonial studies in the context of the 'diasporic' Netherlands', in: M. Keown, D. Murphy, en J. Procter (red.), *Comparing postcolonial diasporas* (Houndsmill Basingstoke 2009) 37-55, 39.
- 30 J. Schuster, *Poortwachters over immigranten. Het debat over immigratie in het naoorlogse Groot-Brittannië en Nederland* (Amsterdam 1999); Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*.
- 31 Aanhangsel Eerste Kamer, 1959-1960 nummer 9; Handelingen Tweede Kamer (HTK), 1960-1961, 2858; HTK, 1960-1961, 2448 en 2460; Handelingen Eerste Kamer (HEK), 1960-1961, 2190; HEK, 1960-1961 (13-12-1960) 73; HEK, 1960-1961, 2189; 'Spijtoptanten inpassen in arbeidsproces', *Elseviers Weekblad* (23-7-1960); 'Redt liever die man die vrouw, dat kind. Onder de bruggen van genadeloos Djakarta sterven Nederlanders', *De Telegraaf* (23-1-1960); ingezonden brieven, *De Telegraaf* (26-1-1960); *Leeuwarder Courant* (8-8-1960 en 11-8-1960).
- 32 Wodak, et al., *The discursive construction of national identity*, 4.
- 33 S. Mills, *Discourse* (Londen en New York 1997) 105. Uitzonderingen zijn: A. Brysk, C. Parsons en W. Sandholtz, 'After empire: national identity and post-colonial families of nations', *European Journal of International Relations* 8: 2 (2002) 267-305; Riley en Emigh, 'Post-colonial journeys'.
- 34 Zie bijvoorbeeld: F. Gouda, 'The gendered rhetoric of colonialism and anti-colonialism in twentieth-century Indonesia', *Indonesia* 55 (1993) 1-22; F. Gouda, 'Good mothers, Medeas, or Jezebels. Feminine imagery in colonial and anticolonial rhetoric in the Dutch East Indies, 1900-1942', in: J. Clancy-Smith en F. Gouda (red.), *Domesticating the empire. Race, gender, and family life in French and Dutch colonialism* (Charlottesville en Londen 1998) 236-255; F. Gouda, *What's to be done with gender and post-colonial studies?* (Amsterdam 2001); R. Cribbs, 'The historical roots of Indonesia's New Order. Beyond the colonial comparison', in: E. Aspinall en G. Fealy (red.), *Soeharto's New Order and its legacy. Essays in honour of Harold Crouch* (Canberra 2010).
- 35 Zie bijvoorbeeld: Bosma, *Terug uit de koloniën*; Cottaar, *Zusters uit Suriname*; A. van Heelsum, *De etnisch-culturele positie van de tweede generatie Surinamers* (Amsterdam 1997); A. van Heelsum, *Surinaamse organisaties in Nederland. Een netwerkanalyse*; Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*; Manuhutu en Smeets, *Tijdelijk verblijf*; Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*; Willems, *Uittocht uit Indië 1945-1995*; Willems en Lucassen, *Het onbekende vaderland*; A. Stoler, 'Rethinking colonial categories: European communities and the boundaries of rule', *Comparative Studies in Society and History* 31: 1 (1989) 134-161.
- 36 Vergelijk: Frankrijk: N. Bancel, P. Blanchard en S. Lemaire, 'Introduction. La fracture coloniale: une crise française', in: P. Blanchard, N. Bancel en S. Lemaire (red.), *La fracture coloniale. La société française au prisme de l'héritage colonial* (Parijs 2005) 12-14. Nederland: U. Bosma, R. Raben en W. Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2006); G. Oostindie (red.), *Dutch colonialism, migration and cultural heritage* (Leiden 2008); Willems, *Uit Indië geboren*.
- 37 Bancel, e.a., 'Introduction. La fracture coloniale: une crise française', 12-14.
- 38 A. Cottaar en W. Willems, *Indische Nederlanders. Een onderzoek naar beeldvorming* (Den Haag 1984); R. Habiboe, 'De overkomst van de Molukkers en de Nederlandse dagbladpers', in: W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951* (Amsterdam 1991) 103-106; M. Jongmans, 'De soep wordt niet zo heet gegeten als ze wordt opgediend'. Regulering van Antilliaanse immigratie, het debat over de toelating van Antillianen tot Nederland, 1970-2000. Een historische en juridische analyse op basis van overheidspublicaties, krantenknipsels en juridische documentatie (Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen 2003); K. Vos, *Indië tabeh. Opmattingen in kranten van Indische Nederlanders in Indonesië over de repatriëring (1950-1958)* (Masterscriptie Universiteit Rotterdam, 2007); R. Veerman, *De Nederlandse pers in de jaren 1950-1951 en de komst van de Molukse ex-KNIL-militairen naar Nederland* (Scriptie Instituut voor Geschiedenis, 2012 Universiteit Leiden).
- 39 C. Tilly, *Durable inequality* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1998).
- 40 H. Lutz, 'Zonder blikken of blozen. Het standpunt van de (nieuw-)realisten', *Tijdschrift van genderstudies* 5: 3 (2002) 7-17; E. Boris, 'On the importance of naming: gender, race and the writing of policy history', *The Journal of Policy History* 17:1 (2005) 72-92; A. Phoenix en P. Pattynama, 'Intersectionality', *European Journal of Women's Studies* 13 (2006) 187-192; K. Davis, 'Intersectionality as buzzword. A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful', *Feminist theory* 9 (2008) 67-85.
- 41 N. Yuval-Davis, 'Introduction: framing the questions', in: N. Yuval-Davis, *Politics of belonging: intersectional contestations* (Los Angeles 2011) 1-45.
- 42 M. Schrover, *Om de meisjes, voor de meisjes. Een historisch perspectief op problematisering en bagatellisering van onderwerpen die te maken hebben met migratie en integratie* (Leiden 2011).
- 43 R. Doty, 'Immigration and national identity: constructing the nation', *Review of International Studies* 22: 3

- (1996) 235-255, 240.
- 44 S. Ahmed, C. Castaneda, A. Fortier en M. Sheller (red.), *Uprootings/regroundings. Questions of home and migration* (Oxford en New York 2003); B. Reiter, 'Portugal: national pride and imperial neurosis', *Race Class* 47 (2005) 79-91; S. Bastos en J. Bastos, "'Our colonisers were better than yours.'" Identity debates in greater London', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31: 1 (2005) 79-98; S. Small en J. Solomos, 'Race, immigration and politics in Britain: Changing Policy Agendas and conceptual paradigms 1940s-20002', *International Journal of Comparative Sociology* 47: 3-4 (2006) 235-257, 239.
- 45 A. Stoler, *Race and the education of desire. Foucault's history of sexuality and the colonial order of things* (Durham 1995).
- 46 B. Anderson, 'Long-distance nationalism', in: B. Anderson (red.), *The spectre of comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the world* (London 1988); R. Silberman, R. Alba en I. Fournier, 'Segmented assimilation in France? Discrimination in the labour market against the second generation', *Ethnic and Racial Studies* 30: 1 (2007) 1-27; L. Pawley, 'Cultural citizenship', *Sociology Compass* 2: 2 (2008) 594-608.
- 47 E. Said, *Orientalism* (New York 1979); P. Gilroy, 'Cultural studies and ethnic absolutism', in: L. Grossberg, C. Nelson en P. Treichler (red.), *Cultural studies* (New York 1992) 187-198; Stoler, 'Rethinking colonial categories'; A. Stoler, *Carnal knowledge and imperial power. Race and the intimate in colonial rule* (Berkeley en Los Angeles 2002).
- 48 F. Cooper en A. Stoler (red.), *Tensions of empire: colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley en Los Angeles 1997).
- 49 J. Miège en C. Dubois (red.), *L'Europe retrouvée. Les migrations de la décolonisation* (Parijs 1994); A. Smith, 'Introduction. Europe's invisible migrants', in: A. Smith (red.), *Europe's invisible migrants* (Amsterdam 2003) 9-32.
- 50 Ahmed, et al. (red.), *Uprootings/regroundings*; Reiter, 'Portugal: national pride and imperial neurosis', 79-91; Bastos en Bastos, "'Our colonisers were better than yours'"; Small en Solomos, 'Race, immigration and politics in Britain', 239.
- 51 Reiter, 'Portugal: national pride and imperial neurosis'; Small en Solomos, 'Race, immigration and politics in Britain', 239.
- 52 Er is wel een andere publicatie met de term imagined family, maar het wordt hier in een heel andere context gebruikt. De definitie hier luidt namelijk: 'the families we wish we could have if only we had the time and the room for them', J. Gillis, *Our imagined families: The myths and rituals we live by. The Emory Center for Myth and Ritual in American Life. Working paper 7* (2002) http://www.marial.emory.edu/pdfs/wp007_02.pdf.
- 53 F. Gouda, 'Beelden van (on)mannelijkheid in de koloniale cultuur van Nedelands-Indië, 1900-1949', *Sociologie* 3:1 (2007) 64-80; Gouda, 'The Gendered Rhetoric of Colonialism and Anti-Colonialism'; E. Locher-Scholten, 'Orientalism and the rhetoric of family: Javanese servants in European household manuals and children's fiction', *Indonesia* 58 (1994) 19-39; H. Alatas, *The myth of the lazy native: a study of the image of the Malays, Filipinos and Javanese from the 16th to the 20th century and its function in the ideology of colonial capitalism* (Londen 1977).
- 54 Anderson, *Imagined communities*, 4-12.
- 55 L. Hunt, *The family romance of the French revolution* (Berkeley en Los Angeles 1992) 8; Gouda, *What's to be done with gender and post-colonial studies?*, 12; B. Ramusack, 'Cultural missionaries, maternal imperialists, feminist allies. British women activists in India, 1865-1945', in: N. Chaudhuri en M. Strobel (red.), *Western women and imperialism: complicity and resistance* (Indiana 1992) 119-136; Stoler, *Race and the education of desire*, 150-151; Alatas, *The myth of the lazy native*; Gouda, 'The Gendered Rhetoric of Colonialism and Anti-Colonialism'; Stoler, *Carnal knowledge and imperial power*, 210.
- 56 Locher-Scholten, 'Orientalism and the rhetoric of family', 19-39; Gouda, 'The Gendered Rhetoric of Colonialism and Anti-Colonialism'; A. McClintock, *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest* (New York en Londen 1995).
- 57 McClintock, *Imperial leather*, 48.
- 58 Hunt, *The family romance of the French revolution*.
- 59 F. Proschan, 'Eunuch mandarins, soldats mamzelles, effeminate boys, and graceless women. French colonial constructions of Vietnamese genders', *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 8: 4 (2002) 435-467; Gouda, 'Good mothers, Medeas, or Jezebels'; Locher-Scholten, 'Orientalism and the rhetoric of family'.
- 60 Zie voor eenzelfde benadering: Brysk, et al., 'After Empire'.
- 61 Walaardt, *Geruisloos inwilligen*.
- 62 L. Flores, 'Creating discursive space through a rhetoric of difference: Chicana feminists craft a homeland', *Quarterly Journal of Speech* 82: 2 (1996) 142-156.
- 63 M. Bal, *Travelling concepts in humanities. A rough guide* (Toronto 2002); B. Neumann en F. Tygstrup, 'Traveling concepts in English studies', *European Journal of English Studies* 13: 1 (2009) 1-12; M. Frank, 'Imaginative geography as a travelling concept', *European Journal of English Studies* 13: 1 (2009) 61-77.
- 64 C. Forsdick, 'Traveling concept: post-colonial approaches to exoticism', *Paragrapgh* 24 (2001) 12-29.

- 65 R. Rhodes, *Understanding governance. Policy networks, governance, reflexivity and accountability* (Buckingham 1997); A. Betts, *Conceptualising interconnections in global governance: the case of refugee protection*, Oxford: rsc Working Paper 38, 2006.
- 66 S. Huntington, *The clash of civilizations and the remaking of world order* (New York 1996).
- 67 Pattynama, 'Assimilation and masquerade', 281-299.
- 68 T. van Dijk, 'Discourse analysis: its development and application to the structures of news', *Journal of Communication* 33: 2 (1983) 20-43; Van Dijk, 'Semantics of a press panic'.
- 69 G. Lakoff, 'Metaphor, morality, and politics, or, why Conservatives have left Liberals in the dust', *Social Research* 62:2 (1995) 177-214; G. Lakoff en M. Johnson, *Metaphors we live by* (Chicago 1981).
- 70 G. Lakoff, 'Metaphor, morality, and politics'; M. Rosello, 'Fortress Europe and its metaphors: Immigration and law', *CES Working Paper* 3:1 (1999); A. Musolff, 'Political imagery of Europe: A house without exit doors?', *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 21: 3 (2000) 216-229; G. Lakoff, *Moral politics: how liberals and conservatives think* (Chicago 2002); D. Bigo, 'Security and immigration: toward a critique of the governmentality of unease', *Alternatives: Global, Local, Political (Supplement)* 27: 1 (2002) 63-92; G. O'Brien, 'Indigestible food, conquering hordes, and waste materials: Metaphors of immigrants and the early immigration restriction debate in the United States', *Metaphor and symbol* 18: 1 (2003) 33-47; J. Charteris-Black, *Politicians and rhetoric: the persuasive power of metaphor* (Houndmills, Basingstoke en Hampshire 2005); J. Charteris-Black, 'Britain as a container: immigration metaphors in the 2005 election campaign', *Discourse & Society* 17: 5 (2006) 563-581.
- 71 Santa Ana, "'Like an animal I was treated'"; El Refaie, 'Metaphors we discriminate by'; Santa Ana, *Brown tide rising*.
- 72 J. Charteris-Black, *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis* (Houndmills Basingstoke en Hampshire 2004).
- 73 Zie voor de UK: Ellis, "'The produce of more than one country'".
- 74 Santa Ana, "'Like an animal I was treated'"; El Refaie, 'Metaphors we discriminate by'; Santa Ana, *Brown tide rising*.
- 75 Zie bijvoorbeeld het krantenartikel: 'Minister van Agt: Surinaamse stroom moet ingedamd', *Het Parool* (20-12-1972).
- 76 'Aan de invasie van Surinamers en Antillianen dient een halt te worden toegeroepen', in: 'Immigratiebeleid moet anders', *NRC Handelsblad* (6-12-1974); 'Leger repatriandi': minister van Justitie Van Oven, in: *HEK*, 1955-1956 (29-2-1956) 2230.
- 77 El Refaie, 'Metaphors we discriminate by'; Santa Ana, "'Like an animal I was treated'".
- 78 Santa Ana, "'Like an animal I was treated'".
- 79 D. Scheufele, 'Framing as a theory of media effects', *Journal of Communication* 49: 1 (1999) 103-122; B. van Gorp, 'Where is the frame? Victims and intruders in the Belgian press coverage of the asylum issue', *European Journal of Communication* 20: 4 (2005) 485-508; H. Bauder, 'Media discourse and the new German immigration law', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34: 1 (2008) 95-112; J. Matthes en M. Kohring, 'The content analysis of media frames: Toward improving reliability and validity', *Journal of Communication* 58: 2 (2008) 258-279.
- 80 Betts, *Conceptualising interconnections in global governance*; A. Betts, *International cooperation in the global refugee regime*, GEG Working Paper 44 (Oxford 2008).
- 81 J. Dubbelman, 'Inleiding', in: J. Dubbelman en J. Tanja (red.), *Vreemd Gespuis* (Amsterdam 1987) 1-13; D. Bronkhorst, *Een tijd van komen. De geschiedenis van vluchtelingen in Nederland* (Amsterdam 1990) 2-19, 138; M. Leenders, *Ongenode gasten: van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (1993); T. Gerritsen, 'The tradition of human rights and humanitarian action in the Netherlands', *RSQ* 26: 4 (2007) 214-219, 214.
- 82 Corwin, 'The numbers game', 223-297.
- 83 P. Nora, 'Between memory and history: les lieux de mémoire', *Representations* (1989) 7-25; J. Jordi en M. Hamoumou, *Les harkis, une mémoire enfouie* (1999); Pattynama, 'The colonial past in the postcolonial present'; G. Oostindie, *Slavernij, canon en trauma* (inaugurale lezing Professor G. Oostindie, Universiteit Leiden, 19-10-2007); T. Blickstein, 'Forgetful "Sites of Memory." Immigration Museums and the Uses of Public Memory', *The New School Psychology Bulletin* 6:2 (2009) 15-31; Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*.
- 84 Deze werden gedeeltelijk verzameld door student-assistent Daan Loeff.
- 85 Charteris-Black, *Corpus approaches to critical metaphor analysis*.
- 86 El Refaie, 'Metaphors we discriminate by', 368-369.
- 87 J. Gelman Taylor, *The social world of Batavia* (Madison en Londen 1983) 144-158; Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*; B. Müller, *Op de wipstoel. De niet-gewettigde inheemse vrouw van de blanke Europeaan in Nederlands-Indië (1890 tot 1940). Een literatuuronderzoek naar beeldvorming en werkelijkheid* (Amsterdam 1995); M. Bal, 'Verteltheorie als instrument voor ideologiekritiek', *Spektator. Tijdschrift voor Neerlandistiek* 13: 4 (1983-4) 266-580.
- 88 A. Paasman, 'Wat bezielde de literaire kolonisten? Het beeld van de Westindische kolonist in de literatuur

- 1670-1830', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 1: 2 (1982) 44-62; A. Paasman, *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden 1984); M. van Kempen, "'Van grouwelijke monsters en kinderen gods'. De Nederlands-koloniale literatuur over Suriname", in: T. D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002) 160-198; M. van Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel 1: 1596-1957 & de orale literatuur* (Breda 2003); M. van Kempen, 'Literatuur van niet-surinamers over suriname. Een nieuwe materiaalverzameling, thrillers en slavernij teksten', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 24: 2 (2005) 323-343; R. Ammerlaan, "'Want al was zijn huis ook zwart, teërgevoelig was zijn hart.' Beeldvorming over zwarten en slavernij in kinderboeken, 1807-1863', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 24: 1 (2005) 39-51; M. Botman, 'Jetta. De tragische mulattin tussen barbaarsheid en beschaving', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 24: 1 (2005) 52-65; M. van Kempen, *Noorddoostpassanten: 400 jaar Nederlandse verhaalkunst over Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba* (Amsterdam 2005).
- 89 Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*; Müller, *Op de wipstoel*; L. Dorr, 'Arm in arm. Gender, Eugenics, and Virginia's Racial Integrity Acts of the 1920s', *Journal of Women's History* 11: 1 (1999) 143-166; L. Caplan, 'Iconographies of Anglo-Indian women: Gender constructs and contrasts in a changing society', *Modern Asian Studies* 34: 4 (2000) 863-892; K. Morris, 'Jamaica Kincaid's voracious bodies. Engendering a Carib(bean) woman', *Callaloo* 25:3 (2002) 954-968; D. Ghosh, 'Gender and colonialism: expansion or marginalization?', *The Historical Journal* 47: 3 (2004) 737-755; M. Shapiro, 'Securing the American ethnoscape. Official surveys and literary interventions', *Worlds & Knowledges Otherwise* 1: 1 (2004) 1-31; Y. Goyal, 'The gender of diaspora in Toni Morrison's tar baby', *Modern Fiction Studies* 52: 2 (2006) 393-414; C. Hezser, "'Are you protestant jews of roman catholic jews?'" Literary representations of being Jewish in Ireland', *Modern Judaism* 25: 2 (2005) 159-187.
- 90 R. Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam 1978); biografische info op www.damescompartment.nl.
- 91 Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel*.
- 92 M. Kruseman, *Huwelijk in Indië* (Den Haag 1873); M. van Java, *De familie van de resident* (Leiden 1875); M. Frank, *Bijna verloren* (Schiedam 1880); A. Foore, *De Van Sons* (Den Haag 1881); M. van Java, *Herme-lijn* (Schiedam 1885); P. Daum, *Goena-Goena* (Leiden 1887); A. Foore, *Bogoriana* (Haarlem 1890); Adinda (pseudoniem van T. van Hoven), *Vrouwen lief en leed onder de tropen* (s.l. 1892); P. Daum, *Nummer elf: oorspronkelijke Indische roman* (Leiden 1893); M. van Java, *Herfststraden* (Schiedam 1896); L. Couperus, *Stille kracht* (Amsterdam z.j.); L. de B.B., *Janneke de Pionierster* (Amsterdam 1904); T. van Hoven, *Vervreemd: een Indische roman* (Amersfoort 1906); S. Franke *Njai Sarina: een roman* (Amsterdam 1941); L. Szekely, *Rimboe* (Amsterdam 1949); J. de Boer, *Kruis of munt* (Den Haag 1949).
- 93 Toegankelijk via www.statengeneraaldigitaal.nl.
- 94 Schuster, *Poortwachters over immigranten*; Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*.
- 95 NA, IND (5.023.5027), Beleidsarchief Immigratie- en Naturalisatiedienst en Voorgangers; N.A., Commissariaat Ambonezenzorg (CAZ); Utrechts Archief, Nederlandse hervormde kerk, Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier initiatief voor sociale zorg ten behoeve van gerepatrieerden (CCKP) (1405); NA, Ministerie van Justitie: Molukse acties (1970-2000) (2.09.93); NA, Nationale Actie Steunt Spijtoptanten Indonesië (NASSI), 1949-1969 (2.20.27); NA, Ministerie van Maatschappelijk Werk (2.27.02); NA, International Social Service (2.19.059), Werkgroep huwelijk en gezin, inv. nrs. 152-162.

Hoofdstuk 2 Nederlands-Indië

- 1 HEK 1953-1954 (25-3-1954).
- 2 Bosma, *Terug uit de koloniën*, 70; Bosma, et al., *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, 199 e.v.
- 3 F. Gaastra, *De geschiedenis van de V.O.C.* (Zutphen 1991); U. Bosma en R. Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003); C. Laarman, 'Dutch colonization and settlement', in: Immanuel Ness (red.), *The Encyclopedia of global human migration* (Chicester 2013) 1271-1275.
- 4 Gaastra, *De geschiedenis van de V.O.C.*, 83.
- 5 G. Beets, E. van Imhoff en C. Huisman, 'Demografie van de Indische Nederlanders, 1930-2001', *Bevolkingstrends* 1 (2003) 58-66, 60.
- 6 E. Locher-Scholten, 'Interraciale ontmoetingen naar sekse in Nederlands-Indië. De onmacht van het getal', in: E. Captain, M. Hellevoort en M. van der Klein (red.), *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000) 17; Beets, et al., 'Demografie van de Indische Nederlanders', 93-94.
- 7 Bosma en Raben, *Being "Dutch" in the Indies*.
- 8 Bosma, 'Sailing through Suez from the South', 511-536; U. Bosma, 'Nederlands Nieuw-Guinea en de late

- empire builders*, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:3 (2009) 2-25.
- 9 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*, 42-44, 53-55; A. Stoler, 'Sexual affronts and racial frontiers: European identities and the cultural politica of exclusion in colonial Southeast Asia', in: A. Coombes en A. Brah (red.), *Hybridity and its discontents. Politics, science, culture* (Londen en New York 2000).
 - 10 Meijer, *In Indië geworteld*, 38.
 - 11 M. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992) 273.
 - 12 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 31-32.
 - 13 C. van Eijl en M. Schrover, 'Inleiding', in: M. Schrover (red.), *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 7-33; P. Christiaans en M. Schrover, 'Het oudpaspoortarchief (1950-1959)', in: M. Schrover (red.), *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 156-176; Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*.
 - 14 Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 69-72; Christiaans en Schrover, 'Het oudpaspoortarchief (1950-1959)', 160.
 - 15 Christiaans en Schrover, 'Het oudpaspoortarchief (1950-1959)'.
 - 16 Voor nationaliteitswetgeving zie: Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*.
 - 17 B. de Hart, 'Maria Toet en andere verhalen. De nationaliteit van de gehuwde vrouw en de constructie van de natiestaat', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1999) 183-206.
 - 18 Wet van 28-7-1850, *Staatsblad* nr. 44.
 - 19 Uitvoering van artikel 7 der Grondwet, Memorie van toelichting XXXIV.3, 396.
 - 20 Zie ook: Pattynama, 'Migrant in eigen land', 39.
 - 21 Uitvoering van Artikel 7 der Grondwet (Algemeen Verslag der Commissie van Rapporteurs) (1 juni 1850), 408.
 - 22 НТК (zitting 10 juli) bijblad van de Nederlandsche staats-courant 1849-1850, 7.
 - 23 НТК, 1849-1850, (10-7-1850) 14.
 - 24 НТК, 1849-1850, (10-7-1850) 14.
 - 25 НТК, 1849-1850, (11-7-1850) 5.
 - 26 Wet van 12-12-1892, *Staatsblad* nr. 268; НЕК, 1892-1893 (10-12-1892) 98.
 - 27 Dit gold ook voor Nederlandse vrouwen die met een 'inlandse' man trouwden, zie B. de Hart, "De werpelijkste van alle gemengde huwelijken." De Gemengde Huwelijken Regeling Nederlands-Indië 1898 en de Rijkswet op het Nederlandschap 1892 vergeleken', *Gaan en staan. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 60-80.
 - 28 Christiaans en Schrover, 'Het oudpaspoortarchief (1950-1959)'.
 - 29 Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 72; НТК, 1909-1910 (22-12-1909) 1264-1276.
 - 30 Cooper en Stoler (red.), *Tensions of Empire*, 3-4.
 - 31 Bosma en Raben, *Being "Dutch" in the Indies*, 258-338.
 - 32 Alatas, *The myth of the lazy native*.
 - 33 Alatas, *The myth of the lazy native*, 61.
 - 34 J. Jong, *Van batig slot naar ereschuld: de discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* (Groningen 1989).
 - 35 Multatuli, *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (Amsterdam 1860).
 - 36 Alatas, *The myth of the lazy native*, 66.
 - 37 НТК, 1862-1863 (1 Juli) 278.
 - 38 H. van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 78.
 - 39 НТК, 1851-1852 (8 december) 464.
 - 40 Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, 176-208.
 - 41 H. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 20-25, 372-272.
 - 42 НТК, 1901-1902 (21 november 1901).
 - 43 Bloembergen en Raben, 'Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950', 12; U. Bosma, *Karel Zaalberg. journalist en strijder voor de Indo* (Leiden 1997).
 - 44 Cooper en Stoler (red.), *Tensions of Empire*.
 - 45 Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel*, 310.
 - 46 Van Deventer, 'Een eereschuld', *De Gids* 63:III (1899) 215-228 en 249-252.
 - 47 Van Deventer, 'Een eereschuld', 249-252.
 - 48 Bloembergen en Raben, 'Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950', 9-11.
 - 49 Van Deventer, 'Een eereschuld', 252-253.
 - 50 Troonrede Koningin Wilhelmina, 17 september 1901. <http://www.troonredes.nl/1901/09>, geraadpleegd september 2011.

- 51 HTK (21-11-1901) 108 en 123; HTK (20-11-1901) 84-89.
- 52 C. Fasseur, *Geld en geweten. 1. De negentiende eeuw* (Den Haag 1980); H. Smit, *Gezag is gezag ...: kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006) 173-174; P. Brooshoof, *De ethische koers in de koloniale politiek* (Amsterdam 1901).
- 53 HTK, 1907-1908 (5-11-1907) 192 en 196; HTK, 1901-1902 (22-11-1901) 116; HTK, 1904-1905 (26-11-1904) 276.
- 54 A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam 1880) 964, vergelijk 969; zie ook: Gouda, 'The Gendered Rhetoric of Colonialism and Anti-Colonialism'.
- 55 H. van Kol, 'Ontwerp-program voor de Nederlandsche koloniale politiek (congres SDAP 1901)', *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch Maandschrift* 6 (1901) 197-220.
- 56 Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 151; Van Kol, 'Ontwerp-program'.
- 57 Van Kol, 'Ontwerp-program'.
- 58 HTK, 1918-1919, (8-4-1919) 2082-2083, 2098.
- 59 Niet al deze artikelen zijn voor dit proefschrift onderzocht. Deze aantallen geven aan dat er veel meer over inlanders werd geschreven dan over Indische Nederlanders.
- 60 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*, 223-249, 299-310; Meijer, *In Indië geworteld*, 40-51.
- 61 Zie ook Meijer, *In Indië geworteld*, 44.
- 62 HTK, 1901-1902, Kamerstuk TK, 1901-1902, Kamerstuknummer 4 ondernummer 46, 69; HTK, 1901-1902 (21-11-1901) 108; C. van Deventer, 'Indië en de democratie', *De Gids* (1902) 264-298, 297.
- 63 *Sumatra Courant* (7-5-1897).
- 64 'De achterstelling van den Indo-Europeaan in Ned.-Oost-Indië', *De Tijd* (4-9-1917).
- 65 Bosma en Raben, *Being "Dutch" in the Indies*, 258.
- 66 'Het onoverkomenlijke bezwaar. De Indo-Europeaan, die geen ambachtsman wil zijn', *Algemeen Handelsblad* (28-4-1929).
- 67 HTK, 1906-1907 (16-11-1906) 353; HTK, 1902-1903 (19-11-1902) 132; HTK, 1898-1899 (22-11-1898).
- 68 HTK, 1906-1907 (16-11-1906) 353.
- 69 HTK, 1902-1903 (21-11-1902) 161.
- 70 Bosma, *Terug uit de koloniën*, 70.
- 71 Gelman Taylor, *The social world of Batavia, 144-158*; Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*; Müller, *Op de wipstoel*.
- 72 Handelingen Staten Generaal. <http://www.statengeneraaldigitaal.nl.geraadpleegd> september 2011
- 73 Koninklijke bibliotheek, historische kranten. <http://kranten.kb.nl.geraadpleegd> september 2011.
- 74 'Indië in den vreemde', *Algemeen Handelsblad* (9-11-1926); zie ook 'Indische reisindrukken', *Het Vaderland* (19-12-1931).
- 75 HTK, 1904-1905 (22-11-1904) 185.
- 76 Slechts een kleine greep: HEK, 1913-1914 (30-12-1913) 97; HTK, 1908-1909 (24-3-1909) 1880; HTK, 1908-1909 (6-11-1908) 309; HTK 1898-1899 (22-11-1898) 165; HTK, 1937-1938 (25-2-1938) 1244; HTK, 1880-1881, (16-11-1880) 381-382; HTK, 1912-1913 (20-11-1912) 703; HTK, 1917-1918 (15-2-1918) 1437; HTK, 1909-1910 (11-11-1909) 188; HTK, 1884-1885 (19-5-1885) 888.
- 77 HTK, 1898-1899 (22-11-1898) 163.
- 78 HTK, 1913-1914 (17-11-1913) 180.
- 79 Enkele voorbeelden: 'De tucht in het Ned-Ind. Leger', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* (5-11-1930); 'Het oplossings-tempo bij de Indische problemen ondernemersraad voor Ned.-Indië. Openingsrede van Prof. mr. M. W. F. Treub', *Het Vaderland* (26-05-1928); 'Uit onze oost', *Algemeen Handelsblad* (18-2-1928); 'Boeatan in de Gothische zaal', *Het Vaderland* (2-6-1924); HTK, 1923-1924 (16-10-1923) 94; HTK, 1900-1901 (17-12-1900) 766; HTK, 1888-1889 (28-11-1888) 319; HEK, 1888-1889 (26-1-1889) 179; 'Peutjoet - Atjehs doodenakkers. Vervulling van een eereplicht', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* (8-8-1937); HTK, 1927-1928 (20-3-1928) 1795.
- 80 HTK, 1886-1887 (23-6-1887) 2138; HEK, 1921-1922 (30-3-1922) 548; HTK, 1875-1876, (12-11-1875) 347; HTK, 1915-1916 (16-11-1915) 156; HTK, 1888-1889 (28-11-1888) 319; HTK, 1927-1928 (20-3-1928) 1795.
- 81 HTK, 1908-1909 (24-3-1909) 1880.
- 82 Gouda, 'Beelden van (on)mannelijkheid in de koloniale cultuur van Nederlands-Indië, 1900-1949'.
- 83 Gouda, 'The Gendered Rhetoric of Colonialism and Anti-Colonialism'; HTK, 1913-1914 (14-11-1913) 155; HTK, 1897-1898 (16-11-1897) 109; HTK, 1917-1918 (15-2-1918) 1437; HTK, 1937-1938 (25-2-1938) 1244; HTK, 1913-1914 (14-11-1913) 155; HTK, 1913-1914 (11-11-1913) 92.
- 84 HTK, 1913-1914 (11-11-1913) 92.
- 85 HTK, 1897-1898 (16-11-1897) 109-110.
- 86 'De Javaansche bannelingen', *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij* (27-10-1913).
- 87 Zie onder andere: Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*; P. Pattynama, 'Secrets and danger: interracial sexuality in Louis Couperus's *The hidden force* and Dutch colonial culture around 1900', in: J. Clancy-Smith en F. Gouda (red.), *Domesticating the empire: race, gender, and family life in French and Dutch colonialism* (Charlottesville 1998) 84-107; P. Pattynama, 'Max Havelaar, of de invloed van de populaire media op de

- herinnering aan Indië', *Indische Letteren* 21:3 (2006) 169-185; P. Pattynama, '... de baai ... de binnenbaai ...' (Amsterdam 2007); P. Boudewijn, Nonna's, sinjo's en hun warme bloed. De representatie van Indo-Europeaan in de Indisch-Nederlandse letterkunde van 1860 tot 1915 (Master scriptie Universiteit Groningen, 2011).
- 88 Pattynama, '... de baai ... de binnenbaai ...'.
- 89 Dit gold ook voor andere koloniën, zoals Brits-India en het Franse Indo-China. Gouda, 'Beelden van (on)mannelijkheid in de koloniale cultuur van Nedelands-Indië, 1900-1949'.
- 90 M. Sinha, 'Giving masculinity a history: some contributions from the historiography of colonial India', *Gender and history* 11: 3 (1999) 445-460; Proshan, 'Eunuch mandarins, soldats mamzelles, effeminate boys, and graceless women'; M. Sinha, *Colonial masculinity: The 'manly Englishman' and the 'effeminate Bengali' in the late nineteenth century* (Manchester 1995).
- 91 Pattynama, 'Secrets and danger', 87-88.
- 92 Couperus, *De stille kracht*, 50.
- 93 Couperus, *De stille kracht*, 80-82.
- 94 Zie bijvoorbeeld Frank, *Bijna verloren*, 137.
- 95 Daum, 'Goena-Goena', 20.
- 96 Székely, *Rimboe*.
- 97 De B.B., *Janneke de pionierster*, 164.
- 98 Franke, *Njai Sarina: roman*, 117.
- 99 Adinda, *Vrouwen lief en leed onder de tropen*, 312.
- 100 Pattynama, '... de baai ... de binnenbaai ...', 9.
- 101 Boudewijn, Nonna's, sinjo's en hun warme bloed.
- 102 Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*; Boudewijn, Nonna's, sinjo's en hun warme bloed.
- 103 Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*, 45-48; Kruseman, *Een huwelijk in Indië*, 48; Foore, *De Van Sons. Een verhaal uit Indie*, 110; Couperus, *De stille kracht*, 16-17.
- 104 Couperus, *De stille kracht*, 89-90.
- 105 Zie bijvoorbeeld: Van Java, *Hermelijn*.
- 106 Daum, 'Goena-Goena', 33.
- 107 Boudewijn, Nonna's, sinjo's en hun warme bloed. Zie bijvoorbeeld; Hoven, *Vervreemd*, 13; Daum, 'Goena-goena', 9.
- 108 Hoven, *Vervreemd*, 7.
- 109 Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*.
- 110 Stoler, 'Carnal knowledge'.
- 111 Stoler, 'Rethinking colonial categories', 138.
- 112 F. Gouda, *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 1995).
- 113 Geciteerd in: N. Lucas, 'Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen. Het concubinaat in de planterswereld aan Sumatra's Oostkust 1860-1940', *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 7 (1986) 78-91, 92.
- 114 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*, 217.
- 115 Zie bijvoorbeeld: W. Koot, *Het concubinaat* (Soerabaia 1905) 14.
- 116 F. Colombijn, 'Waarom een villa moeilijker te slopen is dan het Jan Pieterszoon Coen-monument. Sociale veranderingen in de Indonesische stad tijdens de dekolonisatie', *Leidschrift* 21: 2 (2006) 91-107, 99.
- 117 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*, 280; Brooshooft, *De ethische koers in de koloniale politiek*, 114-115.
- 118 Stoler, 'Rethinking colonial categories'; Bosma en Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*, 216; Zie ook: *Rapport der pauperisme-commissie, ingesteld bij artikel 2 van het regeeringsbesluit van 29 juni 1902 no 9* (Batavia 1903). Voor de Britse koloniën: P. Levine, *Prostitution, race & politics. Policing venereal disease in the British empire* (New York en Londen 2003) 235.
- 119 A. Stoler, 'Perceptions of protest: defining the dangerous in colonial Sumatra', *American Ethnologist* 12: 4 (1985) 642-658; Stoler, 'Sexual affronts and racial frontiers'.
- 120 *Handelingen der Nederlandsch-Indische Juristen-vereeniging* (Batavia en Noordwijk 1887) 48; J. Nederburgh, *Wetgeving voor Nederlandsch-Indië. Officiële bescheiden, met enige aantekeningen. I Gemengde huwelijken* (Batavia 1899) 20; De Hart, "'De verwerpelijke van alle gemengde huwelijken'".
- 121 Kamerstukken TK, 1931-1940, Indisch Verslag.
- 122 *Handelingen der Nederlandsch-Indische juristen-vereeniging* (1887) 58.
- 123 'Staatsblad van Nederlandsch-Indië 1898 158, 23; Nederburgh, *Wetgeving voor Nederlandsch-Indië*.
- 124 Nederburgh, *Wetgeving voor Nederlandsch-Indië*, 20.
- 125 L. van den Berg, 'Praeadvies van Mr. L.W.C. van den Berg', in: *Handelingen der Nederlandsch-Indische Juristen-vereeniging* (Batavia en Noordwijk 1887) 48-55.
- 126 *Handelingen der Nederlandsch-Indische juristen-vereeniging*, 44-45.
- 127 Nederburgh, *Wetgeving voor Nederlandsch-Indië*, 19.

- 128 *Handelingen der Nederlandsch-Indische juristen-vereeniging*, 68.
 129 Van den Berg, 'Praeadvies van Mr. L.W.C. van den Berg', 56.
 130 Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel*, 235.
 131 Hoven, *Vervreemd*, 98.
 132 Hoven, *Vervreemd*, 99-100.
 133 Frank, *Bijna verloren*, 125-126, 144-145; Adinda, *Vrouwen lief en leed onder de tropen: roman*.
 134 Müller, *Op de wipstoel*, 27.
 135 Daum, *Nummer elf*, 198.
 136 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 27.
 137 Idem, 31.
 138 Voor deze analyse zijn alleen Nederlandse kranten en geen Indische kranten gebruikt, aangezien deze laatste de beeldvorming in Nederland minder zullen hebben beïnvloed.
 139 HTK, 1929-1930 (26-2-1930) 1492.
 140 R. Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists. The Ambonese islands from colonialism to revolt 1880-1950* (Leiden 1990) 39-49; J. de Moor, 'Met klewang en karabijn: militaire geschiedenis van Nederlands-Indië (1815-1949)', in: J. Bruijn en C. Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 199-244.
 141 'De pers', *Algemeen Handelsblad* (12-8-1897); zie ook: 'De hoofdstandplaats Amboina', *Het Nieuws van den Dag* (17-1-1898).
 142 D. Bartels, 'From black Dutchmen to white Moluccans: ethnic metamorphosis of an East-Indonesian minority in the Netherlands' (Paper gepresenteerd tijdens First Conference on Maluku Research in University of Hawaii, 16-18 maart 1990); Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists*, 39-49.
 143 Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists*, 39-49; De Moor, 'Met klewang en karabijn'.
 144 Zie bijvoorbeeld: HTK, 1917-1918, (5-3-1918) 1713; HEK, 1917-1918, (30-5-1918) 544; HTK, 1917-1918, (5-3-1918) 1713; 'Oost-Indië. Het gouvernement der Molukken', *Nieuwe Rotterdamse Courant* (21-9-1928).
 145 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*, 165, 262.
 146 'Katholieke missie op Nieuw-Guinea', *De Tijd* (27-4-1912).
 147 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 69-73.
 148 E. Captain, *Achter het kawat was Nederland: Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002); E. van Imhoff, G. Beets en C. Huisman, 'Indische Nederlanders 1930-2001: een demografische reconstructie', *Bevolking en Gezin* 32 (2003) 85-124; Meijer, *In Indië geworteld*; E. Captain, 'The lady and the gentleman: constructions of Europeaness in the diaries of civilian internees in the Dutch East Indies', in: J. Coté en L. Westerbeek (red.), *Recalling the Indies. Colonial culture & postcolonial identities* (Amsterdam 2005) 205-226.
 149 Captain, 'The lady and the gentleman'.
 150 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 36-37.
 151 Van den Doel, *Afscheid van Indië*; J. Burgers, *De garoeda en de ooievaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2010).
 152 J. Lindblad, 'Van Javasche Bank naar Bank Indonesia. Voorbeeld uit de praktijk van indonesianisatie', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1: 1 (2004) 28-46; J. Lindblad, 'De economische dekolonisatie van Indonesië', in: E. Bogaerts en R. Raben (red.), *Van Indië naar Indonesië* (Amsterdam 2006) 91-106.
 153 Gouda, 'The Gendered Rhetoric of Colonialism and Anti-Colonialism'.
 154 Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands*; Bosma, *Terug uit de koloniën*; Bosma, et al., *De geschiedenis van Indische Nederlanders*.

Hoofdstuk 3 Indische Nederlanders

- 1 'Atlantis veilig thuis – zestig baby's rijker', *Het Vrije Volk* (10-7-1950) 1.
 2 'Wij kunnen uw bezielende voorbeeld niet missen', *Het Vrije Volk* (7-1-1946) 1.
 3 Meijer, *In Indië geworteld*, 317.
 4 C. Laarman, 'Representations of postcolonial migrants in discussions on intermarriage in the Netherlands, 1945-2005', in: U. Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 49-75; R. Boeijen, 'Edgar Regensburg: "Indisch? Leuk meer niet"', *Moesson* 41:6 (1996) 18-21; A. de Haak, 'Mensen, rassen en kwaliteiten', *Tong Tong* 16:23 (1971) 11; 'Assimilatie', *Tong Tong* 3:19 (1959) 3.
 5 HTK 1945-1946 (6-5-1946) 189-725
 6 HEK, 1953-1954 (25-1954) 3207.
 7 Idem.
 8 W. Willems en L. Lucassen, 'Indische Nederlanders in een migratie-perspectief' in: W. Willems en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders 1946-1964* (Den Haag 1994) 3-11, 7.
 9 J. Coté and L. Westerbeek (red.), *Recalling the Indies: colonial memories and postcolonial identities* (Amster-

- dam 2005).
- 10 J. Coté, 'The Indisch Dutch in post-war Australia', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7: 2 (2010) 103-124.
 - 11 Uit de notulen van de besprekingen in Pretoria op 27 januari 1958 geciteerd in: W. Willems, *Het water van Nederland gedronken* (Amsterdam 1998) 26.
 - 12 B. Rijkschroeff, *Een ervaring rijker. De Indische immigranten in de Verenigde Staten van Amerika* (Delft 1989), 35; G. Kwik, *The Indos in Southern California* (New York 1989); B. Rijkschroeff, 'The Dutch-Indonesians in the United States: A case of double emigration', in: R. Kroes en H. Neuschäfer (red.), *The Dutch in North-America: their community and cultural continuity* (Amsterdam 1991) 422-440; H. Beaulieu-Boon, *So far away from home: engaging the silenced colonial. The Indies Diaspora in North America* (Leiden 2009).
 - 13 Rijkschroeff, *Een ervaring rijker*, 32-33.
 - 14 Willems, *De uittocht*, 252-276.
 - 15 НЕК, 1959-1960 (16-2-1960).
 - 16 Jones, *Tussen Onderdanen, Rijksgenoten en Nederlanders*, 172.
 - 17 J. Pekelder, "Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten." Regering en parlement over de komst van de Indische Nederlanders in de jaren vijftig', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 1 (1999) 88-103.
 - 18 Pekelder, "Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten", 89.
 - 19 Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 97-105; Jones, *Tussen Onderdanen, Rijksgenoten en Nederlanders*, 161-164; Pekelder, "Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten".
 - 20 Nationaal Archief (NA), Ministeries AOK en AZ, Kabinet van de minister-president, nota voor de Raad van Ministers betreffende het in 1959 te voeren beleid inzake de toelating in Nederland van personen van niet-Nederlandse nationaliteit uit Indonesië, ter fine van vestiging, 26-1-1959; НТК, 1960-1961 (8-12-1960) 2475.
 - 21 P. Werner, *Verslag van de commissie ter bestudering van het Indo-Europese vraagstuk in Indonesië* (s.l. 1952) 28; zie ook Brandenburg, НЕК, 1950-1951 (6-12-1950) 233.
 - 22 Utrechts archief (UA), Protestantse kerk in Nederland (PKN): Nederlandse hervormde kerk (NHK): centraal comité van kerkelijk en particulier initiatief voor sociale zorg ten behoeve van gerepatrieerden (ССКР) (1405), 300, stukken betreffende "Europese" en "Indische" Nederlanders uit Indonesië, 1952-1963.
 - 23 Werner, *Verslag van de commissie ter bestudering van het Indo-Europese vraagstuk in Indonesië*, 28.
 - 24 Werner, *Verslag van de commissie ter bestudering van het Indo-Europese vraagstuk in Indonesië*, 31-32.
 - 25 A. Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren. Het spijtoptantenprobleem als illustratie van de activiteiten van ambtenaren bij de uitvoering van beleid* (Alphen aan den Rijn 1978) 90-93; E. Heijs, 'De Nederlandse nationaliteit van Indische Nederlanders. Een historische terugblik', in: W. Willems en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders* (Den Haag 1994) 58-66, 65.
 - 26 'De commissie acht het dan ook bepaald noodzakelijk, dat het vertrek naar Nederland zal worden gereguleerder en tevens een of andere modus zal worden gevonden om bedoeld vertrek zonnig te kunnen verhinderen', in: Werner, *Verslag van de commissie ter bestudering van het Indo-Europese vraagstuk in Indonesië*, 29; 'Woorden van hart tot hart tot Indische Nederlanders', *Java Bode* (8 december 1951); Kamerstuk EK, 1952-1953, 2800XIIA, ondernummer 13; Pekelder, "Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten".
 - 27 Werner, *Verslag van de commissie ter bestudering van het Indo-Europese vraagstuk in Indonesië*, 33.
 - 28 Bosma, *Terug uit de koloniën*, 137.
 - 29 Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 104-105.
 - 30 'Uit het rapport-Werner (I). Vooruitzichten van Indische Nederlanders', *NRC* (20-10-1952); 'Uit het rapport-Werner (II). Indische Nederlanders zo veel mogelijk in Indonesië', *NRC* (21-10-1952); 'De Indische Nederlanders', *NRC* (22-10-1952). In *de Volkskrant, De Telegraaf, Waarheid, Haagsche Courant* en *Het Parool* geen berichten over dit rapport. Zie ook Pekelder, "Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten".
 - 31 НТК, 1952-1953 (25-3-1953); НТК, 1953-1954 (10-11-1953); Kamerstuk TK, 1952-1953, 2800 XII A, ondernummer 12, 2.
 - 32 UA, NHK, СССР, inv. nr. 345, plakboeken met krantenknipsels 1952; 'Uit het rapport-Werner (I). Vooruitzichten van Indische Nederlanders', *NRC* (20-10-1952); 'Uit het rapport-Werner (II). Indische Nederlanders zo veel mogelijk in Indonesië', *NRC* (21-10-1952); 'De Indische Nederlanders', *NRC* (22-10-1952). In *de Volkskrant, De Telegraaf, Waarheid, Haagsche Courant* en *Het Parool* geen berichten over dit rapport.
 - 33 НТК, 1952-1953 (25-3-1953) 3529; zie ook de titel van het artikel van Pekelder over dit debat: Pekelder, "Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten".
 - 34 НТК, 1952-1953 (25-3-1953) 3508.
 - 35 Kamerstuk TK, 1952-1953 2800 XII A ondernummer 1, 5; 'Om de Indische Nederlanders. Hun positie is moeilijk, maar niet onhoudbaar', *De Opmars* (11-12-1953).
 - 36 Kamerstuk TK, 1952-1953, 2800 XII A ondernummer 12, 2.
 - 37 Pekelder, "Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten", 92

- 38 NA, IND (5.023.5027), Beleidsarchief Immigratie- en Naturalisatiedienst en Voorgangers, inv. nr. 78, Indonesische spijtoptanten 1951-1963.
- 39 Pekelder, “Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten”, 92.
- 40 HTK, 1953-1954 (15-11-1953) 3073, 3081; Kamerstuk EK, 1952-1953, 2800 XII A ondernummer 131A.
- 41 De KNP bestond van 1948 tot 1955 en keerde zich vooral tegen het kabinetsbeleid in zake Nederlands-Indië.
- 42 Zie ook W. Lemaire, *De nood der spijtoptanten in Indonesië. Een gewetenszaak voor onze natie* (Den Haag 1960).
- 43 Pekelder, “Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten”, 96.
- 44 Vos, Indië tabeh.
- 45 ‘De Indische Nederlanders’, *Nieuwe Haagsche Courant* (22-1-1954); ‘De Indische Nederlander (I). Volksgroep van 260.000 zielen met wier rechten gespeeld wordt’, *Nieuwe Haagsche Courant* (30-1-1954); ‘De Indische Nederlander (II). Rassenvoordelen leidden tot menonwaardige praktijken’, *Nieuwe Haagsche Courant* (6-2-1954); ‘De Indische Nederlander (III). Hij voelde zich meer Nederlander dan Oosterling’, *Nieuwe Haagsche Courant* (13-2-1954).
- 46 ‘De Indische Nederlanders’, *Nieuwe Haagsche courant* (22-1-1954).
- 47 ‘De Indische Nederlander (III). Hij voelde zich meer Nederlander dan Oosterling’, *Nieuwe Haagsche Courant* (13-2-1954).
- 48 HTK, 1953-1954 (10-11-1953) 3092; Pekelder, “Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten”, 96.
- 49 ‘De Indische Nederlander (I). Volksgroep van 260.000 zielen met wier rechten gespeeld wordt’, *Nieuwe Haagsche Courant* (30-1-1954).
- 50 HTK, 1953-1954 (12-11-1953) 3139.
- 51 HTK, 1953-1954 (17-11-1953) 3182; ‘Indische Nederlanders worden tegen zichzelf beschermd. Regering vreest massale overtocht’, *Zeeuwsch Dagblad*, (18-11-1953).
- 52 ‘De positie van 125.000 Indische Nederlanders’, *Zeeuwsch Dagblad* (13-11-1953).
- 53 C. Holtz de Gosse, ‘Spijtoptant’, *Tong Tong* 7:2 (1962) 2.
- 54 Meijer, *In Indië geworteld*, 302-306.
- 55 ‘Woorden van hart tot hart tot Indische Nederlanders’, *Java Bode* (8-12-1951).
- 56 S. Gautama, ‘Nederlandse internationaal-privaatrechtelijke rechtspraak met betrekking tot Indonesië’, *Netherlands International Law Review* 15 (1968) 133-178; Pattynama, ‘Migrant in eigen land’.
- 57 B. Rijksschroef en G. Kwa, *Spijtoptanten en Achterblijvers* (Den Haag 2011).
- 58 H. Meijer, “Een hemeltergende toestand”. De maatschappelijke positie van Indische Nederlanders in Indonesië, 1950-1957”, in: W. Willems en J. de Moor, *Het einde van Indië. Indische Nederlanders tijdens de Japanse bezetting en de dekolonisatie* (Den Haag 1995) 239-255, 240; Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995*, 137.
- 59 ‘Premier Drees op Oudejaarsavond: Geen groter diensten dan zij die nu op hun post blijven’, *Nieuwe Courant* (2-1-1951) 1.
- 60 Rijksschroef en Kwa, *Spijtoptanten en Achterblijvers*, 43.
- 61 Meijer, “Een hemeltergende toestand”, 246-247.
- 62 V. van de Loo, *Familie gebleven. Hulp aan landgenoten in Indonesië* (De Rijp 2008) 59-61.
- 63 ‘Gewetenszaak voor onze natie. De zaak der spijtoptanten’, *Nieuwsblad van het Noorden* (3-6-1960).
- 64 ‘Woorden van hart tot hart tot Indische Nederlanders’, *Java Bode* (8-12-1951).
- 65 ‘Hulp gevraagd voor ‘spijtoptanten’, *Friese Koerier* (6-4-1960).
- 66 Meijer, *In Indië geworteld*, 339.
- 67 Aanhangel EK, 1956-1957, nummer 2001; NA, IND, inv. nr. 119, Naturalisatie van personen in Indonesië.
- 68 ‘De repatriëring der spijtoptanten’, *Nieuwsblad van het Noorden* (25-4-1961).
- 69 Aanhangel EK, 1956-1957, nummer 2001.
- 70 Rijksschroef en Kwa, *Spijtoptanten en Achterblijvers*, 92.
- 71 ‘Tussen wal en schip’, aflevering Andere Tijden. Uitgezonden door de VPRO op 8 oktober 2011 (<http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2011-2012/Tussen-wal-en-schip.html>).
- 72 ‘Verblijfsvergunning voor twintig verstekelingen’, *Nieuwe Leidsche Courant* (12-8-1958) 1.
- 73 ‘Huiverende repatrianten’, *Het Vrije Volk* (27-5-1958) 20.
- 74 ‘Verstekelingen in „koude oorlog” tegen Indonesië’, *De Waarheid* (11-10-1958).
- 75 ‘Minister Samkalden: Geen bevoorrecht van verstekelingen’, *Nieuwsblad van het Noorden* (16-10-1958).
- 76 ‘Protesten tegen terugzenden van verstekelingen’ *Nieuwsblad van het Noorden* (9-10-1958).
- 77 A. Bo en M. Leenders, ‘Ethische kwesties en verzuiling’ in: P. van der Heijden en J. Brouwer, *Het kabinet Drees IV en het kabinet Beel II. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 175-190; Rijksschroef en Kwa, *Spijtoptanten en Achterblijvers*, 85; ‘Tussen wal en schip’.
- 78 Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren*, 93-103; Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 128-132.
- 79 Dossier karpaa, NCRV, 1961; discussie met Tjalie Robinson, Minister van justitie Beerman.
- 80 H. Wassenaar-Jellesma, *Van oost naar west: relaas van de repatriëring van 1945 tot en met 1966* (‘s-Gravenhage

- 1969); Lemaire, *De nood der spijtoptanten in Indonesië*.
- 81 Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren*.
- 82 NA, IND, inv. nr. 3416, statistieken.
- 83 Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren, 157-166*.
- 84 Walaardt, *Geruisloos inwilligen*.
- 85 Lemaire, *De nood der spijtoptanten in Indonesië*.
- 86 W. Willems, *Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver* (Amsterdam 2008).
- 87 Van Eijl, *Tussenland. Illegaal in Nederland*.
- 88 Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren, 146-158*.
- 89 NA, IND, inv. nr. 66; Van den Doel, *Afscheid van Indië, 366*.
- 90 Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren, 142-143*.
- 91 Idem.
- 92 J. Ramaker, "‘Hier is een schuld te voldoen!’ Het huisvestingsbeleid voor repatrianten, vergeleken met joodse vluchtelingen", in: W. Willems en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994) 108-120, 116.
- 93 Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren, 104*.
- 94 Zie ook: Pekelder, "‘Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten’".
- 95 Van den Doel, *Afscheid van Indië, 364*.
- 96 E. Laclau, *On populistic reason* (Londen 2005) 110.
- 97 P. van der Veur, 'Eurasian Dilemma in Indonesia', *The Journal of Asian Studies* 20:1 (1960) 45-60, 60.
- 98 HEK, 1955-1956 (29-2-1956) 2230; Kamerstuk EK, 1956-1957, 4500 IV ondernummer 88, 5; HEK, 1955-1956 (28-2-1956) 2202.
- 99 HEK, 1959-1960 (9-2-1960) 2088.
- 100 Kamerstuk EK, 1955-1956, 4100 IV ondernummer 85, 4; Kamerstuk TK, 1956-1957, 4500 III ondernummer 10, 12; HTK, 1958-1959 (6-11-1958) 2142; "‘Blijf! Verloochen je moeder niet’, maar ... Voor spijtoptanten is het leven in Indonesië ondraaglijk', *Amersfoortse Courant* (22-12-1961).
- 101 Kamerstuk EK, 1955-1956, 4100 IV ondernummer 85, 4; zie ook Kamerstuk TK, 1956-1957, 4500 III ondernummer 10, 12.
- 102 HTK, 1958-1959 (6-11-1958) 2142.
- 103 'In Heerlens Pancratiushuis talrijke punten aan de orde op A.R.-forum voor gerepatrieerden', *Limburgsch Dagblad* (14-5-1963).
- 104 Schrover, *Om de meisjes, voor de meisjes*.
- 105 'Rassenvooroordeel besluit ons land', *Vrij Nederland* (31-5-1958) 5.
- 106 HTK, 1958-1959 (6-11-1958) 2142.
- 107 HTK, 1958-1959 (18-11-1958).
- 108 HTK, 1958-1959 (18-11-1958) 2220.
- 109 M. Schrover, 'Family in Dutch Migration Policy 1945-2005', *The History of the Family* 14 (2009) 191-202.
- 110 HTK, 1958-1959 (12-11-1958) 2181.
- 111 'Selectie gewenst', *Algemeen Handelsblad* (2-2-1960); 'Beleid is veel te ruim', *De Tijd* (14-9-1961).
- 112 'Selectie gewenst', *Algemeen Handelsblad* (2-2-1960).
- 113 'De eerste Indisch-gasten terug in Nederland', *Zierikzeesch Nieuwsblad* (5-1-1946) 2.
- 114 'Wat Nederland beleefde in het jaar 1950', *Leidsche courant* (30-12-195) 5.
- 115 'Thuishaven der gerepatrieerden', *Het Vrije Volk* (6-11-1950) 2.
- 116 'Koningin luncte en sprak met gerepatrieerden', *Nieuwe Leidsche Courant* (30-9-1953) 5; *Kinderen van ons eigen volk. Plant hen in uw hart* (Den Haag 1959) x.
- 117 Zie hoofdstuk 4. 'The nation as a family' in: G. Lakoff, *Thinking points. Communicating our American values and vision*. (2006) 49-101. http://georgelakoff.files.wordpress.com/2010/12/thinkingpoints_complete.pdf.
- 118 'Juliana greets Indonesian exiles', *New York Times* (21-1-1958).
- 119 'First Dutch Refugees Arrive in Singapore', *The Washington Post and Times Herald* (11-12-1957).
- 120 'De week in de sleutelstad', *Nieuwe Leidsche Courant* (8-11-1947); 'Bruine broeders in de koude', *Provinciale Zeeuwse Courant* (13-1-1951); 'Bruine broeders in de kou? Gerepatrieerden in Zeeland allerminst ontevreden', *Provinciale Zeeuwse courant* (31-1-1951); 'Bruine broeders in de kou? (II) Wat de dienst Maatschappelijke Zorg tot stand bracht', *Provinciale Zeeuwse Courant* (1-2-1951); 'Ingezonden stukken. De eerste taak', *Nieuwe Leidsche Courant* (19-7-1952).
- 121 'Thuishaven der gerepatrieerden', *Het Vrije Volk* (6-11-1950) 2; 'Het armoedige leven onzer bruine broeders in de "woon-oorden"', *Schager Courant* (26-1-1951); 'Gerepatrieerden voelen zich al thuis in Markelo', *Dagblad van het Oosten*; 'Het Nieuwe vaderland', *Beatrijs* (25-1-1952).
- 122 Van Dijk, 'Semantics of a Press Panic'; Santa Ana, "‘Like an Animal I was Treated’"; El Refaie, 'Metaphors we discriminate by'; Santa Ana, *Brown tide rising*; Ahmed, *Uprootings/regrounding*.
- 123 'Exodus', 'uittocht'.
- 124 '(ont)wortelen', 'overplanten', 'wortelschieten', 'loten van de westerse stam', 'stamland', 'afstamming'. Zie in

- de academische literatuur: Ahmed, *Uprootings/regrounding*; O. Handlin, *The uprooted* (Philadelphia 1990).
- 125 'Stroom', 'toevloed'.
- 126 Pekelder, "'Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten'", 100.
- 127 HEK, 1959-1960 (16-2-1960) 2122.
- 128 HTK, 1960-1961 (8-12-1960) 2475.
- 129 HTK, 1960-1961 (12-7-1961) 2857.
- 130 'Indonesische dwang ontoelaatbaar', *Het Vrije Volk* (2-1-1958) 7.
- 131 *Peel en Maas* (22-5-1981) 10; 'Indische Nederlanders vormden meerderheid aan boord', *Algemeen Handelsblad* (1-9-1962).
- 132 *Kinderen van ons eigen volk. Plant hen in uw hart*.
- 133 'Voor gerepatrieerdenzorg is zeer veel geld nodig', *Leeuwarder Courant* (11-1-1958).
- 134 'Huiverende repatrianten in warm gastvrij Budel', *Het Vrije Volk* (21-1-1958) 4.
- 135 'Zullen Irma, Peter en Juliette ooit hun vader terug zien?', *Zeeuwisch Dagblad* (3-2-1958) 4.
- 136 "'Daar is het'", zei de man', *Het Vrije Volk* (27-1-1958) 2.
- 137 'Koningin blijf in Budel over door mist', *Het Vrije Volk* (31-1-1958) 1.
- 138 'Repatrianten in het Loo', *Het Vrije Volk* (4-2-1958) 4.
- 139 'De tragedie van de "Vogelvrije Kinderen"', *De Telegraaf* (25-1-1958); zie ook: 'Gerepatrieerden uit Indonesië. Verlieten moederland en kwamen in vaderland', *Leidsch Dagblad* (17-3-1958) 7.
- 140 'Kunt u het juridische bewijs leveren werkelijk Nederlander te zijn?' *Het Vaderland* (12-4-1958) 4; vergelijkbaar: "'Spijtoptanten": beurt afwachten. Regering blijft verantwoordelijk, maar betrokkenen voor een deel ook', *Haagsche Courant* (24-5-1958) 14.
- 141 'Laatste kans', *De Telegraaf* (30-1-1960).
- 142 'Toch zijn ook zij Nederlanders. Toch is voor hen ook Nederland het vaderland, waarop zij in moeilijke omstandigheden een beroep mogen en moeten doen. Zeer terecht heet de Koningin bij de aankomst van het eerste schip in Rotterdam gezegd: "Dit is uw eigen huis." In: 'Naar hun eigen land', *Het Vrije Volk* (21-1-1958) 2.
- 143 'Indische Nederlanders raken thuis in Zeelands dreven', *Zeeuwisch Dagblad* (10-4-1954); 'Singapore; nog niet thuis, maar wel veilig', *Het Vrije Volk* (27-12-1957) 1; 'Zet uw hart wijd voor ze open!', *Margriet* (15-2-1958) 20-23; 'Kerkelijke contactavond voor gerepatrieerden in Lisse', *Nieuwe Leidsche Courant* (4-6-1959) 4; *Kinderen van ons eigen volk. Plant hen in uw hart*, 5.
- 144 'Wat wacht haar?', *Het Vrije Volk* (15-1-1958).
- 145 'Repatrianten vragen VOOR alles: woning – werk – begrip', *Het Vrije Volk* (15-1-1958) 5. Zie ook: 'Vele prominenten voor spijtoptanten in de bres', *De Telegraaf* (30-1-1960).
- 146 Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren*, 100-101.
- 147 HTK, 1955-1956 (23-11-1955) 2248; vergelijk Minister van Justitie Beerman: HTK, 1960-1961 (12-7-1961) 2873; Minister van Justitie Van Oven: HEK, 1955-1956 (29-2-1956) 2230.
- 148 HTK, 1959-1960 (19-11-1959) 2145.
- 149 'Per maand 350 spijtoptanten verwacht', *Het Vrije Volk* (3-9-1962).
- 150 Zie voor voorbeelden: Walaardt, *Geruisloos inwilligen*; Van Eijl, *Tussenland*.
- 151 'Redt liever die man die vrouw, dat kind. Onder de bruggen van genadeloos Djakarta sterven Nederlanders', *De Telegraaf* (23-1-1960); 'Ongekend grote stroom reacties. Nederlanders willen "dat kind" redden', *De Telegraaf* (27-1-1960).
- 152 'Ongekend grote stroom reacties. Nederlanders willen "dat kind" redden', *De Telegraaf* (27-1-1960).
- 153 'De tragiek van de 9000 spijtoptanten. Verachting en haat in Indonesië, onverschilligheid in Nederland', *Trouw* (20-2-1960).
- 154 'Redt liever die man die vrouw, dat kind. Onder de bruggen van genadeloos Djakarta sterven Nederlanders', *De Telegraaf* (23-1-1960); ingezonden brieven, *De Telegraaf* (26-1-1960); Op 27-1 en 28-1-1960 publiceert Telegraaf een artikel over de vele ingezonden brieven en reacties naar aanleiding van het artikel op 23 januari; HEK, 1960-1961 (7-3-1961) 2189.
- 155 'Een zaak van leven en dood', *Elsevier* (13-2-1960); 'Spijtoptanten', *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* (23-3-1960); Cammelbeek: HEK, 1960-1961 (7-3-1961) 2212-2213; 'Regering laat duizenden spijtoptanten in de kou', *Het Vrije Volk* (8-7-1961); Van Dis: HTK, 1961-1962 (22-11-1961) 2163.
- 156 HEK, 1955-1956, (28-2-1956) 2202.
- 157 'Spijtoptanten en oorlogsmisdadigers', *De Waarheid* (10-2-1960).
- 158 Aanhangsel EK, 1959-1960, nummer 9.
- 159 De Vos van Steenwijk (vvd): HEK, 1960-1961, 2439 en 2460; HTK, 1960-1961, 2190; 'Spijtoptanten inpassen in arbeidsproces', *Elseviers Weekblad* (23-7-1960); *Leeuwarder Courant* (8-8-1960 en 11-8-1960).
- 160 HTK, 1960-1961 (12-7-1961) 2858; zie ook: *Leeuwarder Courant* (8-8-1960 en 11-8-1960); HTK, 1960-1961 (7-12-1960) 2448 en 2460; De Vos van Steenwijk: HEK, 1960-1961 (13-12-1960) 73; HEK, 1960-1961 (7-3-1961) 2190.
- 161 'Spijtoptanten inpassen in arbeidsproces', *Elseviers Weekblad* (23-7-1960).

- 162 'Nassi: Waarom keus voor Italianen en geen spijtoptanten?', *Het Vrije Volk* (9-8-1960).
- 163 'De Quay: geen spijtoptanten voor Italianen', *Het Vrije Volk* (9-9-1960).
- 164 'Zij zakken af naar kampong niveau', in: "Blijf! Verloochen je moeder niet", maar ... Voor spijtoptanten is het leven in Indonesië ondraaglijk', *Amersfoortse Courant* (22-12-1961). Zie ook: 'Stamgenoten verkeren in een noodsituatie', *Het Centrum* (7-2-1961); 'Berooide spijtoptanten eindelijk in vaderland', *De Telegraaf* (30-9-1961); 'Alles wat hun rest is trots', *De Telegraaf* (3-4-1967); Bosma en Raben, *Being "Dutch" in the Indies*, 220-223.
- 165 'Redt liever die man, die vrouw, dat kind. Onder de bruggen van genadeloos Djakarta sterven Nederlanders', *De Telegraaf* (23-1-1960). Zie ook: 'Alles wat hun rest is trots', *De Telegraaf* (3-4-1967).
- 166 T. Robinson, 'Een zaak van leven en dood', *Elsevier* (13-2-1960).
- 167 NA, MaWe (2.27.02) inv. nr. 1013, Spijtoptanten, Brief aan Min. Just. 11-4-1960 van Min. Buza.
- 168 NA, Mawe (2.27.02) inv. nr. 1013, Spijtoptanten, Brief aan Min. Just. 11-4-1960 van Min. Buza.
- 169 NA, MaWe (2.27.02) inv. nr. 1013, Spijtoptanten, Uittreksel uit de notulen van de vergadering [ministerraad] dd 24-6-1960.
- 170 'Om de spijtoptanten. Naar een politiek conflict?', *De Tijd-Maasbode* (18-8-1961).
- 171 Schrover, 'Family in Dutch Migration Policy 1945-2005'; G. Mak, 'Verschil als uitgangspunt. Een inbreng van vrouwenstudies op het terrein van (lokale) migratiegeschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27: 4 (2000) 343-362.
- 172 Zie ook Meijer, *In Indië geworteld*, 356-358.
- 173 'Bedreiging van het vroegere Ned. blijverskind in Indonesië', *Nieuwe Haagse Courant* (10-4-1952 en 23-4-1952); 'Hoe leven wij in Indonesië? Nederlander nog "rijke oom" maar Indo-groep verpaupert', *Het Vrije Volk* (4-6-1952); 'Honderdduizend Indische Nederlanders bedreigd met verpaupering', *de Volkskrant* (9-6-1952); 'Indische Nederlanders in Indonesië', *Algemeen Handelsblad* (1-5-1954); 'De tragedie van de "Vogelvrije kinderen"', *De Telegraaf* (25-1-1958); 'Ogen nog gesloten voor schrijnende ellende', *Algemeen Dagblad* (12-5-1958); 'In Indonesië verkommern loten van de Nederlandse stam', *Algemeen Dagblad* (10-5-1958); 'Voor de zoveelste maal: spijtoptanten', *Het Binnenhof* (9-2-1961); 'Vrouw wacht al ruim een jaar op toelating tot Nederland', *Het Parool* (26-11-1959); 'Redt liever die man, die vrouw, dat kind. Onder de bruggen van genadeloos Djakarta sterven Nederlanders', *De Telegraaf* (23-1-1960); T. Robinson, 'Een zaak van leven en dood', *Elsevier* (13-2-1960); 'De tragiek van de 9000 spijtoptanten. Verachting en haat in Indonesië, onverschilligheid in Nederland', *Trouw* (20-2-1960); 'Spijtoptanten. Gevecht met ambtelijke molens', *Haagsche Post* (27-2-1960); 'Toestand spijtoptanten in Indonesië wordt steeds nijpender', *Amersfoortse Courant* (18-2-1961); 'Spijtoptanten zijn vogelvrijverklaard', *Ons Noorden* (10-3-1961); 'Het leven en lijden van de spijtoptanten', *Wereldkroniek* (13-5-1961); "Blijf! Verloochen je moeder niet", maar ... voor spijtoptanten is het leven in Indonesië ondraaglijk', *Amersfoortse Courant* (22-12-1961).
- 174 NA, IND, inv. nr. 78, Indonesische spijtoptanten. 1951-1963, met name Fonteijn aan secretaris generaal 8-4-1961 (de nood der spijtoptanten); Meijer, *In Indië geworteld*, 356.
- 175 Schrover, 'Family in Dutch Migration Policy 1945-2005'; Mak, 'Verschil als uitgangspunt'.
- 176 NA, NASSI, inv. nr. 322, Stukken betreffende een door de NCRV uitgezonden televisiedrama "dossier Karpaan" van Hans Keuls en de daarop volgende acties van het NASSI Juni-oktober 1961.
- 177 NA, IND, inv. nr. 78, Indonesische spijtoptanten. 1951 - 1963, brief van Jvr. Wttewaall van Stoetwegen aan minister Beerman; NA, archief Kabinet van de Minister-President (2.03.01) inv. nr. 403, Stukken betreffende het Nederlandse toelatingsbeleid inzake Indonesische staatsburgers, naar aanleiding van anti-Nederlandse acties in Indonesië, 1958; NA, Archief kabinet van de Minister-President, inv. nr. 404, Stukken betreffende het beleid inzake de toelating van personen van niet-Nederlandse nationaliteit uit Indonesië., 1959-1962.
- 178 'Toestand spijtoptanten in Indonesië wordt steeds nijpender', *Amersfoortse Courant* (18-2-1961); 'De tragiek van de 9000 spijtoptanten. Verachting en haat in Indonesië, onverschilligheid in Nederland', *Trouw* (20-2-1960); NA, IND, inv. nr. 26, ССРР kort verslag betreffende de verstekelingen, cc/309 (2-1-1959); NA, IND, inv. nr. 78, Indonesische spijtoptanten. 1951-1963, brief aan de heer Boudewijn, 10 juli 1961; 'Haatcampagne laat weer op', *Onbekende krant* (7-2-1962); 'Het drama van de spijtoptanten. Nationale schande kan nog worden uitgewist', *Nieuwe Haagsche Courant* (19-6-1963); 'Ondanks toezeggingen bleef soepel beleid uit. Veel Indische Nederlanders blijft toegang ontzegd', *Het Vrije Volk* (18-4-1964); 'Alles wat hun rest is trots', *De Telegraaf* (3-4-1967).
- 179 'Stamgenoten verkeren in een noodsituatie', *Het Centrum* (7-2-1961).
- 180 NA, IND, inv. nr. 78, Brief aan Wttewaall van Stoetwegen, geen datum.
- 181 Zie bijvoorbeeld: 'De tragiek van de 9000 spijtoptanten. Verachting en haat in Indonesië, onverschilligheid in Nederland', *Trouw* (20-2-1960); 'Alles wat hun rest is trots', *De Telegraaf* (3-4-1967).
- 182 'Alles wat hun rest is trots', *De Telegraaf* (3-4-1967).
- 183 'Indonesische gerepatrieerden zoeken werk', *Gazet van Limburg* (27-1-1952).
- 184 *Nieuwsblad van het Noorden* (9-5-1961).
- 185 'Minister Beerman antwoordt Kamer: Niet ruimer, wél soepeler beleid voor spijtoptanten', *Het Vrije Volk*

- (15-2-1952).
- 186 NA, IND, inv. nr. 258, Bericht vanuit Jakarta. Codebericht (10-7-1958) aan Van Boetzelaaer, Minister van Buitenlandse Zaken; NA, IND, inv. nr. 258, Schijnscheidingen in Indonesië. 1958-1960.
- 187 I. Maas, M. van Leeuwen, K. Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen: de historische Steekproef Nederlandse Bevolking* (Amsterdam 2008) 82-85.
- 188 'Ogen nog gesloten voor schrijnende ellende', *Algemeen Dagblad* (12-5-1958); 'Voor de zoveelste maal: spijtoptanten', *Het Binnenhof* (9-2-1961).
- 189 NA, IND, inv. nr. 258, Codebericht (10-7-1958) aan Van Boetzelaaer, min. van bz.
- 190 HEK, 1957-1958 (25-2-1958) 3025.
- 191 'Indische Nederlanders in Indonesië', *Algemeen Handelsblad* (1-5-1954); 'Zet uw hart wijd voor ze open', *Margriet* (15-2-1958) 20-23, 22; HEK, 1959-1960 (9-2-1960) 2096; 'Berooide spijtoptanten eindelijk in vaderland', *De Telegraaf* (30-9-1961).
- 192 'De tragedie van de "Vogelvrije kinderen"', *De Telegraaf* (25-1-1958).
- 193 'Redt liever die man, die vrouw, dat kind. Onder de bruggen van genadeloos Djakarta sterven Nederlanders', *De Telegraaf* (23-1-1960); hetzelfde verhaal in: 'Spijtoptanten. Gevecht met ambtelijke molens', *Haagsche Post* (27-2-1960).
- 194 'Haatcampagne laait weer op', onbekende krant (7-2-1962).
- 195 'Geen herhaling', *De Telegraaf* (3-8-1962).
- 196 Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag*, 100-102; Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*, 129-130; S. Boon en E. van Geleuken, *Ik wilde eigenlijk niet gaan. De repatriëring van Indische Nederlanders 1946-1964* (Den Haag 1993); Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 232.
- 197 Schrover, *Om de meisjes, voor de meisjes*.
- 198 C. Bagley, *The Dutch plural society. A comparative study in race relations* (Londen 1973).
- 199 K. Groenendijk, 'Verboden voor Tukkers. Reacties op de rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaars in 1961', in: F. Bovenkerk, F. Buijs en H. Tromp (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben* (Assen/ Maastricht 1990) 55-95.
- 200 Idem, 55.
- 201 'Gewonde bij veldslag tussen Indo's en Surinamers', *De Waarheid* (6-4-1959).
- 202 T. de Boer-Lasschuyt, 'Eurasian repatriants in Holland', *R.E.M.P. Bulletin* 8:2 (1960) 23-45, 25.
- 203 De Boer-Lasschuyt, 'Eurasian repatriants in Holland', 25; 'Onverdraagzaamheid dient zich aan', *Haagsch Dagblad* (17-5-1958).
- 204 'Indische Nederlanders in Den Haag slaags', *Trouw* (12-5-1958); 'Schermutselingen van jongelui in Den Haag', *Het Parool* (12-5-1958); 'Vechtpartijen tussen Hagenaars en Indische Nederlanders. Massaal treffen in het weekeinde', *Het Vaderland* (12-5-1958); 'Ontoelaatbare straatschenderij door opgeschoten jeugd', *Haagsche Courant* (12-5-1958); 'Rassenhaat uit jaloezie. "Jeugdoorlog" om Haagse meisjes', *De Telegraaf* (13-5-1958); 'Haagse politie arreestert veertig jongens', *Nieuwe Rotterdamse Courant* (14-5-1958); 'Voorzorgsmaatregel van de politie: inval in cafetaria aan Goudenregenstraat', *Haagsche Courant* (14-5-1958); 'Veertig Hagenaars in de cel', *de Volkskrant* (14-5-1958); 'Strijdlustige jongelui vonden geen tegenstanders', *Haagsche Courant* (16-5-1958); 'De achtergronden van de relletjes in Den Haag', *Nieuwe Rotterdamse Courant* (17-5-1958); 'Rust tussen Haagse en gerepatrieerde jongelui weergekeerd', *Haagsche Courant* (19-5-1958); 'Jeugd begraafte de strijdbijl', *Het Vaderland* (19-5-1958); 'Jeugdoorlog in Den Haag nadert einde', *De Telegraaf* (19-5-1958); 'Jeugdoorlog in Den Haag', *Haagsche Post* (24-5-1958).
- 205 www.statengeneraaldigitaal.nl, geraadpleegd september 2011.
- 206 'Rassenhaat uit jaloezie. "Jeugdoorlog" om Haagse meisjes', *De Telegraaf* (13-5-1958).
- 207 'Voorzorgsmaatregel van de politie: inval in cafetaria aan Goudenregenstraat', *Haagsche Courant* (14-5-1958); 'Plotselinge oplossing voor controverse. Bendeleiders drukken elkaar de hand: strijd op asfalt voorbij', *Haagsch Dagblad* (19-5-1958).
- 208 'Relletjes van Haagse Indische jongens', *Tong Tong* 2:20 (1958) 1.
- 209 'Rassenhaat uit jaloezie. "Jeugdoorlog" om Haagse meisjes', *De Telegraaf* (13-5-1958).
- 210 'Strijd tussen blank en bruin om Haagse blondines Repatriantjes vallen voorbijgangers aan met messen', *Leeuwarder Courant* (13-5-1958).
- 211 Idem.
- 212 'Jeugdoorlog in Den Haag', *Haagsche Post* (24-5-1958).
- 213 'Vechtende jongelui in Den Haag', *NRC* (13-5-1958).
- 214 'Blanke jongens jaloers op 'bruine indringers', *Het Vrije Volk* (14-6-1958).
- 215 Idem.
- 216 'Haagse verzoening met bal na', *Vrij Nederland* (24-5-1958); zie ook: 'Leiders Haagse jongensbende sluiten vrede', *Het Parool* (19-5-1958).
- 217 'Haagse jeugd tekende vrede met evacués', *Nieuwe Leidsche Courant* (19-5-1958) 5.
- 218 'Relletjes in Den Haag blijven voortduren', *Nieuwe Leidsche Courant* (16-5-1958) 5.
- 219 'Herrieschoppers te Den Haag schudden elkaar de hand. Het "conflict" tussen blank en bruin', *Leeuwarder*

- Courant* (19-5-1958).
- 220 R. Winder, *Bloody foreigners. The story of immigration to Britain* (Brown 2004) 278-281; E. Pilkington, *Beyond the mother country. West Indians and the Notting Hill white riots* (Londen 1988).
- 221 *Daily Telegraph* (1-10-1958), geciteerd in: Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*, 127.
- 222 NA, MaWe (2.27.02), 1098, Rapport van een onderzoek naar gerepatrieerden: 'De aanpassing van gezinnen met een gedeeltelijk oosterse oriëntatie', met bijlage 1959, 48.
- 223 'Schermutselingen van jongelui in Den Haag', *Het Parool* (12-5-1958).
- 224 H. Vossen, 'Indorock en Nederbeat. Popmuziek en jeugdcultuur', in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-197* (IJsselstein 1992) 116-117.
- 225 Idem.
- 226 'Jeugdoorlog in Den Haag', *Haagsche Post* (24-5-1958); G. Mak, *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000) 145; Groenendijk, 'Verboden voor Tukkers'.
- 227 'Rassenvooroordeel besluipt ons land', *Vrij Nederland* (31-5-1958).
- 228 'Wij spraken met', *Het Vaderland* (13-5-1958) 3.
- 229 'Onverdraagzaamheid dient zich aan', *Haagsch Dagblad* (17-5-1958).
- 230 'De gespannen toestand tussen Haagse en gerepatrieerde jongelui', *Haagse Courant* (13-5-1958); 'Spijtoptanten: beurt afwachten', *Haagsche Courant* (24-5-1958).
- 231 'De gespannen toestand tussen Haagse en gerepatrieerde jongelui', *Haagse Courant* (13-5-1958).

Hoofdstuk 4 Molukkers

- 1 'De Ambonezen', *Noord Bevelands Nieuws- en advertentieblad* (25-8-1951).
- 2 'Onjuiste voorlichting', *De stem van Ambon* (December 1967).
- 3 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 76.
- 4 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 55-56.
- 5 Zie voor literatuur: H. van Amersfoort, 'De Molukkers', in: H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland* (Den Haag 1973); R. Penninx, 'Naar een algemeen minderhedenbeleid. Schets van de sociale positie in Nederland van Molukkers, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en mediterrane werknemers en een inventarisatie van het Nederlandse overheidsbeleid. Voorstudie', in: R. Penninx en T. Quene (red.), *Etnische minderheden* (Den Haag 1979) 1-174; J. Veenman, *De arbeidsmarktproblematiek van Molukkers* (Rotterdam 1985); N. van Wijk, 'Ambon of Belanda?' *Een studie over Molukkers in Woerden, de enige gemeente in Nederland waar Molukkers na opheffing van de plaatselijke kampen verspreid zijn gehuisvest* (Leiden 1985); F. Siwabessy en N. van Wijk, 'Molukkers en gemengde huwelijken', *Migrantenstudies* 3 (1986) 23-37; J. Veenman, 'Molukkers in Nederland: een demografische speurtocht', *Migrantenstudies* 5: 3 (1989) 6-17; A. Wessels en F. Steijlen, *Uit de schaduw. Een verkennend onderzoek onder Molukkers in Amsterdam* (Utrecht 1989); D. Bartels, *Ambon is op Schiphol. Socialisatie, identiteitsontwikkeling en emancipatie bij Molukkers in Nederland* (Leiden 1990); J. Veenman, *De arbeidsmarktpositie van allochtonen in Nederland, in het bijzonder van Molukkers* (Groningen 1990); M. Belslerang en W. Manuhutu, "'De zoveelste schakel'", in: W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951* (Amsterdam 1991) 88-101; H. Smeets, 'De plaats van keuze', in: W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951* (Amsterdam 1991) 7-16; E. Rinsampessy, *Saudara Bersaudara. Molukse identiteit in procesen van cultuurverandering* (Assen 1992); Beets, et al., 'Demografische ontwikkeling van de Molukse bevolkingsgroep in Nederland'; K. van Benda-Beckmann en F. Laetemia-Tomatata, *De emancipatie van Molukse vrouwen in Nederland* (Utrecht 1992); Smeets, *Molukkers in Nederland; Steijlen, RMS van ideaal tot symbool; Smeets en Veenman, 'More and more at home'; C. Harmsen en L. Steenhof, 'Eerste generatie Molukkers in Nederland; Maandstatistiek van de Bevolking 12* (2001) 28-30; J. Veenman, *Molukse jongeren in Nederland: integratie met de rem erop* (Assen 2001); M. Tuynman, 'Stereotypen over de gemengde liefde. Nederlands-Indische en Nederlands-Molukse huwelijken', in: E. Captain, M. Hellevoort en M. van der Klein (red.), *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000) 51-64; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 358-359; Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 94; Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 242-246; Bartels, 'From black Dutchmen to white Moluccans'; Van Ours en Veenman, 'How interethnic marriages affect the educational attainment of children'.
- 6 J. Veenman (red.), *De sociale intregatie van Molukkers* (Lelystad 1994); Veenman, *Molukse jongeren in Nederland: integratie met de rem erop*; Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*.
- 7 'Ambonezen wensen wel terugkeer, geen gedwongen assimilatie', *Het Vaderland* (26-4-1958); 'Vragen over terugkeer Ambonezen', *Het Parool* (9-8-1961); 'Repatrianten op Ambon aangekomen', *Het Parool* (11-9-1961); 'Weer Molukkers terug naar Indonesië', *Het Parool* (5-6-1969).
- 8 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 76.
- 9 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*; Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*.

- 10 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 120-122; Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 173.
- 11 Kamerstuk TK, 1977-1978, 14915 ondernummer 2.
- 12 Kamerstuk TK, 1977-1978, 14915 ondernummer 2, 8.
- 13 Zie voor literatuur en meer info: Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 22-32.
- 14 Onder meer uit knipselkrant Ministerie van Justitie: NA, Ministerie van justitie: Molukse Acties (2.09.93) inv. nr. 64 en 137.
- 15 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 45-47; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 358.
- 16 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 350, 358.
- 17 HTK, 1950-1951 (25-5-1950) o.a. 865.
- 18 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 358. Kabinet Drees I werd gevormd door PvdA, KVP, CHU, VVD.
- 19 HTK, 1950-1951 (25-5-1950) 1864. Op 25-4-1950 was RMS uitgeroepen.
- 20 Welter: HTK, 1950-1951 (25-5-1950) 1872-1875; Van de Wetering: HTK, 1950-1951 (25-5-1950) 1885; Zandt: HTK, 1950-1951 (25-5-1950) 1890; Tilanus: HTK, 1949-1950 (6-12-1949) 824.
- 21 Zie ook bijvoorbeeld: *Nieuwe Leidsche Courant* (27-5-1950) 3.
- 22 HTK, 1950-1951 (25-5-1950) 1864; zie ook Van de Wetering: HTK, 1950-1951 (25-5-1950) 1885; Zandt: HTK, 1950-1951 (25-5-1950) 1890; 815; HTK, 1949-1950 (15-9-1950) 2503.
- 23 HTK, 1950-1951 (25-5-1950) o.a. 1865.
- 24 HTK, 1949-1950 (15-9-1950) 2503.
- 25 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*.
- 26 HTK, 1950-1951 (25-5-1950) 1862.
- 27 HTK, 1950-1951 (26-5-1950) 1896.
- 28 'Verklaring te Djakarta. R.I.S. wil Nederland voor opstand verantwoordelijk stellen', *Algemeen Handelsblad* (15-5-1950).
- 29 B. van Kaam, *Ambon door de eeuwen* (Baarn 1977) 150.
- 30 'Trouw wordt met bloed betaald', *De spiegel, Christelijk Nationaal Weekblad* 3 (1950) 12-13.
- 31 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 358.
- 32 'Het Trieste verhaal', *Zeeuwisch Dagblad* (28-4-1953); vergelijk: 'Ambon heeft recht op hulp. Vergadering "Door de Eeuwen Trouw", *Leeuwarder Courant* (31-1-1951).
- 33 'Regering wijst Indonesië op zijn plichten. "Ambon is geen Nederlandse zaak, maar wel wensen wij een vreedzame oplossing"', *Het Vrije Volk* (4-11-1950).
- 34 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 358.
- 35 'Uit andere bladen', *Leeuwarder Courant* (5-10-1950).
- 36 T. Spijkerboer, 'Freedom and constraint in adjudication. Dutch courts on aliens law 1946-1967', in: A. Böcker, T. Havinga, P. Minderhoud en H. van de Put (red.), *Migration Law and Sociology of Law* (Nijmegen 2008) 345-354.
- 37 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 358; 'Het probleem van de komende Ambonezen', *NRC* (8-3-1951).
- 38 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 109.
- 39 J. de Moor, *Westerling's oorlog. Indonesië 1945-1950. De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië*, 410-412, 427.
- 40 *Nieuwe Leidsche Courant* (11-1-1950) 5.
- 41 *Het Parool* (12-1-1950) 1.
- 42 *Het Parool* (18-1-1950) 3.
- 43 Minister Drees: HTK, 1950-1951, (15-11-1950) 476.
- 44 De Moor, *Westerling's oorlog*, 435-436.
- 45 'Dutch speed end of Indies army tie', *New York Times* (3-5-1950) 20.
- 46 'Vijfduizend soldaten moeten langer in Indonesië blijven', *Het Vrije Volk* (9-12-1950); HTK, 1950-1951 (14-12-1950) 906-911; 'Min. 's Jacob: militairen vóór 1 April thuis', *de Volkskrant* (15-12-1950); 'Na 1 januari 1951 nog 4000 Nederlandse militairen in Indonesië', *Trouw* (15-12-1950); 'Terugkeer-termijn van militairen uit Indonesië 3 maanden verlengd', *Het Vrije Volk* (15-12-1950).
- 47 HTK, 1950-1951 (14-12-1950) 908; 'Terugkeer-termijn van militairen uit Indonesië 3 maanden verlengd', *Het Vrije Volk* (15-12-1950); 'Schip met Ambonezen mag niet vertrekken', *Het Parool* (16-12-1950); 'Schip met Ambonezen mag niet vertrekken', *Het Parool* (16-12-1950); 'Kort geding tegen Nederlandse staat. Ex-KNIL-militairen willen niet weerloos naar Ambon', *Algemeen Handelsblad* (16-12-1950).
- 48 Kamerstuk TK, 1950-1951, 1900 XIII B ondernummer 9, 10.
- 49 Kamerstuk TK, 1950-1951, 1900 XIII B ondernummer 9, 10.
- 50 'Oude-KNIL militairen naar Boeroe?', *Trouw* (1-8-1950); 'Nieuwe beschuldigingen tegen Nederland', *De Telegraaf* (3-8-1950); 'Opheffing KNIL op 26 juli', *Het Vrije Volk* (9-5-1950); 'KNIL-troepen op Ambon dragen symbolisch hun wapens over', *Het Vrije Volk* (19-5-1950).
- 51 In de betekenis van migrant naar Nederland. Wel repatriant naar Ambon.
- 52 *Algemeen Handelsblad*, *NRC*, *VK*, *Het Parool*, *De Tijd*, *Het Vrije Volk*.

- 53 13 artikelen in *Algemeen Handelsblad* (3), *NRC* (1), *Het Vrije Volk* (2), *Leidsche Courant* (1)
- 54 11 artikelen, *Trouw* (2), *Algemeen Handelsblad* (3), *Het Parool* (2), *NRC* (2), *De Tijd* (1), *Leidsch Dagblad* (1).
- 55 'Uitspraak in kort geding', *Het Parool* (21-12-1950), vergelijk 'Geen dwang bij vervoer van Ambonezen', *de Volkskrant* (22-12-1950).
- 56 Habiboe, 'De overkomst van de Molukkers en de Nederlandse dagbladpers', 103-106.
- 57 'Ver van hun vaderland...', *De Spiegel. Christelijk Nationaal Weekblad* 27 (1951) 12-14.
- 58 Dubbelman, 'Inleiding'; Bronkhorst, *Een tijd van komen*, 2-19, 138; Leenders, *Ongenode gasten*; Gerritsen, 'The tradition of human rights and humanitarian action in the Netherlands', 214.
- 59 HTK, 1950-1951 (5-6-1951) 1974.
- 60 HTK, 1950-1951 (5-6-1951) 1991.
- 61 HTK, 1950-1951 (5-6-1951) 1991.
- 62 'Ambonezen in ons land. Welkome gasten te Amersfoort', *Algemeen Handelsblad* (22-3-1951); 'Natte sneeuw begroette de ruim duizend Ambonezen bij hun debarcatie', *Het Parool* (22-3-1951).
- 63 'Het probleem van de komende Ambonezen', *NRC* (8-3-1951) 2; zie ook 'Ambonezen ook later niet naar Nieuw-Guinea', *Het Vrije Volk* (8-3-1951).
- 64 Aanhangel TK, 1950-1951, vraag no. 159, 219; 'Ambonezen zijn in een geprikkelde stemming', *Leeuwarder Courant* (10-8-1951).
- 65 HEK, 1950-1951 (8-8-1951) 889.
- 66 HEK, 1950-1951 (9-8-1951) 897.
- 67 NA, CAZ, inv. nr. 112, Krantenknipsels betreffende de Ambonezen in Nederland. 1956-1957. 'Huisvesting voor de Ambonezen wordt beter. Zelfverzorging moet bevoordeling boven Nederlandse arbeiders opheffen', *Gelders Dagblad* (2-2-1956) 'Ambonezen moeten straks voor zichzelf zorgen', *Dagblad van het Oosten* (3-2-1956); 'Ambonezen krijgen betere huisvesting', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (3-2-1956); 'Huisvesting voor Ambonezen wordt wat beter. Afkeer van zelfverzorging', *Tubantia* (3-2-1956); 'Ambonezen leven onder geestelijke druk. Zestienduizend "logés" verlangen zekerheid omtrent hun toekomst', *Dagblad de Stem van vrijdag* (3-2-1956); 'Goede verzorging, zelfs welvaart, kan heimwee van de Ambonezen niet doden', *De Gelderlander* (datum onbekend); 'Ambonezen moeten voor zichzelf gaan zorgen', *Nieuws van de Dag* (3-2-1956); 'Banjak dingin! Erg koud!', *De Tijd* (4-2-1956); 'Tijdelijk wordt nu semi-permanent. Nieuwe woonoorden voor Ambonezen in aanbouw', *Algemeen Dagblad* (4-2-1956); 'De Ambonezen zullen straks voor zichzelf moeten zorgen. Het eigen keukentje blijkt niet gewaardeerd te worden', *Leeuwarder Courant* (4-2-1956); 'Minister Van Thiel vraagt begrip voor moeilijkheden', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6-2-1956); 'Gezinskeukentjes voor de Ambonezen', *Trouw* (8-2-1956).
- 68 'Banjak dingin! Erg koud!', *De Tijd* (4-2-56); zie ook: 'Ambonezen leven onder geestelijke druk. Zestienduizend "logés" verlangen zekerheid omtrent hun toekomst', *Dagblad de Stem van Vrijdag* (3-2-1956); 'Huisvesting voor de Ambonezen wordt beter. Zelfverzorging moet bevoordeling boven Nederlandse arbeiders opheffen', *Gelders Dagblad* (2-2-1956). Iemand schreef aan minister van Thiel: 'Excellentie, ik zou graag Ambonees willen worden', in: 'Gezinskeukentjes voor de Ambonezen', *Trouw* (8-2-56).
- 69 'De Ambonezen zullen straks voor zichzelf moeten zorgen. Het eigen keukentje blijkt niet gewaardeerd te worden', *Leeuwarder Courant* (4-2-1956).
- 70 'Negen gezinnen uit kamp "Havendorp" overgebracht naar Burghsluis', *Zeeuws Dagblad* (12-11-1955).
- 71 'Voor ruim f2000 schade door actie Middelburgse Ambonezen', *Provinciale Zeeuwse Courant* (4-1-1956); 'Ook in Steenwijkerwold moeilijkheden met Ambonezen', *Zierikzeesche Nieuwsbode* (7-8-1956).
- 72 'De schuldigen', *De stem van Ambon* (7-6-1957).
- 73 NA, CAZ, 1217, Enkele voorlopige beschouwingen naar aanleiding van het verrichte werk inzake de maatschappelijke inventarisering en begeleiding van, buiten de woonoorden en woonwijken gehuisveste, Ambonese gezinnen. 1961.
- 74 NA, CAZ, 1217, enige voorlopige beschouwingen naar aanleiding van het verrichte werk inzake de maatschappelijke inventarisering en begeleiding van, buiten de woonoorden en woonwijken gehuisveste, Ambonese gezinnen. 1961, 12.
- 75 Zie hoofdstuk 3; Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 175.
- 76 NA, CAZ, 5841, Enkele voorlopige aantekeningen bij de verkregen resultaten van het ingestelde onderzoek naar de sociale- en maatschappelijke omstandigheden van de Ambonese gezinnen, gehuisvest in de woonwijken. Min. MaWe, 8; Verwey-Jonker, *Ambonezen in Nederland*.
- 77 NA, CAZ, 305, verslag 2-11-1962, 305 18-3-63.
- 78 Bartels, *Ambon is op Schiphol*, 437.
- 79 NA, CAZ, 5694, Inspectie Zuid 1958-1965 (20-8-62).
- 80 NA, CAZ, 5694, Inspectie Zuid 1958-1965 (20-8-62).
- 81 NA, CAZ, 5694, Inspectie Zuid 1958-1965 (17-6-59).
- 82 Smeets, 'De organisatie van de Ambonezenzorg'.
- 83 (nota aan ministerraad 23-10-57) in Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, noot 35 bladzijde 125.
- 84 NA, CAZ, inv nr. 5694, Inspectie Zuid 1958 - 1965 (21-2-1964).

- 85 NA, CAZ, inv. nr. 5694, Inspectie Zuid 1958 – 1965 (21-2-1964).
- 86 HEK, 1957-1958 (25-2-1958) 3022.
- 87 HEK, 1957-1958 (25-2-1958) 3022.
- 88 HEK, 1957-1958 (26-2-1958) 3049.
- 89 NA, CAZ, 8453, Stukken betreffende het opleggen van een woonverbod aan Nederlanders voor de diverse woonoorden. 1951 – 1958.
- 90 NA, CAZ, inv. nr. 8453, Stukken betreffende het opleggen van een woonverbod aan Nederlanders voor de diverse woonoorden 1951-1958, brief van moeder aan de Minister van Justitie 17-4-1956.
- 91 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 112; Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*.
- 92 *Het Vrije Volk* (5); *NRC* (3); *Het Parool* (1); *Nieuwe Leidsche Courant* (1); *De Gelderlander* (3); *Leeuwarder Courant* (4); *Zierikzeesche Courant* (1); *Zierikzeesche Nieuwsbode* (1).
- 93 De keuze voor het woord *kris* is in deze context opmerkelijk aangezien dit een Javaans wapen is. Logischer was geweest dat er werd gesproken van een *klewang*. Kranten gebruikten echter het woord *kris*.
- 94 'Ambonezen ten dele naar ander kamp', *Het Vrije Volk* (7-8-1951).
- 95 'Ambonezenkamp door politie bezet', *Het Parool* (6-8-1951); 'Ambonezen maken rumoer in Middelburg', *NRC* (6-8-1951).
- 96 'Middelburg is van tachtig raddraaiers verlost', *Nieuw Leidsche Courant* (7-8-1951).
- 97 *Het Vrije Volk* (3); *NRC* (2); *Woerdens Nieuwsblad* (1); *Leeuwarder Courant* (2); *Noord-Bevelands Nieuws- en Advertentieblad* (1).
- 98 'Woerden en Middelburg', *Het Vrije Volk* (9-8-1951).
- 99 'Oorzaak: opzweperij en verveling', *Leeuwarder Courant* (8-8-1951).
- 100 'Gevecht in Ambonees kamp Schattenberg', *Het Vrije Volk* (13-8-1951).
- 101 'Negen gewonden in Ambonees kamp', *Het Vrije Volk* (20-8-1951).
- 102 'Ambonezen belegeren verschanste Keiëzen', *Het Vrije Volk* (20-8-1951).
- 103 'Uitgaansplanntje aanleiding tot het Vughtse gevecht', *Het Vrije Volk* (21-8-1951).
- 104 'Ambonezen wilden Keiëzen liquideren', *Het Vrije Volk* (24-8-1951).
- 105 'Ranselpartij in kamp brengt Ambonezen voor de rechter', *Het Vrije Volk* (18-1-1952).
- 106 'Aan de orde en discipline in de woonoorden ontbreekt veel', *Zierikzeesche Nieuwsbode* (22-10-1952) 2.
- 107 'Jongeren toegang tot sociëteit ontzegt. Twee politiemannen gewond bij relletjes in Geleen', *Leeuwarder Courant* (27-6-1966).
- 108 'Kort-om', *De Stem van Ambon* (juni/juli 1967).
- 109 'Jong Ambon neemt fakkel over', *de Volkskrant* (20-1-1967).
- 110 'De overgenomen fakkel', *De Stem van Ambon* (februari 1967).
- 111 'Ambonezen slaags met Krimpenaren', *Provinciale Zeeuwse Courant* (19-8-1968).
- 112 'Kerkconflict onder Ambonezen', *De Vrije Zeeuw* (18-10-1968).
- 113 '10 Ambonezen namen wraak voor vriend', *Provinciale Zeeuwse Courant* (29-11-1968).
- 114 'Ambonezen lokten Middelburse politiewagen in hinderlaag', *Provinciale Zeeuwse Courant* (30-11-1968).
- 115 'Hollandse nieuwe ... wormvrij?', *De Stem van Ambon* (februari 1968).
- 116 'Besprekingen over repatriëring van Ambonezen', *Provinciale Zeeuwse Courant* (22-8-1968).
- 117 'Straatgevecht met Ambonnezen na uitzetting van familie in Foxhol', *Nieuwsblad van het Noorden* (2-4-1969).
- 118 'Turken in Arnhem leveren slag met Ambonnezen', *Nieuwsblad van het Noorden* (8-12-1969) 3.
- 119 'Zeven Ambonezen in arrest na ingooien van café-ruiten', *Het Parool* (13-7-1970) 1.
- 120 'Het luchtige gemak waarmee sommigen in Ambonese kring de dood van de Wassenaarse hoofdagent afdoen als een vervelend, maar onbelangrijk incidentje, betekent een uiterst bedenkelijk normverval', in: 'Commentaar. Partizanen van Ambon', *Het Parool* (1-9-1970); 'Ambonezen solidair met bezetters. Gejuich bij de beeldbuis', *Het Parool* (1-9-1970).
- 121 'Nederlandse Ambonezen in Den Haag achter actie', *Het Parool* (31-8-1970).
- 122 'Gejuich bij de beeldbuis', *Het Parool* (1-9-1970).
- 123 'Molukkers en politie slaags bij betogingen', *Het Parool* (28-9-1970).
- 124 'Bij bezoek Soeharto 44 mensen opgepakt', *Het Vrije Volk* (4-9-1970).
- 125 "'Nederlanders achteruit": brulde de marechaussee met de wapenstok', *Het Vrije Volk* (4-9-1970).
- 126 'Ambonezen gelastten tweetal overvallen af', *Het Parool* (15-12-1950).
- 127 'De bvd heeft in geen enkel opzicht gefaald', *Het Parool* (2-9-1970).
- 128 'Apeldoornse politie slaags met Ambonezen op markt', *Het Vrije Volk* (21-9-1970).
- 129 'Ambonezen en politie slaags in Maastricht', *Het Parool* (22-9-1970).
- 130 'Zestig Ambonezen slaags met politie', *Het Vrije Volk* (25-9-1970).
- 131 'Drie Zuidmolukkers blijven in arrest na rel in Tilburg', *Het Parool* (29-9-1970).
- 132 'Dode bij veldslag in Roermond', *de Volkskrant* (2-8-1971).
- 133 'Meer en erger "Roermonden" onvermijdelijk', *Zierikzeesche Nieuwsbode* (10-8-1971) 7; Groenendijk, 'Verboden voor Tukkers', 55.

- 134 'Integratie Ambonezen moet in eigen kring beginnen', *de Volkskrant* (3-8-1971).
- 135 'Uitspraken uit menigte geven te denken', *de Volkskrant* (3-8-1971).
- 136 'Wij worden vaak achtergesteld', *de Volkskrant* (6-8-1971).
- 137 "'Hier worden we als dieren behandeld'", *De Haagse Post* (24-8-1971).
- 138 'Conducteur laat wagons met Ambonezen staan', *de Volkskrant* (13-8-1971).
- 139 'Zuidmolukker ernstig gewond bij vechtpartij', *de Volkskrant* (16-8-1971).
- 140 'Vechtpartijen met Ambonezen in Zevenaar en Beek', *Leeuwarder Courant* (27-9-1971).
- 141 'Vreemde selectie van nos-nieuwspersdienst', *Zelfbeschikking* (december 1970).
- 142 'Op de grens van twee jaren', *Zelfbeschikking* (december 1970).
- 143 'Ruzie Zuidmolukkers-Italianen. Fabriek zit met 12 man minder', *Haagse Courant* (8-6-1972).
- 144 'Arrestaties na rellen in Waalwijk blijven nog uit', *De Vrije Zeeuw* (18-4-1972).
- 145 'Twee agenten gewond bij Vlissingse rellen', *Provinciale Zeeuwse Courant* (6-5-1972).
- 146 'Ernstige rassenproblemen voor Ambonezen op komst', *Provinciaal Zeeuwse Courant* (22-7-1972).
- 147 'Terugkeer Ambonezen blijft moeilijk', *Provinciale Zeeuwse Courant* (15-1-1972).
- 148 'Nasleep volksgericht: twee Ambonese gezinnen willen elders wonen', *De Vrije Zeeuw* (7-3-1972).
- 149 'Negen Zuidmolukkers ontkennen rol bij rel', *de Volkskrant* (23-6-1972).
- 150 Smeets en Steijlen, In Nederland gebleven; zie wel: A. Schmidt, J. de Graaf en G. Teeling, Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie (Leiden 1982).
- 151 F. Steijlen, 'Hostage-taking actions by Moluccans in the Netherlands', *Ethnos-Nation* 4 (1996) 97-111, 102-106; Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*.
- 152 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 231.
- 153 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 224.
- 154 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 227-228; 'Ambonezen in hongerstaking', *Het Parool* (9-12-1970); 'Vrijspreek gevraagd in gijzelingscomplot', *Het Parool* (19-11-1975); 'Molukkers tonen voor hof dat ze de strijd moe zijn', *Het Parool* (21-11-1975).
- 155 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 235-236.
- 156 'Gedegen verhaal over treinkaping', *Leeuwarder Courant* (21-2-1975) 4; 'Uitstekende acteurs in eneroverende kapingsfilm', *Leeuwarder Courant* (21-2-1975); P. Bootsma, H. Dortmans en R. Roelofs, *De Molukse Acties: Treinkapingen en Gijzelingen 1970-1978* (Amsterdam 2000).
- 157 'Elk half jaar misdaad met gijzelaars', *Nieuwsblad van het Noorden* (3-12-1975)
- 158 'Harde acties van Molukkers zijn al jaren voorspeld', *Nieuwsblad van het Noorden* (13-12-1975).
- 159 Zie ook: NA, Ministerie van Justitie: Molukse acties (2.09.93) inv. nrs. 48-126.
- 160 "'Treinkapers zijn gewoon bandieten'", *Nieuwsblad van het Noorden* (3-12-1975).
- 161 'Indicenten in Beilen tussen Zuidmolukkers en familie gegijzelden', *Leeuwarder Courant* (4-12-1975).
- 162 'Ministerie van justitie', *Parool* (4-12-1975).
- 163 'Molukken', *Het Parool* (7-2-1975).
- 164 HTK, 1975-1976 (12-2-1976) 2831, 2858.
- 165 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*.
- 166 'De jongens hebben zich aan MIJ overgegeven', *Het Vrije Volk* (15-12-1975).
- 167 Zie bijvoorbeeld: 'Overgave was tot in de puntjes geregeld. Draaiboek voorzag niet in ontbrekende sleutel', *Het Vrije Volk* (20-12-1975); 'Molukkers strijken vlag; einde recordgijzeling', *Het Vrije Volk* (20-12-1975); Ook al in: 'Rust in gijzelingszaken', *Het Parool* (10-12-1975); Kamerlid Schakel (ARP): HTK, 1975-1976 (12-2-1976) 2818.
- 168 Kamerstuk TK, 1975-1976, 13756 ondernummer 2, 1-2.
- 169 NRC (4-12-1975); *de Volkskrant* (6-12-1975).
- 170 T. Pollman "'De Molukkers waren afgezet op een tussenstation waar geen enkele trein meer langs kwam.'" Van de demobilisatie van het KNIL tot CRM', *Vrij Nederland*, 36: 50 (13-12-1975).
- 171 'Verblinde fanatici', *De Telegraaf* (6-12-1975).
- 172 'Onderhandelingen gedurende het weekeinde vastgelopen. Weinig beweging in de gijzelingszaken', *Het Parool* (8-12-1975); 'Assen gespannen na rel in Molukkers-wijk', *Het Vrije Volk* (9-12-1975).
- 173 'Beilen is in vesting veranderd', *Het Parool* (5-12-1975); 'Amsterdamse buurt vijftien dagen in staat van beleg', *Het Parool* (19-12-1975).
- 174 'Bewaking crisiscentrum en trein verscherpt', *Het Vrije Volk* (8-12-1975).
- 175 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*.
- 176 Zie ook citaat aan het begin van dit hoofdstuk.
- 177 Zie bijvoorbeeld het stuk van journalist G. Vaders die tevens gijzelaar was geweest: 'Te veel vragen blijven na het gijzelingsrapport', *Nieuwsblad van het Noorden* (19-1-1976).
- 178 'Soort verbodering tussen gegijzelden en treinkapers gaande', *Leeuwarder Courant* (10-12-1975).
- 179 'Gijzelaars en bezetters namen huilend afscheid', *Nieuwsblad van het Noorden* (20-12-1975).
- 180 'Reactie van het kabinet op kritiek Vaders', *Nieuwsblad van het Noorden* (16-12-1975).
- 181 'Hans Prins vertolkt gevoelens van gijzelaars in trein. "Totaal in de steek gelaten"', *Het Parool* (16-12-1975);

- 'Kaperskus als afscheid', *Het Parool* (10-12-1975); "'Dokter" Prins vertelt z'n dramatische verhaal', *Het Vrije Volk* (16-12-1975); 'Gijzelaar Wessel van Pijlen: "Ik heb begrip voor de RMs"', *Het Parool* (20-12-1975); 'Gijzelaar Laurier: "Ze wilden mij doodschieten"', *Het Vrije Volk* (15-12-1975).
- 182 'Hans prins vertolkt gevoelens van gijzelaars in trein. "Totaal in de steek gelaten"', *Het Parool* (16-12-1975).
- 183 'Kapers aanvaarden consequenties', *Trouw* (13-3-1976).
- 184 'Hans prins vertolkt gevoelens van gijzelaars in trein. "Totaal in de steek gelaten"', *Het Parool* (16-12-1975).
- 185 *Washington post*: rebels (3), gunmen (9), terrorists (2), extremists (2), militants (1), bandits (1), guerillas (2); *Guardian*: rebels (1), gunmen (4), terrorists (4), hijackers (2), extremists (1); *New York Times*: gunmen (3, vanaf 8-12), terrorists (10), hijackers (3), guerillas (1); *Observer*: gunmen (2), terrorists (4), (east) Asians (9).
- 186 *New York Times* (4-12-1975); 'Moluccans feel betrayed', *Observer* (7-12-1975); *Washington Post* (5-12-1975).
- 187 'Moluccans feel betrayed', *Observer* (7-12-1975).
- 188 'For Dutch, reckoning from past', *New York Times* (7-12-1975).
- 189 Kamerstuk TK, 1975-1976, 13756 ondernummer 2; НТК, 1975-1976 (12-2-1976).
- 190 'In Bovensmilde was gisteren al dreiging merkbaar', *Leeuwarder Courant* (23-5-1977).
- 191 'De angstige sfeer van een jaar geleden', *Nieuwsblad van het Noorden* (20-5-1978).
- 192 'Zuidmolukkers: kinderen laten we niet vrij', *Nieuwsblad van het Noorden* (25-45-1977); 'De angstige sfeer van een jaar geleden', *Nieuwsblad van het Noorden* (20-5-1978).
- 193 Zie ook: NA, Ministerie van Justitie: Molukse acties, inv. nrs. 127-211.
- 194 'Dat ze nu juist deze school moesten pakken', *Het Vrije Volk* (24-5-1977).
- 195 'Trein en school ontzet na grootscheepse actie. Acht doden', *Het Vrije Volk* (11-6-1977).
- 196 НТК, 1977 (23-6-1977) 175.
- 197 НТК, 1977 (23-6-1977) 175.
- 198 НТК, 1977 (23-6-1977) 182.
- 199 NA, Min Jus (2.09.93), inv. nr. 137.
- 200 'Terror in Dutch school', *The Washington Post* (27-5-1977).
- 201 'Islanders fear reprisals by the Indonesians', *New York Times* (26-5-1977).
- 202 'Flags signal Moluccan anger over attack by Dutch', *New York Times* (12-6-1977).
- 203 'Moluccan funeral turns into protest', *New York Times* (15-6-1977).
- 204 Kamerstuk TK, 1977-1978, 14915 ondernummer 2, 7.
- 205 Kamerstuk TK, 1977-1978, 14915 ondernummer 2, 30.
- 206 Kamerstuk TK, 1977-1978, 14915 ondernummer 2, 8.

Hoofdstuk 5 De kolonie Suriname, 1621-1970

- 1 H. Buddingh', *Geschiedenis van Suriname* (Utrecht 1995) 15-25.
- 2 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 23-24, 114-115; Laarman, 'Dutch colonization and settlement'.
- 3 R. Hoeft, 'Asian contract labourers. Nationalism, creolization, adaptation, and resistance', in: W. Hoogbergen (red.), *Born out of resistance. On Caribbean cultural creativity* (Utrecht 1995) 213-229; R. Hoeft, *In place of slavery. A social history of British Indian and Javanese laborers in Suriname* (Gainesville 1998); S. van Walsum, *De schaduw van de grens. Het Nederlandse vreemdelingenrecht en de sociale zekerheid van Javaanse Surinamers* (Arnhem 2000); EW.. Bal en K. Sinha-Kerkhoff, 'Hindostaanse Surinamers en India', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 22: 2 (2003) 214-234; K. Sinha-Kerkhoff en E. Bal, 'Eternal call of the Ganga': 'Reconnecting with people of Indian origin in Surinam', *Economic and Political Weekly* 38 (2003) 4008-4021; E.W. Bal en K. Sinha-Kerkhoff, 'Religious identity, territory, and partition: India and its Muslim diaspora in Surinam and the Netherlands', *Nationalism and Ethnic Politics* 14: 2 (2008) 155-188; C. Choenni, *Integratie Hindostani Stijl? Over de migratie, geschiedenis en diaspora van Hindostanen* (Amsterdam 2011).
- 4 E. Bakker, L. Dalhuisen, R. Donk, M. Hassankhan en F. Steegh, *Geschiedenis van Suriname. Van stam tot staat* (Zutphen 1998) 25; W. Klooster, 'Jews in Surinam and Curacao', in: P. Bernardini en N. Fiering (red.), *The Jew and the expansion of Europe to the west, 1400-1800* (2001) 350-368; H. Lommerse, 'Population figures', in: G. Oostindie (red.), *Dutch colonialism, migration and cultural heritage* (Leiden 2008) 325-326; Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 80; W. Vink, 'Jews in Surinam', in: M. Avrum Ehrlich (red.), *Encyclopedia of the Jewish diaspora: origins, experiences and culture Volume II* (2008) 738.
- 5 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 25.
- 6 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*.
- 7 *Surinaamsch verslag. Statistisch jaaroverzicht van Suriname 1931-1950* ('s-Gravenhage 1931-1950).
- 8 R. van Welie, 'Patterns of slave trading and slavery in the Dutch colonial world', in: G. Oostindie (red.), *Dutch colonialism, migration and cultural heritage* (Leiden 2008) 255-260, 171.
- 9 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 32.
- 10 Nationaal archief: <http://www.gahetna.nl/collectie/index/ntoo340/achtergrond/manumissies-praktijk>.

- 11 P. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam 2003) 64-66.
- 12 Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 25.
- 13 M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 180-183.
- 14 Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, 204-205.
- 15 Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 86; Oostindie, *Het paradijs overzee*, 40.
- 16 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 50-53; R. van Lier, *Samenleving in een grensgebied. Een sociaal-historische studie van Suriname* (Deventer 1971) 142.
- 17 H. Ramssoedh, 'Klassenstrijd versus verbroederingspolitiek. Het politieke leiderschap van Jagan en Lachmon', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 16: 2 (1997) 155-170, 157-159.
- 18 H. Lamur en J. Vriezen, 'Chinese kontraktanten in Suriname', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 4: 2 (1985) 169-179; J. Ankum-Houwink, 'Chinese kontraktarbeiders in Suriname in de 19e eeuw', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 4: 2 (1985) 181-186; W. Man A Hing, 'Chinese plantage-arbeiders in de negentiende eeuw', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 19: 2 (2000) 120-136.
- 19 Hoeft, 'Asian contract labourers'; C. Choenni, 'Van Brits-Indië naar Suriname', in: C. Choenni en K. Adhin (red.), *Hindostanen. Van Brits-Indische emigranten via Suriname tot burgers van Nederland* (Den Haag 2003) 20-53.
- 20 Choenni, 'Van Brits-Indië naar Suriname', 32-33.
- 21 Hoeft, 'Asian contract labourers', 218.
- 22 M. van Niekerk, 'Afro-Caribbeans and Indo-Caribbeans in the Netherlands: premigration legacies and social mobility', *International Migration Review* 38:1 (2004) 158-183, 164; Hoeft, *In place of slavery*.
- 23 Hoeft, 'Asian contract labourers'; Hoeft, *In place of slavery*; Choenni, 'Van Brits-Indië naar Suriname'.
- 24 Hoeft, 'Asian contract labourers', 220.
- 25 A. de Waal Malefijt, *The Javanese population of Surinam* (s.l. 1960); A. de Waal Malefijt, *The Javanese of Surinam. Segment of a plural society* (Assen 1963); G. van Wengen, *The cultural inheritance of the Javanese in Surinam* (Leiden 1975); D. van der Bersselaar, *De komst van contractarbeiders uit Azië. Hindoestanen en Javanen in Suriname* (Leiden 1991); Hoeft, *In place of slavery*; Van Walsum, *De schaduw van de grens*, 30; T. Termorshuizen, 'Indentured labour in the Dutch coloniale empire, 1800-1940', in: G. Oostindie (red.), *Dutch colonialism, migration and cultural heritage* (Leiden 2008) 261-314, 298-300; Hoeft, 'Asian contract labourers'.
- 26 F. Derveld, 'Hoe dachten de planters en overige bevolkingsgroepen over de Javanen?', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 1: 2 (1982) 23-43, 25.
- 27 Lommerse, 'Population figures', 329.
- 28 Van Walsum, *De schaduw van de grens*, 31-32.
- 29 Hoeft, 'Asian contract labourers'.
- 30 Hoeft, 'Asian contract labourers'; Hoeft, *In place of slavery*; Van Walsum, *De schaduw van de grens*, 36-38.
- 31 Idem.
- 32 H. van Amersfoort en M. van Niekerk, 'Immigration as a colonial inheritance. Post-colonial immigrants in the Netherlands, 1945-2002', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32: 3 (2006) 323-346.
- 33 De Hart, 'Maria Toet en andere verhalen', 183-206.
- 34 Wet van 28-7-1850, *Staatsblad* nr. 44.
- 35 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 60-61
- 36 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 83-84.
- 37 Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*.
- 38 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 185-190.
- 39 Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 34.
- 40 Zie voor een overzicht van de koloniale literatuur over Suriname: Van Kempen, "'Vanrouwelijke monsters en kinderen gods'"; A. Blakely, *Blacks in the Dutch world. The evolution of racial imagery in an modern society* (Bloomington en Indianapolis 1993) 181; M. van Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel 3* (Paramaribo 2002) 217; S. Huigen, 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit', *Neerlandistiek.nl* (2007).
- 41 Van Kempen, 'Literatuur van niet-surinamers over suriname'; Van Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel 3*, 217.
- 42 Van Kempen, "'Vanrouwelijke monsters en kinderen gods'", 173.
- 43 Van Kempen, "'Vanrouwelijke monsters en kinderen gods'", 164; Paasman, *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting*.
- 44 Nederlandse vertaling: J. Stedman, *Reize naar Surinamen* (Leiden 1799).
- 45 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 81-83.
- 46 Stedman, *Reize naar Surinamen*.

- 47 Stedman, *Reize naar Surinamen*, 84.
- 48 Janse, *De afschaffers*.
- 49 Blakely, *Blacks in the Dutch world*, 201; J. Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).
- 50 H. Wijngaarde, 'Curiositeit of cultuurdrager: Surinamers op de Internationale koloniale en uitvoerhandel tentoonstelling te Amsterdam in 1883', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 19: 2 (2000) 153-166.
- 51 J. Nederveen Pieterse, *White on black. Images of Africa and blacks in western popular culture* (New Haven en Londen 1992).
- 52 Zie: Nederveen Pieterse, *White on black*. Zie ook voor verwijzingen; Paasman, Reinhart: *Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* 24-25; S. Hira, 'Mythe en koloniale beeldvorming in Suriname', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 1: 2 (1982) 9-22; Oostindie, *Het paradijs overzee*; B. Paasman, 'Mens of dier? De beeldvorming over negers in de tijd voor de rassentheorieën', in: J. Dubbelman en J. Tanja (red.) *Vreemd gespuis* (Baarn en Den Haag 1987) 92-107; H. van Amersfoort, 'Van William Kegge tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland: realiteit, beeldvorming en beleid', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100:3 (1987) 475-490; E. Kolfin, 'De muze met een missie: Verbeeldingen van slavernij in de West 1650-1860', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 16: 1 (1997) 5-20; Ammerlaan, "'Want al was zijn huid ook zwart, teergevoelig was zijn hart'"; P. Gomes, *Over "natuurgenoeten" en "onwillige honden". Beeldvorming als instrument voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1842-1862* (Amsterdam 2003); L. Hogervorst, 'Is de slaaf slecht bedeed in het onderwijs? Een onderzoek naar beeldvorming rond slavernij in de naoorlogse Nederlandse geschiedenisboekjes', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 25: 2 (2006) 56-67; J. Kapelle en D. Tang, *Zwart. Sambo, Tien kleine nikkertjes, Pijpje Drop, Pompernikkel en anderen. Het beeld van de zwarte mens in de Nederlandse illustratiekunst 1880-1980* (Harderwijk 2008).
- 53 Van Kempen, "'Van grouwelijke monsters en kinderen gods'", 173-174.
- 54 Paasman, 'Wat bezielde de literaire kolonisten?'
- 55 Gomes, *Over "natuurgenoeten" en "onwillige honden"*; Ammerlaan, "'Want al was zijn huid ook zwart, teergevoelig was zijn hart'", 41-43; Janse, *De afschaffers*.
- 56 Ammerlaan, "'Want al was zijn huid ook zwart, teergevoelig was zijn hart'", 41-43; Gomes, *Over "natuurgenoeten" en "onwillige honden"*.
- 57 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 50-53; ook in de Franse West-Indische koloniën: M. Cottias, 'Gender and republican citizenship in the French West Indies, 1848-1945', *Slavery & Abolition* 26: 2 (2005) 233-245, 233-234.
- 58 W. van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (Zaltbommel 1854); Van Lier stelde dat het boek van Van Hoëvell het meest gelezen boek was over de kwestie van de afschaffing van de slavernij, Van Lier, *Samenleving in een grensgebied*, 131-132; Van Kempen, 'Literatuur van niet-surinamers over suriname', Van Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel 3*, 259.
- 59 Janse, *De afschaffers*, 114; Ammerlaan, "'Want al was zijn huid ook zwart, teergevoelig was zijn hart'", 41.
- 60 Ammerlaan, "'Want al was zijn huid ook zwart, teergevoelig was zijn hart'"; Janse, *De afschaffers*.
- 61 Samenvatting van de literatuur: W. Foster, *Gender, mastery and slavery: from European to Atlantic world frontiers* (Houndmills, Basingstoke en Hampshire 2010).
- 62 H. Neus-van der Putten, *Susanna du Plessis. Portret van een slavenmeesteres* (Amsterdam 2003); H. Neus-van der Putten, 'Een quaad gerugt?: het verhaal van Alida en Susanna du Plessis', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 21: 2 (2002) 305-317; Stedman, *Reize naar Surinamen*.
- 63 M. Teenstra, *De Neger-slaven in de kolonie Suriname en de uitbreiding van het Christendom onder de heidensche bevolking* (Dordrecht 1842) XV.
- 64 Van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet*, 1-2.
- 65 Kwamina, *Jetta. Schetsen en beelden uit een vreemd land* (Amsterdam 1869); Botman, 'Jetta. De tragische mulattin tussen barbaarsheid en beschaving'.
- 66 Kwamina, *Jetta. Schetsen en beelden uit een vreemd land*; M. van Kempen, 'Het struikelblok van Coba of "Wat hoort er tot de vroegste Surinaamse letteren?"', in: E. Leijnse en M. van Kempen (red.), *Tussenfiguren. Schrijvers tussen de culturen* (Amsterdam 1998) 63-81.
- 67 Botman, 'Jetta. De tragische mulattin tussen barbaarsheid en beschaving'.
- 68 Kwamina, *Jetta. Schetsen en beelden uit een vreemd land*, 56.
- 69 Kwamina, *Jetta. Schetsen en beelden uit een vreemd land*, 150-151.
- 70 Botman, 'Jetta. De tragische mulattin tussen barbaarsheid en beschaving', 59-61.
- 71 'Hoe witter hoe meer kansen', *De Waarheid* (9-12-1982).
- 72 Van Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel 3*, 373-374.
- 73 Zie bijvoorbeeld: НТК, 1933-1934 (14-2-1934) 1236.
- 74 <http://kranten.kb.nl>, Zoektermen 'surina' en 'creo' of 'neger'.
- 75 НТК, 1935-1936 (19-2-1936) 1369.

- 76 <http://www.statengeneraaldigitaal.nl>. Handelingen 1880-1945 doorzocht met zoektermen surina* en Creol* of surina* en neger*. Zie bijvoorbeeld HEK 1913-1914 (20-3-1914) 486 e.v.; HEK, 1916-1917 (15-12-1916) 132.
- 77 HTK, 1907-1908 (18-11-1907) 474.
- 78 HEK, 1916-1917 (15-12-1916) 132.
- 79 Van Kempen, “Van grouwelijcke monsters en kinderen gods”.
- 80 Van Kempen, “Van grouwelijcke monsters en kinderen gods”, 178.
- 81 ‘Groot Surinaamsch belang’, *Algemeen Handelsblad* (12-6-1928).
- 82 Van Amersfoort, ‘Van William Kegge tot Ruud Gullit’.
- 83 Oostindie, G. en E. Maduro, *In het land van de overheersers II Antillianen en Surinamers in Nederland, 1634/1667-1954* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 6-8.
- 84 Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 14.
- 85 E. Captain en G. Jones, *Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname* (Amsterdam 2010).
- 86 Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 9.
- 87 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 220-222, 250.
- 88 Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 30, 35.
- 89 Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 35.
- 90 B. Sedoc-Dahlberg, *Surinaamse studenten in Nederland. Een onderzoek rond de problematiek van de toekomstige intellectuele kadervorming in Suriname 1971*.
- 91 Sedoc-Dahlberg, *Surinaamse studenten in Nederland*, 72-81.
- 92 R. Kagie, *De eerste neger* (Amsterdam 2006).
- 93 Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 92-98.
- 94 Nederveen Pieterse, *White on black*, 139-140.
- 95 HTK, 1937-1938 (18-11-1937) 282-283.
- 96 Kranten.kb.nl. Zoektermen ‘jazz’ en ‘neger*’: 303 artikelen; ‘jazz’ en ‘zwart*’: 213 artikelen.
- 97 Kranten.kb.nl. Zoektermen ‘jazz’ en ‘surina*’.
- 98 J. Rasula, ‘Jazz as decal for the European Avant-Garde’, in: H. Raphael-Hernandez (red.), *Blackening Europe. The African American presence* (New York en Londen 2004) 13-34.
- 99 Zie bijvoorbeeld een krantenartikel in *Het Vaderland*: ‘Het Hawkins-Johnson trio’, *Het Vaderland* (30-1-1939). Zie ook: R. Kagie, ‘De huidskleur van de jazz’, in: R. Buikema en M. Meijer (red.), *Cultuur en migratie in beweging. Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 95-110, 95-96.
- 100 Zie ook: Nederveen Pieterse, *White on black*, 140; ‘Max Woiski and his Harlem speights in de nieuwe Negro Palace te Rotterdam’, *Jazzwereld* 9: 11 (1939) 10.
- 101 Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 51.
- 102 Nederveen Pieterse, *White on black*
- 103 Kagie, ‘De huidskleur van de jazz’, 102.
- 104 Dit schreef *Het Vaderland* in de zomer van 1933, geciteerd in: ‘Pornografische muziek?’, *De Jazzwereld* 3: 8 (1933) 17; ‘In den dierentuin’, *Het Vaderland* (13-11-1933); ‘Negerdansen’, *Het Centrum* (2-3-1928); ‘Negermuziek’, *Algemeen Handelsblad* (2-7-1927). Zie ook K. Wouters, *Ongewenschte muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1945* (Den Haag 1999) 7; Kagie, ‘De huidskleur van de jazz’, 99; H. Openneer, *Kid Dynamite. De legende leeft* (Zutphen 1995); A. Cottaar, ‘Cornelis Kogeldans en Carmen van Vliet: Surinaamse modellen aan de Rijksacademie’, in: W. Willems (red.), *De kunst van het overleven. Levensverhalen uit de twintigste eeuw* (Den Haag 2004) 56-83; Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 91.
- 105 Kagie, ‘De huidskleur van de jazz’, 101; HTK, 1937-1938 (18-11-1937) 282-283; ‘Begroeting van Binnenl. Zaken’, *Het Vaderland* (19-11-1937); ‘Minderjarige meisjes geschaakt’, *De Tribune* (17-2-1936); ‘Een gevolg van de overdreven aanbidding van jazzmusici’, *Het Vaderland* (28-2-1936).
- 106 Nederveen Pieterse, *White on black*, 172-187; J. Terborg, *Liefde & conflict. Seksualiteit en gender in de Afro-Surinaamse familie* (Amsterdam 2002) 44-45; Blakely, *Blacks in the Dutch world*, 172.
- 107 ‘Harlem in London, een onverwachte ontmoeting’, *De Jazzwereld* 5: 3 (1935) 11.
- 108 G. Mak, ‘Seksueel vreemdelingenverkeer’, *Gaan en staan, Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 101-122; L. Tabili, ‘Women “of a very low type”: crossing racial boundaries in imperial Britain’, in: L. Frader en S. Rose (red.), *Gender and class in modern Europe* (Ithaca en Londen 1996) 165-190; zie ook hoofdstuk twee.
- 109 Kagie, ‘De huidskleur van de jazz’, 99.
- 110 Geciteerd in: Openneer, *Kid Dynamite*, 33-34.
- 111 Aanhangsel TK 1937 nummer 24, 30; Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 91.
- 112 HTK, 1937-1938, 282.
- 113 Openneer, *Kid Dynamite*, 27.
- 114 Openneer, *Kid Dynamite*, 27.
- 115 Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*, 51.
- 116 H. de Bie en R. van der Heyden, *Rapport der Regeerings-commissie inzake het dansvraagstuk* (Den Haag 1931)

- 90; Cottaar, 'Cornelis Kogeldans en Carmen van Vliet', 63-64.
- 117 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 221-222.
- 118 Geciteerd in Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 228.
- 119 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 228.
- 120 D. van Vugt, Wetenschappers over ... Afro-Surinamers en -Antillianen. Het twintigste eeuwse Nederlandse sociaal wetenschappelijk discours (Rotterdam 2002, Doctoraal scriptie geschiedenis) 109-112.
- 121 Van Vugt, Wetenschappers over ... Afro-Surinamers en -Antillianen, 112.
- 122 Van Amersfoort, 'Van William Kegge tot Ruud Gullit', 482-483.
- 123 Cottaar, *Zusters uit Suriname*; Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*; Bayer, *Surinaamse arbeiders in Nederland*, 93.
- 124 Cottaar, *Zusters uit Suriname*, 23-30,37; F. Bovenkerk, 'De vlucht. Migratie in de jaren zeventig', in: G. Willemssen (red.), *Suriname. De schele onafhankelijkheid* (Amsterdam 1983) 152-181, 165; Bayer, *Surinaamse arbeiders in Nederland*.
- 125 'Nederland is te voorzichtig met Surinaamse lastposten', *De Telegraaf* (9-3-1963).
- 126 Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 123-124.
- 127 J. Schuster, "'De komst van nog meer rijksgenoten vervult mij zorg.' De Nederlandse overheid en de naoorlogse immigratie van Surinamers', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 20: 1 (2001) 23-35, 25; Schuster, *Poortwachters over immigranten*.
- 128 'Drietal staat terecht voor beroving vriend', *Het Vrije Volk* (3-5-1963).
- 129 'Nederland is te voorzichtig met Surinaamse lastposten', *De Telegraaf* (9-3-1963).
- 130 'Nederland is te voorzichtig met Surinaamse lastposten', *De Telegraaf* (9-3-1963).
- 131 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*; Schuster, *Poortwachters over immigranten*.
- 132 Bayer, *Surinaamse arbeiders in Nederland*, 214-215.
- 133 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 216.
- 134 Bayer, *Surinaamse arbeiders in Nederland*, 87.
- 135 D. Pargas, *The quarters and the fields: Slave families in the non-cotton South (new perspectives on the history of the South)* (Gainesville 2010).
- 136 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 230-231.

Hoofdstuk 6 Migratie uit Suriname

- 1 Smith, 'Introduction. Europe's invisible migrants'.
- 2 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 242.
- 3 H. Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname* (Den Haag 1998) 17.
- 4 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 223; Schuster, *Poortwachters over immigranten*; Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname*.
- 5 Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*, 33; Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname*, 15, noot 35; Van Amersfoort, 'Van William Kegge tot Ruud Gullit'.
- 6 Drees jr van DS '70; Regeringsverklaring 1971 kabinet Biesheuvel: HTK, 1971 (3-8-1971) 147; regeringsverklaring 1973 kabinet Den Uyl: HTK, 1972-1973 (28-5-1973) 1572; zie ook: Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, noot 136, pagina 224; Kamerstuk TK, 1971-1972, 11918 ondernummer 3.
- 7 Kamerstuk TK, 1971-1972, 11912 ondernummer 1, 2; memorie van toelichting, rijksbegroting hoofdstuk IV 1971; G. Oostindie en I. Klinkers, *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000. Deel II: 1954-1975* (Amsterdam 2001).
- 8 Zie uitgebreid: Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname*, 11-13.
- 9 Bosma, *Terug uit de koloniën*, 152; Schuster, "'De komst van nog meer rijksgenoten vervult mij zorg'".
- 10 Bosma, *Terug uit de koloniën*, 205-211.
- 11 F. Bovenkerk, 'Rasdiscriminatie bij misdaadverslaggeving in de pers', in: F. Bovenkerk (red.), *Omdat ze anders zijn: patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (Meppel 1978) 119-135, 121.
- 12 Zie uitgebreider; Schuster, "'De komst van nog meer rijksgenoten vervult mij zorg'".
- 13 Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 133; Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname*, 17.
- 14 Kamerstuk TK, 1970-1971, 10900 IV ondernummer 7; HTK, 1970-1971 (08-12-1970).
- 15 Schuster, "'De komst van nog meer rijksgenoten vervult mij zorg'".
- 16 Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname*, 11. Kwantitatief materiaal: cbs, statline.
- 17 'Volgens nos-enquête: helft van Nederlanders voor autonoom Suriname', *de Volkskrant* (16-12-1971); 'Ons onbekende Suriname', *Algemeen Dagblad* (17-12-1971); 'Het slot van karakter', *De Tijd* (20-12-1971); 'Sterk

- 18 karakter, zwak Suriname', *NRC* (20-12-1971).
- 18 NA, IND, inv. nr. 910, Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1975 ('s-Gravenhage 1975) nrs 132, 133 en 139.
- 19 Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname*, 33-34; Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*; Schuster, "De komst van nog meer rijksgenoten vervult mij zorg"; Van Walsum, *De schaduw van de grens*, 72-75; S. Bonjour, *Grens en gezin*.
- 20 Bonjour, *Grens en gezin*, 129-132.
- 21 Bonjour, *Grens en gezin*, 132.
- 22 Bonjour, *Grens en gezin*, 132-134; zie ook: Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname*; Schuster, *Poortwachters over immigranten*; Van Walsum, *De schaduw van de grens*, 76-77; Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*.
- 23 'Malaisestemming drijft Surinamers naar Nederland', *Het Vrije Volk* (4-1-1969).
- 24 Van Amersfoort, *Surinamers in de lage landen*; Van Amersfoort, 'Van William Kegge tot Ruud Gullit'.
- 25 'Half Suriname op de vlucht naar Nederland', *Elseviers Magazine*, 36:3 (12-1-1980) 38.
- 26 Zie bijvoorbeeld: Ahmad Ali, *De Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname*; Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*; Schuster, *Poortwachters over immigranten*; Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*; Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*.
- 27 Kamerstuk TK, 1970-1971, 11052 ondernummer 4, 2-3.
- 28 'PNP: Nederland wil strengere voorwaarden over terugkeer van Surinaamse studenten', *Het Parool* (30-9-1970).
- 29 'Suriname heeft dringend eigen intellect nodig', *Het Parool* (13-1-1970).
- 30 Kamerstuk TK, 1970-1971, 11052 ondernummer 4, 2-3.
- 31 Kamerstuk TK, 1970-1971, 11052, ondernummer 4, 3.
- 32 Kamerstuk TK, 1970-1971, 11052 ondernummer 4, 2.
- 33 Kamerstuk TK, 1970-1971, 11052 ondernummer 4, 2.
- 34 Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 136-139.
- 35 'Comité tegen onafhankelijkheid Suriname', *NRC* (14-12-1971).
- 36 'Felle betoging Surinamers', *NRC* (13-12-1971).
- 37 'Nieuw hulp voor Surinamers', *NRC* (9-1-1971).
- 38 'Boersma wil terugkerende Surinamers 2 mille schenken', *De Telegraaf* (26-2-1972).
- 39 'Gastarbeider wordt beter opgevangen dan Surinamer', *de Volkskrant* (29-4-1972).
- 40 'Boze Surinamers gooien ruiten KLM-kantoor in', *NRC* (16-8-1972).
- 41 Schuster, "De komst van nog meer rijksgenoten vervult mij zorg", 31; Bonjour, *Grens en gezin*, 128-132; Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*.
- 42 HTK, 1969-1970 (17-2-1970) 2287 - 2296; stemming: HTK, 1969-1970 (18-2-1970).
- 43 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 226.
- 44 Geciteerd in Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 144.
- 45 *de Volkskrant* (31-10-1972); *Het Parool* (31-10-1972).
- 46 'Minister van Agt: Surinaamse stroom moet ingedamd', *Het Parool* (20-12-1972).
- 47 'Surinamers', *Gooi- en Eemlander* (4-1-1972); 'Deskundigen oneens met bewindsman', *de Volkskrant* (21-12-1972); 'Onhoudbaar', *Amersfoortse Courant* (21-12-1972); 'Surinamers', *Gooi- en Eemlander* (21-12-1972); 'Meer vragen na 'racisme uitspraken' van Van Agt', *Het Parool* (22-12-1972); 'Van Agt wil de duivel met beelzebub uitdrijven', *NRC* (23-12-1972); 'Protesten tegen uitlatingen min Van Agt', *de Volkskrant* (28-12-1972); 'Van Agt blijft bij toelatingsregeling voor Surinamers', *Het Parool* (5-1-1973); 'Immigratie uit Suriname', *Nederlands Dagblad* (28-12-1972); 'Betere voorbereiding nodig', *Nieuwsblad van het Noorden* (3-1-1973).
- 48 'Minister van Agt: Surinaamse stroom moet ingedamd', *Het Parool* (20-12-1972).
- 49 Aanhangsel TK, 1972-1973, 517; 'Van Agt wil de duivel met beelzebub uitdrijven', *NRC* (23-12-1972); 'Immigratie uit Suriname', *Nederlands Dagblad* (28-12-1972).
- 50 'Surinamers', *Gooi- en Eemlander* (21-12-1972); 'Protesten tegen uitlatingen min. Van Agt', *de Volkskrant* (28-12-1972).
- 51 'Groep Surinamers dreigt met immigratie', *NRC* (2-12-1974).
- 52 'Half jaar geëist voor discriminatie jegens Surinamers', *NRC* (13-12-1974).
- 53 'Glimmerveen hoort voor hof een maand eisen', *Het Vrije Volk* (2-12-1975).
- 54 'Drees bouwde zijn redeneringen op kwalijke stereotypen', *Haagse Post* (28-9-1974).
- 55 'Surinaamse minister: Nederland te uitnodigend. "Help mee aan terugkeer van rijksgenoten"', *De Telegraaf* (14-8-1975).
- 56 NA, MICOS: H. van Doorn, Immigratie uit Suriname, brief gericht aan minister-president ter behandeling in de MICOS van 11-11-1975. inventarisnummer 15. Met dank aan de Leidse student Nik van Brink voor het aandragen van deze informatie.
- 57 'Twijfels Kamer aan effect verplicht visum Surinamers', *NRC* (27-8-1980).
- 58 'Surinaamse welzijnswerkers bang voor geweld', *NRC* (27-8-1980).

- 59 'Instelling visumplicht: uitstel van moeilijkheden', *NRC* (28-8-1980).
- 60 'Suriname boycot de visumplicht', *NRC* (29-8-1980).
- 61 'Intocht van Surinamers maandag aan banden', *Het Parool* (27-8-1980).
- 62 'Zij kwamen nog net op tijd; visumplicht wekt chaos' *Het Vrije Volk* (26-8-1980).
- 63 'Paniekgolf in Suriname bij bericht visumplicht', *Het Vrije Volk* (27-8-1980).
- 64 'Visumplicht voor mensen uit Suriname', *Het Vaderland* (27-8-1980).
- 65 'Rem op Surinamers noodzakelijk', *Algemeen Dagblad* (30-8-1980).
- 66 'Surinamers met visa mogen land toch niet in', *Algemeen Dagblad* (6-9-1980).
- 67 'Visumplicht Surinamers zal weinig uithalen', *de Volkskrant* (28-8-1980).
- 68 'Familiefabriek', *NRC* (30-8-1980).
- 69 Zie bijvoorbeeld: *Rapport van de adviescommissie inzake migratie van Surinamers en Antillianen* 1972; Bayer, *Surinaamse arbeiders in Nederland*, 15; Bovenkerk, 'De vlucht. Migratie in de jaren zeventig'.
- 70 Dit hoge aantal wordt verklaard door het feit dat alle artikelen gaan om retourmigratie: Surinamers willen naar 'huis'.
- 71 Het aantal onderzochte kranten en Kamerdebatten is vele malen groter dan hier is weergegeven. Niet alle debatten en kranten waren relevant voor dit onderzoek.
- 72 'Het beloofde Nederland', *Eindhovens Dagblad* (5-1-1972); 'Surinaams probleem', *Haarlems Dagblad* (6-1-1972) 'Minister van Agt: Surinaamse stroom moet ingedamd', *Het Parool* (20-12-1972); 'Deskundigen oneens met bewindsmann', *de Volkskrant* (21-12-1972); 'Onhoudbaar', *Amersfoortse Courant* (21-12-1972); 'Meer vragen na "racisme uitspraken" van Van Agt', *Het Parool* (22-12-1972); 'Van Agt wil de duivel met Beëlzebub uittrijven', *NRC-Handelsblad* (23-12-1972); 'Immigratie uit Suriname', *Nederlands Dagblad* (28-12-1972). Zie ook Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 134.
- 73 'Surinaams probleem', *Haarlems Dagblad* (6-1-1972); 'Voorkomen dat ze er hier onder door gaan', *Haagsche Courant* (12-9-1974); 'Mogelijkheden voor opvang rijksgenoten zijn uiterst gering, *het binnenhof* (5-2-1975); 'Toestand explosief in Gliphoeve flats', *Het Parool* (23-5-1975); 'Stroom Surinamers anderhalf maal zo groot als vorig jaar', *Het Parool* (29-7-1975); 'Immigratie van 2000 rijksgenoten per maand', *De Telegraaf* (29-7-1975); 'Pandens voor huisvesting rijksgenoten', *Het Parool* (24-10-1975); "'Surinaamse immigratie kan na 25 november worden geordend'", *NRC* (5-11-1975); 'Stroom groter dan verwacht. Mogelijkheden tot opvang rijksgenoten raken op', *Het Parool* (12-11-1975); 'Koloniaal drama', *NRC* (12-11-1975); "Dit jaar 40.000 Surinamers in Nederland erbij", *NRC* (13-11-1975); "'De Javaan zal amok maken'", *De Telegraaf* (13 of 15-11-1975); 'KLM beperkt verkoop reizen uit Suriname', *NRC* (19-11-1975); 'Ook na 25 november toevloed Surinamers', *De Telegraaf* (13-11-1975); 'Den Uyl licht schrappen Suriname-vluchten toe', *Het Parool* (15-11-1975); 'Onafhankelijkheid in Bijlmer', *Het Parool* (25-11-1975); 'Wie wil de Surinaamse Nederlander hebben', *De Telegraaf* (29-11-1975).
- 74 'Onafhankelijkheid Suriname op ondeugdelijke motieven', *Trouw* (24-12-1971).
- 75 'Eigen toekomst', *de Volkskrant* (20-11-1971); 'Zoek maar een andere baas', *Het Vrije Volk* (24-12-1971); 'De west', *Haagsche Courant* (20-11-1971); 'Buitenlandse werknemers gaan probleem worden', *De Telegraaf* (13-11-1971); 'Het spreidingsbeleid werkt racisme in de hand', *De Tijd* (15-8-1975); 'Falend beleid', *Reformatorisch Dagblad* (6-8-1975); Den Uyl in: TROS interview met de minister-president, op 27-9-1974, 23.00; 'bezwaar Arron weggenomen', *de Volkskrant* (1-10-1974); 'Suriname', *Nieuwsblad van het Noorden* (5-10-1974).
- 76 'Korte berichten uit het binnenland', *Zeeuws Nieuwsblad* (30-9-1974) 6; zie ook 'Minister van Agt: Surinaamse stroom moet ingedamd', *Het Parool* (20-12-1972).
- 77 TROS interview met de minister-president op 27-9-1974, 23.00; zie ook: 'Bezwaar Arron weggenomen', *de Volkskrant* (1-10-1974); 'Suriname', *Nieuwsblad van het Noorden* (5-10-1974).
- 78 *De Telegraaf* (3-9-1974).
- 79 'Planmatige chaos', *De Waarheid* (13-9-1974).
- 80 'Het beloofde Nederland', *Eindhovens Dagblad* (5-1-1972); 'Bijstand aan Suriname?', *Het Parool* (4-1-1972).
- 81 'Voorkomen dat ze er hier onder door gaan', *Haagsche Courant* (12-9-1974).
- 82 'vvd: "Stroom Surinamers zal blijven"', *De Telegraaf* (28-10-1975) 6.
- 83 HTK, 1975-1976 (22-10-1975) 526.
- 84 "Het beloofde Nederland", *Eindhovens Dagblad* (5-1-1973); 'Te laat en te schrielt', *Utrechtsch Nieuwsblad* (3-10-1974); 'Van mensen die terugkomen verwacht ik veel inbreng', *Haagsche Courant* (25-9-1974); 'Neo-koloniaal valluik', *De waarheid* (14-9-1974); 'Van mensen die terugkomen verwacht ik veel inbreng', *Haagsche Courant* (25-9-1974); 'Kamerfractie vvd: toelatingsregeling Surinamers nodig', *Trouw* (11-9-1974); 'Voorkomen dat ze er hier onder door gaan', *Haagsche Courant* (12-9-1974); 'Pessimisme na Surinamegesprek', *Het Parool* (5-10-1974); 'Bij het scheiden van de markt (1)', *Trouw* (28-9-1974); 'Suriname', *Nieuwsblad van het Noorden* (5-10-1974); 'Dagblad De West: migratie-maatregelen zijn lapmiddelen', *Het Financieel Dagblad* (10-10-1974); 'Vliegtuigen ook vol terug naar Suriname', *Het Binnenhof* (3-9-1974); 'Surinamers zijn Nederlanders', *De Nieuwe Linie* (2-10-1974); 'Voorkomen dat er hier onder door gaan', *Haagsche Courant* (12-9-1974); 'Zoek maar een andere baas', *Het Vrije Volk* (24-12-1971); 'Palmbomen tussen de knotwilgen', *Panorama* (3-12-1971); 'Grondwet van Suriname wil 'verzoenen', *Het Parool* (28-10-1975) 4; 'Achter het Suri-

- name-beleid, *Het Parool* (22-10-1975) 2; 'Ware exodus van Surinamers naar Nederland', *Zeeuwisch Nieuwsblad* (22-8-1975) 2; 'Weerzien met rustig Suriname', *Het Parool* (28-10-1975) 17; HTK, 1975-1976 (21-10-1975) 470; HTK 1975-1976 (21-10-1975) 503; HTK, 1975-1976 (22-10-1975) 526; HTK, 1975-1976 (22-10-1975) 525; 'Uittocht' in: 'wie wil de Surinaamse Nederlander hebben', *De Telegraaf* (29-11-1975) 19; Suriname's weg naar 'fri', *Het Parool* (19-11-1975); 'Suriname reikt als gewoonlijk paspoorten uit; Suriname belet exodus Javanen', *De Telegraaf* (18-11-1975) 1 en 7; 'Kamer achter het Suriname-beleid', *Het Parool* (22-10-1975) 2; "De Javaan zal amok maken", *De Telegraaf* (13-11-1975) 5.
- 85 'Rotterdam en z'n Surinamers', *Het Vrije Volk* (16-8-1975).
- 86 'De herontdekking van A. de Kom. Wij slaven van Suriname', *Haagse Post* (1-12-1971); 'Surinamer wordt zwart gemaakt', *Algemeen Dagblad* (27-11-1971).
- 87 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 163, 292; G. Oostindie, 'Preludes to the exodus: Surinamers in the Netherlands 1667-1960s', in: G. Barna-Shute (red.), *Resistance and rebellion in Suriname, old and new* (Williamsburg 1990) 231-258.
- 88 HTK, 1975-1976 (22-10-1975) 525.
- 89 Schrover, *Om de meisjes, voor de meisjes*.
- 90 HTK, 1975-1976 (21 en 22-10-1975); HEK, 1975-1976 (28-10-1975); 'Wie wil de Surinaamse Nederlander hebben', *De Telegraaf* (29-11-1975); 'Surinaamse oppositie "onder protest" bij debat', *NRC* (22-10-1975); 'Onafhankelijkheid in Bijlmer', *Het Parool* (25-11-1975); 'Koloniaal drama', *NRC* (12-11-1975); 'Suriname, emoties en bedilzucht', *NRC* (10-11-1975); 'Weerzien met rustig Suriname', *Het Parool* (28-10-1975); 'Javanen pakken nu hun koffers', *De Telegraaf* (3-11-1975); 'Nederlanders blijven: zij worden Surinamer', *De Telegraaf* (8-11-1975); 'Remigratie niet uit ontwikkelingshulp', *Het Parool* (22-11-1975); 'Nederlander blijven of Surinamer worden?', *NRC* (21-11-1975); 'Surinamers in Bijlmer vieren enthousiast feest', *NRC* (25-11-1975); 'Triest gestemde Javanen hebben het vooral koud', *NRC* (26-11-1975); 'Tweede Kamer stelt Suriname geen voorwaarden', *Het Parool* (24-10-1975); 'Wie wil de Surinaamse Nederlander hebben', *De Telegraaf* (29-11-1975).
- 91 HTK, 1975-1976 (21-10-1975) 488; HTK, 1975-1976 (22-10-1975) 544.
- 92 HTK 1975-1976 (21-10-1975) 503.
- 93 Coppes, HTK 1975-1976 (22-10-1975) 523.
- 94 HEK, 1975-1976 (28-10-1975) 51.
- 95 HTK, 1975-1976 (22-10-1975) 540.
- 96 HTK, 1975-76 (21-10-1975) 493, zie ook: HTK 1975-1976 (22-10-1975) 531, 535, 543, 526.
- 97 'Wie wil de Surinaamse Nederlander hebben', *De Telegraaf* (29-11-1975) 19.
- 98 Het aantal onderzochte kranten en Kamerdebatten is vele malen groter dan hier is weergegeven. Niet alle debatten en kranten waren relevant voor dit onderzoek.
- 99 'Drees bouwt zijn redenering op kwalijke stereotypen', *Haagse Post* (28-9-1974); zie ook bijvoorbeeld: 'Nederland ziet Surinamers door vergroot glas', *NRC Handelsblad* (12-10-1974).
- 100 'Vliegtuigen ook vol terug naar Suriname', *Het Binnenhof* (3-9-1974).
- 101 'Werkloosheid onder Surinamers in ons land valt mee', *Trouw* (17-10-1974).
- 102 'Vrees rond komst Surinamers', *de Volkskrant* (5-10-1974).
- 103 Kamerstuk TK, 1971-1972, 11912 ondernummer 1, Verslag van de besprekingen, die in het kader van de tweejaarlijkse ontmoetingen tussen de drie Parlementen van het Koninkrijk in juni 1972 in Nederland zijn gevoerd door de leden van de Staten-Generaal met delegaties van de Staten van Suriname en de Staten van de Nederlandse Antillen.
- 104 HTK, 1971-1972 (18-11-1971) 1194.
- 105 33x tussen 1973 en 1980. Dit werd zonder uitzondering door communistische parlementariërs belangrijk gemaakt. Zie bijvoorbeeld: HTK, 1975-1976 (31-5-1976) 1068; HTK 1979-1980 (11-9-1980) 6295.
- 106 Van Zeil (KVP): HTK, 1975-1976 (21-10-1975) 484; 'Suriname loopt leeg', *Nederlands Dagblad* (29-11-1979); 'Van plannen kun je niet eten', *Nieuwsnet* (15-12-1979).
- 107 'Toekomst Suriname ziet er niet vrolijk uit', *NRC* (29-11-1974); zie ook 'Van plannen kun je niet eten', *Nieuwsnet* (15-12-1979).
- 108 HTK, 1971-1972 (18-11-1971) 1207.
- 109 'Remigratie Surinamers ieders belang', *NRC* (18-7-1975).
- 110 'Drees, de Surinaamse immigranten en de morele verantwoordelijkheid', *Radikaal* (16-10-1974).
- 111 Beleid Beschouwd. Samengesteld door de Rijksvoorlichtingsdienst, nr. 4026 (13-2-1980); nr. 4371 (19-5-1981); nr. 3216 (24-5-1976).
- 112 HTK, 1975-1976, 14048 nr1, overeenkomst tussen het koninkrijk der Nederlanden en de republiek Suriname inzake het verblijf en de vestiging van wederzijdse onderdanen (25-11-1975) 2; 'Massale intocht van Surinamers', *de Volkskrant* (18-10-1979); 'Nederland is zelf schuld aan stroom van Surinamers', *Het Binnenhof* (25-10-1979); *Rapport van de adviescommissie inzake migratie van Surinamers en Antillianen*
- 113 HTK, 1971-1972 (18-11-1971) 1210; HTK, 1971-1972 (18-11-1971) 119.
- 114 HTK, 1971-1972 (18-11-1971) 1210; zie ook: 'De drab van Drees', *De Waarheid* (16-10-1974).
- 115 E. de Vries, *Suriname na de binnenlandse oorlog* (Amsterdam 2005); W. Hoogbergen en D. Kruijt, *De oorlog*

- van de sergeanten: *Surinaamse militairen in de politiek* (Amsterdam 2005).
- 116 'Nieuwe vluchtroute omzeilt wachttijden Surinamers komen via Londen naar ons land', *De Telegraaf* (7-9-1987).
- 117 'Beter hier zelfmoord plegen', *Het Vrije Volk* (13-9-1985).
- 118 'Geen asiël voor 37 Surinamers', *Het Vrije Volk* (24-2-1986).
- 119 'Asiëlzoekers moeten terug naar Suriname', *Het Vrije Volk* (24-7-1986).
- 120 Walaardt, *Geruisloos inwilligen*.
- 121 'Suriname "in control"', *The Guardian* (17-12-1986)
- 122 'Suriname massacre', *The Guardian* (29-12-1986)
- 123 'Vluchtelingen?', *De Telegraaf* (27-9-1988).
- 124 'Jongeren betogen nu ook tegen regime. Onze grens open voor Surinamers', *De Telegraaf* (19-2-1987).
- 125 'Steunpunt Surinaamse asiëlzoekers geopend', *Het Vrije Volk* (23-11-1987).
- 126 'Zelfmoord', *De Telegraaf* (11-11-1988).
- 127 Van Eijl, *Tussenland*.
- 128 Bovenkerk, 'Rasdiscriminatie bij misdaadverslaggeving in de pers'.
- 129 Schusters, *Poortwachters over immigranten*, 119-132; zie ook Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 206-222.
- 130 'Daders snel gepakt. Steekpartijen in Rotterdam', *Nieuwe Leidsche Courant* (5-4-1965).
- 131 Aanhangsel TK, 1964-1965, 179 (25-1-1965).
- 132 'Surinamers pleegden 20 diefstallen. Geraffineerde methode van auto-inbrekers', *Nieuwe Leidsche Courant* (18-5-1965).
- 133 'Zes jaar geëist voor doodsteken vriendin. Raadsman: crime passionnel', *Nieuwe Leidsche Courant* (25-4-1968).
- 134 *Amigoe di Curacao* (27-11-1971).
- 135 *Nieuwsblad van het Noorden* (26-4-1974).
- 136 Bayer, *Surinaamse arbeiders in Nederland* (Assen 1965).
- 137 'Beraad over misdaden in Amsterdam', *Nieuwe Leidsche Courant* (19-8-1968).
- 138 Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 128-135.
- 139 P. van Gelder, 'Vriendjes en pooiers, wakaman en loverboys: nieuwe vormen van Pooierschap', in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 273-302.
- 140 'Rechtbank ontrafelt marihuanazaak', *Het Parool* (25-8-1961) 5.
- 141 L. Esmijer en M. Luning, 'Surinamers in de ogen van de Amsterdamse politie', in: F. Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn: patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (Meppel 1978), 136-165; *De Waarheid* (3-6-1982).
- 142 F. Vermeulen, *The immigrant organising process. Turkish organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese organisations in Amsterdam 1960-2000* (Amsterdam 2006).
- 143 'Opvang Surinaamse verslaafden zonder aantoonbaar succes', *Het Vrije Volk* (2-5-1977).
- 144 'Voorlichting toekomstige woonbuurt verslaafden', *nrc Handelsblad* (9-5-1979). 12 artikelen in *De Telegraaf* en *nrc Handelsblad*.
- 145 'Trots', *Nieuwsblad van het Noorden* (20-4-1979).
- 146 'Surinaamse junkies en de stem des volks', *nrc Handelsblad* (26-5-1979).
- 147 'Verslaafden willen geen onderdak in wisselpanden', *nrc Handelsblad* (8-6-1979).
- 148 C. Quispel, "'Toekomst te huur". Migratie, etniciteit en stigmatisering: de Robert Taylor Homes in Chicago en de Bijlmermeer in Amsterdam', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7:1 (2010) 88-109, 89-90.
- 149 'Protest tegen krakers in flat Gliphoeve II', *Het Parool* (15-7-1975); Quispel, "'Toekomst te huur"', 88-109.
- 150 'Huurstaking tegen krakers. Gliphoeve II nieuw getto in Bijlmer?', *Het Vrije Volk* (14-7-1975)
- 151 'Bijlmer, een blunder', *Leidsche Courant* (28-11-1970).
- 152 'Toestand explosief in Gliphoeve flats', *Het Parool* (23-5-1975).
- 153 'Mensen uit Gliphoeveflats de dupe van rechtse media', *De Waarheid* (2-8-1975).
- 154 'Nota over Surinaamse leefwijze', *De Telegraaf* (28-10-1978).
- 155 'Bijlmermeer: ons eerste getto', *Het Vrije Volk* (17-10-1970).
- 156 'Bijlmermeer: ons eerste getto', *Het Vrije Volk* (17-10-1970).
- 157 'Rellen in de Bijlmer. Wéér 'n stap naar het einde', *Het Vrije Volk* (6-9-1975).
- 158 'Surinaamse remigratie hersenschim. Bijlmerexpres draait nog steeds op volle toeren', *De Telegraaf* (14-4-1979).
- 159 'Er is nog hoop voor Blákka Foto', *Leidsche courant* (17-12-1987). Zie ook: 'Getto-beeld', *De Waarheid* (8-2-1975); 'Gliphoeve: ghetto voor ontheemde Surinamers', *Haagsche Courant* (31-5-1975); 'Surinaamse stemmen uit de Bijlmer', *De Waarheid* (2-8-1975); 'Slopen alleen kan beruchte stadswijk niet redden. Bewoners zijn Bijlmer spuugzat', *De Telegraaf* (31-1-1990).

- 160 Quispel, “‘Toekomst te huur’”, 90, 103-108.
- 161 ‘Wie wil de Surinaamse Nederlander hebben?’, *De Telegraaf* (29-11-1975).
- 162 J. Kardux, ‘Monuments of the black Atlantic. Slavery memorials in the United States and the Netherlands’, in: H. Raphael-Hernandez, *Blackening Europe. The African American presence* (New York en Londen 2004) 87-105.
- 163 Oostindie, *Slavernij, canon en trauma*, 9.
- 164 Van Vugt, Wetenschappers over ... Afro-Surinamers en -Antillianen, 82-83.
- 165 ‘Surinamers vierden afschaffing slavernij’, *De Waarheid* (3-7-1961).
- 166 ‘Erger dan de Amerikanen’, *Het Vrije Volk* (30-9-1970).
- 167 ‘Herdenking van afschaffing slavernij werd indrukwekkende demonstratie’, *Het Vrije Volk* (2-7-1971).
- 168 ‘Surinamers eisen 500 miljoen van A.B.N.’, *De Tijd* (24-10-1972).
- 169 J. Withuis *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002).
- 170 R. Wilson, *The politics of truth and reconciliation in South-Africa. Legitimizing the Post-Apartheid State* (Cambridge 2001); A. Norval, ‘Memory, identity and the (im) possibility of reconciliation: The work of the Truth and Reconciliation Commission in South Africa’, *Constellations* 5: 2 (1998) 250-265.
- 171 G. Oostindie (red.), *Het verleden onder ogen, herdenking van de slavernij* (Amsterdam 1999) 11; Oostindie, *Slavernij, canon en trauma*, 7.
- 172 G. Oostindie, ‘Slavernij, canon en trauma: debatten en dilemma’s’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 121:1 (2008) 4-21.
- 173 ‘Slavernij heeft de Surinaamse gemeenschap sterk beïnvloed’, *Het Parool* (12-5-1999).
- 174 L. Sansone, *Schitteren in de schaduw: overlevingsstrategieën, subcultuur en etniciteit van Creoolse jongeren uit de lagere klasse in Amsterdam 1981-1990* (Amsterdam 1992) 224, 11.
- 175 Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, 17-27.
- 176 ‘Achterstallig loon van eeuwen. Slavernij’, *Trouw* (20-4-2002); ‘De zware last van de slavernij’, *Brabants Dagblad* (5-8-2000).
- 177 B. Biekman, *Petitie. Sporen van slavernij*, 3-4; B. Biekman en M. Dors, *Brief aan de leden van de vaste 2^e Kamercommissie binnenlandse zaken (22-9-1998)*: <http://www.platformslavernijmonument.nl/images/sophiedela.pdf>.
- 178 B. Biekman, *Petitie. Sporen van slavernij*, 3; <http://www.platformslavernijmonument.nl/images/sophiedela.pdf>.
- 179 Bestuur Sophiedela, “*Brief aan sophiedela sympatisanten betreffende minderheden-debat en rootsynergy weekend*” (30-10-1998) 1.
- 180 Bestuur Sophiedela, “*Brief aan sophiedela sympatisanten*”, 2.
- 181 НТК, 1997-1998 (25-8-1998) 6234.
- 182 НТК, 1998-1999 (29-9-1998) 7-275.
- 183 B. Biekman, *Gedenboek realisatie van het Nationaal Monument Nederlands Slavernijverleden: met de menselijke waardigheid voor ogen* (Amsterdam 2002) 15.
- 184 Convenant inzake de totstandkoming van het Nationaal Monument Slavernijverleden tussen de staat der Nederlanden en de gemeente Amsterdam (1-7-2000): <http://www.platformslavernijmonument.nl/docs/convenantmonumentversie6.pdf>.
- 185 G. Oostindie, H. Schulte Nordholt en F. Steijlen, *Postkoloniale monumenten van Nederland* (Leiden 2011).
- 186 Er verschenen 89 krantenberichten tussen 1-7-2002 en 8-7-2002.
- 187 ‘Surinamers als “slaven” achter hek bij monument’, *Rotterdams Dagblad*, (2-7-2002); ‘Weer hekken, blanke meesters en verraders’, *Het Parool* (2-7-2002). Zie ook: ‘Verborgten slaven bestaan nog altijd’, *de Volkskrant* (2-7-2002); ‘Dit is moderne slavernij’, *BN/DeStem* (2-7-2002).
- 188 НТК, 2001-2002 (2-7-2002) 5238-5240.
- 189 ‘Trots’, *Nieuwsblad van het Noorden* (20-4-1979).
- 190 D. Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Hoe Nederland omgaat met etnisch en religieus verschil* (Den Haag 2001).
- 191 ‘Weet u wel waaraan u begint? Het gemengde huwelijk’, *Het Parool* (11-8-1998).
- 192 ‘De nieuwe kijk op liefde’, *Het Parool* (27-7-2001); Hondius, ‘Huidskleur onbelangrijk?’, 234-275.
- 193 R. Alba en V. Nee, *Remaking the American mainstream. Assimilation and contemporary immigration* (Cambridge 2003); Lucassen en Laarman, ‘Immigration, intermarriage’, 52-68.
- 194 Interviews door Dienke Hondius: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Geluidsdocument BG GC6/385-493, Interviews voor het proefschrift van Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens* (signatuur 2003/323).
- 195 ‘Gemengde relaties. Liefde in zwart wit?’, *Full Color* 1:2 (1991) 30-31, 31; ‘De nieuwe kijk op liefde’, *Het Parool* (27-7-2001); Nederveen Pieterse, *White on black*.
- 196 ‘De nieuwe kijk op liefde’, *Het Parool* (27-7-2001).
- 197 ‘De nieuwe kijk op liefde’, *Het Parool* (27-7-2001).
- 198 http://forum.viva.nl/list_messages/10325; ‘Weet u wel waaraan u begint? Het gemengde huwelijk’; www.

- weerwoord.nl/weerwoord/viewtopic.php?t=4543&highlight; 'In elke zwarte zit de religie van de negers', *de Volkskrant*.
- 199 Zie ook: W. Wilson, *When work disappears. The world of the new urban poor* (New York 1996) 87-110.
- 200 'Blank en zwart', *Haagse Post* (24-1-1981) 42-49.
- 201 'Blank en zwart', *Haagse Post* (24-1-1981) 42-49, 45.
- 202 D. de Rooij, "'Ze is mooi, maar zwart.' De relatie tussen schoonheid en huidskleur bij Afro-Surinaamse jonge vrouwen', *Oso: Tijdschrift voor Surinamistiek* 24: 1 (2005) 136-149, 143.
- 203 Zie voor literatuur over de vs en de Cariben: K. Russel e.a., *The color complex. The politics of skin color among African Americans* (New York 1993); L. Young, 'Racializing femininity', in: J. Arthus en J. Grimshaw (red.), *Women's bodies. Discipline and transgression* (Londen 1999) 67-90; K. Kempadoo, *Sexing the Caribbean. Gender, race and sexual labor* (Oxon en New York 2004). Zie voor Afro-Surinaamse migranten in Nederland: Van Niekerk, 'De krekelen en de mier', 187-188; De Rooij, "'Ze is mooi, maar zwart'", 140-141; Hondius, 'Huidskleur onbelangrijk?', 237, 239, m.n. noot 11 en 12; S. Jones, *Met vlag en rimpel. Surinamers over Nederland* (Utrecht and Antwerpen 2004) 91.
- 204 Van Niekerk, 'De krekelen en de mier', 188. Zij hield haar interviews in de periode 1994-1996.
- 205 R. Gowricharn, 'Normbeelden als structuurprincipe', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 24 (2005) 66-81.
- 206 Oostindie, *Slavernij, canon en trauma*.
- 207 "'Die blonde gaat er met onze man vandoor'", *Onze Wereld* 40:9 (1997) 14-21; 'Het huwelijk een smelt-pot', *de Volkskrant* (23-3-1996); <http://www.waterkant.net/suriname/2007/01/15/gemengd-huwelijk/> (6-12-2007).
- 208 S. Zebroski, 'Black-white intermarriages: The racial and gender dynamics of support and opposition', *Journal of Black Studies* 30:1 (1999) 123-132.
- 209 "'Die blonde gaat er met onze man vandoor'", *Onze Wereld* 40:9 (1997) 14-21.
- 210 Kardux, 'Monuments of the black Atlantic; H. Raphael-Hernandez, 'Introduction: making the African American experience primary', in: H. Raphael-Hernandez (red.), *Blackening Europe. The African American presence* (New York en Londen 2004) 1-12.
- 211 'Kleurenblind Nederland telt steeds meer gemengde relaties', *Elsevier* 51:19 (1991) 26-35, 32; 'Surinaamse vrouwen over Elisabeth Samson. Gemengde gevoelens rond een gemengd huwelijk', *Alerta. Het andere nieuws over Latijns-Amerika en de Cariben* 23:239 (1997) 17-18, 18; www.waterkant.net/suriname/forum/viewtopic.php?id=98; "'Weet u wel waaraan u begint?' Het gemengde huwelijk", *Het Parool* (11-8-1998); J. Wijne, 'Liefde overwint niet alles', *HN* 55:28 (1999) 22-23, 23; "'Die blonde gaat er met onze man vandoor'"; 'De nieuwe kijk op liefde', *Het Parool* (27-7-2001).
- 212 M. Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam 2006); Zebroski, 'Black-White Intermarriages'.
- 213 "'Weet u wel waaraan u begint? Het gemengde huwelijk'", *Het Parool* (11-8-1998).
- 214 Zebroski, 'Black-White Intermarriages'; Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stil zitten*.
- 215 'Onzichtbaarheid', *Hindorama* 4:3 (2003) 3; C. Choenni, 'Schaduwzijde van de Hindostaanse emancipatie. De balans is zoek', *Hindorama* 5:5 (2004) 12-14; Van Niekerk, *De krekelen en de mier*, 198-199; Choenni, *Integratie Hindostani Stijl?*.
- 216 Choenni, *Integratie Hindostani stijl?*, 22.
- 217 'Hindoestanen in Nederland. Portret van een succesvolle minderheid', *Elsevier* (1992).
- 218 'Van onderdanigheid naar assertiviteit', *Hindorama* 1:3 (2000) 3.
- 219 Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 125-126; Van Niekerk, *De krekelen en de mier*, 1-3; Choenni, *Integratie Hindostani stijl?*, 26.
- 220 'Kalkattiyān ke yad men...', *Aisa Samachar* 4:3 (1978) 10-12, 11.
- 221 *Aisa Samachar* 4:4 (1978) 35; *Aisa Samachar* 14:1 (1988) 26; 'Hindoestanen op zoek naar hun wortels in India', *Hindorama* 1:3 (2000) 27; S. Hira, *Terug naar Uttar Pradesh. Op zoek naar de wortels van Surinaamse hindostanen* (Den Haag 2000); Bal en Sinha-Kerkhoff, 'Hindostaanse Surinamers en India'; Bal en Sinha-Kerkhoff, 'Eternal call of the Ganga'; R. Gowricharn, 'De duurzaamheid van het transnationalisme: de tweede generatie Hindostanen in Nederland', *Migrantenstudies* 20: 4 (2004) 252-268; R. Gowricharn, *Etniciteit en transnationalisme van Surinaamse Hindoestanen* (Den Haag 2008); Choenni, *Integratie Hindostani Stijl?*.
- 222 S. Neuerburg, *Een rijke erfenis. De invloed van het Surinaams en Indiaas verleden op de etnische identiteit van Surinaams-Hindoestanen in Nederland* (Scriptie Instituut voor Geschiedenis Universiteit Leiden, Leiden 2006); Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*, 130-131.
- 223 Nederlandse dagbladen: Lexis Nexis, zoektermen Hindo(e)staan/ Hindo(e)staans/ Hindo(e)stanen Indo-Surinaamse tijdschriften uitgegeven in Nederland: *Hindorama*, *Aisa Samachar*.
- 224 S. Verstappen, *Jong in Dollywood: Hindostaanse jongeren en Indiase films* (Amsterdam 2005); N. Warikoo, 'Gender and ethnic identity among second-generation Indo-Caribbeans', *Ethnic and Racial Studies* 28: 5 (2005) 803-831.

- 225 Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*, 131.
- 226 'Hindoestaanse gemeenschap verankerd in Schilderswijk', *Haagsche Courant* (29-6-2004).
- 227 Kamerstuk TK, 2004-2005, 29800 VI (11-5-2005); M. Garssen, J. Hoogenboezem en A. Kerkhof, 'Zelfdoding onder Nederlandse Surinamers naar etniciteit', *Tijdschrift voor Psychiatrie* 49: 6 (2007) 373-381.
- 228 'Een goed gesprek over zelfmoord', Radio Nederland Wereldomroep (8-10-2011), <http://www.rnw.nl/nederlands/article/een-goed-gesprek-over-zelfmoord>.
- 229 www.overheid.nl.
- 230 Aanhangsel TK, 2009-2010, 244.
- 231 Van Niekerk, 'De krekel en de mier', 198.
- 232 'Jonge Hindoestaan wil verandering', *Trouw* (28-7-2003).
- 233 'Oosterse bruidsjurken bij Paul Kruger', *Algemeen Dagblad* (4-6-2011).
- 234 Zie bijvoorbeeld: 'Hindostanen integreren geruisloos', *Trouw* (18-6-2011); 'Altijd die moslims. Maar wie heeft het over ons?', *NRC* (21-3-2011); 'Ook Hindoestanen zitten met pijnlijk verleden', *Trouw* (20-5-2008).
- 235 Van Niekerk, 'De krekel en de mier', 198.
- 236 Van Niekerk, 'De krekel en de mier', 198-199.
- 237 Zie onder vele andere: Exodus: Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*; Niekerk, 'De krekel en de mier', 62; Bosma, *Terug uit de koloniën*, 151. Stroom: Bonjour, *Grens en gezin*, 129-130.

Hoofdstuk 7 Migratie uit de Antillen

- 1 Kamerstuk TK, 1971-1972, 11912 ondernummer 1, 10.
- 2 Gezocht in www.statengeneraaldigitaal.nl en kranten.kb.nl. Deze empirische bevindingen werden bevestigd door onderzoek van Oostindie.
- 3 Van Welie, 'Patterns of slave trading and slavery in the Dutch colonial world', 171.
- 4 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 56-62.
- 5 Oostindie, *Het paradijs overzee*; L. Dalhuisen, R. Donk, R. Hoeft en F. Steegh, *Geschiedenis van de Antillen* (Zutphen 2009) 26-27.
- 6 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 35.
- 7 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 54.
- 8 Janse, *De afschaffers*, 88; Dalhuisen, et al., *Geschiedenis van de Antillen*, 56-57.
- 9 Van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet*, VIII.
- 10 W. Klooster en G. Oostindie (red.), *Curaçao in the age of revolutions, 1795-1800* (Leiden 2011), 9.
- 11 Klooster en Oostindie (red.), *Curaçao*, 5-6.
- 12 Klooster en Oostindie (red.), *Curaçao*, 8.
- 13 J. Hartog, *Tula: verlangen naar vrijheid* (Aruba 1973) 100-104.
- 14 Hartog, *Tula*, 105-111.
- 15 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 55-56.
- 16 Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 67.
- 17 H. van Kol, *Naar de Antillen en Venezuela* (Leiden 1904) 538, 542.
- 18 Van Kol, *Naar de Antillen en Venezuela* 549.
- 19 G. Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben. Een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1940-2000* (Amsterdam 2001) 31; L. van der Horst, *Wereldoorlog in de West: Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba, 1940-1945* (Hilversum 2004) 45-46.
- 20 Dalhuisen, et al., *Geschiedenis van de Antillen*, 124-125.
- 21 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 22; <http://kranten.kb.nl>.
- 22 Oostindie et al., *In het land van de overheersers*, 133-166.
- 23 Bosma, *Terug uit de koloniën*, 318-320; Dalhuisen, et al., *Geschiedenis van de Antillen*.
- 24 Zie voor uitgebreide beschrijving van de debatten: Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 35-47.
- 25 Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 55.
- 26 НТК, 1968-1969 (3-6-1969) 2991-3037; Zie bijvoorbeeld: 'Den Haag gelast operatie in Caribisch gebied', *De Waarheid* (22-3-1969).
- 27 Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 89-91; Zie ook hoofdstuk zes.
- 28 Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 98-131.
- 29 Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 173.
- 30 Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 173, 180-184.
- 31 W. Koot, *De omvang, richting en samenstelling van de Antilliaanse emigratie. Onderzoek naar oorzaken en gevolgen van de migratie van Surinamers en Antillianen naar Nederland – rapport nr. 8* (Amsterdam 1977) 50; Dalhuisen, et al., *Geschiedenis van de Antillen*, 166-173.
- 32 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 271-274.
- 33 Zie hoofdstuk zes.
- 34 НТК, 1963-1964 (19-2-1964) 1395, geciteerd in Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 275.

- 35 Zie ook Schuster, “De komst van nog meer rijksgenoten vervult mij zorg”; Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben*; Oostindie en Klinkers, *Knellende Koninkrijksbanden*.
- 36 I. Amesz, F. Steijlen en H. Vermeulen, *Andere Antillianen. Carrières van laaggeschoolde Antilliaanse jongeren in een grote stad* (Amsterdam 1989) 10.
- 37 Bosma, *Terug uit de koloniën*, 115-117.
- 38 HEK, 1967-1968 (16-1-1968) 219.
- 39 HEK, 1968-1969 (15-4-1969) 491.
- 40 ‘Demonstranten bekogelen Antillenhuis met stenen’, *Het Vaderland* (2-6-1969); zie ook ‘Antillen-rel: Raadslid stelt vragen over politie-optreden’, *Haagse Courant* (7-6-1969); ‘Burgemeester Marijnen over rel bij Antillen: politieoptreden op 1 juni was juist’, *Haagse Courant* (16-6-1969).
- 41 ‘Politie chargeert protestmars uiten. Demonstranten bekogelen Antillenhuis met stenen’, *Het Vaderland* (2-6-1969); ‘Harde charge en schermutselingen na protestmars naar Antillenhuis’, *Haagse Courant* (2-6-1969) 5; ‘Politie oorzaak Haagse rellen’, *Het Vrije Volk* (5-6-1969); ‘Burgemeester Marijnen over rel bij Antillen: politieoptreden op 1 juni was juist: Politieoptreden op 1 juni was juist’, *Haagsche Courant* (16-6-1969) 5.
- 42 HEK, 1962-1963 (17-4-1963) 294.
- 43 HEK, 1961-1962 (10-7-1962) 2343.
- 44 Kamerstuk TK, 1970-1971, 10900 XVI ondernummer 2, 27; zie ook: Kamerstuk TK, 1965-1966, 8300 XVI ondernummer 10, 25.
- 45 Aanhangsel TK, 1970-1971, nummer 690, 1385.
- 46 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 277-278.
- 47 Kamerstuk EK, 1969-1970, 10300 IV ondernummer 108b, 2.
- 48 HTK, 1968-1969 (5-12-1968) A2.
- 49 N=24 artikelen.
- 50 www.statengeneraaldigitaal.nl.
- 51 ‘P. Broerse, eigenaar van Caramella: “mijn dancing dicht door kleurlingen”, *Het Parool* (17-8-1964); ‘Portiers tegen kleurlingen. Gevecht ging vooraf aan weren negers’, *Het Parool* (13-8-1964); ‘Aparte normen’, *Het Vrije Volk* (19-8-1964); ‘Apartheidspolitiek’ in Amsterdam. Kleurlingen toegang tot twee dancings ontzegd’, *Het Vrije Volk* (18-8-1964); ingezonden brief, *Het Vrije Volk* (29-8-1964).
- 52 ‘Apartheidspolitiek’ in Amsterdam. Kleurlingen toegang tot twee dancings ontzegd’, *Het Vrije Volk* (18-8-1964).
- 53 ‘Apartheidspolitiek’ in Amsterdam. Kleurlingen toegang tot twee dancings ontzegd’, *Het Vrije Volk* (18-8-1964).
- 54 Schuster, *Poortwachters over immigranten*, 143-144.
- 55 Kamerstuk TK, 1971-1972, 11569 ondernummer 2, 2.
- 56 Van Vugt, Wetenschappers over ... Afro-Surinamers en -Antillianen, 116.
- 57 J. With, *Rassenvoorkeur bij partnerkeuze. Een onderzoek over gemengde relaties c.q. huwelijken van Nederlanders en Surinamers of Antillianen in de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht* (Utrecht 1981); C. Kool, *Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland*; Dl. 2: *Surinamers en Antillianen* (Rijswijk 1982); Centraal Bureau voor de Statistiek, *De leefsituatie van Surinamers en Antillianen in Nederland 1985* (Den Haag 1986-1988); Y. Brouwers, *Segregatie op trapniveau: een onderzoek naar het woonspreidingspatroon van Mediteranen, Surinamers en Antillianen in Amsterdam* (Amsterdam 1985); Oostindie en Maduro, *In het land van de overheersers*; W. van Hoorn, ‘Het kindertal van Surinamers en Antillianen in Nederland’, *Maandstatistiek van de bevolking* 36:1 (1988) 18-21; R. Klein, *Surinaamse en Antilliaanse werkers in de Amsterdamse drugshulpverlening: een onderzoek* (Amsterdam 1989); Van Vugt, Wetenschappers over ... Afro-Surinamers en -Antillianen.
- 58 Van Vugt, Wetenschappers over ... Afro-Surinamers en -Antillianen, 94-116.
- 59 Zoals beschreven in hoofdstuk zes.
- 60 Kamerstuk TK, 1971-1972 11912 ondernummer 1, 14.
- 61 Kamerstuk TK, 1971-1972 11912 ondernummer 1, 10.
- 62 ‘Immigratiebeleid moet anders’, *NRC Handelsblad* (6-12-1974).
- 63 ‘Nederland ziet Surinamers door vergroot glas’, *NRC Handelsblad* (12-10-1974).
- 64 ‘Geen gezinnen’, *Amigoe di Curacao* (26-10-1974).
- 65 30 artikelen. Bijvoorbeeld: ‘Tien procent Antillianen is in Nederland’, *Leidsch Dagblad* (16-2-1978); ‘Campagne om toenemende stroom Antillianen te beperken’, *Leidsch Dagblad* (28-9-1978); ‘Stroom Antillianen niet zo groot. Minister bespreekt opvang van Antillianen’, *Leidse Courant* (24-10-1978); ‘Van der Stee: elke band met de Antillen is mogelijk’, *Provinciale Zeeuwse Courant* (9-11-1978).
- 66 ‘Steeds meer Antillianen nemen de wijk naar Nederland’, *De Telegraaf* (7-10-1978).
- 67 ‘Wilde immigratie’, *Haarlems Dagblad* (28-9-1978); ‘Antillianen goed voorlichten over Nederland’, *Amersfoortse Courant* (13-10-1978); zie ook ‘Nog veel vragen over onafhankelijkheid’, *Elseviers Magazine* (28-10-1978).
- 68 8 artikelen, zie bijvoorbeeld: ‘De exodus van de Antillen maakt voorlichting overbodig’, *Provinciale Zeeuwse Courant* (7-10-1978).

- 69 'Antillianen blijven thuis', *Nieuwe Leidsche Courant* (19-12-1979). Vergelijkbaar: 'Geen Antillianenstroom naar Nederland', *Nederlands Dagblad* (29-12-1979). Zie ook: 'Leerkrachten vertrekken', *Leidsch Dagblad* (23-5-1970); 'Uittocht bewoners Antillen', *Leidsch Dagblad* (7-10-1978).
- 70 'Eldred Maduro verrast door Antilliaans kabinetscrisis', *De Telegraaf* (19-12-1975).
- 71 'Mistgordijn rondom 'invasie' Antillianen', *NRC Handelsblad* (6-10-1978).
- 72 'Massale vlucht van teleurgestelde Antillianen naar ons land', *Elsevier Magazine* (14-10-1978)
- 73 'Antillianen bang voor puinhoop', *Het Parool* (28-10-1978).
- 74 'Antillianen op de vlucht', *Eindhovens Dagblad* (26-10-1978); Kamerstuk, 1978-1979, 14398, 377-381.
- 75 Kamerstuk, 1978-1979, 14398, 378.
- 76 HTK, 1978-1979 (20-11-1978).
- 77 'Opposite verzet zich vergeefs', *Amigoe di Curacao* (3-12-1980); 'Omgekeerd effect', *De Waarheid* (4-12-1980).
- 78 'Terugkeer naar de Antillen groter dan trek naar Nederland', *Amigoe di Curacao* (18-3-1982).
- 79 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 285.
- 80 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 289.
- 81 Oostindie, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 251; Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, 295.
- 82 'Bezetting van pand stichting Antillianen', *Het Vaderland* (20-4-1979).
- 83 Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*, 162-3.
- 84 Reubsat, 'On the way up? Surinamese and Antilleans in the Dutch labour market'; Amesz, Steijlen en Vermeulen, *Andere Antillianen*; F. Steijlen en J. Didde, *Gemiste kansen: een onderzoek naar randgroepvormingsprocessen onder Antilliaanse jongeren in Amsterdam-Zuidoost* (Amsterdam 1989); A. van Dijke, H. van Hulst en L. Terpstra, *Mama Soltera. De positie van "alleenstaande" Curaçaose en Arubaanse moeders in Nederland* (Den Haag 1990); W. Hoefnagels en D. Rietbergen, *Aangekomen, opgenomen, in de kou. Rapport over de opvang van Antilliaanse en Arubaanse nieuwkomers in Utrecht* (Utrecht 1994); T. Olton, *Minderheidsstatus of stijgingsdrang. Antilliaanse/ Arubaanse vrouwen in Amsterdam en hun gezinsvorming* (Delft 1994); P. Veder, *Antilliaanse kinderen. Taal, opvoeding en onderwijs op de Antillen en in Nederland* (Utrecht 1995); Y. Henzen, 'Falend minderhedenbeleid niet proberen te compenseren met inburgeringscontract. Antillianen en Arubanen kritisch over nieuwkomersbeleid', *Samenwijs* 16:9 (1996) 4-6; E. Martens, *Antillianen en Arubanen in Nederland: kerncijfers 1996* (Rotterdam 1997); W. de Jong, F. Steijlen en K. Masson, *Hoe doe je je ding: Antilliaanse jongeren en criminaliteit in de politieregio Rotterdam-Rijnmond* (Rotterdam 1997); L. Wiebbing, C. van Rozendaal, J. Scheepens, J. Fennema, J. Dorigo-Zetsma en H. Houweling, *HIV-surveillance onder intraveneuze druggebruikers en Surinaamse/Antilliaanse harddruggebruikers in Amsterdam 1996* (Den Haag 1997); M. van San, *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland* (Amsterdam 1998); H. van Hulst, *Morgen bloeit het diabaas. De Antilliaanse volksklasse in de Nederlandse samenleving* (Amsterdam 1998); J. Hulshof, 'Taalonderwijs aan Antillianen en Arubanen: een bijzondere uitdaging', *Migranten Informatief* 130 (1999) 18-21; Jongmans, "De soep wordt niet zo heet gegeten als ze wordt opgediend"; J. de Haan, 'Een restrictief toelatingsbeleid ten aanzien van Antillianen?', *Nederlands justisenblad* 76:12 (2001) 583-585; A. van Romondt, *Met vlag en rimpel. Antillianen en Arubanen over Nederland*. (Utrecht en Antwerpen 2003).
- 85 Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*, 106-107.
- 86 HTK, 1997-1998 (3-6-1998) 5769. Een selectie van krantenartikelen: 'Controle Antillianen verscherpt', *Het Parool* (10-11-1998); 'Toestroom van Antillianen afgeremd', *Trouw* (11-11-1998); 'Rem op immigratie kansarme minderjarige Antillianen', *De Gelderlander* (11-11-1998); 'Premier Antillen blijft bij koppelen registers', *Het Parool* (3-12-1998); 'Voogdijregeling voor Antilliaanse minderjarigen', *NRC* (10-11-1998); 'Dordt mogelijk niet voorbereid op nieuwe golf Antillianen', *De Dordtenaar* (9-12-1999); 'Rem op komst van Antillianen', *De Telegraaf* (10-12-1999).
- 87 G. van der Wal en J. Heringa, 'Excellentie, er zijn geen Antillianen', *Migrantenrecht* 20: 7 (2005) 216-225; De Haan, 'Een restrictief toelatingsbeleid ten aanzien van Antillianen?.'
- 88 Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*.
- 89 Amesz, et al., *Andere Antillianen*; Steijlen en Didde, *Gemiste kansen*; Van San, *Stelen en steken*; Van Hulst, *Morgen bloeit het diabaas*.
- 90 Waaronder illegale bewoning/ onderhuur; overlast; bendes; vuurwapens; geweld; agressie; criminaliteit; drugsgebruik en -dealen.
- 91 Waaronder voogdijregeling; registratieplicht; visumplicht; inburgering op Antillen; niet nader gespecificeerde beperkingen op migratie.
- 92 Zie bijvoorbeeld: 'Ik voel me hier op Curaçao eindelijk weer op mijn plaats', *Het Parool* (25-3-1995); 'Postbodes in Den Helder bewaakt', *Algemeen Dagblad* (23-9-1997); 'Politiek vrees nieuwe golf kansarme Antillianen', *Eindhovens Dagblad* (8-9-1998); 'Wassende stroom vanuit Antillen', *Het Parool* (10-9-1998); 'Dam tegen vloedgolf Antilianen', *De Dordtenaar* (7-10-1999); Dordrecht overrompeld door vloedgolf', *De Dordtenaar* (7-10-1999); 'Antillen: verwende puber overzee die maar blijft brassen', *De Gelderlander* (6-11-1999).
- 93 'De opkomst van de Surinaamse middenklasse; Wit denken', *NRC Handelsblad* (25-10-1997).

- 94 'Eens achterop, altijd achterop', *NRC Handelsblad* (11-10-1999).
- 95 'Surinamer wint terrein op arbeidsmarkt', *Het Financieele Dagblad* (3-2-1996).
- 96 'Lang niet alle werklozen geschikt voor simpel werk', *de Volkskrant* (19-1-1997).
- 97 'Antillianenteam succesvol bij politie regio Rotterdam-Rijnmond', *Algemeen Dagblad* (30-10-1995).
- 98 'Positieve actie. Voortrekken en naduwen', *de Volkskrant* (8-6-1996).
- 99 'Kritiek op registratie Antillianen. "Moeten ze soms een gele A op hun jas naaien?"', *Algemeen Dagblad* (7-9-1998); zie ook 'Wierenga: als ik ongelijk had, zou ik dat zeggen', *Het Parool* (2-2-1996).
- 100 'Terug naar Curaçao', *de Volkskrant* (3-4-1997).
- 101 'Oorlog in de Bijlmer/De politie slaat terug/De strijd om de E-buurt', *Het Parool* (16-1-1999).
- 102 Quispel, "Toekomst te huur".
- 103 'Otrabanda, een veilige andere kant voor Antillianen', *de Volkskrant* (7-6-1997); Steijlen en Didde, *Gemiste kansen*.
- 104 "Den Helder kan de overlast van Antillianen niet alleen oplossen". Wethouder Doede Scholte: "Wij gaan een militante houding aannemen", *de Volkskrant* (14-10-1999).
- 105 'Welzijnswerker wijt criminaliteit in Den Helder aan frustratie door werkloosheid en gebrek aan status', *de Volkskrant* (24-9-1997).
- 106 'Brede steun voor aanpak Antillianen. Eerste maatregelen zijn al genomen', *De Dordtenaar* (14-10-1999).
- 107 'Het Droste-effect van Guus Luijters', *Trouw* (14-10-1999).
- 108 Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*, 165.
- 109 Oostindie, et al., *Postkoloniale monumenten van Nederland*.
- 110 G. Bacilio, 'Ontketenend? Een droom is werkelijkheid geworden', in: G. Oostindie (red.), *Het verleden onder ogen: herdenking van de slavernij* (Den Haag 1999) 67-75, 70-71.
- 111 'Jong Curaçao viert Curacao-dag met "love-in" bij Rif-monument', *Amigoe di Curaçao* (27-7-1967) 3; 'Betekenis 17-8-1795', *Amigoe di Curaçao* (17-8-1968) 6; 'Movimiento 17-8-1795 door jongeren opgericht', *Amigoe di Curaçao* (17-5-1968) 3; Herdenking van de slavenopstand van 17 augustus 1795 op het Rif', *Amigoe di Curaçao* (13-8-1979) 3; 'Voorbereidingen reeds gestart voor herdenking van slavenopstand', *Amigoe di Curaçao* (26-6-1981) 2; 'Activiteiten rondom herdenking slavenopstand', *Amigoe di Curaçao* (1-8-1983) 3; 'Dag van de Vrijheidsstrijd: 17 augustus', *Amigoe di Curaçao* (17-8-1984) 11; 'Grote opkomst publiek bij herdenking slavenopstand', *Amigoe di Curaçao* (19-8-1986) 8; N. Hendrikse, 'Toela: held of schobbejak?', *Amigoe di Curaçao* (18-8-1990) 13 en 22.
- 112 'Jong Curaçao viert Curacao-dag met "love-in" bij Rif-monument', *Amigoe di Curaçao* (27-7-1967).
- 113 'Betekenis 17-8-1795', *Amigoe di Curaçao* (17-8-1968).
- 114 'Jong Curaçao viert Curacao-dag met "love-in" bij Rif-monument', *Amigoe di Curaçao* (27-7-1967).
- 115 'Movimiento 17-8-1795 door jongeren opgericht', *Amigoe di Curaçao* (17-5-1968).
- 116 'Herdenking van de slavenopstand van 17 augustus 1795 op het Rif', *Amigoe di Curaçao* (13-8-1979).
- 117 'Herdenking Slavenopstand', *Amigoe di Curaçao* (9-8-1975).
- 118 'Voorbereidingen reeds gestart voor herdenking van slavenopstand', *Amigoe di Curaçao* (26-6-1981).
- 119 'Activiteiten rondom herdenking slavenopstand', *Amigoe di Curaçao* (1-8-1983).
- 120 'Dag van de Vrijheidsstrijd: 17 augustus', *Amigoe di Curaçao* (17-8-1984).
- 121 'Fundashon Tula prooi van interne conflicten', *Amigoe di Curaçao* (17-8-1978).
- 122 'Grote opkomst publiek bij herdenking slavenopstand', *Amigoe di Curaçao* (19-8-1986); V. Smeulders, *Slavernij in perspectief. Mondialisering en erfgoed in Suriname, Ghana, Zuid-Afrika en Curaçao* (Rotterdam 2012).
- 123 'Toela: held of schobbejak?', *Amigoe di Curaçao* (18-8-1990).
- 124 'Slavenopstand', ingezonden brief *Antiliaans Dagblad* (18-8-2008).
- 125 Smeulders, *Slavernij in perspectief*, 185-206.
- 126 'Een monument als Gutmachung voor het leed op Antillen', *Het Parool* (7-3-1998).
- 127 HTK, 1999-2000 (14-10-1999) 811; HTK, 1999-2000 (22-9-1999); HEK, 1998-1999 (27-4-1999); HTK, 1998-1999 (25-8-1998).
- 128 'Slavenmonument', *de Volkskrant* (5-7-1999); 'Slavenboeien zijn nooit verbroken', *de Volkskrant* (1-7-1999); 'Positieve actie: Voortrekken en Naduwen', *de Volkskrant* (8-6-1996).
- 129 Van San, *Stelen en steken*, 60-71; A. Ramdas, *Strijd van de dansers: biografische vertellingen uit Curaçao* (Amsterdam 1988) 69-74.
- 130 'Macho-gedrag vader stamt uit slavernij', *de Volkskrant* (3-2-1997).
- 131 'Surinaamse voedt haar zoon weer als macho op. Creoolse moeders zetten 'Caribisch patroon' voort', *Rotterdams Dagblad* (27-8-2004).
- 132 'Traditioneel gezin op de terugtocht', *Algemeen Dagblad* (6-11-1997).
- 133 'Sociale positie allochtone vrouwen langzaam sterker', *NRC Handelsblad* (20-6-1995).
- 134 'Wij vrouwen hebben die man zo gemaakt.' Nederlandse Antillen, *Trouw* (21-6-2001).
- 135 'Interview: Marianne van den Anker. Over zelfbeschikking of gedwongen abortus: "Ik snap het dilemma heel goed"', *De Groene Amsterdammer* (24-3-2006).
- 136 'Jeugdbendes Vaders bekommeren zich nauwelijks om opvoeding – "Zo'n getint kindje geeft je aanzien"',

- Algemeen Dagblad* (7-8-2008).
- 137 'De banvloek van de geschiedenis', *de Volkskrant* (24-6-1998).
- 138 'Respect – leren van de wortels. Jonge Antillianen', *Trouw* (15-8-2003).
- 139 'Nederland moet schuld aan slavernij erkennen', *de Volkskrant* (10-7-1999).
- 140 'Verdonk beledigt Antillianen flink', *De Stentor* (27-9-2004) 3.

Belangrijkste geraadpleegde bronnen

Nationaal Archief Den Haag

Beleidsarchief Immigratie- en Naturalisatiedienst en Voorgangers
Commissariaat Ambonezenzorg (CAZ)
International Social Service, Werkgroep huwelijk en gezin
Kabinet van de Minister-President
Ministerie Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk
Ministerie Algemene Zaken
Ministerie van Justitie
Ministerie van Maatschappelijk Werk
Nationale Actie Steunt Spijtoptanten Indonesië (NASSI)

Utrechts Archief

Nederlandse hervormde kerk, Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier initiatief voor sociale zorg ten behoeve van gerepatrieerden (CCKP)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Geluidsdocument BG GC6/385-493, Interviews voor het proefschrift van Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens* (signatuur 2003/323).
Historisch Beeldarchief Migranten.

Handelingen Eerste Kamer

Handelingen Tweede Kamer

Lijst van geraadpleegde kranten en tijdschriften

<i>Accent</i>	<i>De Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC)</i>
<i>Aisa Samachar</i>	<i>De Opmars</i>
<i>Algemeen Dagblad</i>	<i>De Spiegel. Christelijk Nationaal Weekblad</i>
<i>Algemeen Handelsblad</i>	<i>De stem van Ambon</i>
<i>Amersfoortse Courant</i>	<i>De Telegraaf</i>
<i>Amigoe di Curaçao</i>	<i>de Tijd</i>
<i>Beatrijs</i>	<i>De Tribune</i>
<i>BN/DeStem</i>	<i>De Volkskrant</i>
<i>Brabants Dagblad</i>	<i>De Vrije Zeeuw</i>
<i>Dagblad de Stem van Vrijdag</i>	<i>De Waarheid</i>
<i>Dagblad van het Oosten</i>	<i>Eindhovens Dagblad</i>
<i>De Dordtenaar</i>	<i>Elseviers Weekblad</i>
<i>De Groene Amsterdammer</i>	<i>Friese Koerier</i>
<i>De Nieuwe Linie</i>	<i>Gazet van Limburg</i>

Gelders Dagblad
Gooi- en Eemlander
Haagsche Courant
Haagse Post/De Tijd
Haarlems Dagblad
Het Binnenhof
Het Centrum
Het Financieele Dagblad
Het Nieuws van den Dag
Het Parool
Het Vaderland
Het Volk
Het Vrije Volk
Hindorama
Java Bode
Leeuwarder Courant
Leidsch Dagblad
Margriet
Moesson
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nederlands Dagblad
New York Times
Nieuwe Courant
Nieuwe Haagsche Courant
Nieuwe Leidsche Courant
Nieuwe Limburger
Nieuwsblad van het Noorden

Noord-Bevelands Nieuws- en Advertentieblad
Observer
Onze Wereld
Opzij
Panorama
Peel en Maas
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant
Provinciale Zeeuwse Courant
Radikaal
Rotterdams Dagblad
Samenwijs
Schager Courant
Stentor
The Guardian
Tong Tong
Trouw
Tubantia
Utrechtsch Katholiek Dagblad
Utrechtsch Nieuwsblad
Vrij Nederland
Washington Post
Woerdens Nieuwsblad
Zeeuws Nieuwsblad
Zeeuwsch Dagblad
Zelfbeschikking
Zierikzeesche Nieuwsbode

Bibliografie

- Adinda, *Vrouwen lief en leed onder de tropen: roman* (Schoorl 1988).
- Ahmad Ali, H., *De Toescheidingsvereenkomst inzake nationaliteiten tussen Nederland en Suriname* (Den Haag 1998).
- Ahmed, S., C. Castaneda, A.-M. Fortier en M. Sheller (red.), *Uprootings/regroundings. Questions of home and migration* (Oxford en New York 2003).
- Ahmed, S. en A.-M. Fortier, 'Re-imagining communities', *International Journal of Cultural Studies* 6: 3 (2003) 251-259.
- Alatas, H., *The myth of the lazy native: a study of the image of the Malays, Filipinos and Javanese from the 16th to the 20th century and its function in the ideology of colonial capitalism* (Londen 1977).
- Alba, R. en V. Nee, *Remaking the American mainstream. Assimilation and contemporary immigration* (Cambridge 2003).
- Amersfoort, H. van, 'De Molukkers', in: H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland* (Den Haag 1973) III-144.
- Amersfoort, H. van, *Surinamers in de lage landen. De ontwikkeling en problematiek van de Surinaamse migratie naar Nederland* (Den Haag 1968).
- Amersfoort, H. van, 'Van William Kegel tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland: realiteit, beeldvorming en beleid', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 475-490.
- Amersfoort, H. van en M. van Niekerk, 'Immigration as a colonial inheritance. Post-colonial immigrants in the Netherlands, 1945-2002', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32: 3 (2006) 323-346.
- Amesz, I., F. Steijlen en H. Vermeulen, *Andere Antillianen. Carrières van laaggeschoolde Antilliaanse jongeren in een grote stad* (Amsterdam 1989).
- Ammerlaan, R., "'Want al was zijn huis ook zwart, teérgevoelig was zijn hart". Beeldvorming over zwarten en slavernij in kinderboeken, 1807-1863', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 24: 1 (2005) 39-51.
- Anderson, B., 'Long-Distance Nationalism', in: B. Anderson (red.), *The spectre of comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the world* (Londen 1988) 58-74.
- Anderson, B., *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (2e editie; Londen en New York 1991).
- Ankum-Houwink, J., 'Chinese kontraktarbeiders in Suriname in de 19e eeuw', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 4: 2 (1985) 181-186.
- B.B., L. de, *Janneke de pionierster* (Amsterdam 1914, 4e druk).
- Bacilio, G., 'Ontketenend? Een droom is werkelijkheid geworden', in: G. Oostindie (red.), *Het verleden onder ogen: herdenking van de slavernij* (Den Haag 1999) 67-75.
- Bagley, C., *The Dutch plural society. A comparative study in race relations* (Londen 1973).
- Bakker, E., L. Dalhuisen, R. Donk, M. Hassankhan en F. Steegh, *Geschiedenis van Suriname. Van stam tot staat* (Zutphen 1998).
- Bal, M., *Travelling concepts in the humanities. A rough guide* (Toronto 2002).
- Bal, E. en K. Sinha-Kerkhoff, 'Eternal call of the Ganga: reconnecting with people of Indian origin in Surinam', *Economic and Political Weekly* 38: 38 (2003) 4008-4021.

- Bal, E. en K. Sinha-Kerkhoff, 'Hindostaanse Surinamers en India', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 22: 2 (2003) 214-234.
- Bal, E. en K. Sinha-Kerkhoff, 'Muslims in Surinam and the Netherlands, and the divided homeland', *Journal of Muslim Minority Affairs* 25: 2 (2005) 193-217.
- Bal, E. en K. Sinha-Kerkhoff, 'Religious identity, territory, and partition: India and its Muslim diaspora in Surinam and the Netherlands', *Nationalism and Ethnic Politics* 14: 2 (2008) 155-188.
- Bal, M., 'Verteltheorie als instrument voor ideologiekritiek', *Spektator. Tijdschrift voor Neerlandistiek* 13 (1983-4) 266-580.
- Bancel, N., P. Blanchard en S. Lemaire, 'Introduction. La fracture coloniale: une crise française', in: P. Blanchard, N. Bancel en S. Lemaire (red.), *La fracture coloniale. La société française au prisme de l'héritage colonial* (Parijs 2005) 9-30.
- Banton, M., 'The influence of colonial status upon black-white relations in England, 1948-58', *Sociology Compass* 17: 4 (1983) 546-559.
- Bartels, D., *Ambon is op Schiphol. Socialisatie, identiteitsontwikkeling en emancipatie bij Molukkers in Nederland* (Leiden 1990).
- Bartels, D., 'From black Dutchmen to white Moluccans: ethnic metamorphosis of an East-Indonesian minority in the Netherlands' (Paper gepresenteerd op First Conference on Maluku Research in University of Hawaii, 16-18 maart 1990).
- Bastos, S. en J. Bastos, "'Our colonisers were better than yours": Identity debates in Greater London', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31: 1 (2005) 79-98.
- Bauder, H., 'Media discourse and the new German immigration law', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34: 1 (2008) 95-112.
- Bayer, A., *Surinaamse arbeiders in Nederland* (Assen 1965).
- Beaulieu-Boon, H., *So far away from home: engaging the silenced colonial. The Indies Diaspora in North America* (Leiden 2009).
- Beets, G., E. van Imhoff en C. Huisman, 'Demografie van de Indische Nederlanders, 1930-2001', *Bevolkingstrends* (2003) 58-66.
- Beets, G., E. Walhout en S. Koesoebjono, 'Demografische ontwikkeling van de Molukse bevolkingsgroep in Nederland', *Maandstatistiek van de Bevolking* 6 (2002) 13-17.
- Belserang, M. en W. Manuhutu, "'De zoveelste schakel'", in: W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951* (Amsterdam 1991) 88-101.
- Benda-Beckmann, K. von en F. Laetemia-Tomatata, *De emancipatie van Molukse vrouwen in Nederland* (Utrecht 1992).
- Berg, L. van den, 'Praeadvies van Mr. L.W.C. van den Berg', in: *Handelingen der Nederlandsch-Indische Juristen-vereeniging* 1 (Batavia en Noordwijk 1887).
- Berger, M., *Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse organisaties in Amsterdam. Een netwerkanalyse* (Amsterdam 1998).
- Berselaar, D. van der, *De komst van contractarbeiders uit Azië. Hindoestanen en Javanen in Suriname* (Leiden 1991).
- Betts, A., *Conceptualising interconnections in global governance: the case of refugee protection*, RSC Working Paper 38 (Oxford 2006).
- Betts, A., *International cooperation in the global refugee regime*, GEG Working Paper 44 (Oxford 2008).
- Beus, J. de, *Het laatste jaar van Nederlands-Indië* (Rotterdam 1987).
- Bie, H. de en R. van der Heyden, *Rapport der regeerings-commissie inzake het dansvraagstuk* (Den Haag 1931).
- Biekman, B., *Gedenkboek realisatie van het Nationaal Monument Nederlands Slavernijverleden: met de menselijke waardigheid voor ogen* (Amsterdam 2002).
- Bigo, D., 'Security and immigration: toward a critique of the governmentality of unease', *Alternatives: Global, Local, Political (Supplement)* 27: 1 (2002) 63-92.
- Blaak, J., *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).

- Blakely, A., *Blacks in the Dutch world. The evolution of racial imagery in an modern society* (Bloomington en Indianapolis 1993).
- Blickstein, T., 'Forgetful "sites of memory". Immigration museums and the uses of public memory', *The New School Psychology Bulletin* 6: 2 (2009) 15-31.
- Bloembergen, M. en R. Raben, 'Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950', in: M. Bloembergen en R. Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief: wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 7-24.
- Bo, A. en M. Leenders, 'Ethische kwesties en verzuiling', in: P. van der Heijden en J. W. Brouwer, *Het kabinet Drees IV en het kabinet Beel II. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 175-190.
- Boehmer, E. en F. Gouda, 'Postcolonial studies in the context of the 'diasporic' Netherlands', in: M. Keown, D. Murphy en J. Procter (red.), *Comparing postcolonial diasporas* (Houndsmill Basingstoke 2009) 37-55.
- Boer, J. de, *Kruis of munt* (Den Haag 1949).
- Boer-Lasschuyt, T. de, 'Eurasian repatriants in Holland', *R.E.M.P. Bulletin* 8 (1960) 23-45.
- Bonjour, S., *Gezin en grens. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009).
- Boon, S. en E. van Geleuken, *Ik wilde eigenlijk niet gaan. De repatriëring van Indische Nederlanders 1946-1964* (Den Haag 1993).
- Bootsma, P., H. Dortmans en R. Roelofs, *De Molukse acties: treinkapingen en gijzelingen 1970-1978* (Amsterdam 2000).
- Boris, E., 'On the importance of naming: gender, race and the writing of policy history', *The Journal of Policy History* 17: 1 (2005) 72-92.
- Bosma, U., *Karel Zaalberg. journalist en strijder voor de Indo* (Leiden 1997).
- Bosma, U., 'Sailing through Suez from the South: The emergence of an Indies-Dutch migration circuit, 1815-1940', *International Migration Review* 41: 2 (2007) 511-536.
- Bosma, U. en R. Raben, *Being "Dutch" in the Indies: a history of creolisation and empire, 1500-1920* (Singapore 2008).
- Bosma, U., 'Nederlands Nieuw-Guinea en de late empire builders', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6: 3 (2009) 2-25.
- Bosma, U., *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam 2009).
- Bosma, U. en R. Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003).
- Bosma, U., R. Raben en W. Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2006).
- Bosma, U., J. Lucassen en G. Oostindie (red.), *Postcolonial migrants and identity politics. Europe, Russia, Japan and the United States in Comparison* (New York en Oxford 2012).
- Bosma, U., 'Introduction. Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands', in: U. Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 7-26.
- Bossenbroek, M., *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992).
- Botman, M., 'Jetta. De tragische mulattin tussen barbaarsheid en beschaving', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 24: 1 (2005) 52-65.
- Boudewijn, P., *Nonna's, sinjo's en hun warme bloed. De representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse letterkunde van 1860 tot 1915* (Scriptie Faculteit der Letteren Universiteit Groningen, Groningen 2011).
- Bourdieu, P., L. Wacquant en S. Farage, 'Rethinking the state: Genesis and structure of the bureaucratic field', *Sociological Theory* 12: 1 (1994) 1-18.
- Bourdieu, P. en J. Thompson, *Language and symbolic power* (Cambridge 1991).
- Bovenkerk, F., 'Rasdiscriminatie bij misdadaadverslaggeving in de pers', in: F. Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn: patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (Meppel 1978) 119-135.

- Bovenkerk, F., 'De vlucht. Migratie in de jaren zeventig', in: G. Willemsen (red.), *Suriname. De schelle onafhankelijkheid* (Amsterdam 1983) 152-181.
- Bovenkerk, F. en W. Verschoor, *Retourmigratie van Surinamers en Antillianen* (Utrecht 1983).
- Bronkhorst, D., *Een tijd van komen. De geschiedenis van vluchtelingen in Nederland* (Amsterdam 1990).
- Brooshoof, P., *De ethische koers in de koloniale politiek* (Amsterdam 1901).
- Brouwers, Y., *Segregatie op trapniveau: een onderzoek naar het woonspreidingspatroon van Mediterraanen, Surinamers en Antillianen in Amsterdam* (Amsterdam 1985).
- Brubaker, R., M. Loveman en P. Stamatov, 'Ethnicity as cognition', *Theory and Society* 33: 1 (2004) 31-64.
- Brysk, A., C. Parsons en W. Sandholtz, 'After empire: National identity and post-colonial families of nations', *European Journal of International Relations* 8: 2 (2002) 267-305.
- Buddingh', H., *Geschiedenis van Suriname* (Utrecht 1995).
- Burchel, G., C. Gordon en P. Miller (red.), *The Foucault elect: Studies in governmentality* (Chicago 1991).
- Burgers, J., *De garoeda en de ooievaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2010).
- Burton, A., *Burdens of history: British feminists, Indian women, and imperial culture, 1865-1915* (1994).
- Cándani, *Oude onbekenden* (Haarlem 2001).
- Caplan, L., 'Iconographies of Anglo-Indian women: Gender constructs and contrasts in a changing society', *Modern Asian Studies* 34: 4 (2000) 863-892.
- Captain, E., *Achter het kawat was Nederland: Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (2002).
- Captain, E., 'The lady and the gentleman: constructions of Europeaness in the diaries of civilian internees in the Dutch East Indies', in: J. Coté en L. Westerbeek (red.), *Recalling the Indies. Colonial culture & postcolonial identities* (Amsterdam 2005) 205-226.
- Captain, E. en G. Jones, *Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname* (Amsterdam 2010).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *De leefsituatie van Surinamers en Antillianen in Nederland 1985* (Den Haag 1986-1988).
- Ceuppens, B., 'Allochthons, colonizers and scroungers: Exclusionary populism in Belgium', *African Studies Review* 49: 2 (2006) 147-186.
- Charteris-Black, J., *Corpus approaches to Critical Metaphor Analysis* (Houndmills, Basingstoke en Hampshire 2004).
- Charteris-Black, J., *Politicians and rhetoric: the persuasive power of metaphor* (Houndmills, Basingstoke en Hampshire 2005).
- Charteris-Black, J., 'Britain as a container: immigration metaphors in the 2005 election campaign', *Discourse & Society* 17: 5 (2006) 563-581.
- Chauvel, R., *Nationalists, soldiers and separatists. The Ambonese islands from colonialism to revolt 1880-1950* (Leiden 1990).
- Choenni, C., 'Van Brits-Indië naar Suriname', in: C. Choenni en K. Adhin (red.), *Hindostanen. Van Brits-Indische emigranten via Suriname tot burgers van Nederland* (Den Haag 2003) 20-53.
- Choenni, C., *Integratie Hindostani Stijl? Over de migratie, geschiedenis en diaspora van Hindostanen* (Amsterdam 2011).
- Christiaans, P. en M. Schrover, 'Het oudpaspoortarchief (1950-1959)', in: M. Schrover (red.), *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 156-176.
- Colombijn, F., 'Waarom een villa moeilijker te slopen is dan het Jan Pieterszoon Coen-monument. Sociale veranderingen in de Indonesische stad tijdens de dekolonisatie', *Leidschrift* 21: 2 (2006) 91-107.
- Cooper, F. en A. Stoler (red.), *Tensions of empire: Colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley en Los Angeles 1997).

- Corwin, A., 'The numbers game: estimates of illegal aliens in the United States, 1970-1981', *Law and Contemporary Problems* 45 (1982) 223-297.
- Coté, J. en L. Westerbeek (red.), *Recalling the Indies: colonial memories and postcolonial identities* (Amsterdam 2005).
- Coté, J., 'The Indisch Dutch in post-war Australia', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7:2 (2010) 103-124.
- Cottaar, A., *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Zwolle en Den Haag 1998).
- Cottaar, A., *Zusters uit Suriname. Naoorlogse belevenissen in de Nederlandse verpleging* (Amsterdam 2003).
- Cottaar, A., 'Cornelis Kogeldans en Carmen van Vliet: Surinaamse modellen aan de Rijksacademie', in: W. Willems (red.), *De kunst van het overleven. Levensverhalen uit de twintigste eeuw* (Den Haag 2004) 56-83.
- Cottaar, A. (red.), *Indische leven in Nederland* (Amsterdam 2006).
- Cottaar, A. en W. Willems, *Indische Nederlanders. Een onderzoek naar beeldvorming* (Den Haag 1984).
- Cottias, M., 'Gender and republican citizenship in the French West Indies, 1848-1945', *Slavery & Abolition* 26 (2005) 233-245.
- Couperus, L., *De stille kracht* (Amsterdam z.j.).
- Coutin, S. en P. Chock, "'Your friend, the illegal.'" Definition and paradox in newspaper accounts of U.S. immigration reform', *Identities* 2: 1/2 (1997) 123-149.
- Cretser, G., 'Intermarriage between 'white' Britons and immigrants from the New Commonwealth and Pakistan', *Journal of Comparative Family Studies* 21 (1990) 227-237.
- Cribbs, R., 'The historical roots of Indonesia's New Order: Beyond the colonial comparison', in: E. Aspinall en G. Fealy (red.), *Soeharto's New Order and its legacy: essays in honour of Harold Crouch* (Canberra 2010) 67-80.
- Dagevos, J., *Perspectief op integratie: over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland* (2001).
- Dalhuisen, L., R. Donk, R. Hoefte en F. Steegh, *Geschiedenis van de Antillen* (Zutphen 2009).
- Daum, P., *Goena-Goena* (Leiden 1887).
- Daum, P., 'Goena-goena', in: G. Termorshuizen (red.), *Verzamelde romans, deel III* (Amsterdam 1998) 7-208, 979-985, 1017-1027.
- Daum, P., *Nummer elf: oorspronkelijke Indische roman* (Den Haag 1981).
- Davis, K., 'Intersectionality as buzzword. A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful', *Feminist Theory* 9 (2008) 67-85.
- Derks-Tai A Pin, A., *Zelfportret in kleur. Het zelfbeeld van Surinaamse oudere vrouwen. Een onderzoek naar het zelfbeeld en de zelfrealisatie van Surinaamse oudere vrouwen* (Utrecht 1994).
- Derveld, F., 'Hoe dachten de planters en overige bevolkingsgroepen over de Javanen?', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 1: 2 (1982) 23-43.
- Deventer, C. van, 'Een eereschuld', *De Gids* 63: 3 (1899) 215-228 en 249-252.
- Deventer, C. van, 'Indië en de democratie', *De Gids* (1902) 264-298.
- Diederichs, M., *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam 2006).
- Dijk, T. van, 'Discourse analysis: its development and application to the structures of news', *Journal of Communication* 33: 2 (1983) 20-43.
- Dijk, T. van, 'Semantics of a Press Panic: The Tamil 'Invasion'', *European Journal of Communication* 3: 2 (1988) 167-187.
- Dijke, A. van, H. van Hulst en L. Terpstra, *Mama Soltera. De positie van "alleenstaande" Curaçaose en Arubaanse moeders in Nederland* (Den Haag 1990).
- Doel, H. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000).

- Doel, H. van den, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011).
- Dommering, E., 'De Nederlandse publieke discussie en de politionele akties in Indonesië', *Nederlands Juristen Blad* (1994).
- Dorr, L., 'Arm in arm. Gender, Eugenics, and Virginia's Racial Integrity Acts of the 1920s', *Journal of Women's History* 11: 1 (1999) 143-166.
- Doty, R., 'Immigration and national identity: constructing the nation', *Review of International Studies* 22: 3 (1996) 235-255.
- Dubbelman, J., 'Inleiding', in: J. Dubbelman en J. Tanja (red.), *Vreemd Gespuis* (Amsterdam 1987) 1-13.
- Eijl, C. van en M. Schrover, 'Inleiding', in: M. Schrover (red.), *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 7-33.
- Eijl, C. van, *Tussenland. Illegaal in Nederland, 1945-2000* (Hilversum 2012).
- El Refaie, E., 'Metaphors we discriminate by: Naturalized themes in Austrian newspaper articles about asylum seekers', *Journal of Sociolinguistics* 5: 3 (2001) 352-371.
- Ellemers, J. en R. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatrieerden* (Muiderberg 1985).
- Ellis, D., "'The produce of more than one country": Race, identity, and discourse in Post-Windrush Britain', *Journal of Narrative Theory* 31: 2 (2001) 214-232.
- Emmer, P., *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam 2003).
- Engelen, E., 'Hoe openheid en bescherming te combineren? Pleidooi voor een 'burgerschapstrap'', *Migrantenstudies* 20: 1 (2004) 2-21.
- Esch, W. van, *De onderwijssituatie van Surinaamse leerlingen op Rotterdamse lagere scholen* (Nijmegen 1982).
- Esmijer, L. en M. Luning, 'Surinamers in de ogen van de Amsterdamse politie', in: F. Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn: patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (Meppel 1978) 136-165.
- Esveldt, I. en J. Traudes, *Kijk op contacten met buitenlanders: immigratie, integratie en interactie* (Den Haag 2001).
- Fasseur, C., *Geld en geweten. 1. De negentiende eeuw* (Den Haag 1980).
- Fasseur, C., *Het verleden tot last. Nederland in de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Indonesië* (Utrecht 1985).
- Flores, L., 'Creating discursive space through a rhetoric of difference: Chicana feminists craft a homeland', *Quarterly Journal of Speech* 82: 2 (1996) 142-156.
- Foore, A., *De Van Sons. Een verhaal uit Indië* (Den Haag 1881).
- Foore, A. *Bogoriana* (Haarlem 1890).
- Forsdick, C., 'Traveling concept: post-colonial approaches to exoticism', *Paragraph* 24: 3 (2001) 12-29.
- Foster, W., *Gender, mastery and slavery: from European to Atlantic world frontiers* (Houndmills, Basingstoke en Hampshire 2010).
- Frank, M., *Bijna verloren* (Schiedam 1902).
- Frank, M., 'Imaginative geography as a travelling concept', *European Journal of English Studies* 13: 1 (2009) 61-77.
- Franke, S., *Njai Sarina: roman* (Amsterdam 1941).
- Gaastra, F., *De geschiedenis van de V.O.C.* (Zutphen 1991).
- Garssen, M., J. Hoogenboezem en A. Kerkhof, 'Zelfdoding onder Nederlandse Surinamers naar etniciteit', *Tijdschrift voor Psychiatrie* 49: 6 (2007) 373-381.
- Gautama, S., 'Nederlandse internationaal-privaatrechtelijke rechtspraak met betrekking tot Indonesië', *Netherlands International Law Review* 15: 2 (1968) 133-178.
- Gelder, P. van, 'De wallen. Vriendjes en pooiers, wakaman en loverboys: nieuwe vormen van pooierschap', in: I. Hoving, H. Dibbitts en M. Schrover (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 273-302.
- Gelman Taylor, J., *The social world of Batavia* (Madison en Londen 1983).

- Gerritsen, T., 'The tradition of human rights and humanitarian action in the Netherlands', *Refugee Survey Quarterly* 26: 4 (2007) 214-219.
- Ghosh, D., 'Gender and colonialism: expansion or marginalization?', *The Historical Journal* 47: 3 (2004) 737-755.
- Gillis, J., 'Our imagined families: The myths and rituals we live by', Working paper 007-02, February 2002, The Emory Center for Myth and Ritual in American Life (2002).
- Gilroy, P., 'Cultural studies and ethnic absolutism', in: L. Grossberg, C. Nelson en P. Treichler (red.), *Cultural Studies* (New York 1992) 187-199.
- Gomes, P., *Over "natuurgenoeten" en "onwillige honden". Beeldvorming als instrument voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1842-1862* (Amsterdam 2003).
- González-Ferrer, A., 'Who do immigrants marry? Partner choice among single immigrants in Germany', *European Sociological Review* 22: 2 (2006) 171-185.
- Gorp, B. van, 'Where is the frame? Victims and intruders in the Belgian press coverage of the asylum issue', *European Journal of Communication* 20: 4 (2005) 485-508.
- Gouda, F., 'The gendered rhetoric of colonialism and anti-colonialism in twentieth-century Indonesia', *Indonesia* 55 (1993) 1-22.
- Gouda, F., *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 1995).
- Gouda, F., 'Good mothers, Medeas, or Jezebels: Feminine imagery in colonial and anticolonial rhetoric in the Dutch East Indies, 1900-1942', in: J. Clancy-Smith en F. Gouda (red.), *Domesticating the empire. race, gender, and family life in French and Dutch colonialism* (Charlottesville en Londen 1998) 236-254.
- Gouda, F., *What's to be done with gender and post-colonial studies?* (Amsterdam 2001).
- Gouda, F., 'Beelden van (on)mannelijkheid in de koloniale cultuur van Nedelands-Indië, 1900-1949', *Sociologie* 3: 1 (2007) 64-80.
- Gowricharn, R., 'De duurzaamheid van het transnationalisme: de tweede generatie Hindostanen in Nederland', *Migrantenstudies* 20: 4 (2004) 252-268.
- Gowricharn, R., 'Normbeelden als structuurprincipe', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 24 (2005) 66-81.
- Gowricharn, R., *Etniciteit en transnationalisme van Surinaamse Hindoestanen* (Den Haag 2008).
- Goyal, Y., 'The gender of diaspora in Toni Morrison's tar baby', *Modern Fiction Studies* 52: 2 (2006) 393-414.
- Groen, P., 'Zedelijkheid en martialiteit. Het kazerneconcubinaat in Nederlands-Indië rond 1890', in: M. Bloembergen en R. Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië 1890-1950* (Leiden 2009) 25-51.
- Groenendijk, K., 'Verboden voor Tukkers. Reacties op de rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaren in 1961', in: F. Bovenkerk, F. Buijs en H. Tromp (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben* (Assen en Maastricht 1990) 55-95.
- Haan, J. de, 'Een restrictief toelatingsbeleid ten aanzien van Antillianen?', *Nederlands Juristenblad* 76 (2001) 583-585.
- Habiboe, R., 'De overkomst van de Molukkers en de Nederlandse dagbladpers', in: W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951* (Amsterdam 1991) 101-126.
- Hall, S., 'The question of cultural identity', in: S. Hall, D. Held, D. Hubert en K. Thompson (red.), *Modernity: an introduction to modern societies* (Cambridge en Oxford 1996) 595-634.
- Handlin, O., *The uprooted. The epic story of the great migrations that made the American people* (Boston 1990).
- Harmsen, C. en L. Steenhof, 'Eerste generatie Molukkers in Nederland', *Maandstatistiek van de Bevolking* (2001) 28-30.
- Hart, B. de, 'Maria Toet en andere verhalen. De nationaliteit van de gehuwde vrouw en de constructie van de natiestaat', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25: 2 (1999) 183-206.

- Hart, B. de, "'De verwerpelijste van alle gemengde huwelijken". De Gemengde Huwelijken Regeling Nederlands-Indië 1898 en de Rijkswet op het Nederlanderschap 1892 vergeleken', *Gaan en staan. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 60-80.
- Hart, B. de, 'Huwelijksmigratie, vreemdelingenrecht en integratie', *Bevolking en Gezin* 33 (2004) 51-78.
- Hartog, J., *Tula: verlangen naar vrijheid* (Aruba 1973).
- Heelsum, A. van, *De etnisch-culturele positie van de tweede generatie Surinamers* (Amsterdam 1997).
- Heelsum, A. van, *Surinaamse organisaties in Nederland. Een netwerkanalyse* (Amsterdam 2002).
- Heijs, E., 'De Nederlandse nationaliteit van Indische Nederlanders. Een historische terugblik', in: W. Willems en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders* (Den Haag 1994) 58-66.
- Heijs, E., *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Amsterdam 1995).
- Hellwig, T., *Adjustment and discontent. Representations of women in the Dutch East Indies* (Windsor 1994).
- Herrick, J., *The history and theory of rhetoric. An introduction* (Boston 2004).
- Hezser, C., "'Are you protestant Jews or Roman Catholic Jews?" Literary representations of being Jewish in Ireland', *Modern Judaism* 25: 2 (2005) 159-187.
- Hira, S., 'Mythe en koloniale beeldvorming in Suriname', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 1: 2 (1982) 9-22.
- Hira, S., *Terug naar Uttar Pradesh. Op zoek naar de wortels van Surinaamse hindostanen* (Den Haag 2000).
- Hoefnagels, W. en D. Rietbergen, *Aangekomen, opgenomen, in de kou. Rapport over de opvang van Antilliaanse en Arubaanse nieuwkomers in Utrecht* (Utrecht 1994).
- Hoefte, R., 'Asian contract labourers. Nationalism, creolization, adaptation, and resistance', in: W. Hoogbergen (red.), *Born out of resistance. On Caribbean cultural creativity* (Utrecht 1995) 213-229.
- Hoefte, R., *In place of slavery. A social history of British Indian and Javanese laborers in Suriname* (Gainesville 1998).
- Hoëvell, W. van, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (Zaltbommel 1854).
- Hogervorst, L., 'Is de slaaf slecht bedeed in het onderwijs? Een onderzoek naar beeldvorming rond slavernij in de naoorlogse Nederlandse geschiedenisboekjes', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 25: 2 (2006) 56-67.
- Hondius, D., 'Huidskleur onbelangrijk? De acceptatie van raciaal gemengde paren en de omzichtige omgang met zichtbaar verschil in naoorlogs Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 25: 2 (1998) 234-275.
- Hondius, D., *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Hoe Nederland omgaat met etnisch en religieus verschil* (Den Haag 2001).
- Hoogbergen, W. en D. Kruijt, *De oorlog van de sergeanten: Surinaamse militairen in de politiek* (Amsterdam 2005).
- Hoorn, W. van, 'Het kindertal van Surinamers en Antillianen in Nederland', *Maandstatistiek van de Bevolking* 36 (1988) 18-21.
- Horst, L. van der, *Wereldoorlog in de West: Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba, 1940-1945* (Hilversum 2004).
- Hoven, T., *Vervreemd. Een Indische roman* (Amersfoort 1906).
- Huigen, S., 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit', *Neerlandistiek.nl* (2007)
- Hulshof, J., 'Taalonderwijs aan Antillianen en Arubanen: een bijzondere uitdaging', *Migranten Informatief* 130 (1999) 18-21.
- Hulst, H. van, *Morgen bloeit het diabaas. De Antilliaanse volksklasse in de Nederlandse samenleving* (Amsterdam 1998).
- Hunt, L., *The family romance of the French revolution* (Berkeley en Los Angeles 1992).
- Huntington, S., *The clash of civilizations and the remaking of world order* (New York 1996).

- Imhoff, E. van, G. Beets en C. Huisman, 'Indische Nederlanders 1930-2001: een demografische reconstructie', *Bevolking en Gezin* 32 (2003) 85-124.
- Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Java, M. Van, *Herfststraden* (Schiedam 1896).
- Java, M. van, *Hermelijns* (Schiedam 1908 (3e druk)).
- Jones, G., *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders. Nederlandse politici over burgers uit Oost en West & Nederland, 1945-2005* (Amsterdam 2007).
- Jones, G., 'Dutch politicians, the Dutch nation, and the dynamics of postcolonial citizenship', in: U. Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 27-48.
- Jones, S., *Met vlag en rimpel. Surinamers over Nederland* (Utrecht en Antwerpen 2004).
- Jong, J., *Van batig slot naar ereschuld: de discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* (Groningen 1989).
- Jong, W. de, F. Steijlen en K. Masson, *Hoe doe je je ding. Antilliaanse jongeren en criminaliteit in de politieregio Rotterdam-Rijnmond* (Rotterdam 1997).
- Jongmans, M., "De soep wordt niet zo heet gegeten als ze wordt opgediend". Regulering van Antilliaanse immigratie, het debat over de toelating van Antillianen tot Nederland, 1970-2000. Een historische en juridische analyse op basis van overheidspublicaties, krantenknipsels en juridische documentatie (Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen 2003).
- Jordi, J. en M. Hamoumou, *Les harkis, une mémoire enfouie* (Parijs 1999).
- Kaam, B. van, *Ambon door de eeuwen* (Baarn 1977).
- Kagie, R., 'De huidskleur van de jazz', in: R. Buikema en M. Meijer (red.), *Cultuur en migratie in beweging. Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 95-110.
- Kagie, R., *De eerste neger* (Amsterdam 2006).
- Kapelle, J. en D. Tang, *Zwart. Sambo, Tien kleine nikkertjes, Pijpje Drop, Pompernikkel en anderen. Het beeld van de zwarte mens in de Nederlandse illustratiekunst 1880-1980* (Harderwijk 2008).
- Kardux, J., 'Monuments of the black Atlantic. Slavery memorials in the United States and the Netherlands', in: H. Raphael-Hernandez (red.), *Blackening Europe. The African American presence* (New York en Londen 2004) 87-105.
- Kempadoo, K., *Sexing the Caribbean. Gender, race and sexual labor* (New York 2004).
- Kempen, M. van, 'Het struikelblok van Cuba of "Wat hoort er tot de vroegste Surinaamse letteren?"', in: E. Leijnse en M. van Kempen (red.), *Tussenfiguren. Schrijvers tussen de culturen* (Amsterdam 1998) 63-81.
- Kempen, M. van, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel 3* (Paramaribo 2002).
- Kempen, M. van, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel 1: 1596-1957 & de orale literatuur* (Breda 2003).
- Kempen, M. van, 'Literatuur van niet-surinamers over suriname. Een nieuwe materiaalverzameling, thrillers en slavernij teksten', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 24: 2 (2005) 323-343.
- Kempen, M. van, *Noordoostpassanten: 400 jaar Nederlandse verhaalkunst over Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba* (Amsterdam 2005).
- Kempen, M. van, "Van grouwelijke monsters en kinderen gods". De Nederlands-koloniale literatuur over Suriname', in: T. D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002) 160-198.
- Kennedy, J., *De deugden van een gidsland. Burgerschap en democratie in Nederland* (Amsterdam 2005). *Kinderen van ons eigen volk. Plant hen in uw hart* (Den Haag 1959).
- Klaver, J., *Antillianen en Arubanen naar werk: evaluatie van de experimentele stimuleringsprojecten voor Antilliaanse en Arubaanse jongeren 1994-2001: eindrapport* (Amsterdam 2001).
- Klein, R., *Surinaamse en Antilliaanse werkers in de Amsterdamse drugshulpverlening: een onderzoek* (Amsterdam 1989).

- Klooster, W., 'Jews in Surinam and Curacao', in: P. Bernardini en N. Fiering (red.), *The Jew and the expansion of Europe to the west, 1400-1800* (Oxford 2001) 350-368.
- Klooster, W., en G. Oostindie (red.), *Curaçao in the age of revolutions, 1795-1800* (Leiden 2011).
- Kol, H. van, 'Ontwerp-program voor de Nederlandsche koloniale politiek (congres SDAP 1901)', *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch Maandschrift* 6 (1901) 197-220.
- Kol, H. van, *Naar de Antillen en Venezuela* (Leiden 1904).
- Kolfin, E., 'De muze met een missie: Verbeeldingen van slavernij in de West c. 1650-1860', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 16: 1 (1997) 5-20.
- Kook, H., P. Vedder en E. Gravenhorst, *Moederwensen. Opvoedingsdoelen en opvoedingsstijlen van Antilliaanse moeders in Nederland* (Utrecht 1998).
- Kool, C., *Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland. Dl. 2: Surinamers en Antillianen* (Rijswijk 1982).
- Koot, W., *Het concubinaat* (Soerabaia 1905).
- Koot, W., *De omvang, richting en samenstelling van de Antilliaanse emigratie. Onderzoek naar oorzaken en gevolgen van de migratie van Surinamers en Antillianen naar Nederland – rapport nr. 8* (Amsterdam 1977).
- Kopijn, Y., 'Duizend-en-één verhalen van een nacht. Representaties en interpretaties van Indische vrouwelijkheid', *Gemengde gevoelens. Gender, etniciteit en (post)kolonialisme. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 27 (2007) 107-133.
- Kraak, J., *De repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van de gerepatriëerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving* (Den Haag 1958).
- Kruseman, M., *Een huwelijk in Indië* (Den Haag 1873).
- Kuyper, A., *Ons program* (Amsterdam 1880).
- Kwamina, Jetta, *Schetsen en beelden uit een vreemd land* (Amsterdam 1869).
- Kwik, G., *The Indos in Southern California* (New York 1989).
- Laarman, C., 'Dutch colonization and settlement', in: I. Ness (red.), *The Encyclopedia of global human migration* (Chicester 2013) 1271-1275.
- Laarman, C., 'Representations of postcolonial migrants in discussions on intermarriage in the Netherlands, 1945-2005', in: U. Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 49-75.
- Laclau, E., *On populist reason* (Londen 2005).
- Lakoff, G., 'Metaphor, morality, and politics. Or, why Conservatives have left Liberals in the dust', *Social Research* 62: 2 (1995) 177-214.
- Lakoff, G., *Moral politics: how liberals and conservatives think* (Chicago 2002).
- Lakoff, G., 'The nation as a family', in: G. Lakoff (red.), *Thinking points. Communicating our American values and vision* (2006) 49-101.
- Lakoff, G. en M. Johnson, *Metaphors we live by* (Chicago 1981).
- Lamur, H. en J. Vriezen, 'Chinese kontraktanten in Suriname', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 4: 2 (1985) 169-179.
- Langebroek, J. en P. Muus, *De Surinaamse beroepsbevolking in Nederland* (Amsterdam 1991).
- Leenders, M., *Ongenode gasten: van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum 1993).
- Leeuwen, L. van, *Ons Indisch erfgoed* (Amsterdam 2008).
- Legêne, S., 'Bringing history home. Postcolonial immigrants and the Dutch cultural arena', *BMGN-LHCR* 126: 2 (2001) 54-70.
- Lemaire, W., *De nood der spijtoptanten in Indonesië. Een gewetenszaak voor onze natie* (Den Haag 1960).
- Levine, P., *Prostitution, race & politics. Policing venereal disease in the British empire* (New York en Londen 2003).
- Lier, R. van, *Samenleving in een grensgebied. Een sociaal-historische studie van Suriname* (Deventer 1971).

- Lindblad, J.Th., 'Van Javasche Bank naar Bank Indonesia. Voorbeeld uit de praktijk van indonesia-nisasi', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1: 1 (2004) 28-46.
- Lindblad, J.Th., 'De economische dekolonisatie van Indonesië', in: E. Bogaerts en R. Raben (red.), *Van Indië naar Indonesië* (Amsterdam 2006) 91-106.
- Locher-Scholten, E., *Ethiek in fragmenten: vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981).
- Locher-Scholten, E., 'Orientalism and the rhetoric of family: Javanese servants in European household manuals and children's fiction', *Indonesia* 58 (1994) 19-39.
- Locher-Scholten, E., 'Interraciale ontmoetingen naar sekse in Nederlands-Indië. De onmacht van het getal', in: E. Captain, M. Hellevoort en M.v.d. Klein (red.), *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000) 15-21.
- Lommerse, H., 'Population figures', in: G. Oostindie (red.), *Dutch colonialism, migration and cultural heritage* (Leiden 2008) 315-342.
- Loo, V. van de, *Familie gebleven. Hulp aan landgenoten in Indonesië* (De Rijp 2008).
- Lucas, N., 'Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen. Het concubinaat in de planterswereld aan Sumatra's Oostkust 1860-1940', *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 7 (1986) 78-91.
- Lucassen, L. en C. Laarman, 'Immigration, intermarriage and the changing face of Europe in the post war period', *The History of the Family* 14: 1 (2009) 52-68.
- Lutz, H. 'Zonder blikken blozen. Het standpunt van de (nieuw-)realisten', *Tijdschrift van genderstudies* 5: 3 (2002) 7-17.
- Maas, I., M. van Leeuwen, K. Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen: de historische Steekproef Nederlandse Bevolking* (Amsterdam 2008).
- Mak, G., *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000).
- Mak, G., 'Verschil als uitgangspunt. Een inbreng van vrouwenstudies op het terrein van (lokale) migratiegeschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27: 4 (2000) 343-362.
- Mak, G., 'Seksueel vreemdelingenverkeer', *Gaan en staan, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 101-122.
- Man A Hing, W., 'Chinese plantage-arbeiders in de negentiende eeuw', *Oso: Tijdschrift voor Suri-naamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 19: 2 (2000) 120-136.
- Manuhutu, W. en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland* (Amsterdam 1991).
- Marle, A. van, *De groep der Europeanen in Nederlands-Indië. Iets over ontstaan en groei* (z.p. 1951).
- Marshall, T., *Class citizenship and social development* (Londen 1964).
- Martens, E., *Antillianen en Arubanen in Nederland: kerncijfers 1996* (Rotterdam 1997).
- Matthes, J. en M. Kohring, 'The content analysis of media frames: toward improving reliability and validity', *Journal of Communication* 58: 2 (2008) 258-279.
- McClintock, A., *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest* (New York en Londen 1995).
- Meijer, H., "'Een hemeltergende toestand". De maatschappelijke positie van Indische Nederlanders in Indonesië, 1950-1957', in: W. Willems en J. de Moor (red.), *Het einde van Indië. Indische Nederlanders tijdens de Japanse bezetting en de dekolonisatie* (Den Haag 1995) 239-255.
- Meijer, H., *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004).
- Miège, J. en C. Dubois (red.), *L'Europe retrouvée. Les migrations de la décolonisation* (Parijs 1994).
- Mills, S., *Discourse* (Londen en New York 1997).
- Moor, J. de, *Westerling's oorlog. Indonesië 1945-1950. De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië* (Amsterdam 1999).
- Moor, J. de, 'Met klewang en karabijn: militaire geschiedenis van Nederlands-Indië (1815-1949)', in: J. Bruijn en C. Wels (red.), *Met nam en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 199-244.

- Morris, K., 'Jamaica Kindcaid's voracious bodies. Engendering a Carib(bean) woman', *Callaloo* 25: 3 (2002) 954-968.
- Müller, B., *Op de wipstoel. De niet-gewettigde inheemse vrouw van de blanke Europeaan in Nederlands-Indië (1890 tot 1940). Een literatuuronderzoek naar beeldvorming en werkelijkheid* (Amsterdam 1995).
- Multatuli, *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (Amsterdam 1860).
- Musolff, A., 'Political imagery of Europe: A house without exit doors?', *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 21: 3 (2000) 216-229.
- Nederburgh, J., *Wetgeving voor Nederlandsch-Indië. Officieele bescheiden, met eenige aantekeningen. I Gemengde huwelijken* (Batavia 1899).
- Nederveen Pieterse, J., *White on black. Images of Africa and blacks in western popular culture* (New Haven en Londen 1992).
- Nelissen, H., *Ora edad te subi lomba na Hulanda (Ouder worden in Nederland)* (Utrecht 1994).
- Neuerburg, S., Een rijke erfenis. De invloed van het Surinaams en Indiaas verleden op de etnische identiteit van Surinaams-Hindostanen in Nederland (Scriptie Instituut voor Geschiedenis Universiteit Leiden, Leiden 2006).
- Neumann, B. en F. Tygstrup, 'Traveling concepts in English studies', *European Journal of English Studies* 13: 1 (2009) 1-12.
- Neus-van der Putten, H., 'Een quaad gerugt? Het verhaal van Alida en Susanna du Plessis', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 21: 2 (2002) 305-317.
- Neus-van der Putten, H., *Susanna du Plessis. Portret van een slavenmeesteres* (Amsterdam 2003).
- Niekerk, M. van, 'De krekel en de mier'. *Fabels en feiten over maatschappelijke stijging van Creoolse en Hindoestaanse Surinamers in Nederland* (Amsterdam 2000).
- Niekerk, M. van, 'Afro-Caribbeans and Indo-Caribbeans in the Netherlands: premigration legacies and social mobility', *International Migration Review* 38: 1 (2004) 158-183.
- Nieuwenhuys, R., *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam 1978).
- Nora, P., 'Between memory and history: les lieux de mémoire', *Representations* (1989) 7-25.
- Norval, A., 'Memory, identity and the (im)possibility of reconciliation: The work of the Truth and Reconciliation Commission in South Africa', *Constellations* 5: 2 (1998) 250-265.
- O'Brien, G., 'Indigestible food, conquering hordes, and waste materials: Metaphors of immigrants and the early immigration restriction debate in the United States', *Metaphor and Symbol* 18: 1 (2003) 33-47.
- Obdeijn, H. en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).
- Olton, T., *Minderheidsstatus of stijgingsdrang. Antilliaanse/ Arubaanse vrouwen in Amsterdam en hun gezinsvorming* (Delft 1994).
- Olzak, S. en E. West, 'Ethnic conflict and the rise and fall of ethnic newspapers', *American Journal of Sociology* 56 (1991) 458-474.
- Oostindie, G., 'Prelude to the exodus: Surinamers in the Netherlands 1667-1960s', in: G. Barna-Shute (red.), *Resistance and rebellion in Suriname, old and new* (Williamsburg 1990) 231-258.
- Oostindie, G., *Het paradijs overzee. De 'Nederlandse' Caraïben en Nederland* (Amsterdam 1997).
- Oostindie, G. (red.), *Het verleden onder ogen, herdenking van de slavernij* (Den Haag 1999).
- Oostindie, G., *Het Koninkrijk in de Caraïben: een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1940-2000* (Amsterdam 2001).
- Oostindie, G., *Slavernij, canon en trauma* (inaugurale lezing Professor G. Oostindie, Universiteit Leiden, 19 oktober 2007).
- Oostindie, G., 'Slavernij, canon en trauma: debatten en dilemma's', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 121: 1 (2008) 4-21
- Oostindie, G. (red.), *Dutch colonialism, migration and cultural heritage* (Leiden 2008).

- Oostindie, G., *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010).
- Oostindie, G., *Het paradijs overzee. De Nederlandse Caraïben en Nederland* (Leiden 2011).
- Oostindie, G. en I. Klinkers, *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000. Deel II: 1954-1975* (Amsterdam 2001).
- Oostindie, G. en E. Maduro, *In het land van de overheersers II. Antillianen en Surinamers in Nederland, 1634/1667-1954* (Dordrecht en Cinnaminson 1986).
- Oostindie, G., H. Schulte Nordholt en F. Steijlen, *Postkoloniale monumenten van Nederland* (Leiden 2011).
- Openmeer, H., *Kid Dynamite. De legende leeft* (Zutphen 1995).
- Ours, J. van en J. Veenman, 'How interethnic marriages affect the educational attainment of children; evidence from a natural experiment' (Paper presented at EALE Conference 2007 in Oslo, 7 maart 2007).
- Paasman, A., 'Wat bezielde de literaire kolonisten? Het beeld van de Westindische kolonist in de literatuur 1670-1830', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 1: 2 (1982) 44-62.
- Paasman, A., *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden 1984).
- Paasman, B., 'Mens of dier? De beelvorming over negers in de tijd voor de rassentheorieën', in: J. Dubbelman en J. Tanja (red.), *Vreemd gespuis* (Baarn en Den Haag 1987) 92-107.
- Pargas, D. *The quarters and the fields: Slave families in the non-cotton South (new perspectives on the history of the South)* (Gainesville 2010).
- Pattynama, P., 'Secrets and danger: interracial sexuality in Louis Couperus's *The hidden force* and Dutch colonial culture around 1900', in: J. Clancy-Smith en F. Gouda (red.), *Domesticating the empire: race, gender, and family life in French and Dutch colonialism* (Charlottesville 1998) 84-107.
- Pattynama, P., 'Assimilation and masquerade. Self-construction of Indo-Dutch women', *European Journal of Women's Studies* 7: 3 (2000) 281-299.
- Pattynama, P., 'Migrant in eigen land. Kolonialisme, nationaliteit en levensverhaal', *Gaan en staan. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 36-59.
- Pattynama, P., 'The colonial past in the postcolonial present: cultural memory, gender and race in Dutch cinema', in: S. Ponzanesi en D. Merolla (red.), *Migrant cartographies: new cultural and literary spaces in post-colonial Europe* (Oxford 2005) 239-252.
- Pattynama, P., 'Max Havelaar, of de invloed van de populaire media op de herinnering aan Indië', *Indische Letteren* 21: 3 (2006) 169-185.
- Pattynama, P., '... de baai ... de binnenbaai ...' *Indië herinnerd* (Amsterdam 2007).
- Pawley, L., 'Cultural citizenship', *Sociology Compass* 2: 2 (2008) 594-608.
- Pekelder, J., "'Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten.'" Regering en parlement over de komst van de Indische Nederlanders in de jaren vijftig', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 1 (1999) 88-103.
- Penninx, R., 'Naar een algemeen minderhedenbeleid. Schets van de sociale positie in Nederland van Molukkers, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en mediterrane werknemers en een inventarisatie van het Nederlandse overheidsbeleid. Voorstudie', in: R. Penninx en T. Quene (red.), *Etnische minderheden* (Den Haag 1979) 1-174.
- Penninx, R. en M. Schrover, 'Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief', in: J. Lucassen en A. de Ruijter (red.), *Nederland multicultureel en pluriform? Een aantal conceptuele studies* (Amsterdam 2002) 279-322.
- Phoenix, A. en P. Pattynama, 'Intersectionality', *European Journal of Women's Studies* 13 (2006) 187-192.
- Pilkington, E., *Beyond the mother country. West Indians and the Notting Hill white riots* (Londen 1988).
- Proschan, F., 'Eunuch mandarins, soldats mamzelles, effeminate boys, and graceless women. French colonial constructions of Vietnamese genders', *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 8: 4 (2002) 435-467.

- Quispel, C. "‘Toekomst te huur’". Migratie, etniciteit en stigmatisering: de Robert Taylor Homes in Chicago en de Bijlmermeer in Amsterdam', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7: 1 (2010) 88-109.
- Ramaker, J., "‘Hier is een schuld te voldoen!’" Het huisvestingsbeleid voor repatrianten, vergeleken met joodse vluchtelingen', in: W. Willems en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994) 108-120.
- Ramdas, A., *Strijd van de dansers: biografische vertellingen uit Curaçao* (Amsterdam 1988).
- Ramssoedh, H., 'Klassenstrijd versus verbroederingspolitiek. Het politieke leiderschap van Jagan en Lachmon', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 16: 2 (1997) 155-170.
- Ramusack, B., 'Cultural missionaries, maternal imperialists, feminist allies. British women activists in India, 1865-1945', in: N. Chaudhuri en M. Strobel (red.), *Western women and imperialism: complicity and resistance* (Indiana 1992) 119-136.
- Raphael-Hernandez, H., 'Introduction: making the African American experience primary', in: H. Raphael-Hernandez (red.), *Blackening Europe. The African American presence* (New York en Londen 2004) 1-12.
- Rapport der pauperisme-commissie, ingesteld bij artikel 2 van het regeeringsbesluit van 29 juni 1902 no 9* (Batavia 1903).
- Rapport van de adviescommissie inzake migratie van Surinamers en Antillianen* (Rijswijk 1972).
- Rasula, J., 'Jazz as decal for the European Avant-Garde', in: H. Raphael-Hernandez (red.), *Blackening Europe. The African American presence* (New York en Londen 2004) 13-34.
- Reiter, B., 'Portugal: national pride and imperial neurosis', *Race & Class* 47 (2005) 79-91.
- Reubsæet, T., 'On the way up? Surinamese and Antilleans in the Dutch labour market', in: M. Cross en E. (red.), *Lost illusions. Caribbeans in Britain and the Netherlands* (Londen 1988) 106-124.
- Rhodes, R. *Understanding governance. Policy networks, governance, reflexivity and accountability* (Buckingham 1997).
- Rijkschroeff, B., *Een ervaring rijker. De Indische immigranten in de Verenigde Staten van Amerika* (Delft 1989).
- Rijkschroeff, B., 'The Dutch-Indonesians in the United States: A case of double emigration', in: R. Kroes en H. Neuschäfer (red.), *The Dutch in North-America: their community and cultural continuity* (Amsterdam 1991) 422-440.
- Rijkschroeff, B. en G. Kwa, *Spijtoptanten en Achterblijvers* (Den Haag 2011).
- Riley, D. en R. Emigh, 'Post-colonial journeys: historical roots of immigration and integration', *Comparative Sociology* 1: 2 (2002) 169-191.
- Ringeling, A., *Beleidsvrijheid van ambtenaren. Het spijtoptantenprobleem als illustratie van de activiteiten van ambtenaren bij de uitvoering van beleid* (Alphen aan den Rijn 1978).
- Rinsampessy, E., *Saudara Bersaudara. Molukse identiteit in processen van cultuurverandering* (Assen 1992).
- Roelandt, T. en J. Veenman, *Allochtonen van school naar werk* (Den Haag 1990).
- Romondt, A. van, *Met vlag en rimpel. Antillianen en Arubanen over Nederland* (Utrecht en Antwerpen 2003).
- Rooij, D. de, "‘Ze is mooi, maar zwart’". De relatie tussen schoonheid en huidskleur bij Afro-Surinaamse jonge vrouwen', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 24: 1 (2005) 136-149.
- Rosello, M., 'Fortress Europe and its metaphors: immigration and law', *CES Working Paper* 3: 1 (1999).
- Russel, K., *The color complex. The politics of skin color among African Americans* (New York 1993).
- Said, E., *Orientalism* (New York 1979).
- San, M. van, *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland* (Amsterdam 1998).
- Sansone, L., *Schitteren in de schaduw: overlevingsstrategieën, subcultuur en etniciteit van Creoolse jonge-*

- ren uit de lagere klasse in Amsterdam 1981-1990 (Amsterdam 1992).
- Santa Ana, O., "Like an animal I was treated": Anti-immigrant metaphor in US public discourse', *Discourse & Society* 10: 2 (1999) 191-224.
- Santa Ana, O., *Brown tide rising: Metaphors of Latinos in contemporary American public discourse* (Austin 2002).
- Scheufele, D., 'Framing as a theory of media effects', *Journal of Communication* 49: 1 (1999) 103-122.
- Schmidt, A., J. de Graaf en G. Teeling, *Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie* (Leiden 1982).
- Schrover, M., 'Family in Dutch migration policy 1945-2005', *The History of the Family* 14 (2009) 191-202.
- Schrover, M., *Om de meisjes, voor de meisjes. Een historisch perspectief op problematisering en bagatellisering van onderwerpen die te maken hebben met migratie en integratie* (Leiden 2011).
- Schuster, J., "'De komst van nog meer rijksgenoten vervult mij zorg". De Nederlandse overheid en de naoorlogse immigratie van Surinamers', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 20: 1 (2001) 23-35.
- Schuster, J., *Poortwachters over immigranten. Het debat over immigratie in het naoorlogse Groot-Brittannië en Nederland* (Amsterdam 1999).
- Sedoc-Dahlberg, B., *Surinaamse studenten in Nederland. Een onderzoek rond de problematiek van de toekomstige intellectuele kadervorming in Suriname* (Amsterdam 1971).
- Shapiro, M., 'Securing the American ethnoscape. Official surveys and literary interventions', *Worlds & Knowledges Otherwise. A web dossier* 1 (2004) 1-31
- Silberman, R., R. Alba en I. Fournier, 'Segmented assimilation in France? Discrimination in the labour market against the second generation', *Ethnic and Racial Studies* 30: 1 (2007) 1-27.
- Sinha, M., *Colonial Masculinity: The 'manly Englishman' and the 'Effeminate Bengali' in the Late Nineteenth Century* (Manchester 1995).
- Sinha, M., 'Giving masculinity a history: some contributions from the historiography of colonial India', *Gender and History* 11: 3 (1999) 445-460.
- Sinha-Kerkhoff, K. en E. Bal, "'Eternal call of the Ganga": Reconnecting with people of Indian origin in Surinam', *Economic and Political Weekly* 38 (2003) 4008-4021.
- Siwabessy, F. en N. van Wijk, 'Molukkers en gemengde huwelijken', *Migrantenstudies* 3 (1986) 23-37.
- Small, S. en J. Solomos, 'Race, immigration and politics in Britain: Changing policy agendas and conceptual paradigms 1940s-2002', *International Journal of Comparative Sociology* 47 (2006) 235-257.
- Smeets, H., 'De organisatie van de Ambonezenzorg', in: W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951* (Amsterdam 1991) 17-39.
- Smeets, H., 'De plaats van keuze', in: W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951* (Amsterdam 1991) 7-16.
- Smeets, H., *Molukkers in Nederland* (Utrecht 1992).
- Smeets, H. en F. Steijlen, *In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam en Utrecht 2006).
- Smeets, H. en J. Veenman, 'More and more at home. Three generations of Moluccans in the Netherlands', in: H. Vermeulen en R. Penninx (red.) *Immigrant Integration. The Dutch case* (Amsterdam 2000) 36-63.
- Smeulders, V., *Slavernij in perspectief. Mondialisering en erfgoed in Suriname, Ghana, Zuid-Afrika en Curaçao* (Rotterdam 2012).
- Smit, H., *Gezag is gezag ...: kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006).
- Smith, A., 'Introduction. Europe's invisible migrants', in: A. Smith (red.), *Europe's invisible migrants* (Amsterdam 2003) 9-32.
- Spijkerboer, T., 'Freedom and constraint in adjudication. Dutch courts on aliens law 1946-1967',

- in: A. Böcker, T. Havinga, P. Minderhoud en H. van der Put (red.), *Migration law and sociology of law* (Nijmegen 2008) 345-354.
- Stedman, J., *Reize naar Surinamen* (Leiden 1799).
- Steijlen, 'Hostage-taking actions by Moluccans in the Netherlands', *Ethnos-Nation* 4 (1996) 97-111.
- Steijlen, F., *RMS van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994* (Amsterdam 1996).
- Steijlen, F., 'Molukkers in Nederland: geschiedenis van een transnationale relatie', *Migrantenstudies* 4 (2004) 238-251.
- Steijlen, F. en Didde, J., *Gemiste kansen: een onderzoek naar randgroepvormingsprocessen onder Antilliaanse jongeren in Amsterdam-Zuidoost* (Amsterdam 1989).
- Stoler, A., 'Perceptions of protest: defining the dangerous in colonial Sumatra', *American Ethnologist* 12: 4 (1985) 642-658.
- Stoler, A., 'Rethinking colonial categories: European communities and the boundaries of rule', *Comparative Studies in Society and History* 31: 1 (1989) 134-161.
- Stoler, A., 'Sexual affronts and racial frontiers: European identities and the cultural politics of exclusion in colonial Southeast Asia', *Comparative Studies in Society and History* 34: 3 (1992) 514-551.
- Stoler, A., *Race and the education of desire. Foucault's history of sexuality and the colonial order of things* (Durham 1995).
- Stoler, A., 'Sexual affronts and racial frontiers: European identities and the cultural politica of exclusion in colonial Southeast Asia', in: A. Coombes en A. Brah (red.), *Hybridity and its discontents. Politics, science, culture* (Londen en New York 2000) 19-55.
- Stoler, A., *Carnal knowledge and imperial power. Race and the intimate in colonial rule* (Berkeley en Los Angeles 2002).
- Surinaamsch verslag. Statistisch jaaroverzicht van Suriname 1931-1950* ('s-Gravenhage 1931-1950).
- Székelly, L., *Rimboe* (Amsterdam 1949).
- Tabili, L., 'Women "of a very low type": crossing racial boundaries in imperial Britain', in: L. Frader en S. Rose (red.), *Gender and class in modern Europe* (Ithaca en Londen 1996) 165-190.
- Teenstra, M., *De Negerslaven in de kolonie Suriname en de uitbreiding van het Christendom onder de heidensche bevolking* (Dordrecht 1842).
- Terborg, J., *Liefde & conflict. Seksualiteit en gender in de Afro-Surinaamse familie* (Amsterdam 2002).
- Termorshuizen, T., 'Indentured labour in the Dutch coloniale empire, 1800-1940', in: G. Oostindie (red.), *Dutch colonialism, migration and cultural heritage* (Leiden 2008) 261-314.
- Tilly, C., *Durable inequality* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1998).
- Tuynman, M., 'Stereotypen over de gemengde liefde. Nederlands-Indische en Nederlands-Molukse huwelijken', in: E. Captain, M. Hellevoort en M. van der Klein (red.), *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000) 51-64.
- Vedder, P., *Antilliaanse kinderen. Taal, opvoeding en onderwijs op de Antillen en in Nederland* (Utrecht 1995).
- Veenman, J., *De arbeidsmarktproblematiek van Molukkers* (Rotterdam 1985).
- Veenman, J., 'Molukkers in Nederland: een demografische speurtocht', *Migrantenstudies* 5 (1989) 6-17.
- Veenman, J., *De arbeidsmarktpositie van allochtonen in Nederland, in het bijzonder van Molukkers* (Groningen 1990).
- Veenman, J. (red.), *De sociale integratie van Molukkers* (Lelystad 1994).
- Veenman, J., *Molukse jongeren in Nederland: integratie met de rem erop* (Assen 2001).
- Veerman, R., *De Nederlandse pers in de jaren 1950-1951 en de komst van de Molukse ex-KNIL-militairen naar Nederland* (Scriptie Instituut voor Geschiedenis, 2012 Universiteit Leiden).
- Vermeulen, F., 'Organisational patterns: Surinamese and Turkish associations in Amsterdam, 1960-1990', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31: 5 (2005) 951-973.
- Vermeulen, F., *The immigrant organising process. Turkish organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese organisations in Amsterdam 1960-2000* (Amsterdam 2006).

- Verstappen, S., *Jong in Dollywood: Hindostaanse jongeren en Indiase films* (Amsterdam 2005).
- Verwey-Jonker, C., *Ambonezen in Nederland. Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de minister van maatschappelijk werk d.d. 24 sept. 1957 nr.u. 2598* (Den Haag 1959).
- Veur, P. van der, 'Eurasian Dilemma in Indonesia', *The Journal of Asian Studies* 20: 1 (1960) 45-60.
- Vink, W., 'Jews in Surinam', in: M. Avrum Ehrlich (red.), *Encyclopedia of the Jewish diaspora: origins, experiences and culture. Volume II* (2008) 738.
- Vogel, J., *De opkomst van het Indocentrische geschiedbeeld* (Hilversum 1992).
- Vos, K., Indië tabeh. Opvattingen in kranten van Indische Nederlanders in Indonesië over de repatriëring (1950-1958) (Scriptie faculteit der historische en kunstwetenschappen Universiteit Rotterdam, Rotterdam 2007).
- Vossen, H., 'Indorock en Nederbeat. Popmuziek en jeugdcultuur', in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-197* (IJsselstein 1992) 115-121.
- Vries, E. de, *Suriname na de binnenlandse oorlog* (Amsterdam 2005).
- Vugt, D. van, Wetenschappers over ... Afro-Surinamers en -Antillianen. Het twintigste eeuwse Nederlandse sociaal wetenschappelijk discours, Doctoraal scriptie geschiedenis Erasmus Universiteit Rotterdam (Rotterdam 2002).
- Vukov, T., 'Imagining communities through immigration policies. Governmental regulation, media spectacles and the affective politics of national borders', *International Journal of Cultural Studies* 6: 3 (2003) 335-353.
- Waal Malefijt, A. de, *The Javanese population of Surinam* (s.l. 1960).
- Waal Malefijt, A. de, *The Javanese of Surinam. Segment of a plural society* (Assen 1963).
- Wal, G. van der en J. Heringa, 'Excellentie, er zijn geen Antillianen', *Migrantenrecht* 20 (2005) 216-225.
- Walaardt, T., *Geruisloos inwilligen. Speelruimte in de Nederlandse asielprocedure, 1945-1994* (Leiden 2012).
- Walsum, S. van, *De schaduw van de grens. Het Nederlandse vreemdelingenrecht en de sociale zekerheid van Javaanse Surinamers* (Arnhem 2000).
- Warikoo, N., 'Gender and ethnic identity among second-generation Indo-Caribbeans', *Ethnic and Racial Studies* 28: 5 (2005) 803-831.
- Wassenaar-Jellesma, H., *Van Oost naar West: relaas van de repatriëring van 1945 tot en met 1966* ('s-Gravenhage 1969).
- Welie, R. van, 'Patterns of slave trading and slavery in the Dutch colonial world', in: G. Oostindie (red.), *Dutch colonialism, migration and cultural heritage* (Leiden 2008) 155-260.
- Wengen, G. van, *The cultural inheritance of the Javanese in Surinam* (Leiden 1975).
- Werner, P., *Verslag van de commissie ter bestudering van het Indo-Europese vraagstuk in Indonesië* (s.l. 1952).
- Wessels, A. en F. Steijlen, *Uit de schaduw. Een verkennend onderzoek onder Molukkers in Amsterdam* (Utrecht 1989).
- Wiessing, L., C. van Rozendaal, J. Scheepens, J. Fennema, J. Dorigo-Zetsma en H. Houweling, *HIV-surveillance onder intraveneuze druggebruikers en Surinaamse/Antilliaanse harddruggebruikers in Amsterdam 1996* (Den Haag 1997).
- Wijk, N. van, "Ambon of Belanda?" Een studie over Molukkers in Woerden, de enige gemeente in Nederland waar Molukkers na opheffing van de plaatselijke kampen verspreid zijn gehuisvest (Leiden 1985).
- Wijngaarde, H., 'Curiositeit of cultuurdrager: Surinamers op de Internationale koloniale en uitvoerhandel tentoonstelling te Amsterdam in 1883', *Oso: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* 19: 2 (2000) 153-166.
- Willems, W., *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis* (Zwolle 1997).
- Willems, W., *Het water van Nederland gedronken* (Amsterdam 1998).
- Willems, W., *Uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2001).
- Willems, W., *Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver* (Amsterdam 2008).

- Willems, W., A. Cottaar en D. van Aken, 'Indische Nederlanders. Van marginale groep tot succesvolle migranten', in: D. van Arkel (red.), *Van Oost naar West: racisme als mondiaal verschijnsel* (Baarn, Den Haag, Brussel 1990) 34-51.
- Willems, W. en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994).
- Willems, W. en L. Lucassen, 'Indische Nederlanders in een migratie-perspectief', in: W. Willems en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders 1946-1964* (Den Haag 1994) 3-11.
- Wilson, W., *When work disappears. The world of the new urban poor* (New York 1996).
- Winder, R., *Bloody foreigners. The story of immigration to Britain* (Brown 2004).
- With, J., *Rassenvoorker bij partnerkeuze. Een onderzoek over gemengde relaties c.q. huwelijken van Nederlanders en Surinamers of Antillianen in de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht* (Utrecht 1981).
- Withuis, J. *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002).
- Wodak, R., R. de Cillia, M. Reisigl en K. Liebhart, *The discursive construction of national identity* (Edinburgh 1999).
- Wouters, K., *Ongewenste muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1945* (Den Haag 1999).
- WRR, *Allochtonenbeleid* (Den Haag 1989).
- Young, L., 'Racializing femininity', in: J. Arthurs en J. Grimshaw (red.), *Women's bodies. Discipline and transgression* (Londen 1999) 67-90.
- Yuval-Davis, N., 'Introduction: framing the questions', in: N. Yuval-Davis, *Politics of belonging: intersectional contestations* (Los Angeles 2011) 1-45.
- Zebroski, S., 'Black-white intermarriages: The racial and gender dynamics of support and opposition', *Journal of Black Studies* 30: 1 (1999) 123-132.

Register van personen en zaken

- Accent 28, 104, 135, 270
Agt, A.A.M. van 132, 133, 134, 161, 165, 166
Aisa Samachar 28, 264, 270
Algemeen Dagblad 28, 29, 78, 90, 104 108,
193, 207, 208, 209, 213, 247, 248, 251, 258,
260, 261, 265, 267, 268, 269, 270
Algemeen Handelsblad 29, 40, 42, 50, 90,
104, 108, 111, 119, 208, 209, 240, 242, 245,
246, 247, 248, 250, 251, 257, 270
Amersfoort, J.J.M. 154, 182
Amersfoortse Courant 28, 245, 247, 259,
260, 270
Amigoe di Curaçao 28, 203, 205, 211, 262,
266, 267, 268, 270
Anker, M. van den (Leefbaar Rotterdam) 214
Antilliaans Dagblad 212
Anti-Revolutionaire Partij (ARP) 10, 29, 38,
42, 63, 77, 80, 106, 109, 164, 165, 201,
Arion, F.M. 212
Avro's Televisier 181
Bastiaans, W. 68
Bean, M.T.J. (PSV) 172,
Beatrijs 28, 245, 270
Beecher Stowe, H. 146
Beerman, A.C.W. (CHU) 58, 72, 73, 82, 83,
88, 89
BEGI 56
Beatrix, Koningin 186
Bernhard, Prins van Oranje 94
Bijstand in Suriname Nu 183
Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) 10,
120
BN/DeStem 28, 208, 263, 270
Boeijen, H. van (CHU) 152
Boerenpartij 171
Boersma, J. (ARP) 164
Bogaardt, W.H. (RKSP) 40, 43
Bosch, J. van den 37, 197
Bovenkerk, F. 166, 169, 175, 178
Boxtel, R.H.L.M. van (D66) 185, 186
Brabants Dagblad 28, 208, 209, 263, 270
Broecke Hoekstra, J.J.T. ten (VVD) 73, 81, 84
Bruggen, J. van (CHU) 76
Budike, F. 164
Buikhuisen, W. 121, 122, 124
Burgerlijk Wetboek (BW) 10, 35, 36
CAVI 10, 62
CDA 168, 169, 92, 204
Centraal Bureau Opvang Rijksgenoten
(CB) 10, 167
Centraal Bureau Uitvoering Vestigingsbeleid
Rijksgenoten (CBVUR) 10, 167
Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier
Initiatief voor Sociale Zorg ten
behoefte van Gerepatrieerden (CCKP) 10, 27,
28, 30, 31, 54, 71, 72, 73, 81, 82, 92, 95, 96,
97, 270
Christelijk-Historische Unie (CHU) 10, 58,
62, 76, 88, 112, 172, 200,
Comité tot Handhaving van de
Rijkseenheid 106, 107
Comité van Aanbeveling Nationaal Monument
Slavernijverleden 185
Commissariaat Ambonezenzorg (CAZ) 10,
31, 105, 113, 114, 115, 270
Commissie Bayer 156, 179, 188
Commissie Köbben-Mantouw 137
Commissie van Vollenhoven 73
Commissie voor Aangelegenheden van
Indonesië (CAVI) 10, 62
Commissie Werner 60, 61, 62, 63, 64,
Communistische Partij van Nederland
(CPN) 10, 29, 135
Coppes, A.R. (PPR) 171, 172
Couperus, L.M.A. 44
Cremer, J.T. (liberale Unie) 42
Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
(Ministerie CRM) 10, 73, 83, 100, 121, 154,

- 165, 167, 201, 204, 222
 Daams, F.H.J.M. (PvdA) 73
 Dagblad de Stem van Vrijdag 251, 270
 Dagblad van het Oosten 28, 245, 251, 270
 Daum, P.A. 44,
 De Dordtenaar 28, 208, 209, 267, 268, 270
 De Groene Amsterdammer 28, 104, 135, 268,
 270
 De Nieuwe Linie 28, 104, 260, 271
 De Opmars 243, 270
 De Spiegel, christelijk nationaal weekblad 28,
 108, 111, 119, 250, 251, 270
 De Stem van Ambon 28, 101, 113, 118, 119,
 249, 252, 270
 De Telegraaf 29, 82, 83, 84, 85, 88, 90, 91,
 93, 105, 108, 111, 129, 132, 134, 155, 164, 167,
 10, 172, 177, 181, 182, 204, 207, 208, 209,
 235, 243, 246, 247, 248, 253, 258, 259, 260,
 261, 262, 263, 266, 267, 270
 De Tijd 28, 29, 40, 51, 86, 104, 111, 117, 240,
 242, 245, 247, 250, 251, 263, 270, 271
 De Tribune 257, 270
 de Volkskrant 29, 30, 204, 205, 228, 221,
 123, 129, 133, 134, 164, 165, 207, 208, 209,
 212, 214, 143, 247, 248, 250, 251, 252, 253,
 258, 259, 20, 261, 263, 264, 268, 269, 270
 De Vrije Zeeuw 28, 252, 253, 270
 De Waarheid 29, 84, 170, 181, 243, 244, 246,
 248, 256, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 270
 Democratisch Socialisten '70 (DS'70) 10,
 134, 135, 166, 172, 175
 Deventer, C.T. van 38
 Diepenhorst, I.A. (ARP) 80
 Donker, L.A. (PvdA) 83
 Door de Eeuwen Trouw 71, 108, 117, 122, 138,
 Doorn, H.W. van (KVP, PPR) 77, 167, 168
 Dorpel, P. van 183
 Dossier Karpaan 88
 Douwes Dekker, E. 37
 Drees, W. (PvdA) 67, 81
 Drees, W. (DS '70) 134, 135, 166, 175
 Dreu, de H. (PvdA) 55, 56
 Duynstee, F. 86
 Eer, W.F. van (NPS) 174
 Eindhovens Dagblad 28, 208, 270
 Eldering, L. 213
 Elseviers Weekblad 4, 28, 59, 64, 71, 85, 104,
 127, 162, 235, 246, 260, 267, 270
 Emmer, P.C. 169
 Essed, F.E. (PNP) 165
 Frank, M. 49
 Franke, S. 45
 Friese Koerier 28, 244, 270
 Gaay de Fortman, B. de (PPR) 176
 Gardeniers-Berendse, M.H.M.F. (KVP) 204
 Gazet van Limburg 28, 246, 247, 270
 Gelders Dagblad 28, 251, 271
 Gerbrandy, P.S. (ARP) 106, 107
 Gerhard, A.H. (SDAP) 43
 Glimmerveen, J. 166
 Godett, A. 195
 Gooi- en Eemlander 28, 259, 271
 Graaf, T.M.J. de (KVP) 63, 65
 Haags Bureau der Zuid-Molukken 117,
 Haagsch Dagblad 92, 97, 248, 249, 271
 Haagsche Courant 28, 92, 171, 191, 243, 244,
 246, 247, 248, 249, 260, 262, 265, 266, 271
 Haagse Post 28, 94, 104, 121, 166, 174, 175,
 253, 259, 261, 264, 271
 Haarlems Dagblad 28, 260, 266, 271
 Haars, E.A. (CDA) 169
 Hartsen, C. 37
 Hatta, M. 108
 Heemskerk, T. (ARP) 43
 Henny, C. 48
 Het Binnenhof 28, 105, 247, 248, 260, 261,
 271
 Het Centrum 28, 247, 257, 271
 Het Financieele Dagblad 28, 208, 246, 260,
 268, 271
 Het Leven 151
 Het Nieuws van den Dag 242, 271
 Het Vaderland 28, 82, 169, 205, 240, 246,
 248, 249, 257, 260, 266, 267, 271
 Het Volk 29, 43, 211, 240, 271
 Het Vrije Volk 29, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 94,
 95, 104, 105, 108, 117, 118, 120, 128, 129, 132,
 134, 155, 161, 169, 171, 176, 177, 180, 181, 183,
 242, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252,
 253, 254, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 271
 Hindorama 28, 264, 271
 Hirschfeld, H.M. 109
 Hoëvell, W.R. van 36, 37, 146, 147, 196, 256,
 265
 Hoekstra, H.J. (CPN) 135
 Holtz de Gosse, C. 65, 244
 Hongaren 34, 69, 81, 84, 174
 Hooge-Vis, J. de 177
 Hoven, T. 45, 49, 238, 241, 242
 Hulst, J.W. van (CHU) 200

- Idenburg, A.W.F. (ARP) 39
 Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) 10, 238, 244, 271
 Interdepartementale Stuurgroep
 Onafhankelijkheid Suriname (ISOS) 10, 167, 168
 Interdepartementale Werkgroep
 Toelatingsregeling Rijksgenoten 165
 Italianen 84, 85, 92, 122
 Jabaaij, W. (PvdA) 204
 Jansen van Galen, J. 175
 Java Bode 243, 244, 252, 271
 Jong, P.J.S. de (KVP) 163
 Jonge Leeuwen, De 71
 Juliana, koningin 54, 78, 79, 82, 124, 125, 245
 Kabinet voor Surinaamse en Nederlands-
 Antilliaanse zaken (KabSNA) 10, 28, 30, 165, 201, 202
 Katholiek Nationale Partij (KNP) 63, 244
 Katholieke Volkspartij (KVP) 10, 62, 63, 76, 77, 96, 107, 110, 111, 112, 115, 163, 165, 167, 204, 250, 261
 Kempen, C.J. van (liberale Staatspartij) 148
 Kieft, G.A. (ARP) 201
 Klompé, M.A.M. (KVP) 96, 115
 Koekoek, H. (Boerenpartij) 171
 Koenekoop, J. 97
 Kok, W. (PvdA) 185, 186
 Kol, H.H. van (SDAP) 39, 40, 197
 Kom, A. de 142
 Koningin Beatrix 186
 Koningin Juliana 54, 78, 79, 82, 124, 125, 245
 Koningin Wilhelmina 38, 198
 Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) 10, 33, 34, 57, 101, 102, 106, 108, 109, 110, 111, 135, 138, 235, 250, 253
 Krol, T. (CHU) 112
 Kuhuwaël, T. 128
 Kuyper, A. (ARP) 38, 240
 Lamping, A.T. 67
 Landelijke Federatie van Surinaamse
 Welzijnsstichtingen 159
 Leeuwarder Courant 28, 93, 96, 117, 124, 125, 208, 209, 235, 246, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 271
 Leidsch Dagblad 28, 104, 246, 251, 266, 267, 271
 Leiwakabessy, D. 119
 Lemaire, W.L.G. (KNP) 63, 65, 73, 235, 244, 245
 Lichtveld, L. 142
 Lier, T.J.A.M. van (PvdA) 160, 165, 174, 202
 Lijst Pim Fortuyn (LPF) 10
 Lima, J. de 128
 Limburgsch Dagblad 77, 245
 Lionarons, A. 147
 Luns, J.A.M.H. (KVP) 120
 Luijckx-Sleijfer (KVP) 115
 Maarseveen, J.H. van (KVP) 107
 Manusama, J. 118, 120, 124, 128, 130, 135
 Margriet 28, 246, 271
 Marokkanen 14, 26, 29, 30, 84, 178, 192, 194, 207, 208
 Max Havelaar 37, 38, 239, 240
 Melkert, A.P.W. (PvdA) 185
 Metiary, S. 120, 121, 122, 128, 130, 135
 Meulink, J. (ARP) 77
 Ministerie van Cultuur, Recreatie en
 Maatschappelijk Werk (CRM) 10, 73, 83, 100, 121, 154, 165, 167, 201, 204, 222
 Ministeriële Commissie Onafhankelijkheid
 Suriname (MICOS) 10, 167, 259
 Moesson 73, 242, 271
 Moll, F. 183
 Molleman, H.A.A. (PvdA) 204
 Moora, J. 81, 95, 96
 Multatuli 37, 239
 Mungra, S.C. (VHP) 172
 Nationale Actie Steunt Spijtoptanten Indonesië
 (NASSI) 10, 68, 72, 73, 85, 87, 88, 136, 238, 247, 270
 Nationale Partij Suriname (NPS) 10, 142
 Nederburgh, J. 48, 241
 Nederhorst, G.M. (PvdA) 198, 200
 Nederlands Dagblad 28, 259, 261, 264, 267, 271
 Nederlands Instituut voor Publieke Opinie
 (NIPO) 10, 160
 Nederlands Verbond van Vakverenigingen
 (NVV) 10, 169
 Nederlandse Christelijke Radio Vereniging
 (NCRV) 10, 88, 105, 244, 247
 Nederlandse Volksunie, De 166
 New York Times 28, 79, 105, 109, 131, 132, 135, 136, 245, 250, 254, 271
 Nieuwe Courant 28, 244, 271
 Nieuwe Haagse Courant 28, 63, 244, 247, 271
 Nieuwe Leidsche Courant 28, 104, 108, 178, 204, 244, 245, 246, 248, 250, 252, 262, 267, 271

- Nieuwe Limburger 28, 271
 Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC) 28, 29, 242, 248, 251, 270
 Nieuwsblad van het Noorden 28, 68, 124, 130, 133, 244, 247, 252, 253, 254, 259, 260, 262, 263, 271
 Noord-Bevelands Nieuws- en Advertentieblad 28, 104, 249, 252, 271
 Novum 169
 Observer 28, 105, 131, 135, 254, 271
 Onze Wereld 264, 271
 Opzij 28, 208, 271
 Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) 10, 158, 205
 Panorama 28, 260, 271
 Parool, Het 29, 80, 104, 108, 109, 111, 112, 119, 125, 126, 132, 163, 165, 168, 179, 181, 184, 186, 187, 188, 201, 207, 208, 209, 210, 212, 237, 243, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 271
 Partij van de Arbeid (PvdA) 10, 29, 55, 57, 70, 73, 83, 108, 164, 165, 167, 169, 174, 75, 185, 186, 198, 200, 201, 202, 204, 250
 Peel en Maas 28, 246, 271
 Pessireron, Z. 128
 Peters, L.A.H. (KVP) 110, 112
 Polak, N. 181
 Polanen, J. 163
 Politieke Partij Radikalen (PPR) 10, 167, 171, 172, 176, 204
 Progressieve Surinaamse Volkspartij (PSV) 10, 142, 172
 Pronk, J.P. (PvdA) 175
 Provinciale Overijsselse en Zwolsche Courant 28, 251, 271
 Provinciale Zeeuwse Courant 28, 119, 245, 251, 252, 253, 266, 271
 Quay, J.E. de (KVP) 73, 85
 Radikaal 261, 271
 Reijers, J. (CHU) 300
 Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) 10, 28, 30
 Robinson, T. 85, 93, 244, 245, 247
 Roosjens, A.B. (ARP) 109
 Rossum, H. van (SGP) 172
 Rotterdams Dagblad 186, 213, 263, 271
 Russel, R. van 186
 Ruys de Beerenbrouck, G.A.M.J. (KVP) 112
 Samenwijs 267, 271
 Samkalden, I. (PvdA) 70, 71, 244
 Sardjoe, R. (VHP) 174
 Schager Courant 28, 245, 271
 Schipper, J. (ARP) 77
 Sedney, J. (NPS) 165
 Sociaal en Cultureel Planbureau 213
 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) 10, 39, 240
 Soekarno 51, 73, 107, 108
 Sophiedela 184, 263
 Soumokil, C.R.S. 118
 Soumokil-Taniwel, J. 128
 Spanjaarden 57, 85, 92
 Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) 11, 63, 107, 172
 Stedman, J.G. 145, 147, 185, 255, 256
 Stentor 28, 269, 271
 Stichting Nationaal Monument Nederlands Slavernijverleden 263
 Sumatra Courant 40, 240
 Suurhoff, J.G. (PvdA) 57
 Tamaëla, I.J. 119
 Tamils 177
 Teenstra, M.D. 147, 256
 The Guardian 105, 131, 135, 177, 271
 Thiel, F.J.F.M. van (KVP) 62, 83, 164, 251
 Tijn, E. van 165
 Tilanus, A.D.W. (CHU) 172
 Tilanus, H.W. (CHU) 107, 250
 Tong Tong 28, 55, 65, 73, 93, 242, 244, 248, 271
 Trouw 29, 104, 105, 131, 184, 192, 207, 208, 209, 215, 246, 247, 248, 250, 251, 254, 260, 261, 263, 265, 267, 268, 269, 271
 Tubantia 28, 251, 271
 Utrechtsch Katholiek Dagblad 28, 271
 Utrechtsch Nieuwsblad 28, 260, 271
 Uyl, J.M. den 167, 168, 170
 Veer, P. van 't 161
 Veling, G. 68,
 Verdonk, M.C.F. (VVD) 192, 215
 Verenigde Hindoestaanse Partij (VHP) 11, 174
 Vereniging Arbeiders Radio Amateurs (VARA) 11, 105, 121
 Verkerk-Terpstra, E.G. (VVD) 204
 Verwoert, E.F.B. (DS '70) 172
 Veteranen Legioen Nederland 71
 Veur, P.W. van der 75, 76, 245
 Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) 11, 62, 73, 81, 84, 199, 204, 215, 246, 250, 260

- Voogd, J.J. (PvdA) 201
 Vos van Steenwijk, J.W.J. de (CHU) 84, 85, 89
 Vredeling, H. (PvdA) 167
 Vrij Nederland 28, 77, 96, 104, 129, 135, 138,
 210, 245, 248, 249, 253, 271
 Waal Malefijt, J.H. de (ARP) 42
 Wagenveld, H. 121
 Washington Post 28, 79, 105, 131, 135,
 136, 245, 254, 271
 Welsuria 166
 Welter, C.J.I.M. (KVP) 107, 138
 Westerling, R. 109
 Westerterp, T.E. (KVP) 167
 Wetering, F.H. van de (CHU) 62, 77, 107, 111
 Wilhelmina, Koningin 38, 198
 Woerdens Nieuwsblad 28, 252, 271
 Wolfsen, A. (PvdA) 186
 Wittewaall van Stoetwegen, C.W.I. (CHU) 88,
 247
 Zandt, P. (SGP) 107
 Zeeuws Nieuwsblad 28, 170, 260, 271
 Zeeuwsch Dagblad 28, 64, 82, 244, 246,
 250, 271
 Zelfbeschikking 28, 122, 253, 268, 271
 Zierikzeesche Nieuwsbode 28, 251, 252, 271

Curriculum Vitae

Charlotte Laarman werd in 1983 geboren in Leidschendam. Zij studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden en schreef haar MA-scriptie over Portugeestalige Katholieke kerken in Nederland. Zij startte in 2006 in deeltijd als promovenda in het vici-project van Marlou Schrover aan de Universiteit Leiden. Charlotte Laarman was lid van de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* in 2009 en 2010. Ze publiceerde onder meer: C. Laarman, 'Migrantengroepen, geloofsbeleving en de versplintering van de katholieke kerk', in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 331-351; C. Laarman, 'De Portugeestalige migranten en hun parochies in de Nederlandse katholieke kerk, 1969-2005', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2007) 117-142; L. Lucassen en C. Laarman, 'Immigration, intermarriage and the changing face of Europe in the post war period', *The History of the Family* 14: 1 (2009) 52-68, gereproduceerd als L. Lucassen en C. Laarman, 'Immigration, intermarriage and the changing face of Europe in the post war period', in: A. Bauerkämper en H. Kaelble (red.), *Gesellschaft in der europäischen Integration seit den 1950er Jahren* (Stuttgart 2012) 65-91; C. Laarman, 'Representations of postcolonial migrants in discussions on intermarriage in the Netherlands, 1945-2005', in: U. Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formations in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 49-75; C. Laarman, 'Dutch colonization and settlement', in: I. Ness (red.), *The Encyclopedia of global human migration* (Chicester 2013) 1271-1275 en C. Laarman, 'Family metaphor in political and public debates in the Netherlands on migrants from the (former) Dutch East Indies 1949-1966', *Ethnic and Racial Studies* (2013).

In de loop van zestig jaar hebben circa één miljoen mensen uit voormalige Nederlandse koloniën hun weg gevonden naar Nederland. Door de migratie van Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en Antillianen kwam een ontmoeting tussen ‘oude onbekenden’ tot stand. Dit leidde tot reflecties over de collectieve identiteit van de Nederlanders en de lidmaatschap van postkoloniale migranten van de Nederlandse natie. Migratie en integratie hebben veel aandacht in het publieke en politieke debat gekregen.

Oude Onbekenden analyseert hoe ambtenaren, politici, persiegroepen, wetenschappers en journalisten in een steeds wisselende samenstelling een rol speelden in de debatten. Door hun keuze van woorden, termen, argumenten, metaforen en beelden, die gedeeltelijk reproducties waren van het koloniale discours, beïnvloedden of stuurden zij het beleid. Deze studie laat zien op welke wijze dat taalgebruik van invloed is op de in- en uitsluiting van migranten.

Oude onbekenden

